

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 43: Godišnjak/Jahrbuch

Govedarica, Blagoje

2014

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/0c83c3ef-20ae-4cc4-bd2b-a8d0defb6e6e>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK JAHRBUCH

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen
KNJIGA / BAND 43

Urednik / Herausgeber
Blagoje Govedarica

Redakcija / Redaktion
Dževad Juzbašić, Radoslav Katičić,
Esad Kurtović, Blagoje Govedarica

SARAJEVO 2014

Štampano uz podršku Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke i Rimsko-germanske komisije
Njemačkog arheološkog instituta i Fondacije za izdavaštvo Federalnog ministarstva kulture i sporta
Bosne i Hercegovine, Sarajevo /

Gedruckt mit Unterstützung des Föderalen Ministeriums für Bildung und Wissenschaft
Bosnien-Herzegowinas, Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen
Instituts und des Verlagsfonds des Föderalen Ministeriums für Kultur und Sport
Bosnien-Herzegowinas Sarajevo

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Članci / Aufsätze

<i>Marc Vander Linden / Ivana Pandžić / David Orton</i>	
New radiocarbon dates for the Neolithic period in Bosnia & Herzegovina Нови радиокарбонски датуми неолита у Босни и Херцеговини	7
<i>Martina Blečić-Kavur, Aleksandar Jašarević</i>	
Kasnobrončanodobna ostava Majdan/Ridžali / Late Bronze Age Hoard Majdan/Ridžali	35
<i>Aleksandar Jašarević</i>	
Socio-ekonomska i simbolička uloga importovanih metalnih posuda s Glasinca Social-economic and symbolic role of the imported metal vessels in Glasinac	51
<i>Snježana Vasilj</i>	
Gradina na Kolojanju – sijelo gospodara donje Neretve Gradina Kolojanje – Meetingplace of the masters of Neretva.....	101
<i>Edin Veletovac</i>	
Istočnobosanska rudarska oblast Eastern-Bosnian mining teritorry	113
<i>Tarik Silajdžić / Salmedin Mesihović</i>	
Votivna ara Jupitera Kapitolinskog Votive ara of the Jupiter Capitoline.....	121
<i>Adnan Busuladžić</i>	
Nepublicirane antičke svjetiljke iz Franjevačkog samostana u Visokom i s Katedre za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu Unpublished antique lamps from the Franciscan monastery in Visoko and Department of archaeology of the Faculty of Philosophy University of Sarajevo	127
<i>Almir Marić</i>	
<i>Servile caput</i> Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije <i>Servile caput</i> On Slavery in the Interior of the Province Dalmatia.....	135
<i>Edin Bujak / Salmedin Mesihović / Amra Šaćić</i>	
Epigrafski spomenik iz Donje Šibenice kod Jajca Epigraphic monument from Donja Šibenica near Jajce.....	149
<i>Amra Šaćić</i>	
Četiri do sada neobavljena epigrafska spomenika Four previously unpublished epigraphic monuments	155

<i>Bojan Vujinović</i>	
Ranovizantijski grad na Gradini u Bakincima	
Early Byzantine town at Gradina in Bakinci	167
<i>Esad Kurtović</i>	
Iz historije Bitunje u srednjem vijeku	
(Povodom 610. godišnjice prvog spomena u pisanim izvorima)	
From the history of Bitunja in the Middle Ages	
(On the occasion of the first mentioning in the written sources)	185
<i>Enver Imamović</i>	
Rezultati zaštitnog iskopavanja na lokalitetu tekija na Vrelu Bune u Blagaju kod Mostara	
Results of the excavations at the tekki (tekija) site on the Spring of Buna River in Blagaj	
near Mostar	195
<i>Eli Tauber</i>	
Kako su Jevreji-Sefardi donijeli u Bosnu proizvodnju sira Kačkavalja	
How did the Sephardi-Jews brought the production of Kashkaval cheese to Bosnia	217
<i>Lejla Sirbubalo</i>	
Ludwig Thallóczy's Ausflug in die Literatur	
Ludwig Thallóczyjev izlet u književnost	225
<i>Amila Kasumović</i>	
Djelatnost konzulata u Bosni i Hercegovini u prvim godinama austrougarske	
okupacije 1878–1881.	
Der Wirkungskreis der Konsulate in Bosnien und der Herzegowina in den ersten Jahren	
der österreichisch-ungarischen Okkupation	237

Kritike i prikazi / Besprechungen

SPOMENICA akademika Sime Ćirkovića, Istorijski institut, Zbornik radova, knjiga 25,	
Glavni i odgovorni urednik Srđan Rudić, Beograd 2011, 463. (Nedim Rabić).....	253
Tihomila Težak-Gregl, Uvod u prapovijesnu arheologiju, LEYKAM Internacional,	
Zagreb 2011, 223 str. (Ikbal Cogo).....	257
Danijel Dzino, Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman	
and Early Medieval Dalmatia, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450,	
volume 12, General Editor Florin Curta, Leiden/Boston 2010. (Maja Soldo)	259
Marija Karbić, Plemički rod Borića bana, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest	
Slavonije, Srijema i Baranje, Bibliotheca Croatica: Slavonica, Sirmiensa et Baranyensia,	
Studije, knjiga 18, Slavonski Brod 2013, 222 str. (Dženan Dautović).....	262
Naše starine, br. XXII, Sarajevo 2013 (Melisa Forić)	265

In Memoriam

Tibor Živković (1966–2013) (Emir O. Filipović)	269
Edina Alirejsović (1942–2013) (Snježana Ćerić)	271
Petar Hr. Ilievski (1920–2013) (Melisa Forić)	273
Boško Marijan (1956–2014) (Ikbal Cogo)	274

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u 2014. godini	277
Adrese autora / Autorenadressen	279

Uputstva / Richtlinien / Guidelines

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH.....	281
Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH....	283
Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH.....	285

New radiocarbon dates for the Neolithic period in Bosnia & Herzegovina

Marc Vander Linden

London

Ivana Pandžić

Banja Luka

David Orton

London

Introduction

Nearly a century ago, Gordon Childe coined the expression “Neolithic Revolution” to account for the shift from a foraging to a farming lifestyle.¹ If the social, cultural, economic and demographic implications of this change indeed had a profound and inalterable impact upon the fate of humanity², this process was by no means sudden, as the term Revolution would imply. On the contrary, the process of domestication of plants and animals took several millennia to be completed, from the earliest occurrences of domesticates by c. 8500–8000 cal. BC in the Fertile Crescent, to the general presence of farming practices by 7000 cal. BC across the Levant.³ Likewise, the very process of crop domestication can take up to several millennia to be fully completed.⁴

Wild predecessors for Neolithic plant domesticates are absent in Europe, while the contribution of the European wild fauna to animal domesticate populations appears to be overall limited.⁵ All categories of data thus indicate that farming practices were introduced into Europe from the Near East. Although the precise mechanisms of this process are a matter of contention, its chronology is well known thanks to the ac-

cumulation of radiocarbon dates across Europe and the application of various statistical tools.⁶ It is now established that the spread of farming practices in Europe lasted three to four thousand years, from its earliest occurrences in the Greek peninsula at the turn of the 8th and the 7th millennia cal. BC to its inception in Britain and Ireland during the first centuries of the 4th millennium cal. BC. Another significant recent result is that the diffusion of farming practices is not a continuous process, but is rather structured by alternating episodes of dispersion and stasis.⁷ Such local delays were previously suspected.⁸ The rate of dispersal changes significantly from region to region, being much faster for instance in the Mediterranean and comparatively much slower in central and north-western Europe.⁹ Several factors account for these chronological differences, including climate change¹⁰, ecological constraints¹¹, the nature of early farming practices¹² and, notably, the most difficult variable: the density and role of local foraging populations.¹³

⁶ e. g. Gkiasta et al. 2003; Pinhasi et al. 2004; Bocquet-Appel et al. 2009; 2012; Fort et al. 2012.

⁷ Bocquet-Appel et al. 2009; 2012; Isern et al. 2012.

⁸ e. g. Ammerman / Cavalli-Sforza 1971; Zvelebil / Rowley-Conwy 1986; Guilaine 2003.

⁹ Bocquet-Appel et al. 2012.

¹⁰ Weninger et al. 2006; Berger / Guilaine 2009.

¹¹ Bocquet-Appel et al. 2012.

¹² Conolly et al. 2008.

¹³ Isern et al. 2012; see Vander Linden 2011 for a review of these various factors.

¹ Childe 1925.

² Barker 2006.

³ Aurenche et al. 2001; Zeder 2008.

⁴ Fuller 2007.

⁵ Bollongino / Burger 2007; the situation for pigs is however more complicated: Larson et al. 2007; Ottoni et al. 2013.

Identifying and filling gaps in the evidence

The chronology of the diffusion of farming practices across Europe thus rests upon solid foundations. Although Europe is arguably one of the most intensively covered areas in the world in terms of archaeological field activity, several regions still remain under-documented. One of these gaps corresponds to the modern-day territory of Bosnia & Herzegovina. This situation is unfortunate for several reasons. Firstly, Bosnia & Herzegovina lies at the crossroads between the two major European streams of diffusion, that is inland the Starčevo-Körös-Criș culture followed by the LBK culture in central Europe, and the Impresso-Cardial complex in the Mediterranean basin. Secondly, the publication of the sites of Obre I and II in the mid-1970s by Marija Gimbutas and her team was at the forefront of the radiocarbon method. A total of twenty-two radiocarbon dates were indeed obtained for both Obre I and II¹⁴, at a time when dating of sites by a single sample was often the norm. However, this pioneering study did not have any local offspring and the use of the radiocarbon method for the Neolithic of Bosnia & Herzegovina has since remained limited. Only recently has the situation improved, thanks especially to an intensive research project conducted in the Visoko basin under the aegis of the University of Kiel.¹⁵ A survey of the literature identified a total of 68 dates for eight sites, seven of which are located in the upper Bosna river valley (Table 1). The number of dates per site is highly variable, from two dates (e. g. Kundryci; Butmir, Gornja Tuzla) to 30 for Okolište.

It is in this context that a dating programme was launched in 2010 in collaboration between the University of Leicester and the Museum of the Republika Srpska. An appeal was made to museums across Bosnia & Herzegovina to submit suitable bone samples from existing collections for ¹⁴C dating, and several institutions responded favourably to this call. The actual choice of samples and sites was left to the local curators, who were only instructed to provide samples

thought to be of Neolithic date. If possible, preference was given to – at least – two samples per site and/or chronological unit (e. g. stratigraphic level). A total of 49 samples from 23 sites was eventually submitted. Samples were processed by the Research Laboratory for Archaeology and Art History, University of Oxford, and were subject to standard chemical treatments in order to extract collagen and to remove any possible modern contamination. The results are summarised in Table 2. Nine samples did not yield sufficient collagen to provide reliable dates, whilst a few samples point to other periods: two dates from Lazaruša belong to the Early Bronze Age, four samples are dated to the Iron Age, and two samples proved to be sub-recent and/or modern. Despite these minor drawbacks, inescapable when working with museum collections, the majority of the samples belongs to the Neolithic period, with 32 dates for 14 sites. Radiocarbon dates were previously available for three of these sites (Obre I, Obre II and Gornja Tuzla) and our goal in these cases was to check the coherence of the older determinations against the new ones. Dates were thus obtained for 11 new sites, more than doubling the number of sites for which radiocarbon dates now exist (Fig. 2).

Figure 1 presents the geographical distribution of Neolithic sites in Bosnia & Herzegovina, as gathered from the published literature, compared with the distribution of sites for which radiocarbon dates are available. Whilst the state of the documentation is excellent in central Bosnia, as a direct result of the aforementioned work in the Visoko basin, elsewhere the situation is much more variable. In Herzegovina, about a third of known sites are now dated, all for the first time thanks to the present programme. At a more detailed level, however, much remains to be done as it was not possible to date any entire sequence (see below). The situation is worse in the northern half of the country with only a handful of dated sites, three of them located along the Vrbas river valley.

Central Bosnia

Obre I / Obre II

The stratified sites of Obre I and II were excavated in 1967 and 1968 by a joint Bosnian-Ameri-

¹⁴ Gimbutas 1974b, Tab. 1-2.

¹⁵ e. g. Hofmann et al. 2009; Hofmann 2012; Müller et al. 2013; Hofmann in press.

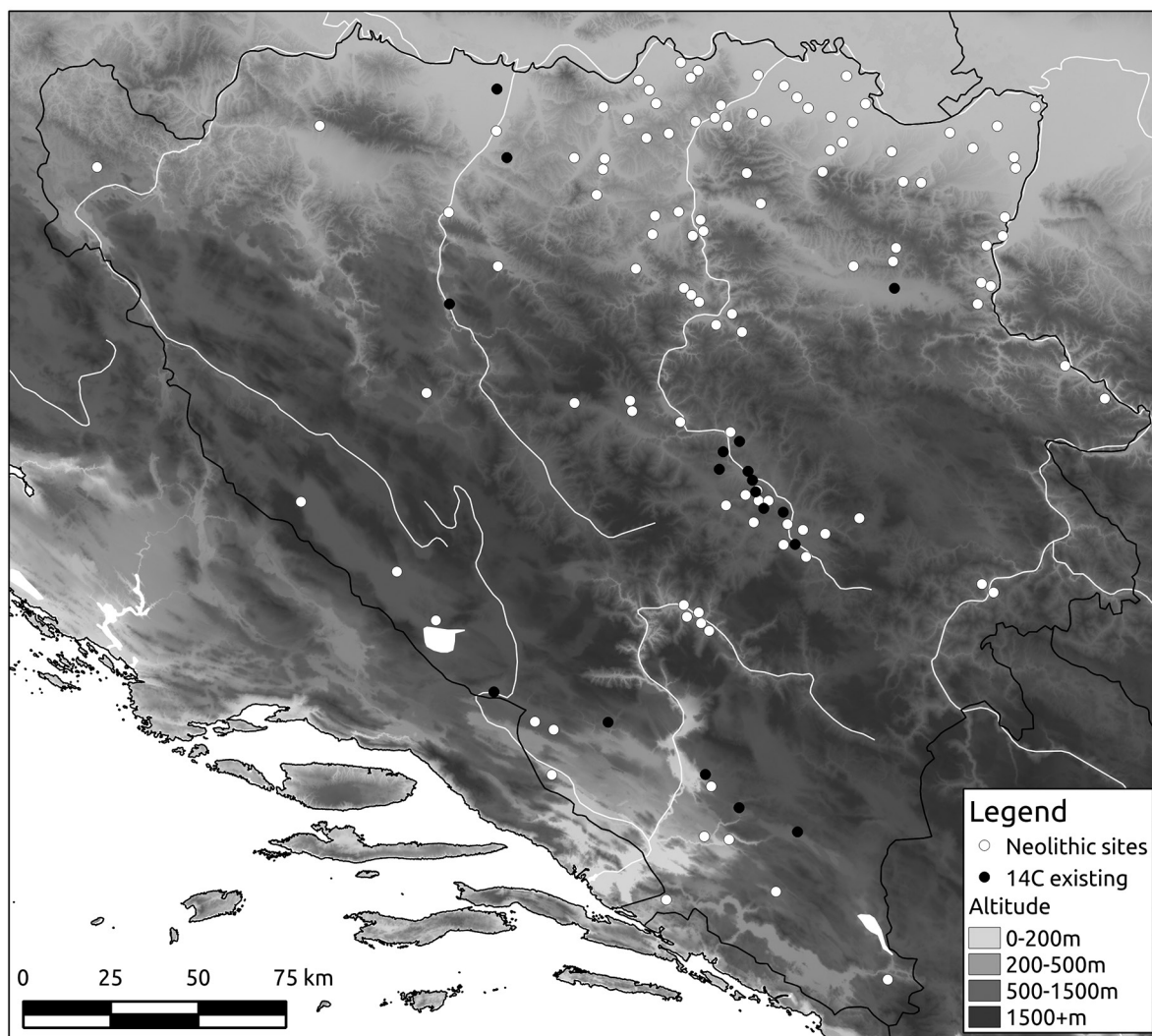

Fig. 1. distribution of known Neolithic sites in Bosnia & Herzegovina (white dots), with indication of sites for which ¹⁴C information is available (black dots)

can team, co-directed by Alojz Benac and Marija Gimbutas.¹⁶ Both sites, only a couple of hundred meters apart, lie on the bank of the Trstionica river in the Bosna valley. Excavations in Obre I were organised in seven trenches, covering 700 m², and for Obre II in 12 trenches covering 928 m². As previously mentioned, the existing radiocarbon record is satisfactory, especially given the age of the excavations, with six dates for Obre I, and 16 dates for Obre II.¹⁷ Although both series of dates are internally coherent, we decided to obtain measurements for new samples in order to check for possible discrepancies related to advances in radiocarbon dating technique. Four

new dates are now available for Obre I, and a further three for Obre II.

Obre I is the oldest site, with a Starčevo base level dated by two ¹⁴C samples to the first half of the 6th millennium cal. BC. The original report also mentions a third date pointing to the last two centuries of the 7th millennium cal. BC, but its validity was questioned by Gimbutas herself.¹⁸ Unfortunately, as part of this new dating programme, it was not possible to get new bone samples from this early phase in the collections of the Zemaljski Muzej. The four new samples all come from sonda IV, layers 11 and 12, which are attributed to Gimbutas' second chronological phase for Obre I.¹⁹

¹⁶ Benac 1973a; Benac 1973b; Gimbutas 1974a.

¹⁷ Gimbutas 1974b, Tab. 1.

¹⁸ Gimbutas 1974a, 19; see below general discussion.

¹⁹ Gimbutas 1974b, 17.

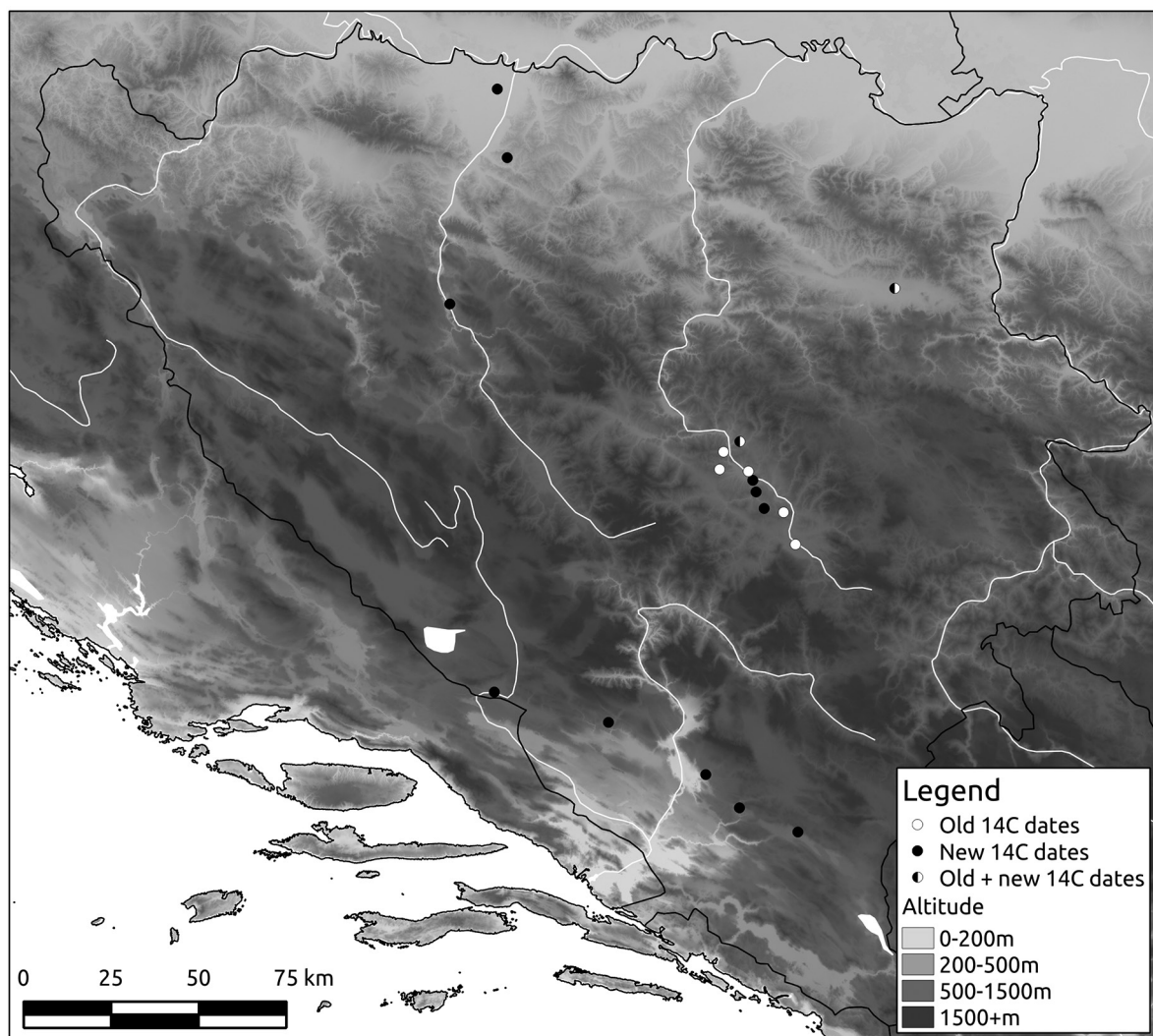

Fig. 2. distribution of Neolithic sites in Bosnia & Herzegovina for which ^{14}C information is available. White dots: ^{14}C dates taken from the literature. Black and white dots: ^{14}C dates taken from the literature and supplemented by new dates. Black dots: newly dated sites.

In order to maximise the potential offered by the relatively large number of available ^{14}C dates, we decided to use Bayesian modelling. Without going into the details²⁰, this statistical procedure combines radiocarbon dates with so-called prior information in order to constrain and reduce the range of ^{14}C probabilities. This prior information corresponds to independent data regarding the relative chronology of the dates (e. g. stratigraphic relationship between the samples). In the present case, we modelled all ^{14}C dates on the basis of the three phases devised by Gimbutas.²¹ We use the software Oxcal which offer various statistical tests, their choice depending upon the nature of

the archaeological information at one's disposal.²² Here, preference was given to the function BOUNDARY, which assumes that all dates for a phase belong to a single uniform range bounded by a given start and end. Despite its simplicity, this model proves to be very useful and efficient. It is important to recognise that, in this model, boundaries do not come as set dates, but still as probability distributions.

Gimbutas recognised three successive phases for Obre I, respectively named Obre IA, IB and IC.²³ In our model, presented in Fig. 3, Obre IA

²⁰ e. g. Bronk Ramsey 2009.

²¹ Gimbutas 1974b.

²² see Bronk Ramsey 2009.

²³ Gimbutas 1974b.

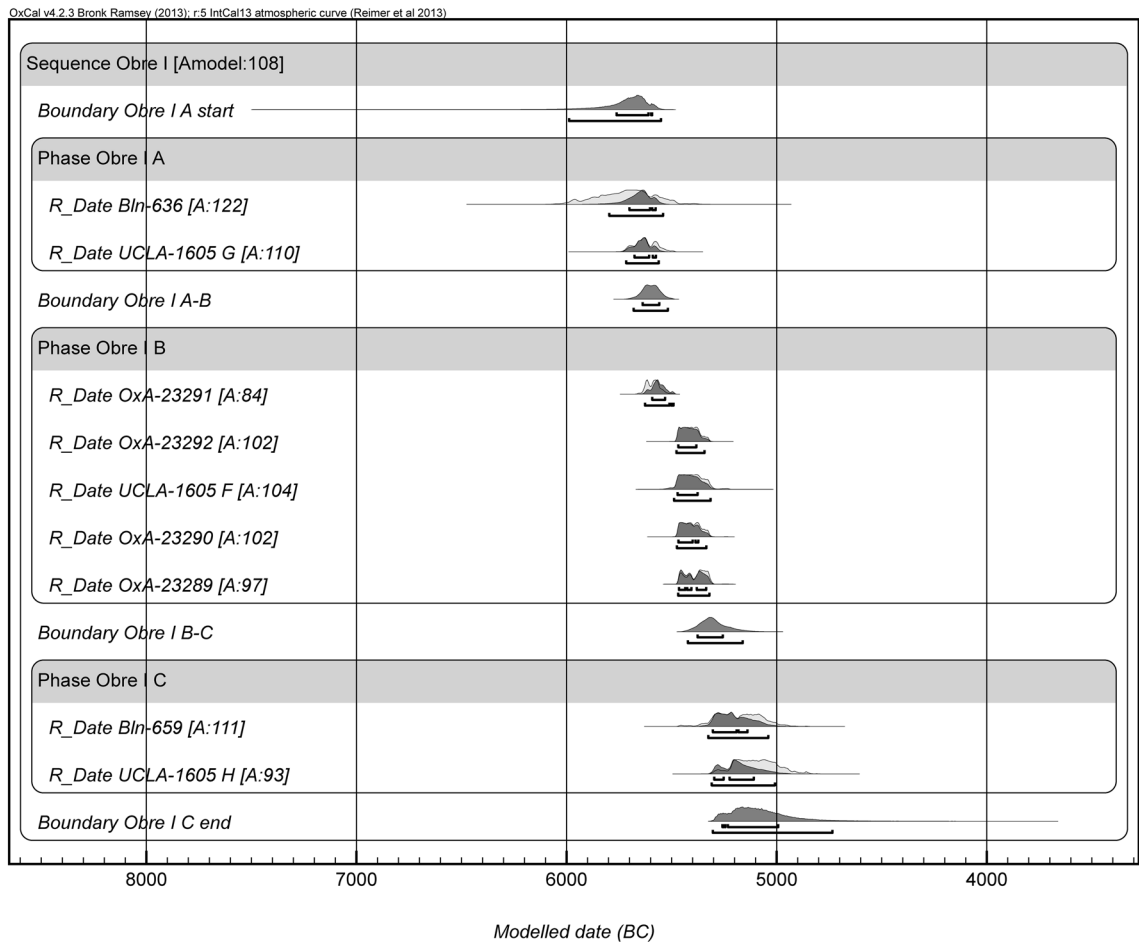

Fig. 3. Bayesian modelling of radiocarbon dates for the site of Obre 1

includes two dates²⁴, Obre IB six dates (including four new ones), and Obre IC two dates. The Bayesian modelling suggests that phase Obre IA lasts between 5965–5579 cal. BC (68.2%) and 5694–5369 cal. BC (68.2%). Obre IB is bounded between 5666–5536 cal. BC (68.2%) and 5410–5278 cal. BC (68.2%). Lastly, Obre IC occurs between 5482–5062 cal. BC (68.2%) and 5210–4787 cal. BC (68.2%)²⁵. The overlap between the end and the beginning of successive phases should not be regarded as a problem. The phases occur in clear succession, but, on the basis of the existing evidence, it is impossible to pinpoint with further precision their chronological limits. The number of available radiocarbon dates plays

a major role in this exercise, as is further made clear by the results for Obre II.

The stratigraphic and cultural situation for Obre II presents, in Gimbutas' scheme, three phases, each with their own sub-divisions. Gimbutas reports six dates for Phase Butmir 1a, and no corresponding samples could be retrieved for the present dating programme. There are four existing dates for phase Butmir 1b, including a new sample, OxA-23293 which was obtained from a human femur from sonda VI, layers 17-18, at a depth of 250 to 280 cm. Although this depth is compatible with phase Butmir Ib, the recorded provenance of this human bone is in contradiction with the original bone report, which states that all human remains were found in sonda V (Nemeskéri 1974). Yet, the corresponding date of 5016–4832 cal. BC (94.9%) is compatible with other dates for the same phase (see below), and also older than dates from the upper levels from the same sonda: there is therefore no reason to

²⁴ A third date UCLA 1605 I was reported by Gimbutas, but proves too old and, following Gimbutas' original position, was not considered here.

²⁵ Dates obtained thanks to Bayesian modelling are reported here within a single confidence interval. By comparison, single calibrated dates are reported with a double confidence interval, unless specified otherwise.

doubt its validity. Phases Butmir IIA and IIB have four dates each, while Butmir III was not directly dated in Gimbutas' publication. This gap is now filled by date OxA-23294, which was obtained from sonda III, at a depth of 0.3-0.5 cm, which corresponds to the latest Butmir 3c phase.

Let us also mention that a third new sample, OxA-23295, was obtained for sonda IV, layer 14, and gives a date of 5001–4826 cal. BC (93.2%). The new date is coherent with date Bln-639 obtained for layer 25 of the same sonda. This stratigraphic concordance indicates that both dates are valid. However, in the absence of full publication of all stratigraphic records, it is not possible to attach this new date to any of Gimbutas' phases and therefore it is not included in the modelling.

Bayesian modelling of the aforementioned dates is reported on Fig. 4. Phase Butmir IA is bounded between 5128–4953 cal. BC (68.2%) and 4981–4821 cal. BC (68.2%), with phase Butmir IB between 4976–4854 cal. BC (68.2%) and 4884–4740 cal. BC (68.2%). Phase Butmir IIA lasts between 4865–4728 cal. BC (68.2%) and 4778–4626 cal. BC (68.2%) and Butmir IIB occurs between 4770–4586 cal. BC (68.2%) and 4646–4467 cal. BC (68.2%). Lastly, Butmir III is only dated by OxA-23294, between 4706 and 4535 cal. BC (95.4%). As for Obre I, the Bayesian modelling is therefore in broad agreement with Gimbutas' early results, with only one major discrepancy. In the absence of ¹⁴C dates, Gimbutas considered for phase Butmir III that a duration of "400 to 500 years seem[s] to be plausible".²⁶ The date reported here rather suggests that phase Butmir 3 lasted only a century and a half. Overall, the modelling thus points to a relatively short sequence at Obre II, lasting for approximatively five centuries. With the exception of Butmir III, for which only one date is available, all phases are ordered in a clear sequence, with limited overlap between them.

Okolište

The site of Okolište lies in the northern part of the Visoko basin. This large site, covering 7ha, has been recently investigated by a German-Bosnian team.²⁷ A combination of geomagnetic prospection and archaeological excavations has

demonstrated that the site was surrounded by a complex system of ditches with several episodes of construction, and incorporated numerous rectangular houses, often built over each other. In total, using this stratigraphic information as well as ¹⁴C dates and pottery seriation, the excavators recognise no less than nine successive phases.²⁸

Following Robert Hofmann's analysis, we have grouped several of these phases together in order to match comparisons with existing typo-chronological schemes for central Bosnia.²⁹ When possible, stratigraphic information was also taken into consideration in the elaboration of the Bayesian modelling (Fig. 5). Only one date, KIA-41403, is available for Phase I, and places it between 5231 and 5038 cal. BC (90.7%). Following Hofmann³⁰, we have then grouped together phases 2-3, which last between 5226–5086 cal. BC (68.2%) and 5114–4918 cal. BC (68.2%). Phases 4-6 are bounded between 5190–5071 cal. BC (68.2%) and 4805–4710 cal. BC (68.2%). Phases 7-8 are dated between 4928–4768 cal. BC (68.2%) and 4779–4570 cal. BC (68.2%), whilst the sequence ends with phase 9 between 5024–4738 cal. BC (68.2%) and 4776–4477 cal. BC (68.2%). It must be noted that the chronology presented here is in overall agreement with Hofmann's own calculations. The present modelling is however more conservative, as it stresses the probability associated with each boundary, and does not incorporate information from material culture seriation. From a radiocarbon point of view, it is for instance noticeable that phases 1 and 2-3 present a major overlap, as do phases 7-8 and 9. The limited number of ¹⁴C dates available for these phases is partly responsible for this situation.

Kundrući

Kundrući is a small settlement of around 0.2ha, located about 80m above the Visoko basin on the Pleistocene terrace of a side valley.³¹ Previously known from road construction work³², the site was surveyed and excavated in 2008. Excavations covering around 140m² revealed seven occupation horizons (Layers 2-8), all but the oldest of

²⁶ Gimbutas 1974b, 35.

²⁷ e. g. Hofmann et al. 2009.

²⁸ Hofmann 2012, Figs 6-7.

²⁹ Ibid., Tab. 1.

³⁰ Ibid., Tab. 1.

³¹ Furholt 2012; Furholt 2013.

³² Perić 1995.

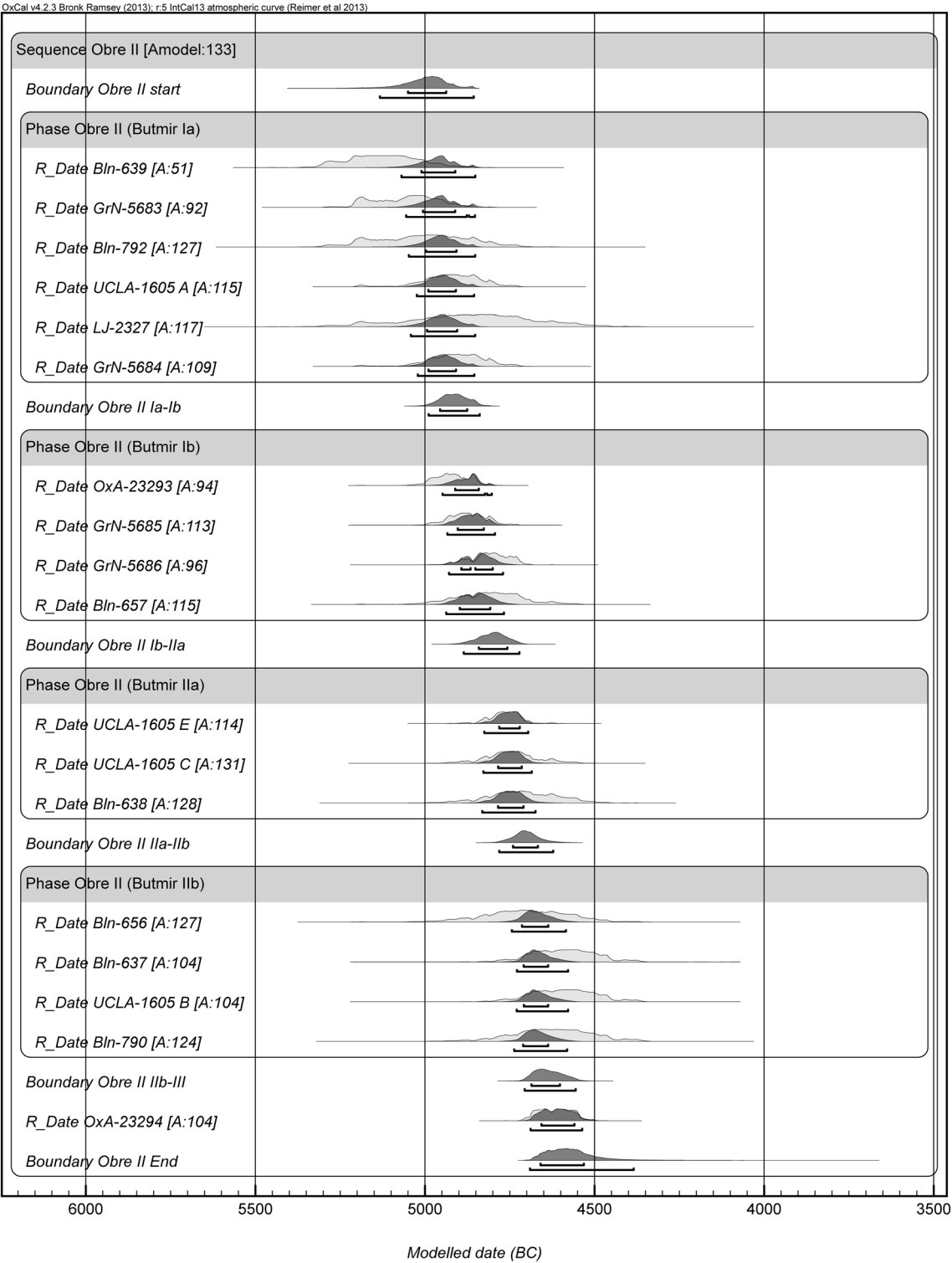

Fig. 4. Bayesian modelling of radiocarbon dates for the site of Obre 2

which contained remains of unburnt houses. The latest of these – House 1/2 from Layer 2 – is an extensive (14x6 m) structure identified from a series of large postholes. The occupation horizons were grouped by the excavators into five

layer-formations³³: Kun1/2 (Layer 2), Kun 1/3 (Layer 3), Kun 1/4 (Layers 4-5), Kun 1/5 (Layers 6-7), and Kun 1/6 (Layer 8).

³³ Furholt 2012, Tab. 1.

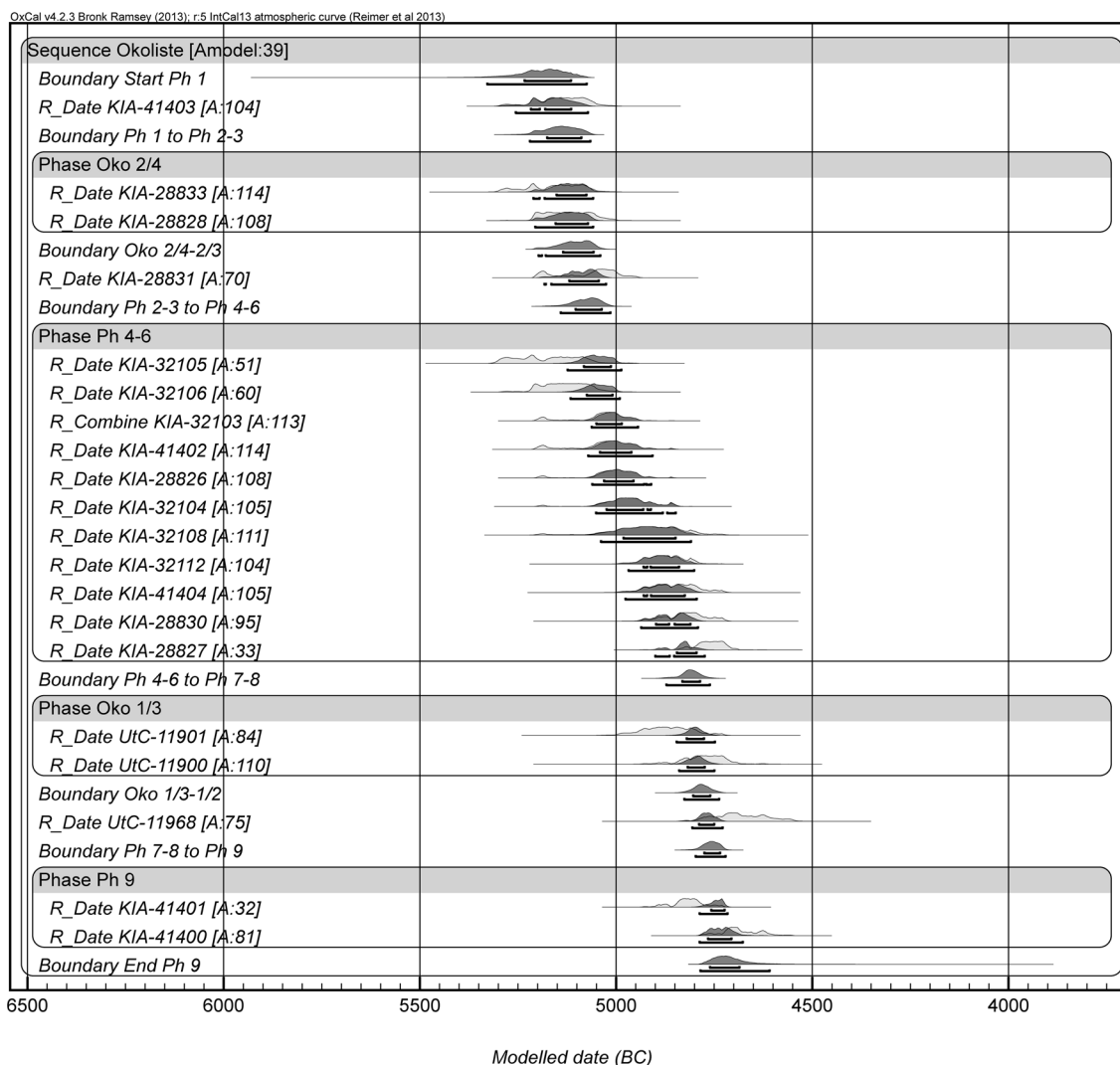

Fig. 5. Bayesian modelling of radiocarbon for the site of Okolište

The pottery from Kundruci appears to correspond to late Butmir material from the Visoko basin, e. g. Phase 9 at Okolište, albeit with some elements that are closer to Butmir itself, and some entirely distinctive traits.³⁴

Three ¹⁴C dates were obtained for Kundruci, all on charcoal.³⁵ Of these, KIA-39639 from Kun 1/3 calibrates to 4836–4696 cal. BC (95.4%), while KIA-39638 from Kun 1/4 works out as 4933–4746 cal. BC – both broadly supporting the excavators' suggested occupation range of 4900–4700 cal. BC. A third sample, KIA-43947, was an unidentified charcoal fragment from the lowermost occupation deposits (Kun 1/6) and gave an anomalously early date of 5976 to 5717

cal. BC (95.4%). Given its disagreement with the associated late Butmir pottery, plus the potential for residuality/old-wood effects, this date was rejected by the excavators³⁶ and is not considered further here.

Donje Moštre

This is a large site (c. 3.5ha) situated on the left bank of the River Bosna in the Visoko basin, less than a kilometre south of Okolište. Following geomagnetic survey, an area of approximately 100m² was excavated in 2008 by the University of Kiel, Zemaljski Museum of Bosnia & Herzegovina, Bosnian Academy of Sciences, and Heritage Museum in Visoko.³⁷ Area 1, located

³⁴ Ibid., 207.

³⁵ Ibid.; Furholt 2013.

³⁶ Furholt 2012, 207; 2013, 181–182.

³⁷ Müller-Scheessel / Hofmann 2013.

just above the bank of the Bosna, consisted of a single trench, while the bulk of the exposed area was towards the centre of the site in Area 2. Four building horizons were identified in Area 1 and six in Area 2.

The site was originally identified on the basis of surface finds typologically assigned to late Kakanj, suggesting occupation roughly contemporaneous with Arnavotići and the beginning of occupation at Okolište.³⁸ The earliest levels encountered in the 2008 excavations, however – mainly in Area 1 – appear closer to the *end* of the Okolište sequence, with ceramic forms corresponding to Butmir III.³⁹ Accordingly, Donje Moštre is suggested to have been (re?)founded roughly contemporaneously with the abandonment of Okolište, around 4650 cal BC, perhaps representing a shift in settlement location.⁴⁰ This is broadly supported by two ¹⁴C dates on short-life plant materials from the earliest excavated layers⁴¹: Erl-15197 and Erl-15196, from Dom 1/6 and Dom 1/5 respectively, are almost identical and calibrate to within 4679–4458 cal. BC at 95.4%. An additional sample from Dom 1/6 (KIA-39512) gave a mid-4th millennium cal. BC date and was rejected by the excavators as an outlier.

The bulk of excavated deposits from Area 2, meanwhile, are described as early Copper Age – with the ceramics showing greater links to the central Balkans than seen in the late Neolithic of the Visoko basin – while there is some Vučedol material mixed into the uppermost layers, suggesting re-occupation after a hiatus.⁴² Three dates from this area (Erl-15200, Erl-15199, KIA-39513) fall a couple of centuries later than those from Area 1, calibrating to around 4450–4250 cal. BC at 95.4%.

Zagrebnice

This is a small site located on the left bank of the Bosna to the far south of the Kakanj basin, where the river starts to emerge from the narrow section of valley downstream from the Visoko basin. Originally discovered during road construction in the 1970s, the site was excavated in 2008 by a joint German-Bosnian team. Around 30 m²

were exposed, the bulk of this in Area 2 while Area 1 consisted of a single small trench.⁴³

The foundation of Zagrebnice has been suggested to represent a relocation of Plandište.⁴⁴ Ceramic finds from the lowest two layers in Area 1 (Zag 1/5 and Zag 1/4) are described as having similarities with both late Kakanj and ‘classic’ Butmir material from Okolište, while the overlying Zag 1/3 is equated with the end of the Okolište sequence (i.e. Phases 8 and 9.⁴⁵ In Area 2, the lowest excavated layers – Zag 2/7 – appear to correspond to Zag 1/3.

Five dates were obtained for Zagrebnice following the 2008 excavations, all on short-life plant remains (Müller-Scheessel / Hofmann 2013, Table 1). Of these, three from Zag 2/7 accord with the typochronology, falling within the 4900–4600 cal. BC range (KIA-45629, KIA-45630, KIA-41405).

The two dates from Area 1, however, are earlier than expected. KIA-45627 from Zag 1/5 calibrates to 5607–5477 cal. BC (95.4%), a middle Neolithic date that is at odds with the Butmir pottery recovered from this layer. Erl-15195 from Zag 1/3 is more problematic, giving an early date of 5507–5357 cal. BC (95.4%) while the layer corresponds typologically with Zag 2/7.

While the excavators express some doubt about the reliability of these determinations, which would imply a much earlier development of Butmir pottery than seen elsewhere⁴⁶, it is difficult entirely to dismiss them given their internal coherence as the only dates from Trench 1, and the fact that they are on short-life samples. Given the presence of earlier ‘Kakanj’ pottery amongst surface finds from Zagrebnice, the excavators’ interpretation in terms of mixing from earlier (unexcavated) layers seems reasonable – especially for Erl-15195 – hence the dates are included in table 2. Two additional dates from the underlying alluvium are not considered here.

Butmir

The type-site for the late Neolithic of central Bosnia, Butmir is located in the Sarajevo basin, 10 km from the centre of the city. The site lies

³⁸ Perić 1995.

³⁹ Müller-Scheessel / Hofmann 2013, 218.

⁴⁰ Hofmann 2012, 192.

⁴¹ Müller-Scheessel / Hofmann 2013, Tab. 1.

⁴² Ibid., 219–220.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ a. k. a. Kakanj; Hofmann 2013, 191.

⁴⁵ Müller-Scheessel / Hofmann 2013, 159.

⁴⁶ Müller-Scheessel / Hofmann 2013.

close to the Željeznica, a tributary of the Bosna. It was originally excavated on a grand scale in the 1890s, by Vaclav Radimsky and Franz Fiala. Extensive excavation again took place in the 1970s, but the only radiocarbon dates derive from a single small sondage (around 5 m²) dug in 2002 by a joint German-Bosnian team (Hofmann et al. 2009). Four phases were defined on the basis of the trench, with the first two (layer-groups 1-2) attributed to Butmir I or II and the later two to Butmir III, although the excavators note that limited ceramic material was available for this analysis.⁴⁷

Although a series of animal bone samples were taken for dating, only two were successful, both from contexts within layer-group 2, corresponding to the upper fill of a pit. UtC-11969 calibrates to 4934–4720 cal. BC (95.4%), while UtC-12039 works out as 4796–4584 cal. BC (95.4%), both broadly consistent with the typochronology.

Arnautovići

The site of Arnautovići is located in the Visoko basin. Despite the relatively thin cultural layer (c. 60 cm, from 0.50 to 1.10 m deep), the recovered pottery assemblage is rather extensive and, despite presenting several affinities with Obre, unique in Bosnia & Herzegovina. From a stylistic point of view, the ceramic assemblage is indeed characterised by a wide combination of traits, including Starčevo-Impresso ones; vases on high, hollow conical pedestals decorated with spiral and so-called ‘musical notes’ motifs, strongly reminiscent of the central European LBK as well as the Vinča culture; ‘cult vessels’⁴⁸, as well as dark grey / black biconical bowls and cups with a well-polished surface. On this basis, it has been suggested that the site comprises two distinct chronological periods of use, the second one being marked by the appearance of black surface treatment and spiral decorative motives.⁴⁹ This second phase would be parallel to Phase IV from Obre I, following Perić’s scheme.⁵⁰ Perić also points out potential similarities between the pottery assemblage of Arnautovići and the Cakran culture, especially the site of Kolsh in Albania.

⁴⁷ Hofmann et al. 2009, 155.

⁴⁸ Benac 1966b.

⁴⁹ Perić 1995, 21–24.

⁵⁰ Ibid., Tab. 3.

A single sample was dated for this site, coming from test trench 3, in the upper half of the cultural layer. The corresponding date, OxA-23339, presents an age of 5321–5207 cal. BC, which is in agreement with Obre I phase C.⁵¹

Zbilje

The site of Zbilje lies in the Visoko basin. The pottery assemblage is remarkable because of the proportion of fine ware, exhibiting several influences including black and gray surface decoration and typological connections with Lisičić and north-eastern Bosnia.⁵² These elements point to parallel developments in Obre II, associated with the final phase of the Butmir culture.⁵³ Another notable typological influence concerns the presence of Vinča traits (especially Vinča-Pločnik phase), a phenomenon observed across several regions, including central Bosnia but also Montenegro.⁵⁴

Only one sample has been dated as part of this project. This sample, OxA-23340, indicating use of the site around 4692–4522 cal. BC (95.4%), directly compares with the Obre II chronology and confirms the typological date.

Dvor

The site of Dvor is located on the left bank of the Kraljušnica river, in the Visoko basin. As for Zbilje, Lisičić traits are numerous, both in the lithic technology (flint saw blades) and pottery (e. g. use of calcite sand as temper). A Vinča component is also noticeable.⁵⁵ On this basis, Perić has suggested parallels between phase I at Dvor and phase III at Obre II.

A single sample, OxA-23342, is available for the site and gives a date of 4802–4686 cal. BC (93.8%). The sample was taken from sonda 2, at a depth of 1.2 m; because of the lack of contextual information we cannot attribute this sample with certainty to either phase I or II, and the ¹⁴C age overlaps with both the Butmir I and Butmir II phases from Obre II.

⁵¹ in Gimbutas’ scheme: Gimbutas 1974b.

⁵² Perić 1995, 41–42.

⁵³ phase II in Obre II, phase III in Okolište; Perić 1995.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ e. g. dark-brown bowls with black surface decoration: Perić 1995, 26–28.

Northern Bosnia

Gornja Tuzla

The site of Gornja Tuzla is located on a small hill next to the river Jala. Small-scale excavations were originally conducted in the 1950s under the direction of A. Benac.⁵⁶ These investigations revealed several stratified cultural layers, the lowest levels belonging to the early Neolithic Starčevo culture, including the remains of a house – unique for the area. The upper levels date to the Vinča culture, constituting one of the westernmost points of this archaeological culture, otherwise centered upon modern-day Serbia. Two early ¹⁴C samples date the Starčevo and Vinča levels to 5674–5475 cal. BC (93.6%) and 4534–4335 cal. BC (95.4%) respectively.

Field activities have resumed on the site since 2007, in the form of a collaborative project between the Museum of Eastern Bosnia and the Prehistoric Institute from Vienna (Austria). A complex stratigraphy spanning eighteen layers was brought to light, but according to the excavator Mirsad Bakalović the subsoil was not reached. A control trench was dug along the eastern profile and reached the subsoil at a depth of 2.70 meters. A rich archaeological assemblage was recovered, comprising pottery, grindstones, lithic and bone tools, and a female figurine pointing to an attribution to the Vinča culture.

Four samples were dated as part of our new dating programme, all coming from the latest round of excavation. OxA-23296 comes from the lowest point of the control trench and dates to 5574–5482 cal. BC (75%). This sample compares directly with the previous Starčevo date and confirms the use of the site in the mid 6th millennium cal. BC. Sample OxA-23297 comes from layer 15 and dates to 5216–5011 cal. BC (early Vinča). Lastly, both OxA-23298 and OxA-23299 come from layer 8 and date respectively to 4786–4590 cal. BC (95.4%) and 4687–4502 cal. BC (95.4%), which suggest an attribution to the late Vinča period.

Bijelića Glavica

The site of Bijelića Glavica, Gornji Drugovići, was initially surveyed in 1983 and then excavated in 1984 and 1985. Finds included several hearths,

as well as floor and house daub fragments, the latter showing traces of wood components. The excavator of the site, Orhan Jamaković interprets it as a small settlement, possibly destroyed by fire. Despite a high degree of fragmentation, the pottery assemblage includes bowls, pots, jars and cups, showing traits belonging to both Late Vinča and Sopot cultures.⁵⁷

Samples OxA-23303 and OxA-23304 were obtained from trial trench 3, at depths of respectively 1.9 m and 1.5 m. Both dates fall within the early 5th millennium cal. BC and calibrate at 4783–4583 cal. BC (94.2%) and 4618–4456 cal. BC (94.0%) respectively. These confirm the chronological attribution to the late Vinča / Sopot period.

Kočićevo

The site of Kočićevo is located in the alluvial plain of the Vrbas river, 5 km to the south of the confluence with the Sava river. The site was surveyed and tested in 2010, and further excavations were carried out in March 2012. This recent fieldwork has confirmed the suspected presence of a Neolithic settlement, indicated by overlapping pits, set on the riverbank of a palaeochannel of the Vrbas.⁵⁸ Extensive material culture has been collected over the course of these two field seasons and preliminary typological study points to comparison with the Sopot culture, which covers the earlier part of the 5th millennium cal. BC in inland Croatia.⁵⁹ Samples OxA-23300 and OxA-23301 were obtained from the same layer, at a depth of 80 to 100 cm under the base of the plough horizon. These dates calibrate respectively to 4846–4707 cal. BC (95.4%) and 4786–4590 cal. BC (95.4%) and confirm the typological attribution to the Sopot culture.

Bočac

The site of Bočac (Mrkonjić Grad) was discovered in 1986 during building work. An archaeological layer yielding Neolithic material culture (e. g. potsherds and house daub) was observed, in addition to two graves. Two different sectors were tested and, although both yielded Neo-

⁵⁶ Benac 1966.

⁵⁷ Jamaković, unpublished documents of the Museum of Republika Srpska

⁵⁸ Marriner et al. 2011.

⁵⁹ Obelić et al. 2004.

lithic material culture, only the first one had an intact stratigraphic sequence. Following Orhan Jamaković's description, the first four excavation layers (I to IV) presented mixed material, probably corresponding to colluvial deposits from the Gradina plateau above the site. A Neolithic level, 1.3 m thick, was identified in excavation layers IV to VIII, the assemblage from layer IV having a mixed Neolithic and Eneolithic character. Typological analysis suggests that the site was in use during the Neolithic, Copper, Bronze and Iron Ages, until the La Tène period. Pottery production is characterised by three main categories of fabric (coarse, medium and fine). Because of the high level of fragmentation, only a few characteristic forms could be reconstructed, including pithoi (coarse fabric, decorated by plastic cordons under the rim or embossed edges), pedestal cups and biconical bowls (medium fabric, with fingernail impressions), and cups with cylindrical bases (fine fabric, with the rare occurrence of fingernail impressions). Lithic finds include axes, maces and retouched scrapers. Typological comparison of the ceramic assemblages suggests, for the basal Neolithic level, connections with phase II of Obre II and with Butmir I⁶⁰, that is, following Perić's periodisation, the transitional phase between Middle and Late Neolithic, or proto-Butmir phase.

Three samples were submitted for radiocarbon dating. The first two samples, OxA-23305 and OxA-23306, come from sonda 1, the former at a depth of 0.3–0.6 cm, the latter having no available depth information. Both dates are coherent and calibrate to 4708–4538 cal. BC (95.4%) and 4790–4594 cal. BC (95.4%). A third sample, OxA-23307, coming from sonda 2, was dated to 4789–4610 cal. BC (95.4%). All three dates are thus coherent and confirm the presence of a phase of occupation contemporaneous with the Butmir 1 period.

Rastuša

The cave site of Rastuša pećina is located about 12 km south-west of Teslić, in the Republika Srpska, at an altitude of 370 m. The first excavations were carried out in the 1970s under the direction of M. Malez. On this occasion Palae-

olithic artefacts were found, attributed either to the Mousterian or the Aurignacian. The site was recently excavated by a joint Bosnian-British team directed by Dr. Preston Miracle (University of Cambridge) and Ms. Ivana Pandzić (Museum of the Republika Srpska). As part of this work, a Neolithic level was observed towards the entrance of the cave, just underneath the modern surface (depth: 0.25–0.30 cm). The assemblage is very small, but included a typical Late Neolithic arrowhead.

Several samples have been dated for this cave, covering the Neolithic, Mesolithic and Palaeolithic periods. These will all be reported in the final publication of the site. Here, we only discuss sample OxA-23602, which was taken from the uppermost level. It is dated to 4606–4449 cal. BC (95.4%), confirming the late Neolithic attribution suggested by the typology.

Herzegovina

Žukovička pećina

The site of Žukovička pećina is located near Vir in Herzegovina and was tested by Marijanović in 1977. This small rockshelter yielded a thin archaeological layer only preserved to a maximum depth of 50 cm. There was no coherent stratigraphy, perhaps corresponding to colluvial deposits. The ceramic assemblage points to an Early Neolithic date, in particular the middle phase of the Impresso culture. This typological attribution is confirmed by the two available ¹⁴C dates (OxA-23599, OxA-23600) which respectively point to 5478–5340 cal. BC (95.4%) and 5486–5361 cal. BC (95.4%).

Zelena pećina

The site of Zelena pećina is located near Blagaj and overlooks the Buna river. There are actually two rock shelters, Velika Zelena pećina and Mala Zelena pećina, but only the former is of interest here. Excavations were conducted in 1955. The stratigraphy comprised three layers. The deepest – and also richest – level (Zelena Pecina III; 0.4–0.9m deep) is associated with Impresso ware, as well as monochrome black and brown ware. This co-occurrence suggests a date towards the end of the Early Neolithic / beginning of the Middle Neolithic. The middle layer (Zelena pećina

⁶⁰ Jamaković, unpublished documentation of the Museum of the Republika Srpska.

II) belongs to the Lisičići culture, whilst the upper layer (Zelena pećina I) is dated to the Early Bronze Age.

Animal remains suitable for ^{14}C analysis are rare in the assemblage, and mostly come from the middle layer. However, human remains belonging to a young child were found at 0.6m deep in Trench C, that is within the Early Neolithic level. Two fragments of human skull were thus dated. Both dates are consistent and, when combined, point to a date of 4343–4260 cal. BC (82.9%). This date is in disagreement with the general stratigraphic position of the bones but, although admittedly set relatively late, are not incompatible with the Late Neolithic attribution of the middle layer. As Benac admits himself, the stratigraphy of the site was complex and, in the absence of published drawings, we cannot rule out that Benac did not identify the cut of a grave dug during the Late Neolithi through the summit of the Early Neolithic layer.

Lazaruša

The Lazaruša cave is located near the town of Stolac, in the canyon of the Radimlja river. Excavations were conducted from 1984 to 1988 over approximately 80% of the surface of this small cave and yielded an archaeological sequence up to 2.2 m thick. Marijonovic distinguished two phases, the younger one being further subdivided in two. Pottery typology suggests that the earlier phase belongs to the Late Neolithic / Early Eneolithic, and the later one to the Eneolithic.

Two samples, both from layer 10 of sonda B, were dated. OxA-23534 dates to 4341–4227 cal. BC (86.8%) and OxA-23535 to 4450–4327 cal. BC (94.1%), both being compatible with an attribution to the Late Neolithic / Eneolithic. Two further samples were dated, both coming from sonda A layer 6 and pointing to a period of use of the site early in the 3rd millennium cal. BC (OxA-23532, 2696–2568 cal. BC, 73.3%; OxA-23533, 2760–2572 cal. BC, 72%).

Hateljska pećina

The site of Hateljska pećina lies close to the village of Berkovići in eastern Herzegovina. Excavations undertaken in 1984, 1987 and 1988 revealed a clear stratigraphy with five distinct phases dated to, on the basis of their respective

ceramic assemblages, the Early Neolithic (Late Impresso – Early Danilo), Late Neolithic (Hvar – Lisičići culture), Eneolithic, and Early and Middle Bronze Age (plus a few Medieval finds).

Four samples have been dated for this site: two come from Quadrant V, layer 11 and two from Quadrant VI, layer 11. The precise stratigraphic relationship between these layers is, in the absence of complete published recording, impossible to assess. Both dates from Quadrant VI are in agreement (OxA-23538, 4715–4548 cal. BC, 95.4%; OxA-23539, 4709–4540 cal. BC, 95.4%) and point to the Late Neolithic phase recognised on the site. Dates from Quadrant IV, despite coming from the same layer, are markedly different, with OxA-23536 dating to 4259–4046 cal. BC (95.4%) and OxA-23537 to 4689–4504 cal. BC (95.4%). All dates point to the Late Neolithic / Eneolithic phase. Unfortunately, no samples potentially belonging to the Early Neolithic were dated as part of this programme.

Discussion

Despite the scarcity of dates, especially when compared to the overall number of known Neolithic sites in Bosnia & Herzegovina, some elements are worth pointing out. The earliest Neolithic in Bosnia, at least from a strict radiocarbon point of view, is represented by the Starčevo levels in Gornja Tuzla and Obre I. Both sites are located on the western fringe of the distribution area of this culture and, in terms of absolute chronology, postdate by a couple of centuries the earliest dates available from neighbouring regions.⁶¹ For Herzegovina, the earliest existing dates come from Žukovička pećina and point to the 55–54th centuries cal. BC. This date is markedly later than Impresso dates available for Adriatic Croatia.⁶² Two hypotheses can account for this discrepancy: either this is simply a by-product of the documentation since, for instance, it was not possible to obtain samples from the earliest layers in several caves; or, as suggested by Forenbahe & Miracle⁶³, there is a real delay between the neolithisation of the Adriatic coast and its hinterland.

⁶¹ e.g. Minichreiter / Bronić 2006; Whittle et al. 2002; see also Orton 2012.

⁶² Forenbahe / Miracle 2005; Forenbahe et al. 2013.

⁶³ Forenbahe / Miracle 2005; see also Forenbahe et al. 2013.

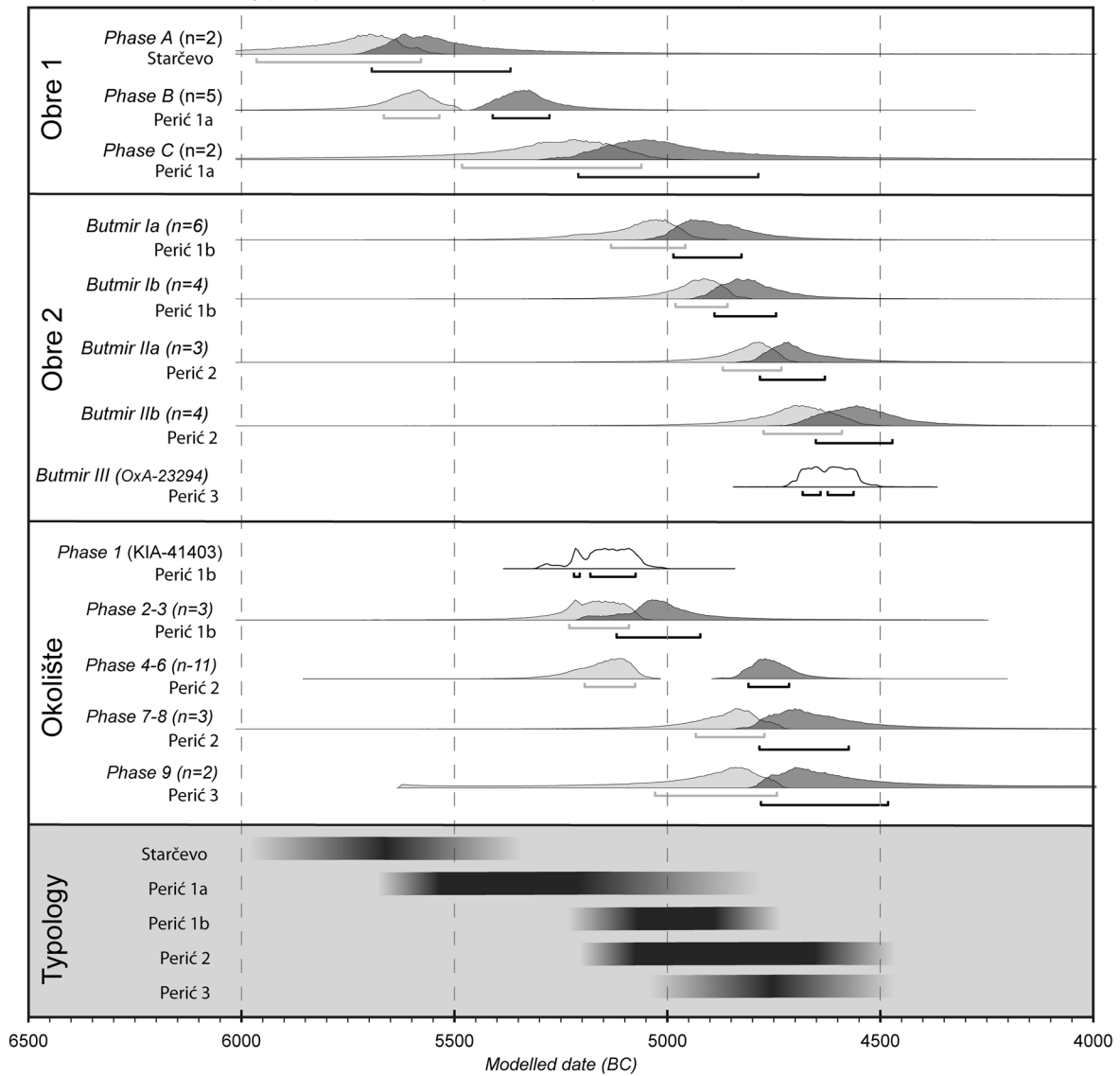

Fig. 6. *approximate temporal spans for cultural phases in central Bosnia and Herzegovina*

In this model, the earliest Neolithic stage would correspond to a phase of maritime exploration, noticeable across the entire eastern Adriatic, followed by a later stage of expansion of the settlement pattern in potentially more attractive areas. It must be noted that a similar two-stage process has recently been put forward for the western Mediterranean basin.⁶⁴

In central Bosnia, the quality of the information is such that it is possible to outline a chronological scheme for the entire duration of the Neolithic period. Several competing schemes, based upon typology and/or radiocarbon dates,

are available.⁶⁵ Figure 6 summarises existing information for the reference sequences of Okolište, Obre I and II. Radiocarbon dates are available for the Starčevo culture and from the succeeding phases 1 to 3 from Perić's classification, which encompass the older Kakanj – Butmir terminology.⁶⁶ Here, we adopt a methodologically more conservative approach, highlighting the potential chronological overlaps between cultural phases. The earliest Neolithic phase in this area corresponds to the Starčevo culture, and lies between 5965–5579 cal. BC (68.2%) and 5694–5369 cal. BC (68.2%). This Starčevo phase is fol-

⁶⁴ Guilaine / Manen 2007.

⁶⁵ see review in Hofmann 2012.

⁶⁶ Perić 1995, Tab. 3.

lowed by Perić's Phase 1, for which we have kept the original subdivision into sub-phases 1a and b. Sub-phase 1a lasts from 5666–5536 cal. BC to 5210–4787 cal. BC (68.2%), while sub-phase 1b is dated between 5231–5038 cal. BC (90.7%) and 4884–4740 cal. BC (68.2%). Sub-phase 1b is thus clearly more recent than the start of sub-phase 1a, but their respective ends cannot currently be distinguished from a strict radiocarbon point of view. A similar conclusion can be reached for both Perić's phases 2 and 3: Phase 2 is dated between 5190–5071 cal. BC (68.2%) and 4646–4467 cal. BC (68.2%), and Phase 3 between 5024–4738 cal. BC (68.2%) and 4776–4477 cal. (68.2%). This situation is partly related to the limited number of dates available for Phase 3 (two dates from Okolište and one from Obre II). This modelling does not challenge the validity of the overall typological sequence, as each phase chronologically follows the previous one. It must however be stressed, given the current state of the documentation, that the precise timing of the transition from one phase to the next remains elusive. New radiocarbon dates, especially associated with precise stratigraphic information, will hopefully allow refinement of this absolute chronology. This being said, we would like to point out that, taken individually, all radiocarbon determinations obtained for previously undated sites confirm the pre-existing typological and chronological attribution. This concordance needs to be further tested but has potential implications for the general re-assessment of the Neolithic period in Bosnia & Herzegovina.

A last point deserves some attention. The dataset presents a clustering of ¹⁴C dates between c. 4800 and c. 4500 cal. BC⁶⁷. Indeed, 14 out of 19 dated sites fall within these narrow time-brackets (see table 3). In Herzegovina, this period corresponds to the beginning of the Late Neolithic (4800–4000 cal. BC, Hvar pottery style in Dalmatia: Forenbaher et al. 2013) and only one site is concerned (Hateljska pećina). The patterning is much more interesting in central Bosnia as it corresponds to the decline in size and eventual abandonment of Okolište, and the concomitant foundation of several new sites in peripheral ar-

eas.⁶⁸ It is tempting to link this regional sequence to the situation further West in the Vrbas valley where, at least from a radiocarbon point of view, the period 4800–4500 cal. BC appears to be associated with the local introduction of farming practices. Given the limited extent of the documentation, this change in settlement pattern and landscape use must remain a working hypothesis, but this is definitely an avenue worth exploring in future research.

Conclusion

In conclusion, the – admittedly still limited – evidence indicates that the neolithisation of Bosnia & Herzegovina was not a single event. As for the Near East and for the rest of Europe, there was not a single 'Neolithic Revolution' in Bosnia & Herzegovina, but rather a suite of regional episodes distributed over several centuries. The introduction of domesticates in Bosnia & Herzegovina is linked to the two major European streams of diffusion of the Neolithic, that is the Starčevo culture inland and the Impresso culture on the Adriatic Sea. In both cases, a temporal delay when compared to other regions must be pointed out. A second episode of neolithisation, parallel to a wider restructuring of the settlement pattern in previously Neolithic areas, seems to intervene towards the early-mid 5th millennium cal. BC. The reality of this sequence, and the corresponding archaeological and ecological signatures, remains to be investigated and is the subject of an ongoing international research project undertaken by the present authors (Vander Linden et al. 2013). This new work, which involves another extended dating programme, will address these key questions and contribute positively to a better understanding of Neolithic period in Bosnia & Herzegovina and surrounding areas.

Acknowledgements

This paper was written as part of the EUROFARM project, funded by the European Research Council under the European Union's Seventh Framework Programme (FP/2007-2013) / ERC Grant Agreement n. 313716. The radiocarbon dates were obtained as part of the project 'The Formation of Europe: prehistoric population dynamics and the roots of socio-cultural

⁶⁷ It should be noted that this concentration is not related to any major wiggles in the radiocarbon calibration curve for this period

⁶⁸ Hofmann 2012, 191-2.

diversity', funded by the Sixth Framework Programme of the European Commission (NEST-028192; principal investigator for the University of Leicester, Marc Vander Linden). Past and current field work in Bosnia & Herzegovina would not have been possible without the support of the following people: Preston Miracle, Charly French, Tonko Rajkovača (University of Cambridge), Terry Hopkinson (University of Leicester), Milan Đurđević, Bojan Vujinović (Zavičajni muzej Gradiška) and Ljubica Srdić (Republic Institute for Protection of Cultural, Historical and Natural Heritage, Banja Luka). Thanks are also due to the various museums and curators across Bosnia & Herzegovina that provided samples for dating.

Резиме

Нови радиокарбонски датуми неолита у Босни и Херцеговини

Нашем тренутном разумијевању хронологије неолитизације Европе увелико је допринијело кориштење нових регионалних програма датовања, компарација постојећих датовања и примјене различитих статистичких алата. Сада је утврђено да је ширење пољопривредне праксе у Европи трајало три до четири хиљаде година, од својих најранијих појава на грчком полуострву на прелазу из 8. у 7. миленијум калц. пр. н. е. све до његовог ширења у Великој Британији и Ирске, током првих вијекова 4. миленијума калц. пр. н. е. Други значајан недавни резултат јесте закључак да ширење пољопривредне праксе није континуиран процес, али је прилично структурисан у најмјеничим епизодама дисперзије и стагнације. Степен ширења се значајно мијења од региона до региона, који је много бржи на примјер на Медитерану, док је релативно спорији у централној и сјеверозападној Европи. Неколико фактора утиче на наведене хронолошке разлике, укључујући климатске промјене, еколошка ограничења, врсту ране пољопривредне праксе и, прије свега, најтеже промјенљиве – густину и улогу локалне популације.

Иако хронологија дифузије пољопривредне праксе широм Европе почива на чврстим темељима, неколико региона и даље остаје слабо документовано. Једна од празнина одговара савременој територији Босне и Херцеговине. Ова ситуација на жалост има неколико разлога. Први разлог представља чињеница да Босна и Херце-

говина лежи на раскршћу између два главна европска тока ширења, која у унутрашњости обухвата Старчево – Кереш – Криш културу праћену ЛБК културом у централној Европи, те комплекс импресо – кардиум у медитеранском базену. Други разлог проистиче из чињенице да се, у вријеме када су Марија Гимбутас и њен тим публиковали материјал о локалитетима Обре I и Обре II средином 70-их година двадесетог вијека, тек почињало радити с радиокарбонским методама. У периоду када је норма датовања локалитета била најчешће један узорак по локалитету, за Обре I и Обре II укупно су добијена двадесет два радиокарбонска датума. Међутим, ова пионирска студија није имала учинак на локалном нивоу те је кориштење метода радиокарбонске анализе неолита Босне и Херцеговине остало ограничено, с примјетним изузетком истраживачког пројекта спроведеног у Високом под окриљем Универзитета из Кила. Истраживањем литературе идентификована су укупно 68 датума за осам локалитета, од којих се седам налазе у горњој долини ријеке Босне. Број датума по локалитету је веома промјенљив, од два датума до тридесет за локалитет Околиште.

У циљу рјешавања ове географске неравнотеже, године 2010. покренут је програм датовања неолитских локалитета сарадњом Универзитета у Лестеру и Музеја Републике Српске. Позив за сарадњу упућен је музејима широм Босне и Херцеговине да из постојећих збирки доставе одговарајуће узорке костију за ^{14}C датовање, на који је позитивно одговорило неколико институција. Избор узорака и локалитета препуштен је локалним кустосима, којима је само сугерисано да обезбиједе узорке за које сматрају да су неолитског датума. Када је то било могуће, предност је дата локалитетима који су могли обезбиједити барем два узорка по локацији и/или хронолошкој јединици (нпр. стратиграфском нивоу). Укупно 49 узорака с 23 локалитета је на крају послано на анализу. Узорци су обрађени од стране Истраживачке лабораторије за археологију и историју умјетности Универзитета у Оксфорду, а који су били у складу са стандардним хемијским третманима да би се извукао колаген и отклонила било каква могућа модерна контаминација. Девет узорака није дало довољно колагена да се обезбиједе поуздани датуми, док је неколико узорака указивало на друге периоде (рано бронзано доба, метално доба, недавно и/или модерно доба). Упркос овим мањим недостацима, неизбјежним када се ради с музејским збиркама, већина узорака припада неолиту, с 32 датума за 14 локалитета. Радиокарбонски датуми су раније били доступни само за три од наведена локалитета (Обре I, Обре II и Горња Тузла) и наш циљ у овим случајевима био је да се

провјери кохерентност старијих детерминација према новима. Датуми су тако добијени за 11 нових локалитета, што значи да је сада више него удвостручен број локалитета на којима постоје радиокарбонски датуми. С географске тачке гледишта, док је стање документације у централној Босни одлично, на другим мјестима ситуација је доста промјенљива. У Херцеговини је тренутно око трећина познатих неолитских локалитета датована први пут захваљујући овом програму. Детаљније гледано још много остаје да се уради, јер није било могуће да се датира свака секвенца комплетно. Ситуација је још гора у сјеверном дијелу земље гдје је само неколико локалитета датовано, од којих су три у долини ријеке Врбас.

Упркос оскудици датума, посебно у односу на укупан број познатих неолитских локалитета у Босни и Херцеговини, неопходно је истакнути поједине елементе. Најранији неолит у Босни, бар са строгог радиокарбонског гледишта, представљају нивои старчевачке културе у Горњој Тузли и Обра I. Обе локације се налазе на западном рубу дистрибутивне области наведене културе и, у смислу апсолутног датовања, настале по неколико вијекова касније у односу на најраније датуме које имамо на располагању, а потичу из сусједних региона. За Херцеговину, најранији постојећи датуми долазе из Жуковичке пећине и указују на 55–54. вијек калц. пр. н. е. Овај датум је знатно каснији од импресо датума расположивих за јадранску Хрватску. Две хипотезе могу да објасне ову разлику: или је ово једноставно нус-производ документације јер, на примјер, није било могуће добити узорке ранијих слојева неколико пећина, или постоји стварно кашњење између неолитизације јадранске обале и његова залеђа. У овом моделу, најраније фазе неолита би одговарале фази поморског истраживања, примјетног у цијелом источном Јадрану, које је касније пратила фаза ширења насеобина на потенцијално атрактивним подручјима.

У централној Босни, квалитет података је такав да је могуће скицирати хронолошку шему за све вријеме трајања неолита, с посебним нагласком на Околиште, Обре I и Обре II. Радиокарбонски датуми доступни су за старчевачку културу и за фазе 1–3 Перићеве класификације, која обухвата старију терминологију Какањ – Бутмир. Ова студија усваја методолошки конзервативан приступ, наглашавајући потенцијална хронолошка преклапања између културних фаза. Најранија фаза неолита у овој области одговара старчевачкој култури, а налази се између 5965–5579 калц. пр. н. е. (68,2%) и 5694–5369 калц. пр. н. е. (68,2%). Ова фаза Старчева праћена је фазом 1 према Перићу, за коју смо задржали оригиналну подјелу у

подфазе 1a и 1b. Подфаза 1a траје од 5666–5536 калц. пр. н. е. до 5210–4787 калц. пр. н. е. (68,2%), док је подфаза 1b датована између 5231–5038 калц. пр. н. е. (90,7%) и 4884–4740 калц. пр. н. е. (68,2%). Јасно је да је подфаза 1b стога новија у односу на почетак подфазе 1a, али њихов реципрочни завршетак се не може тренутно разликовати са строге радиокарбонске тачке гледишта. Сличан закључак је донесен и за фазе 2 и 3 према Перићу: фаза 2 је датирана између 5190–5071 калц. пр. н. е. (68,2%) и 4646–4467 калц. пр. н. е. (68,2%), а фаза 3 између 5024–4738 калц. пр. н. е. (68,2%) и 4776–4477 калц. пр. н. е. (68,2%). Наведена ситуација дјелимично је зависна од ограниченог броја расположивих датума за фазу 3 (два датума из Околишта и један са локалитета Обре II). Наведено моделовање не оспорава валидност укупне типологије, с обзиром на то да свака фаза хронолошки прати претходну. Међутим, мора се нагласити да, с обзиром на тренутно стање документације, прецизно вријеме транзиције из једне фазе у следећу остаје недокучиво. Надамо се да ће нови радиокарбонски датуми, посебно они за које имамо прецизне стратиграфске информације, омогућити утврђивање апсолутне хронологије. Оно што желимо да истакнемо јесте да, гледајући појединачно, свака радиокарбонска детерминација, добијена за локалитете који нису имали претходно датовање, потврђује већ постојећу типологију и хронологију. Ово усаглашавање се мора додатно тестирати, али има потенцијалне импликације за општу поновну процјену неолитског периода у Босни и Херцеговини.

Посљедња ставка заслужује посебну пажњу. Скуп података представља груписање ¹⁴C датума између око 4800. и 4500. калц. пр. н. е. Уистину, 14 од 19 локалитета припадају уском временском периоду (видјети табелу 3). У Херцеговини овај период одговара почетку млађег неолита (4800–4000. калц. пр. н. е, керамичког стила Хвара), а само један локалитет је обухваћен (Хатељска пећина). Образац је много интересантнији у централној Босни, с обзиром на то да одговара опадању величине и евентуалног напуштања локалитета Околиште, а прате га оснивање неколико нових локација у периферним подручјима. То је занимљиво зато што даје могућност повезивања наведене регионалне секвенце са ситуацијом у западном дијелу, у долини Врбаса, гдје, с тачке гледишта радиокарбонског датовања, изгледа да се период 4800–4500 калц. пр. н. е. везује са локалним увођењем пољопривредне праксе. Имајући у виду ограничен обим документације, ова промјена у насеобина и пејзажу мора остати радна хипотеза, али је дефинитивно пут којим се треба водити током будућих истраживања.

Докази, који су још увијек ограничени, указују на то да неолитизација Босне и Херцеговине није био јединствен догађај. Што се тиче Блиског истока и за остатак Европе, није било „неолитске револуције“ у Босни и Херцеговини, већ низ регионалних епизода дистрибуције током неколико вијекова. Увођење доместификације у Босни и Херцеговини повезано је с два велика европска тока дифузије неолита, старчевачке културе у унутрашњости и импресо културе на Јадранском мору. У оба случаја, привремено кашњење у односу на друге регионе мора да буде истакнуто. Друга епизода неолитизације очигледна је у раном и средњем 5.-ом миленијуму калц. пр. н. е., паралелно са ширим реструктурисањем насеобина претходних неолитских области. Како би се проверила наведена хипотеза, остаје да се подзму даљи радови, а посебно да се ураде нови радиокарбонски датуми.

Bibliography

- Ammerman, A. J. / Cavalli-Sforza, L. L. 1971, Measuring the rate of spread of early farming in Europe, *Man* N. S., 6 (4), 1971, 674-688.
- Aurenche, O. / Galet, P. / Régagnon-Caroline, E. / Evin, J. 2001, Proto-Neolithic and Neolithic cultures in the Middle East – the birth of agriculture, livestock raising, and ceramics. A calibrated ^{14}C chronology 12,500–5500 cal BC, *Radiocarbon*, 43 (3), 2001, 1191-1202.
- Barker, G. 2006, The agricultural revolution in prehistory: why did foragers become farmers? Oxford 2006.
- Benac, A. 1957, Zelena pećina, istorijat istraživanja i terenski podaci, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XII, Sarajevo 1957, 61-92.
- Benac, A. 1966, Stariji praistorijski periodi. In: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, od najstarijih vremena do početka turske vladavine*, ed. A. Benac / B. Čović / E. Pašalić / Đ. Basler / N. Miletić / P. Anđelić, Sarajevo 1966, 9-81.
- Benac, A. 1973a, Obre II. A Neolithic settlement of the Butmir group at Gornje polje, *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseum*, III, 1973, 5-191.
- Benac, A. 1973b, Obre I. A Neolithic settlement of the Starčevo-Impresso and Kakanj cultures at Raskršće, *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseum*, III, 1973, 327-430.
- Berger, J.-F. / Guilaine, J. 2009, The 8200 calBP abrupt environmental change and the Neolithic transition: a Mediterranean perspective, *Quaternary International*, 200 (1-2), 2009, 31-49.
- Bocquet-Appel, J.-P. / Naji, S. / Vander Linden, M. / Kozłowski, J. 2009, The detection of diffusion and contact zones of Neolithic Europe from space-time distribution of ^{14}C dates, *Journal of Archaeological Science*, 36, 2009, 807-820.
- Bocquet-Appel, J.-P. / Naji, S. / Vander Linden, M. / Kozłowski, J. 2012, Understanding the rates of expansion of the farming system in Europe, *Journal of Archaeological Science*, 39 (2), 2012, 531-546.
- Bollongino, R. / Burger, J. 2007, Neolithic cattle domestication as seen from ancient DNA, in: *Going over: The Mesolithic-Neolithic transition in North-West Europe*, ed. A. Whittle / V. Cummings, London 2007, 165-187.
- Bronk Ramsey, C. 2009, Bayesian analysis of radiocarbon dates, *Radiocarbon*, 51 (1), 2009, 337-360.
- Childe, V. G. 1925, *The Dawn of European Civilization*, London 1925.
- Conolly, J. / Colledge, S. / Shennan, S. 2008, Founder effect, drift, and adaptive change in domestic crop use in early Neolithic Europe, *Journal of Archaeological Science*, 35, 2008, 2797-2804.
- Forenbaher, S. / Miracle, P. T. 2005, The spread of farming in the eastern Adriatic, *Antiquity*, 79, 2005, 79, 514-528.
- Forenbaher, S. / Kaiser, T. / Miracle, P. T. 2013, Dating the eastern Adriatic Neolithic, *European Journal of Archaeology*, 16 (4), 2013, 589-609.
- Fort, J. / Pujol, T. / Vander Linden, M. 2012, Modelling the spread of the Neolithic in the Near East and Europe, *American Antiquity*, 77 (2), 2012, 203-220.
- Fuller, D. Q. 2007, Contrasting patterns in crop domestication and domestication rates: recent archaeobotanical insights from the Old World, *Annals of Botany*, 100, 2007, 904-924.
- Furholt, M. 2012, Kundryci: development of social space in a Late Neolithic tell-settlement in central Bosnia, in: *Tells: Social and Environmental Space*, ed. R. Hofmann / F.-K. Moetz / J. Müller, Bonn 2012, 203-219.
- Furholt, M. 2013, Abseits des Weges – Prospektionen und Ausgrabungen in Kundryci, in: *Okolište 1*, ed. J. Müller / K. Rassmann / R. Hofmann, Bonn 2013, 173-206.
- Gimbutas, M. 1974a, Introduction – Obre and its place in Old Europe, *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseum*, IV, 1974, 5-13.
- Gimbutas, M. 1974b, Chronology of Obre I and Obre II, *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseum*, IV, 1974, 15-35.

- Gkiasta, M. / Russell, T. / Shennan, S. / Steele, J. 2003, Neolithic transition in Europe: the radiocarbon record revisited, *Antiquity*, 77, 2003, 45-62.
- Guilaine, J. 2003, De la vague à la tombe. La conquête néolithique de la Méditerranée, Paris 2003.
- Guilaine, J. / Manen, C. 2007, From Mesolithic to early Neolithic in the western Mediterranean, in: *Going over: The Mesolithic-Neolithic transition in North-West Europe*, ed. A. Whittle / V. Cummings, London 2007, 21-51.
- Hofmann, R. 2012, Style and function of pottery in relation to the development of Late Neolithic settlement patterns in Central Bosnia, in: *Tells: Social and Environmental Space*, ed. R. Hofmann / F.-K. Moetz / J. Müller, Bonn 2012, 181-201.
- Hofmann, R. in press, Okolište – Spätneolithische Keramik und Siedlungsentwicklung in Zentralbosnien, *Neolithikum und Chalkolithikum in Zentralbosnien*, 2, Bonn 2014.
- Hofmann, R. / Kujundžić-Vejzagić, Z. / Müller, J. / Rassmann, K. / Müller-Scheessel, N. 2009, Rekonstrukcija procesa naselja u kasnom neolitu na prostoru centralne Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 50/51, Sarajevo 2009, 11-177.
- Hofmann, R. / Müller-Scheessel, N. 2013, Der kupferzeitliche Fundplatz Donje Moštre bei Visoko in Zentralbosnien – ein Vorbericht, in: *Okolište 1*, ed. J. Müller / K. Rassmann / R. Hofmann, Bonn 2013, 207-229.
- Isern, N. / Fort, J. / Vander Linden, M. 2012, Space competition and time delays in human range expansions. Application to the Neolithic transition, *Plos One*, 7 (12), 2012, e51106.
- Larson, G. / Albarella, U. / Dobney, K. / Rowley-Conwy, P. / Schibler, J. / Tresset, A. / Vigne, J.-D. / Edwards, C. / Schlumbaum, A. / Dinu, A. / Bălăşescu, A. / Dolman, G. / Tagliacozzo, A. / Manaseryan, N. / Miracle, P. / Van Wijnngaarden-Bakker, L. / Masseti, M. / Bradley, D. / Cooper, A. 2007, Ancient DNA, pig domestication, and the spread of the Neolithic into Europe, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104, 2007, 15276-15281.
- Marijanović, B. 1979, Nova nalazišta Impresso kulture u Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, 33, Sarajevo 1979, 5-13.
- Marijanović, B. 1981, Ravlića pećina (Peć mlini), *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, 35-36, Sarajevo 1981, 1-97.
- Marriner, G. / French, C. / Rajkovaca, T. 2011, Geoarchaeological reconnaissance of the Banja Luka and Doboja area of northern Bosnia and Herzegovina, *Jahrbuch. Zentrum für Balkanforschungen*, 40, 2011, 7-44.
- Minichreiter, K. / Bronić, I. 2006, New radiocarbon dates for the Early Starčevo culture in Croatia, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 23, 2006, 5-16.
- Müller, J. / Rassmann, K. / Hofmann, R. (ed.) 2013, *Okolište 1*, Bonn 2013.
- Müller-Scheessel, N. / Hofmann, R. 2013, Der Fundplatz Zagrebnice bei Papratnica, in: *Okolište 1*, ed. J. Müller / K. Rassmann / R. Hofmann, Bonn 2013, 143-172.
- Nemeskéri, J. 1974, Outline on the anthropological finds of a Neolithic site, *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseum*, IV, 1974, 37-46.
- Obelić, B. / Škrivanko, M. K. / Marijan, B. / Bronić, I. 2004, Radiocarbon dating of the Sopot culture sites (Late Neolithic) in eastern Croatia, *Radiocarbon*, 46 (1), 2004, 245-258.
- Orton, D. 2012, Herding, settlement, and chronology in the Balkan Neolithic, *European Journal of Archaeology*, 15 (1), 2012, 5-40.
- Otoni, C. / Flink, L. G. / Evin, A. / Georg, C. / De Cupere, B. / Van Neer, W. / Bartosiewicz, L. / Linderholm, A. / Barnett, R. / Peters, J. / Decorte, R. / Waelkens, M. / Vanderheyden, N. / Ricaut, F.-X. / Çakırlar, C. / Çevik, O. / Hoelzel, A. R. / Mashkour, M. / Fatemeh Mohaseb Karimlu, A. / Sheikhi Seno, S. / Daujat, J. / Brock, F. / Pinhasi, R. / Hongo, H. / Perez-Enciso, M. / Rasmussen, M. / Frantz, L. / Megens, H.-J. / Crooijmans, R. / Groenen, M. / Arbuckle, B. / Benecke, N. / Vidarsdottir, U. S. / Burger, J. / Cucchi, T. / Dobney, K. / Larson, G. 2013, Pig domestication and human-mediated dispersal in western Eurasia revealed through ancient DNA and geometric morphometrics, *Molecular Biology and Evolution*, 30 (4), 2013, 824-832.
- Perić, S. 1995, *Butmirska kultura, Geneza i razvoj*, Beograd 1995.
- Vander Linden, M. 2011, In constant motion? Recent advances in mathematical modelling and radiocarbon chronology of the neolithisation of Europe, in: *ed. Dynamics of neolithisation: studies in honour of Andrew Sherratt*, A. Hadjikoimis / E. Robinson / S. Viner, Oxford 2011, 41-61.
- Vander Linden, M. / Orton, D. / Pandžić, I. / Đurđević, M. / Vujinović, B. / Srdić, L. / Balen, J. / Forenbaher, S. / Mihailović, D. / Gazivoda, D. / Hopkinson, T. / Marriner, G. / Rajkovača, T. / French, C. / Miracle, P. 2013, EUROFARM: comparison and modelling of early farming and associated technologies in Europe, *Antiquity Project Gallery*, 2013. Available at <http://antiquity.ac.uk/projgall/linden336/>
- Vogel, J. C. / Waterbolk, H. T. 1963, Groningen radiocarbon dates IV, *Radiocarbon*, 5, 1963, 163-202.
- Weninger, B. / Alram-Stern, E. / Bauer, E. / Clare, L. / Danzeglocke, U. / Jöris, C. / Kubatzki, C. / Rollefson, G. / Todorova, H. / van Andel, T. 2006, Climate forcing due to the 8200 cal BP event observed at

early Neolithic sites in the eastern Mediterranean, *Quaternary Research*, 66, 2006, 401-420.

Whittle, A. / Bartosiewicz, L. / Borić, D. / Pettitt, P. / Richards, M. P. 2002, In the beginning: new radio-carbon dates for the Early Neolithic in northern Serbia and south-east Hungary, *Antaeus*, 25, 2002, 63-117.

Zeder, M. A. 2008, Domestication and early agriculture in the Mediterranean basin: origins, diffusion, and impact, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 105, 2008, 11597-11604.

Zvelebil, M. / Rowley-Conwy, P. 1986, Foragers and farmers in Atlantic Europe, in: *Hunters in transition. Mesolithic societies of temperate Eurasia and their transition to farming*, ed. M. Zvelebil, Cambridge 1986, 67-93.

Table 1: Existing 14C dates for the Neolithic of Bosnia & Herzegovina

Site name	Lab. Ref.	Date BP	Standard deviation	Sample	Delta 13C	68.2% probability	95.4% probability	Context	Culture	References
Butmir	UtC-12039	5830	50	animal bone (Bos)	-17.9	4770BC (7.0%) 4752BC 4746BC (61.2%) 4613BC	4796BC (95.4%) 4548BC	Unit 3, layer-group 2 (upper fill of pit)	Butmir	Hofmann et al. 2009
Butmir	UtC-11969	5938	44	animal bone (Bos)	-20.2	4893BC (1.8%) 4888BC 4884BC (6.1%) 4868BC 4850BC (51.1%) 4766BC 4756BC (9.3%) 4728BC	4934BC (95.4%) 4720BC	Unit 9, layer-group 2 (upper fill of pit)	Butmir	Hofmann et al. 2009
Donje Moštre	Erl-15197	5716	32	grain	-22,8	4594 (68.2%) 4501BC	4679 (9.0%) 4636BC 4620 (86.4%) 4464BC	Unit 10027. Layer-formation 1/6, cultural layer over lowermost building horizon 1/I		Hofmann & Müller-Scheessel 2013
Donje Moštre	Erl-15196	5705	37	hazelnut shell	-23,7	4591 (68.2%) 4490BC	4679 (7.2%) 4636BC 4620 (88.2%) 4458BC	Unit 10024. Layer-formation 1/5, levelling layer over building horizon 1/II		Hofmann & Müller-Scheessel 2013
Donje Moštre	Erl-15200	5549	33	grain	-23,1	4446 (26.1%) 4420BC 4399 (42.1%) 4351BC	4452 (95.4%) 4343BC	Unit 41037. Layer-formation 2/4, open area NW of unburnt houses (building horizon 2/I)		Hofmann & Müller-Scheessel 2013
Donje Moštre	Erl-15199	5486	29	charcoal	-22,6	4359 (68.2%) 4327BC	4442 (2.6%) 4423BC 4372 (75.5%) 4316BC 4300 (17.2%) 4262BC	Unit 40032. Layer-formation 2/3. 'with fire debris by foundation trench of building horizon 2/V'		Hofmann & Müller-Scheessel 2013
Donje Moštre	KIA-39513	5573	31	grain	-21,83	4447 (30.7%) 4417BC 4403 (37.5%) 4366BC	4458 (95.4%) 4352BC	Unit 42020. Layer-formation 2/2. Unsecure stratigraphic context (presence of Vučedol material)		Hofmann & Müller-Scheessel 2013
Gornja Tuzla	GrN-2059	6640	75	charcoal		5628BC (68.2%) 5516BC	5705BC (1.8%) 5687BC 5674BC (93.6%) 5475BC	Pit dwelling in habitation layer depth 5m	Starčevo	Vogel & Waterbolk 1963
Gornja Tuzla	GrN-1974	5580	60	wood		4457BC (68.2%) 4356BC	4534BC (95.4%) 4335BC	Habitation layer depth 3.5m	Vinča	Vogel & Waterbolk 1963
Kundruci	KIA-39639	5888	32	charcoal (Cornus sp.)	-25,74	4789 (68.2%) 4722 BC	4836 (95.4%) 4696BC	Unit 24003. Layer-formation 1/3, House 3 floor, quadrant H/31	Butmir	Furholt 2013
Kundruci	KIA-39638	5956	27	charcoal (Populus sp.)	-26,84	4892 (1.5%) 4890BC 4883 (9.3%) 4869BC 4849 (57.4%) 4792BC	4933 (94.5%) 4769BC 4753 (0.9%) 4746BC	Unit 24099. Layer-formation 1/4 House 7, post 14002, quadrant I/32	Butmir	Furholt 2013
Obre I	UCLA-1605.H	6150	70	animal bone no id.		5210BC (68.2%) 5017BC	5299BC (94.8%) 4932BC 4920BC (0.6%) 4912BC	quadrant I level 8	Kakanj	Gimbutas 1974
Obre I	Bln-659	6230	80	charcoal		5302BC (34.6%) 5202BC 5175BC (33.6%) 5070BC	5370BC (95.2%) 4982BC 4968BC (0.2%) 4964BC	quadrant I level 7	Kakanj	Gimbutas 1974
Obre I	Bln-636	6795	150	charcoal		5844BC (61.4%) 5606BC 5595BC (6.8%) 5560BC	5985BC (95.4%) 5480BC	quadrant IIIa level 8	Starčevo	Gimbutas 1974
Obre I	UCLA-1605.F	6430	60	charcoal		5472BC (68.2%) 5366BC	5509BC (0.6%) 5500BC 5491BC (94.8%) 5302BC	quadrant VI/2 level 9	Butmir	Gimbutas 1974
Obre I	UCLA-1605.G	6710	60	animal bone no id.		5702BC (3.0%) 5694BC 5673BC (46.0%) 5608BC 5594BC (19.2%) 5561BC	5723BC (95.4%) 5528BC	quadrant II level 11	Starčevo	Gimbutas 1974

Site name	Lab. Ref.	Date BP	Standard deviation	Sample	Delta 13C	68.2% probability	95.4% probability	Context	Culture	References
Obre I	UCLA-1605.I	6430	60	animal bone no id.		5472BC (68.2%) 5366BC	5509BC (0.6%) 5500BC 5491BC (94.8%) 5302BC	Quadrant II level 12	Starčevo	Gimbutas 1974
Obre II	Bln-790	5770	100	charcoal		4722BC (68.2%) 4500BC	4844BC (92.3%) 4442BC 4424BC (3.1%) 4370BC	sondage V/3 house	Butmir	Gimbutas 1974
Obre II	UCLA-1605.B	5740	80	charcoal		4686BC (68.2%) 4502BC	4784BC (93.5%) 4446BC 4420BC (1.5%) 4398BC 4381BC (0.4%) 4374BC	sondage VI/2 house	Butmir	Gimbutas 1974
Obre II	Bln-637	5740	80	charcoal		4686BC (68.2%) 4502BC	4784BC (93.5%) 4446BC 4420BC (1.5%) 4398BC 4381BC (0.4%) 4374BC	sondage I/1 house 15	Butmir	Gimbutas 1974
Obre II	Bln-656	5840	100	charcoal		4798BC (68.2%) 4554BC	4942BC (95.4%) 4463BC	sondage I/1 house 15	Butmir	Gimbutas 1974
Obre II	Bln-638	5850	80	charcoal		4826BC (2.3%) 4816BC 4800BC (65.9%) 4605BC	4932BC (0.6%) 4921BC 4911BC (94.8%) 4518BC	sondage IV/2 level 16	Butmir	Gimbutas 1974
Obre II	UCLA-1605.C	5875	60	charcoal		4834BC (68.2%) 4686BC	4901BC (3.9%) 4863BC 4856BC (90.5%) 4581BC 4570BC (1.0%) 4555BC	sondage VI/1 house 13	Butmir	Gimbutas 1974
Obre II	UCLA-1605.E	5890	60	charcoal		4837BC (68.2%) 4704BC	4933BC (95.4%) 4607BC	sondage VI/2 house 13	Butmir	Gimbutas 1974
Obre II	Bln-657	5925	80	charcoal		4908BC (68.2%) 4712BC	5006BC (95.4%) 4596BC	sondage II level 20	Butmir	Gimbutas 1974
Obre II	GrN-5686	5930	45	charcoal		4846BC (68.2%) 4726BC	4933BC (95.4%) 4714BC	sondage III/3	Butmir	Gimbutas 1974
Obre II	GrN-5685	5985	40	charcoal		4934BC (64.7%) 4830BC 4814BC (3.5%) 4807BC	4991BC (95.4%) 4781BC	sondage I/1	Butmir	Gimbutas 1974
Obre II	GrN-5684	6101	60	charcoal		5206BC (12.3%) 5165BC 5118BC (2.3%) 5108BC 5078BC (53.6%) 4936BC	5214BC (92.4%) 4894BC 4888BC (0.4%) 4884BC 4869BC (2.6%) 4850BC	sondage IV/4	Butmir	Gimbutas 1974
Obre II	LJ-2327	6020	150	charcoal		5204BC (4.7%) 5170BC 5073BC (63.5%) 4725BC	5304BC (95.3%) 4584BC 4564BC (0.1%) 4560BC	sondage V/1 level 12	Butmir	Gimbutas 1974
Obre II	UCLA-1605.A	6020	60	charcoal		4994BC (68.2%) 4840BC	5196BC (1.1%) 5179BC 5062BC (93.6%) 4768BC 4754BC (0.6%) 4744BC 4733BC (0.2%) 4730BC	sondage V/1 level 5	Butmir	Gimbutas 1974
Obre II	Bln-792	6075	100	charcoal		5206BC (8.3%) 5166BC 5117BC (1.3%) 5110BC 5077BC (58.6%) 4844BC	5291BC (1.2%) 5268BC 5228BC (92.7%) 4766BC 4756BC (1.4%) 4728BC	sondage VIII level 21	Butmir	Gimbutas 1974
Obre II	GrN-5683	6110	65	charcoal		5206BC (14.4%) 5162BC 5136BC (1.5%) 5130BC 5119BC (3.5%) 5106BC 5079BC (48.8%) 4944BC	5217BC (92.9%) 4880BC 4870BC (2.5%) 4848BC	sondage II/4 pit 1	Butmir	Gimbutas 1974
Obre II	Bln-639	6175	80	charcoal		5219BC (68.2%) 5010BC	5316BC (94.9%) 4932BC 4920BC (0.5%) 4912BC	sondage IV/3 level 25 pit 1	Butmir	Gimbutas 1974
Okolište	KIA-28835	6121	45		-21,52	5206BC (18.2%) 5162BC 5136BC (1.7%) 5130BC 5119BC (4.1%) 5106BC 5080BC (44.3%) 4986BC	5210BC (95.4%) 4944BC	Unit 71164, sample 71012. Area 2.	Butmir	Hofmann et al. 2009
Okolište	KIA-28834	6043	39	bone (Bos taurus)	-22,38	4998BC (62.0%) 4898BC 4865BC (6.2%) 4853BC	5049BC (95.4%) 4838BC	Unit 81041, sample 81014, layer-formation Oko 2/5. Fill of ditch stage 3.	Butmir	Hofmann et al. 2009, Hofmann in press

Site name	Lab. Ref.	Date BP	Standard deviation	Sample	Delta 13C	68.2% probability	95.4% probability	Context	Culture	References
Okolište	KIA-28830	5943	38	bone (Bos taurus)	-26,07	4896BC (12.3%) 4867BC 4850BC (54.7%) 4770BC 4752BC (1.1%) 4748BC	4932BC (2.3%) 4920BC 4912BC (93.1%) 4724BC	Unit 82008, sample 82006, layer-group Oko 2/2. Fill of ditch stage 3.	Butmir	Hofmann et al. 2009, Hofmann in press
Okolište	KIA-28831	6119	31	bone (Bos taurus)	-22,31	5202BC (15.1%) 5174BC 5071BC (53.1%) 4992BC	5208BC (23.0%) 5144BC 5139BC (9.4%) 5091BC 5082BC (63.0%) 4958BC	Unit 82012, sample 82008, layer-group Oko 2/3. 'Wall renovation'	Butmir	Hofmann et al. 2009, Hofmann in press
Okolište	KIA-28827	5889	32	bone (unidentified)	-21,91	4790BC (68.2%) 4722BC	4837BC (95.4%) 4702BC	Unit 82009, sample 82010, layer-group Oko 2/2. Fill of ditch stage 3.	Butmir	Hofmann et al. 2009, Hofmann in press
Okolište	KIA-28833	6209	37	bone (Bos taurus)	-22,79	5222BC (11.1%) 5202BC 5176BC (57.1%) 5070BC	5296BC (13.7%) 5240BC 5232BC (81.7%) 5055BC	Unit 82020, sample 82014, layer-group Oko 2/4. "Landfill wall"	Butmir	Hofmann et al. 2009, Hofmann in press
Okolište	KIA-28828	6166	31	bone (Bos taurus)	-20,59	5207BC (7.3%) 5194BC 5180BC (49.0%) 5090BC 5081BC (12.0%) 5060BC	5216BC (95.4%) 5023BC	Unit 82025, sample 82016, layer-group Oko 2/4. Fill of ditch stage 1.	Butmir	Hofmann et al. 2009, Hofmann in press
Okolište	KIA-28829	5823	48	bone (Bos taurus)	-27,28	4766BC (3.6%) 4756BC 4728BC (64.6%) 4608BC	4788BC (95.4%) 4550BC	Unit 82018, sample 82019, layer-group Oko 2/4. Fill of ditch stage 1.	Butmir	Hofmann et al. 2009, Hofmann in press
Okolište	KIA-28826	6086	31	bone (Bos taurus)	-21,83	5041BC (68.2%) 4951BC	5204BC (5.2%) 5171BC 5073BC (89.4%) 4906BC 4864BC (0.7%) 4856BC	Unit 82029, sample 82021, layer-group Oko 2/2. Fill of ditch stage 3.	Butmir	Hofmann et al. 2009, Hofmann in press
Okolište	UtC-12038	5640	50	bone (Bos taurus)	-23.8	4536BC (55.8%) 4446BC 4420BC (9.7%) 4399BC 4381BC (2.7%) 4374BC	4584BC (95.4%) 4356BC	Unit 2090, sample 2053, layer-group Oko 1/3. 'Layer-packet' Oko 1/1	Butmir	Hofmann et al. 2009, Hofmann in press
Okolište	UtC-11920	5670	50	bone (unidentified)	-23	4581BC (2.6%) 4572BC 4556BC (65.6%) 4450BC	4667BC (0.4%) 4663BC 4653BC (1.4%) 4640BC 4618BC (93.6%) 4367BC	Unit 2003, sample 2053, layer-group Oko 1/2. House 16. Oven 1/1.	Butmir	Hofmann et al. 2009, Hofmann in press
Okolište	UtC-11968	5830	50	bone (unidentified)	-23.1	4770BC (7.0%) 4752BC 4746BC (61.2%) 4613BC	4796BC (95.4%) 4548BC	Unit 6016, layer-group Oko 1/2. Open area 1/K-L.	Butmir	Hofmann et al. 2009, Hofmann in press
Okolište	UtC-11900	5901	50	bone (Bos taurus)	-20.9	4832BC (9.7%) 4813BC 4808BC (58.5%) 4718BC	4932BC (0.9%) 4919BC 4912BC (93.5%) 4682BC 4634BC (0.9%) 4621BC	Unit 3043, sample 3062, layer-group Oko 1/3. Fired clay 1/3.	Butmir	Hofmann et al. 2009, Hofmann in press
Okolište	UtC-11901	5980	50	bone (Bos taurus)	-20.7	4934BC (59.1%) 4824BC 4818BC (9.1%) 4800BC	4994BC (92.0%) 4766BC 4756BC (3.4%) 4728BC	Unit 5029, layer-group Oko 1/3. 'Layer-packet' Oko 1/5.	Butmir	Hofmann et al. 2009, Hofmann in press
Okolište	UtC-11970	5975	44	bone (unidentified)	-20.8	4930BC (2.9%) 4924BC 4910BC (65.3%) 4798BC	4982BC (1.1%) 4971BC 4964BC (93.3%) 4769BC 4754BC (1.0%) 4744BC	Unit 2053, layer-group Oko 1/2. Open area 1/ nw A,J.	Butmir	Hofmann et al. 2009, Hofmann in press
Okolište	KIA-32103-A	6069	37	bone (unidentified)	-22,29	5037BC (68.2%) 4934BC	5196BC (2.0%) 5180BC 5063BC (93.4%) 4848BC	Unit 10010, layer-group Oko 3/2. Path 3/SW	Butmir	Hofmann in press
Okolište	KIA-32103-B	6147	42	bone (unidentified)	-18,32	5207BC (28.1%) 5146BC 5138BC (4.6%) 5127BC 5122BC (12.3%) 5093BC 5081BC (23.2%) 5033BC	5218BC (95.4%) 4984BC	Unit 10010, layer-group Oko 3/2. Path 3/SW	Butmir	Hofmann in press
Okolište	KIA-32104	6063	38	bone (unidentified)	-20,87	5028BC (63.8%) 4932BC 4922BC (4.4%) 4911BC	5193BC (1.1%) 5182BC 5059BC (94.3%) 4845BC	Unit 12023, layer-group Oko 3/2. House 11, unburnt clay.	Butmir	Hofmann in press
Okolište	KIA-32105	6220	47	bone (Bos taurus)	-22,4	5292BC (13.4%) 5256BC 5230BC (12.9%) 5203BC 5171BC (41.9%) 5073BC	5306BC (95.4%) 5052BC	Unit 13036, layer-group Oko 3/2. House 02-03.	Butmir	Hofmann in press

Site name	Lab. Ref.	Date BP	Standard deviation	Sample	Delta 13C	68.2% probability	95.4% probability	Context	Culture	References
Okolište	KIA-32106	6179	35	bone (Bos taurus)	-26,55	5209BC (4.3%) 5201BC 5177BC (63.9%) 5070BC	5224BC (95.4%) 5011BC	Unit 13161, layer-group Oko 3/2. House 01, post 16.	Butmir	Hofmann in press
Okolište	KIA-32108	6020	62	bone (Bos taurus)	-24,11	4997BC (68.2%) 4838BC	5198BC (1.3%) 5179BC 5065BC (92.9%) 4766BC 4757BC (0.9%) 4741BC 4735BC (0.3%) 4730BC	Unit 14047, layer-group Oko 3/2. House 01	Butmir	Hofmann in press
Okolište	KIA-32109	4935	40	bone (unidentified)	-21,71	3761BC (14.1%) 3741BC 3731BC (3.5%) 3726BC 3715BC (50.5%) 3657BC	3791BC (95.4%) 3646BC	Unit 15003, layer-group Oko 3/2. Path 3/SW.	Butmir	Hofmann in press
Okolište	KIA-32110-A	5814	48	bone (Bos taurus)	-16,14	4726BC (68.2%) 4596BC	4784BC (95.4%) 4547BC	Unit 17140, layer-group Oko 3/2. House 04.	Butmir	Hofmann in press
Okolište	KIA-32110-B	6351	48	bone (Bos taurus)	-21,01	5463BC (5.8%) 5447BC 5418BC (2.1%) 5411BC 5380BC (56.5%) 5296BC 5245BC (3.8%) 5233BC	5468BC (18.4%) 5402BC 5389BC (77.0%) 5225BC	Unit 17140, layer-group Oko 3/2. House 04.	Butmir	Hofmann in press
Okolište	KIA-32112	5987	34	bone (Bos taurus)	-24,84	4932BC (8.2%) 4919BC 4914BC (60.0%) 4836BC	4977BC (95.4%) 4788BC	Unit 12022, sample 12050, layer-group Oko 3/2. House 11.	Butmir	Hofmann in press
Okolište	KIA-41400	5826	32	charcoal (Cornus mas)	-25,85	4726BC (54.6%) 4652BC 4641BC (13.6%) 4616BC	4784BC (95.4%) 4592BC	Unit 31016, layer-group Oko 4/2. Path 4/SW.	Butmir	Hofmann in press
Okolište	KIA-41401	5943	27	charcoal (Cornus mas)	-25,52	4848BC (68.2%) 4781BC	4901BC (12.4%) 4863BC 4856BC (83.0%) 4727BC	Unit 31036, layer-group Oko 4/2. Path 4/SW.	Butmir	Hofmann in press
Okolište	KIA-41402	6095	37	Grain (Triticum monococcum)	-25,55	5056BC (68.2%) 4946BC	5207BC (11.5%) 5149BC 5137BC (0.8%) 5128BC 5121BC (2.5%) 5095BC 5081BC (80.3%) 4909BC 4862BC (0.2%) 4860BC	Unit 51104, layer-group Oko 6/3. Ditch 6/1, fill 2.	Butmir	Hofmann in press
Okolište	KIA-41404	5967	45	charcoal (Alnus sp.)	-27,92	4931BC (3.6%) 4922BC 4911BC (64.6%) 4791BC	4960BC (95.4%) 4726BC	Unit 52482, layer-group Oko 6/3. Ditch 6/1, fill 1.	Butmir	Hofmann in press
Okolište	KIA-41403	6194	36	Grain (Triticum dicoccum)	-23,39	5215BC (7.5%) 5202BC 5176BC (60.7%) 5070BC	5290BC (5.1%) 5246BC 5231BC (90.3%) 5039BC	Unit 51524, layer-group Oko 6/6. House 38.	Butmir	Hofmann in press
Zagrebnice	Erl-15195	6470	37	charred textile remains	-25,7	5480 (16.6%) 5463BC 5447 (23.0%) 5418BC 5411 (28.6%) 5380BC	5507 (0.5%) 5502BC 5493 (94.9%) 5357BC	Unit 10011. Layer-formation 1/3, House 1-2, quadrant B/2	Butmir?	Müller-Scheessel & Hofmann 2013
Zagrebnice	KIA-45627	6565	30	charred grain (Triticum dicoccum)	-25,7	5534 (68.2%) 5484BC	5607 (4.1%) 5595BC 5561 (91.3%) 5477BC	Unit 10081. Layer-formation 1/5, layer-group 1/1	Butmir?	Müller-Scheessel & Hofmann 2013
Zagrebnice	KIA-45629	5820	30	charred plant bulb	-29,98	4722 (53.3%) 4654BC 4639 (14.9%) 4617BC	4779 (95.4%) 4587BC	Unit 30004. Layer-formation 2/7, 'alley' 2/A-B, quadrant A/3	Butmir	Müller-Scheessel & Hofmann 2013
Zagrebnice	KIA-45630	5895	35	charred seeds (Linum usitatissimum)	-30,11	4796 (68.2%) 4721BC	4843 (95.4%) 4696BC	Unit 34060. Layer-formation 2/7, House 4, Wall 2, quadrant A-B/3	Butmir	Müller-Scheessel & Hofmann 2013
Zagrebnice	KIA-41405	5959	29	charred grain	-27,23	4896 (18.4%) 4867BC 4851 (49.8%) 4793BC	4936 (94.5%) 4769BC 4753 (0.9%) 4746BC	Unit 34010. Layer-formation 2/7, 'alley' 2/A-C, quadrant G/10	Butmir	Müller-Scheessel & Hofmann 2013

Site name	Lab. Ref.	Date BP	Standard dev	Sample	Delta13C	68.2% probability	95.4% probability	Context	Culture	Institution
Obre I	OxA-23289	6390	34	<i>Bos taurus</i>	-20,56	54648C (13.0%) 54458C 54208C (6.6%) 54098C 53808C (48.6%) 53208C	54698C (95.4%) 53148C	Sonda 4, quadrant 2, layer 12		Sarajevo
Obre I	OxA-23290	6421	35	<i>Sus scrofa (domestic?)</i>	-21,3	54688C (51.6%) 54008C 53908C (16.6%) 53688C	54728C (95.4%) 53288C	Sonda 4, quadrant 2, layer 12		Sarajevo
Obre I	OxA-23291	6665	35	<i>Bos taurus (mature)</i>	-20,78	56288C (25.1%) 56068C 55968C (43.1%) 55608C	56428C (95.4%) 55258C	sonda IV, quadrant 3, layer 11, pit 4		Sarajevo
Obre I	OxA-23292	6432	35	<i>Bos taurus (mature)</i>	-20,89	54688C (6.4%) 54608C 54528C (61.8%) 53768C	54768C (95.4%) 53308C	sonda IV, quadrant 2, layer 11, "control trench at point B"		Sarajevo
Obre II	OxA-23293	6027	34	<i>Homo Sapiens Sapiens</i>	-20,74	49808C (5.5%) 49718C 49648C (50.9%) 48968C 48678C (11.8%) 48508C	50168C (94.9%) 48328C 48138C (0.5%) 48088C	sonda VI, quadrant 4, layers 17 and 18, depth 250-280		Sarajevo
Obre II	OxA-23294	5763	33	<i>Bos taurus (mature)</i>	-21,22	46818C (28.9%) 46368C 46198C (39.3%) 45558C	47078C (95.4%) 45368C	sonda III, quadrant 3, depth 0.30-0.50		Sarajevo
Obre II	OxA-23295	6017	35	<i>Bos taurus (adult)</i>	-21	49498C (68.2%) 48468C	50018C (93.2%) 48268C 48168C (2.2%) 48018C	sonda IV, quadrant 3, layer 14		Sarajevo
Safetova Bašča (Gornja Tuzla)	OxA-23296	6593	36	<i>Bos taurus / Bos primigenius (mature)</i>	-20,64	56058C (7.6%) 55968C 55598C (50.6%) 55088C 55028C (10.0%) 54908C	56168C (20.4%) 55828C 55748C (75.0%) 54828C 20.06.2009	Control trench near east profile, depth 295cm, 20.06.2009	Starcevo- Impresa	Tuzla
Safetova Bašča (Gornja Tuzla)	OxA-23297	6165	34	Large mammal (Bos? Equus?)	-20,97	52078C (7.9%) 51938C 51828C (47.8%) 50908C 50818C (12.5%) 50598C	52168C (95.4%) 50118C	Layer 15, west profile in south part, 17.06.2009	Starcevo- Impresa	Tuzla
Safetova Bašča (Gornja Tuzla)	OxA-23298	5827	33	<i>Bos taurus</i>	-20,59	47268C (54.5%) 46528C 46408C (13.7%) 46168C	47868C (95.4%) 45908C	Sonda II, layer 8, 12.06.2009	Early Vinča?	Tuzla
Safetova Bašča (Gornja Tuzla)	OxA-23299	5741	33	<i>Cervus elaphus</i>	-20,68	46688C (3.6%) 46608C 46548C (8.2%) 46388C 46188C (56.5%) 45408C	46878C (95.4%) 45028C	Sonda II, layer 8, 12.06.2009	Early Vinča?	Tuzla
Kočićevo	OxA-23300	5904	33	<i>Sus scrofa (wild)</i>	-20,61	47988C (68.2%) 47248C	48468C (95.4%) 47078C	Sonda I, layer 9 (split = 10cm), 18.03.2010	sopot?????	PLAS 10
Kočićevo	OxA-23301	5827	33	<i>Bos taurus</i>	-19,08	47268C (54.5%) 46528C 46408C (13.7%) 46168C	47868C (95.4%) 45908C	Sonda I, layer 8 (split = 10cm), 18.03.2010	sopot?????	PLAS 10
Bijelica Glavica	OxA-23303	5822	35	<i>Bos taurus</i>	-21,85	47248C (52.4%) 46518C 46428C (15.8%) 46168C	47838C (94.2%) 45838C 45658C (1.2%) 45568C	Sonda 3, depth 1.9m	Sopot/Lasinje	Banja Luka
Bijelica Glavica	OxA-23304	5697	34	Large mammal (Bos?)	-21,39	45788C (2.0%) 45748C 45558C (58.5%) 44848C 44798C (7.7%) 44648C	46528C (1.4%) 46408C 46188C (94.0%) 44568C	Quadrant 3, depth: 1.5-1.6m	Sopot/Lasinje	Banja Luka

Site name	Lab. Ref.	Date BP	Standard dev	Sample	Delta13C	68.2% probability	95.4% probability	Context	Culture	Institution
Bočac	OxA-23305	5765	33	<i>Bos taurus</i>	-21,08	4682BC (31.9%) 4634BC 4620BC (26.6%) 4581BC 4572BC (9.7%) 4556BC	4708BC (95.4%) 4538BC	Sonda 1, quadrant 3-B, depth 0.3 (0.6)m	Butmir I?	Banja Luka
						4767BC (5.6%) 4755BC 4742BC (2.1%) 4736BC 4728BC (48.0%) 4669BC 4659BC (1.9%) 4654BC 4638BC (10.6%) 4618BC	4790BC (95.4%) 4594BC	Sonda 1, quadrant 1-A	Butmir I?	Banja Luka
						4777BC (63.2%) 4683BC 4633BC (5.0%) 4622BC	4789BC (95.4%) 4610BC	Sonda 2, quadrant C-4	Butmir I?	Banja Luka
Arnautovići	OxA-23339	6270	31	animal bone, no id.	-20,78	5299BC (55.6%) 5242BC 5235BC (12.6%) 5222BC	5321BC (95.4%) 5207BC	Sonda 3, depth 0.6-0.9m	More Vinca than Butmir	Visoko
Zbilje	OxA-23340	5755	30	animal bone, no id.	-21,42	4677BC (1.4%) 4674BC 4670BC (17.3%) 4638BC 4618BC (49.4%) 4548BC	4692BC (95.4%) 4522BC	Sonda 1, quadrant 1, depth: 0.8-0.9m	Late Neolithic	Visoko
						4779BC (68.2%) 4712BC	4827BC (1.6%) 4815BC 4802BC (93.8%) 4686BC	Sonda 2, depth 1.2m		Visoko
Dvor	OxA-23342	5868	30	animal bone, no id.	-22,37					
Žukovička Pećina	OxA-23599	6437	35	animal bone to be i.d.	-19,66	5470BC (6.8%) 5461BC 5451BC (61.4%) 5376BC	5478BC (95.4%) 5340BC			Sarajevo
						5478BC (15.2%) 5464BC 5445BC (22.7%) 5420BC 5409BC (30.3%) 5380BC	5486BC (95.4%) 5361BC			Sarajevo
Zelena Pećina	OxA-23350	5476	33	fragment of human skull	-18,92	4354BC (49.9%) 4325BC 4286BC (18.3%) 4269BC	4438BC (1.6%) 4425BC 4370BC (93.8%) 4256BC			Sarajevo
						4328BC (68.2%) 4256BC	4341BC (92.7%) 4231BC 4194BC (2.7%) 4176BC			Sarajevo
Lazaruša	OxA-23534	5402	34	animal bone to be i.d.	-19,86	4327BC (41.8%) 4282BC 4271BC (26.4%) 4241BC	4341BC (86.8%) 4227BC 4201BC (6.6%) 4168BC 4126BC (0.5%) 4120BC 4092BC (1.5%) 4078BC	Sonda B, layer 10		Sarajevo
Lazaruša	OxA-23535	5513	32	animal bone to be i.d.	-20,11	4441BC (12.0%) 4424BC 4370BC (56.2%) 4333BC	4450BC (94.1%) 4327BC 4280BC (1.3%) 4274BC	Sonda B, layer 10		Sarajevo
						4236BC (6.4%) 4223BC 4208BC (27.1%) 4157BC 4132BC (34.8%) 4067BC	4259BC (95.4%) 4046BC	Quadrant V, layer 11		Sarajevo
Hateljiska Pećina	OxA-23537	5746	33	animal bone to be i.d.	-19,95	4669BC (14.5%) 4638BC 4618BC (53.7%) 4543BC	4689BC (95.4%) 4504BC	Quadrant V, layer 11		Sarajevo
Hateljiska Pećina	OxA-23538	5788	33	animal bone to be i.d.	-20,46	4702BC (68.2%) 4600BC	4716BC (95.4%) 4548BC	Quadrant VI, layer 10		Sarajevo
						4684BC (62.9%) 4582BC 4568BC (5.3%) 4559BC	4709BC (95.4%) 4540BC	Quadrant VI, layer 10		Sarajevo

Site name	Lab. Ref.	Date BP	Standard dev	Sample	Delta13C	68.2% probability	95.4% probability	Context	Culture	Institution
Rastuša	OxA-23602	5678	33	animal bone	-21,8	4540BC (55.2%) 4486BC 44788C (13.0%) 4464BC	4606BC (95.4%) 4449BC	test pit 2, quadrant A, feature 1, layer 3	Neolithic?	PTM
Non-Neolithic dates										
Lazaruša	OxA-23532	4083	23	animal bone to be i.d.	-19,44	2834BC (10.8%) 2818BC 2661BC (6.6%) 2650BC 2634BC (50.8%) 2576BC	2852BC (16.1%) 2812BC 2744BC (2.1%) 2727BC 2696BC (73.3%) 2568BC 2517BC (3.9%) 2499BC	Sonda A, layer 6	Impressa?	Sarajevo
Lazaruša	OxA-23533	4105	29	animal bone to be i.d.	-19,37	2848BC (16.6%) 2814BC 2737BC (1.2%) 2734BC 2692BC (1.0%) 2690BC 2678BC (34.6%) 2616BC 2612BC (14.8%) 2580BC	2864BC (23.0%) 2806BC 2760BC (72.0%) 2572BC 2510BC (0.4%) 2505BC	Sonda A, layer 6	Impressa?	Sarajevo
Vratnica-Njiva Skladovi	OxA-23341	2241	24	animal bone, no id.	-19,02	381BC (21.5%) 354BC 290BC (46.7%) 232BC	388BC (27.5%) 348BC 316BC (67.9%) 208BC	human skeleton found in grave		Visoko
Prnjavor Krčevine	OxA-23308	2402	28	<i>Sus scrofa (domestic?)</i>	-19,02	510BC (53.0%) 436BC 426BC (15.2%) 405BC	731BC (7.8%) 691BC 660BC (1.1%) 652BC 544BC (86.5%) 397BC	sonda 2, layer 5	Sopot	Banja Luka
Prnjavor Krčevine	OxA-23309	2531	28	<i>Sus scrofa (domestic?)</i>	-20,64	788BC (27.4%) 750BC 687BC (15.4%) 666BC 641BC (25.4%) 592BC	795BC (33.3%) 732BC 691BC (18.1%) 660BC 650BC (44.0%) 544BC	sonda 2, layer 5	Sopot	Banja Luka
Agino Selo	OxA-23310	2454	27	<i>Bos primigenius</i>	-23,01	747BC (24.5%) 688BC 665BC (7.8%) 645BC 588BC (1.9%) 581BC 554BC (20.3%) 501BC 496BC (2.7%) 486BC 462BC (3.5%) 450BC 441BC (7.3%) 417BC	753BC (26.7%) 685BC 668BC (11.3%) 631BC 626BC (2.6%) 610BC 597BC (54.8%) 412BC	Sonda 3	Late Neolithic/Eneolithic	
Grad Visoki	OxA-23338	363	21	animal bone, no id.	-20,19	1466AD (45.3%) 1519AD 1524AD 1593AD (22.9%) 1619AD	1453AD (54.4%) 1524AD 1558AD (41.0%) 1632AD	Sonda 2, depth 0.4-0.6m	Late Neolithic	Visoko
Kovačica	OxA-23302	modern		<i>Ovis aries (probable)</i>	-21,33			sonda?, layer 1 or 3, depth 0.15-0.3m ?	Butmir II	Banja Luka
Failed dates										
Čitluk	failed			animal bone, no id.				Depth 0.9m		Visoko
Rogin Potok, Bare	failed			animal bone, no id.				Depth 1.3m		Visoko

Site name	Lab. Ref.	Date BP	Standard dev	Sample	Delta13C	68.2% probability	95.4% probability	Context	Culture	Institution
Badanj	failed			radius red deer?				Layer 1, sq. J8D1	Early Holocene?	PTM
Badanj	failed			Left zygomatic Equus asinus				Layer 1, J9B1	Early Holocene?	PTM
Badanj	failed			Bos primigenius, 3rd phalange				Layer 2a, K7-8/2A	Early Holocene?	PTM
Badanj	failed			fragment scapula, red deer?				Layer 2a, I6C2a	Early Holocene?	PTM
Badanj	failed			red deer, mandible				Layer 2a, I6C2a	Early Holocene?	PTM
Tomasovo Brdo	failed			<i>Bos taurus</i> (or POSSIBLY <i>primigenius</i>)				Sonda 2, layer 5		PLAS10
Tomasovo Brdo	failed			Large mammal				Sonda 2, layer 6		PLAS10

Kasnobrončanodobna ostava Majdan/Ridžali

Martina Blečić-Kavur

Izola

Aleksandar Jašarević

Doboj

*Majdan Ridžali, Zavidovići. Praistorijska ostava bronzanih predmeta. Slučajni nalaz 1979. godine na padini uzvišenja. Sadrži oštećene predmete: mač, sjekira sa krilcima, kelt, 3 koplja, srp i 3 sitna fragmenta bronzanog lima. Kasno bronzano doba...*¹ riječi su kojima je Branko Belić predstavio ostavu Majdan/Ridžali u Arheološkom leksikonu 1988. godine. Izuzev navoda Petera Königa, koji u cijelosti prevodi Belićevu leksikografsku "crticu",² u stručnoj literaturi nije bila obrađivana, pa se ovim radom predstavlja i objavljuje u cijelosti.

Ostava iz Majdan/Ridžala slučajni je arheološki nalaz iz davne 1979. godine. Potječe s obližnjih padina najuže sjeverne okolice Zavidovića, smještajući se time geopolitički u središnji dio prostora današnje Bosne i Hercegovine (Sl. 1).³ Prema mjestu nalaženja, tj. prema svojoj mikrolokaciji, nalazila se uz znakovit prijevoj na magistrali jedne od najvažnijih bosanskohercegovačkih rijeka – rijeke Bosne. U širem razumijevanju regije, riječ je o izrazito rudonosnom prostoru koji se, s jedne strane rijekom Bosnom izravno spaja s područjem uokolo pritoka Usore i Spreče s ležištima bakra i arsena, te sjevernije s Posavinom i južnom Panonijom. S druge strane, pritokom rijeke Krivaje, prostor se neposredno nadovezuje na južniji prostor srednje Bosne uz obližnja ležišta bakra i antimona.⁴ Slijedom navedenog, a u kulturno-povijesnom smislu, to je regija iz koje

potječu brojne ostave iz kasnog bronzanog doba,⁵ u čijem aspektu predmetna ostava ne predstavlja poveću iznenađenje. Ona naime, na samosvojan način, odražava logičnu posljedicu kulturnih prilika predmetnog prostora i vremena.

Svojim sadržajem ostava iz Majdan/Ridžala u osnovi odgovara opisu kojeg je objavio Belić, od koje nedostaju jedino ulomci tankih bronzanih limova (Sl. 2; Tab. 1). Naime, sastoji se od 7 očuvanih predmeta koje, s obzirom na značaj njihovih atributa, dijelimo u 2 kategorije i razlikujemo u 4 tipološke skupine. Većinom je riječ o naoružanju navalnog karaktera, u što ubrajamo mač, vrhove koplja i sjekire(?) te o neznatno manjem broju oruđa kojeg predstavljaju srp i sjekire(?). Stoga ostavu prema sastavu ponajprije možemo odrediti kao ostavu miješanog sastava čiji ju upravo izbor različitih, ali i različito očuvanih predmeta atribuirati kao sirovinisku ostavu vrlo visoke tehnološke razine izvedbe. Oni pak izravno upućuju na sintagmu "osobnog", individualnog ili kolektivnog, vlasništva povezanog uz određene djelatnosti i pojedine sastavnice šire zajednice ili klana, različitih društvenih međuodnosa. U skladu s time, u njezinom sastavu jasno prepoznajemo i odraz angažmana sakupljanja kroz određeni duži vremenski raspon ili posljedicu čuvanih dragocjenosti iz aspekta različitih znakovnih i jasno prepoznatljivih predmeta kao amblema ili simbola njihovih vlasnika i/ili imatelja.

Nadalje, vrlo se jasno uočava kako je ostava iz Majdan/Ridžala doista iznimna ostava, ali ne samo po zbiru odabranih predmeta, već i stupnjem njihove očuvanosti (Sl. 2; Tab. 1). Zato

¹ Belić 1988, 120.

² König 2004, 208, k. 21; Mario Gavranović prenosi podatak od Petera Königa određujući njezinu dataciju kao nepoznatu (Gavranović 2011, II. 62).

³ Danas Zeničko-dobojski kanton.

⁴ Usp. Durman 1983, 9-10; 1997; Gavranović 2011, 7-8, Karte 4.

⁵ König 2004, 13-16, Tab. 79; Gavranović 2011, II. 62-63.

Sl. 1. Zemljopisna karta položaja važnijih gradova (●) i ostave Majdan/Ridžali u kontekstu ostava iz HaA1 faze, tj. II. stupnja ostava na području BiH i Brodskog Posavlja (▲) (Grafika: M. Blečić Kavur).

nam pouzdano sugerira o nadasve specifičnom obrednom postupku, tzv. ritualiziranju predmeta koji je uobičajeno tretiran prilikom odlaganja/zakopavanja ostava. U primjeru naše ostave ističe se vrlo osobit čin ritualiziranja, jer su namjerno odstranjeni/polomljeni točno određeni dijelovi predmeta, odnosno najviše njihova 1/3, a koji nisu bili nasilno deformirani ili uništeni do stupnja neprepoznatljivosti.⁶ Njihov je naime kod posve jasno sačuvan s gotovo identifikacijskim oznakama. Tipološki je, sukladno tomu i kronološki, pobliže određenje ostave zbog toga prilično olakšano jer je riječ o tzv. *par excellen-*

ce primjerku ostave iz starijeg razdoblja kasnog brončanog doba. On stoji u nedjeljivoj povezanosti sa srodnim fenomenom i njegovim obrascem manifestiranja na širem prostoru od jugozapadne Panonije i podunavskog prostora pa sve do *Caput Adriae* na zapadu, u vrijeme posljednje četvrtine 13. i prve polovice 12. st. pr. Kr.

Izričaj naše ostave definirane na taj način nepobitno argumentira klasifikacija postojećih predmeta. Oni su vrijedni pozornosti kako zbog tipološkog nadopunjavanja i sistematizacije njihove prostorne distribucije na širem prostoru zapadnog Balkana, tako i zbog određenja njihova značenja u užoj regiji. No ovim istraživanjem

⁶ Usp. Chapman / Gaydarska 2007; Rezi 2011.

Sl. 2. *Inventar ostave iz Majdan/Ridžali* (Muzej u Doboju, Foto: A. Jašarević).

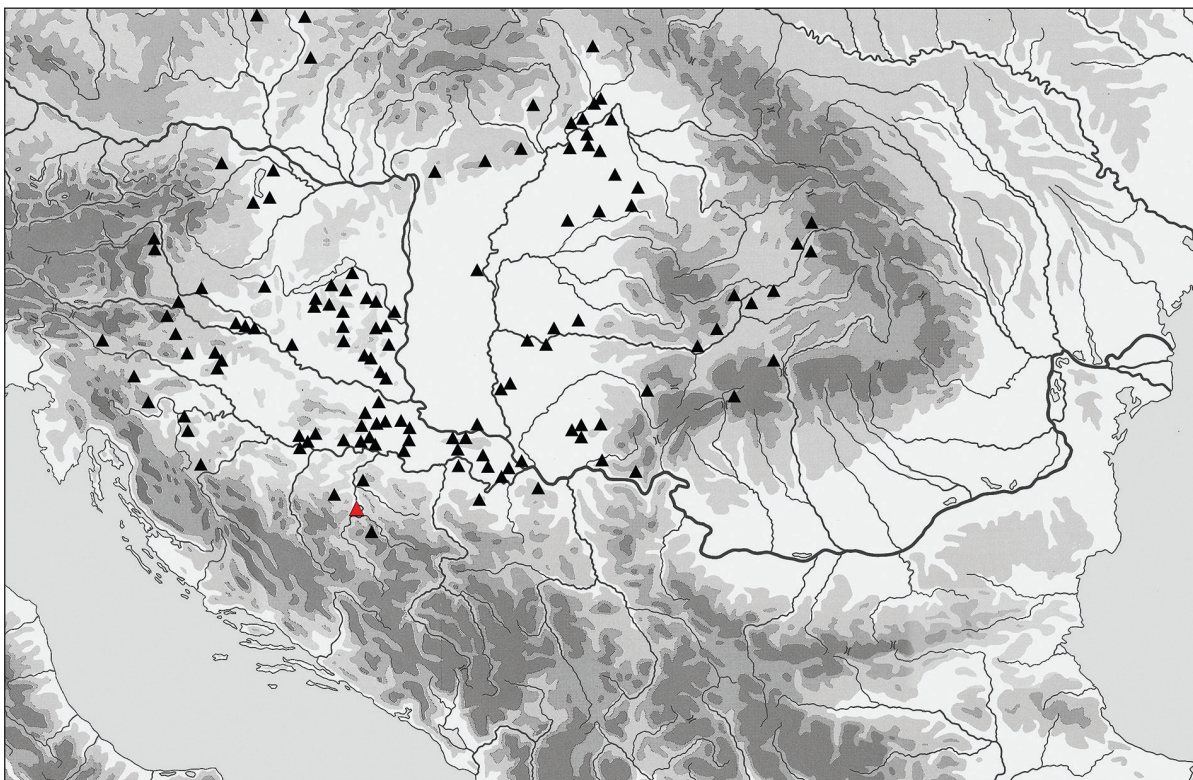
ne pridaje se veća važnost formalnoj, ekstenzivnoj analizi ionako vrlo dobro definiranih tipova predmeta. Usmjerenost je određena k interpretaciji ostave u cjelini, vrednovane u perspektivi konceptualnog značenja ostave i njezinog rituala, od sadržaja, karaktera selektivnog odlaganja do načina i stupnja fragmentiranosti, tj. opsežnije kontekstualne raščlambe.

Tipološko-kronološkim određenjem predmeta inventar ostave u širem se smislu može povezati uz starije razdoblje kulture polja sa žarama južnopanonskog područja, odnosno usporediv je s BrD/HaA1 horizontom ili s II. horizontom ostava toga prostora. U raniju se fazu, ili BrD stupanj, mogu pribrojiti tuljasta sjekira s ušicom

(Sl. 2; Tab. 1, 6)⁷ i masivna sjekira sa središnje postavljenim zaliscima, s prepoznatljivim odstranjivanjem tjemena i oštrice sjekira (Sl. 2; Tab. 1, 5). Za ni jednu od njih ne možemo tvrditi, a pogotovo ne sa sigurnošću, jesu li isključivo korištene u atribuciji oruđa. Vjerojatnijom se čini njihova ambivalentna uloga, i oruđa i oružja, koja je ovisila o ključnom momentu njihova korištenja.⁸ Tuljasta sjekira s ušicom i dvostrukim plastičnim "V" ukrasom starije je varijante i standardnog

⁷ Rezi 2011, 310, sl. 1C.

⁸ Sjekire se koriste kao oružje do industrijalizacije, pa je njihovo konvencionalno i apsolutno određenje kao oruđa neprihvatljivo. U svakodnevnom životu svakako su imale dvojaku namjenu (usp. Guilaine / Zammit 2001, 159-160; Tarlea 2008, 80).

Sl. 3. Pregledna karta rasprostranjenosti tuljastih sjekira s „V“ ornamentom bez tipološke podjele (nadopunjeno prema Jovanović 2010; Grafika: M. Blečić Kavur).²¹

motiva.⁹ Svojom izvedbom sličan primjerak, i istog stupnja fragmentiranosti, potječe iz zapadne ostave Šumatac I,¹⁰ ali posve odgovara gotovo istima iz prostora slavonske Posavine, npr. iz ostava Podcrkavlje,¹¹ Poljanci II¹² i III,¹³ ili iz podravskog Bizovca (Sl. 1).¹⁴ Uz sjekiru sa središnjim zaliscima smatrana je karakterističnim radioničkim proizvodom tzv. slavonskog obrtničkog kruga.¹⁵ Sjekira sa središnje postavljenim, ali neznatno podignutim zaliscima zbog tipoloških se obilježja (zaliska, presjeka i sječiva) može usporediti s tipom Dellach, vrlo rasprostranjenim oblikom sjekira na području istočnoalpskog prostora.¹⁶ Srodan primjerak poznat je jedino iz

ostave Šumatac I,¹⁷ dok ih naravno na posavskim nalazištima nalazimo u većem broju primjeraka, npr. iz ostave Veliko Nabrđe,¹⁸ Mačkovac¹⁹ ili kod ostave iz Slavanskog Broda I (Sl. 1).²⁰ Navedene su sjekire inače okarakterizirale širok prostor središnje Europe BrD i HaA stupnjeva, mada su zapravo popularnije za HaA1 stupnja, i s tom posebnosti da ne prodiru južnije duž Balkana.²² Tomu nasuprot stoji pak rasprostranjenost tuljastih sjekira čije je korištenje upravo trajno obilježilo prostrano područje jugoistočne Europe kao jedan od najvažnijih elemenata kasnog brončano-

⁹ Vinski-Gasparini 1973, 84; 1983, 656; Hansen 1994, 180-182, sa starijom literaturom.

¹⁰ König 2004, Tab. 8, 4.

¹¹ Vinski-Gasparini 1973, Tab. 67, 1.

¹² Clausen 2003, Sl. 67, 43.

¹³ Miklik-Lozok 2009, 94, K. 196.

¹⁴ Vinski-Gasparini 1973, Tab. 37, 4; usp. Mihelić 2011, 111-117.

¹⁵ Vinski-Gasparini 1983, 656; Karavanić / Mihaljević 2001, 15; usp. Perkić / Ložnjak / Dizdar 2005, 46.

¹⁶ Mayer 1977, 151-152, Tab. 47, 660-662; Trampuž Orel 1996, 174, Tab. 60, 1; Tab. 70, 1; Tab. 74, 1. itd. S najuvjer-

ljivijom usporedbom kod sjekire iz Debelog vrha (Čerče / Šinkovec 1995, 159-160, Tab. 60, 1).

¹⁷ König 2004, Tab. 9, 11. Mada se autor nije decidirano odlučio kojem tipu ju pripisati!

¹⁸ Vinski-Gasparini 1973, Tab. 46, 14.

¹⁹ Vinski-Gasparini 1973, Tab. 73, 2.

²⁰ Clausen 2003, Sl. 67, 38-39; Sl. 73, 26; usp. Vinski-Gasparini 1983, 656; Hansen 1994, 167-171; Miklik-Lozok / Ložnjak Dizdar 2011, 151-167.

²¹ Distribucija nadopunjena s nalazištima: Siča/Lučica (Perkić / Ložnjak Dizdar 2005, Tab. 1, 1), Mačkovac (Karavanić / Mihaljević 2001, Tab. 1, 1), Staro Topolje (neobjavljeno, Muzej Brodskog Posavlja).

²² Hansen 1994, 158, 167, Sl. 87; 94; Turk 1996, 106, sa starijom literaturom.

Sl. 4. Detalj oštrice i ploče mača (Muzej u Doboju, Foto: A. Jašarević)

nog doba (Sl. 3).²³ Ipak, već je i ranije sasvim jasno ispostavljeno, a ovime se dodatno potvrđuje, kako se upotreba navedenih sjekira isprepliće i istovremeno koristi duž znakovitog koridora posavskog-podravskog i podunavskog riječnog komunikacijskog sustava, predstavljajući se i u ovom slučaju kao poveznica između ta dva dijela Europe. Napokon, zanimljivo je navesti i to kako niti jedan od navedenih tipova sjekira nema izravnije paralele u širem smislu na prostoru BiH, odnosno prisutni su samo navedeni primjerci iz područja njezinog krajnjeg sjeverozapadnog dijela.

Sa stupnjem BrD započinje i proizvodnja mačeva s jezičastom ručkom tipa Reutlingen, pa u toj svrsi, kao i opisane sjekire, predstavljaju tradiciju oblika dužeg trajanja (Sl. 2; Sl. 4; Tab. 1, 1). Taj novi oblik naoružanja, koji u smislu “znaka” nije nužno obilježavao ratnika, iako je ratnik *mogao* nositi mač,²⁴ koristio se izuzetno učinkovito za rezanje, paranje i ubadanje u inovativnoj teh-

nici ratovanja.²⁵ Zbog toga je postao vrlo rasprostranjen i time karakterističan oblik navalnog naoružanja na prostranom području europskog kontinenta s gotovo najvećom koncentracijom od Transdanubije preko Slavonije za vrijeme BrD i, posebno, HaA1 stupnjeva (Sl. 5).²⁶ Naime, s obzirom na određena tipološka obilježja (ručka završetka oblika ribljeg repa sa tri rupice za zakovice, spuštenu i ravna ramena, ravne oštrice lećastog presjeka itd.) predmetni se mač vrlo dobre očuvanosti može razmatrati u skupini osebujne varijante Staro Topolje prema tipologiji Anthony Hardinga.²⁷ Doduše, i ranije se veća grupa srodnih mačeva interpretirala unutar tzv. slavonske produkcije mačeva s jezičastom ručkom II. hori-

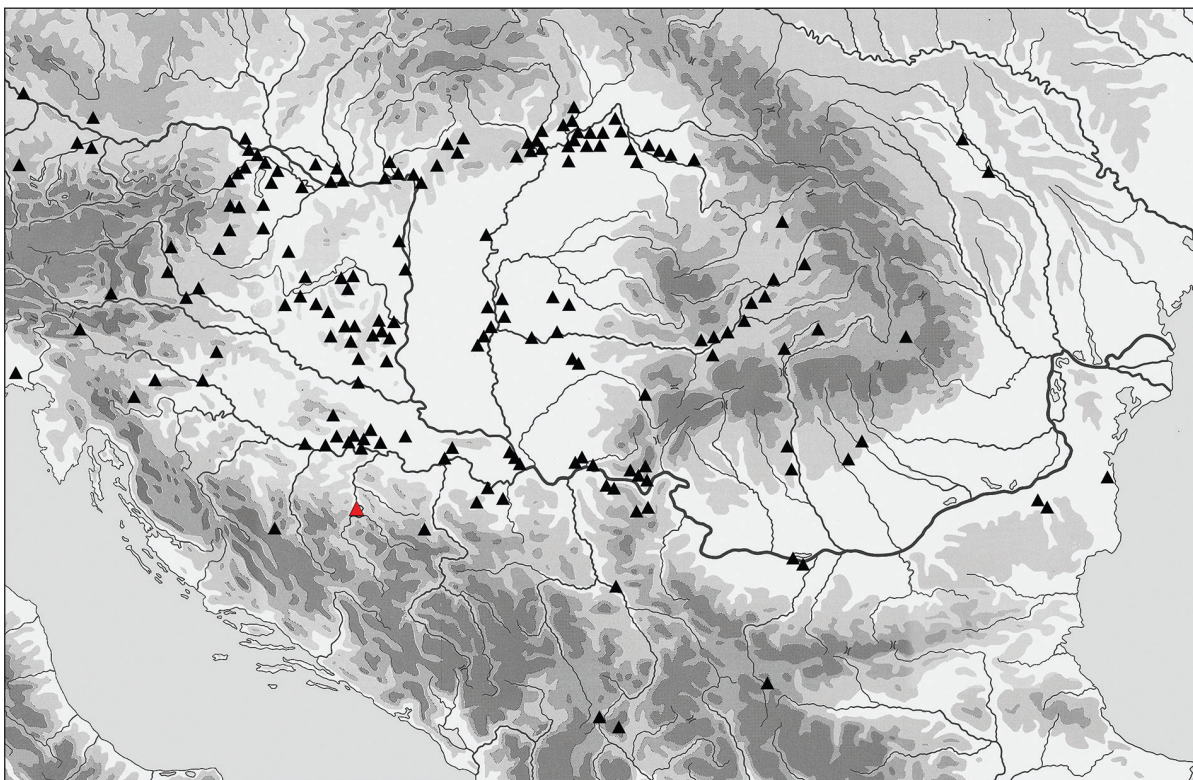
²³ Kristiansen 2002, 320-322; Harding 2004, 166-167.

²⁴ Hansen 1994, 32-34; Harding 1995, 36-38; Clausen 2003, 48-50, Sl. 2; Jung 2005, Pl. 106j. Riječ je o tipu Reutlingen nazvanom za prostor središnje Europe (Schauer 1971, 105-113, 125-131), izjednačenim s tipom Cetona za prostor Italije (Bianco Peroni 1970, 52-61) i s Naue II tipom A za područje Egeje (Jung 2006, 55-56; Jung / Mehofer 2008, 114; usp. Harding 2004, 170-171.)

²⁷ Harding 1995, 35-39.

²³ Hansen 1994, 158, Sl. 87, 177-185; Jovanović 2010, 27-28.

²⁴ Barrett 1989, 314.

Sl. 5. Pregledna karta rasprostranjenosti mačeva tipa Reutlingen, južno od dunavskog koljena na prostoru Karpatske kotline, istočnih Alpa i dijela Balkana (nadopunjeno prema Clausing 2003; Grafika: M. Blečić Kavur).

zonta ostava međuriječja Save i Drave.²⁸ Budući da naš primjerak ima *ricasso* ukras, tj. nazupčeni dio oštrice ispod ramena (Sl. 4), najuvjerljiviju mu analogiju nalazimo upravo kod mača iz ostave Staro Topolje, ali i kod onog u ostavi iz Slavenskog Broda II.²⁹ Mačevi toga tipa i varijante nisu zabilježeni na području Bosne te, ukoliko izuzmemo nalaz kratkog mača iz Save,³⁰ jedini tipološko srodan ulomak onaj je iz Perin Grada kod Šekovića (Sl. 1),³¹ mada njegova tipološka odrednica ostaje razmatrana s rezervom.

Nešto niže, ali karakterističnoj relativno-vremenskoj odrednici starije faze kasnog brončanog doba svjedočit će u prvome redu srp s jezičastom ručkom tipa "a" ili Uioara 2, a kojima se pridružuje i veća količina vrhova koplja mlađe varijante plamenastog oblika lista.

Srp s jezičastom ručkom i trnom obilježava ravna ručka s karakterističnim "Y" ornamentom (Sl. 2; Tab. 1, 7). Pripisuje se stoga uobičajenom

Uioara 2 tipu,³² odnosno određen je istoimenim srpovima vrlo brojne varijante "a" prema Primožu Pavlinu.³³ Pa iako je i duž toka rijeke Bosne prema jugu poznato nekoliko srpova različitih varijanti iz ostava II. horizonta,³⁴ dosad je jedini takav primjerak poznat s ulomkom iz ostave Kućišta u bosanskoj Posavini.³⁵ Udaljenije paralele na samome zapadu nalaze se i kod dva primjerka u Bosanskoj krajini; jedan, iznova, u ostavi Šumatca I³⁶ te jedan iz nepoznatog nalazišta (Sl. 1).³⁷ Srpovi toga tipa specifična su pojava južnopanonskog i njegovog rubnog prostora raz-

³² Petrescu-Dîmbovița 1978, 26-32; Primas 1986, 91-102; Vasić 1994, 25-41, sa starijom literaturom.

³³ Pavlin 1997, 28-32; 2010.

³⁴ Paležnica, Boljanić, Blatnica, Motke, pa i dalje iz Perin Grada (König 2004, Tab. 13, 5; Tab. 18, 52-56; Tab. 21, 7-10; Tab. 26, 22-24; Gavranović 2011, 150, Karta 52).

³⁵ König 2004, 59, Tab. 2, 34.

³⁶ König 2004, 59-60, Tab. 10, 26.

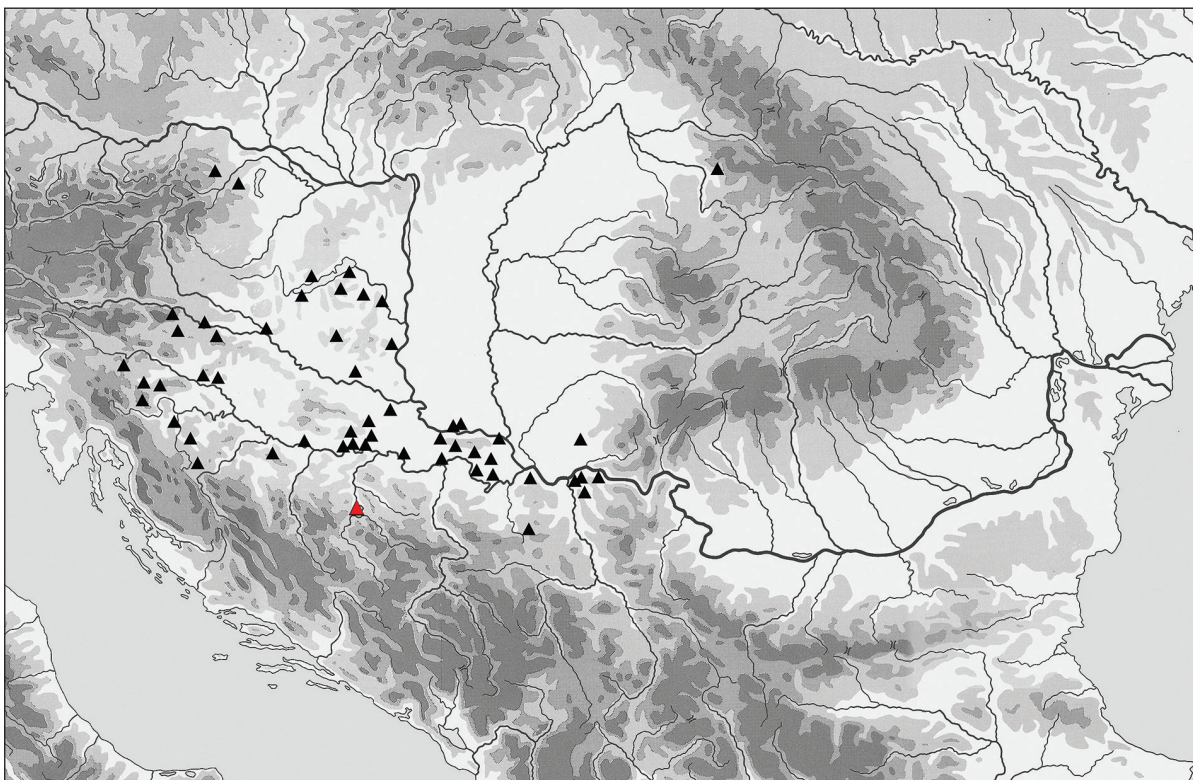
³⁷ Nikolić 1962, 72, Sl. 21; Nadbath 2004, Tab. 2, 9, navodi pogrešnu dataciju u stupanj HaA2. Nalaz iz Šumatca povezuje se dalje uz nalaze iz hrvatske Lisine i Siče/Lučice (Vinski-Gasparini 1973, Tab. 97, 2; Perkić / Ložnjak Dizdar 2005, 50-51, Tab. 3, 46, 53-54).

²⁸ Vinski-Gasparini 1973, 85; 1983, 655.

²⁹ Harding 1995, 39, T. 13, 90-91; Clausing 2003, Sl. 1, 1; Sl. 76, 2.

³⁰ Harding 1995, 36, T. 13, 87.

³¹ Harding 1995, 43, T. 16, 117; König 2004, 28, T. 21, 3.

Sl. 6. Karta rasprostranjenosti srpova s jezičastom ručkom i „Y“ ornamentom (nadopunjeno prema Pavlin 1997; 2010; Grafika: M. Blečić Kavur).³⁸

doblja HaA1 stupnja (Sl. 6).³⁹ Samim time obilježavaju II. horizont ostava na prostoru od istočnih Alpa pa do središnjeg balkanskog područja s najvećom koncentracijom na prostoru Slavonije i Srijema, osobito uz tzv. posavski koridor.⁴⁰ Zbog toga im se na tome području razmatra i moguće proizvodno središte.⁴¹ Srp bi u ovoj ostavi mogao jedini biti tretiran kao oruđe,⁴² iako niti to ne može biti posve isključivo stajalište u odnosu na njihovo možebitno korištenje kao oružje!

Vrhovi koplja plamenastog oblika lista predstavljaju pak najbrojniji nalaz ostave s tri primjerka (Sl. 2; Tab. 1, 2-4). Dva, jedan sačuvan gotovo u cijelosti, a drugi polomljen,⁴³ pripadaju klasi profiliranog stepenastog lista (Tab. 1, 3-4), dok

se jedan primjerak, neprofiliranog lista, ubraja u one s nažlijebljenim i urezivanjem iscrtkanim završetkom tuljca (Tab. 1, 2).⁴⁴ Namjenski, osmišljeni su i korišteni za paranje i ubadanje, kako u borbi tako i u lovu.⁴⁵ Oba tipa uklapaju se naime u starije oblikovne skupine, s time da se vrhovi koplja s ukrašenim rubnikom tuljca pojavljuju s neznatno mlađim nalazima. Karakteristični su za širi prostor južne Panonije i Karpatske kotline, a u većem broju nastupaju tek od vremena HaA1 stupnja.⁴⁶ Koplja plamenastog, neprofiliranog lista, ali ukrašenog rubnika tuljca, specifična su za područja istočne Slavonije i Srijema II. horizonta

³⁸ Karta nadopunjena s nalazištima: Staro Topolje (neobjavljeno Muzej Brodskog Posavlja), Siča/Lučica (Perkić / Ložnjak Dizdar 2005, T. 3, 46, 53-54), Futog (Borić 1997, T. VIII, 155, 158; T. IX, 161), Kličevac II – Pomrlovo (Jacanović / Radojčić 2001, T. IV, 1).

³⁹ Hansen 1994, 205-208; usp. Sommerfeld 1994.

⁴⁰ Pavlin 1997, 32, Sl. 4; König 2004, 59-60; Jovanović 2010, 24-25; usp. Vinski-Gasparini 1983, 656.

⁴¹ Vasić 1994, 41; usp. Perkić / Ložnjak / Dizdar 2005, 51.

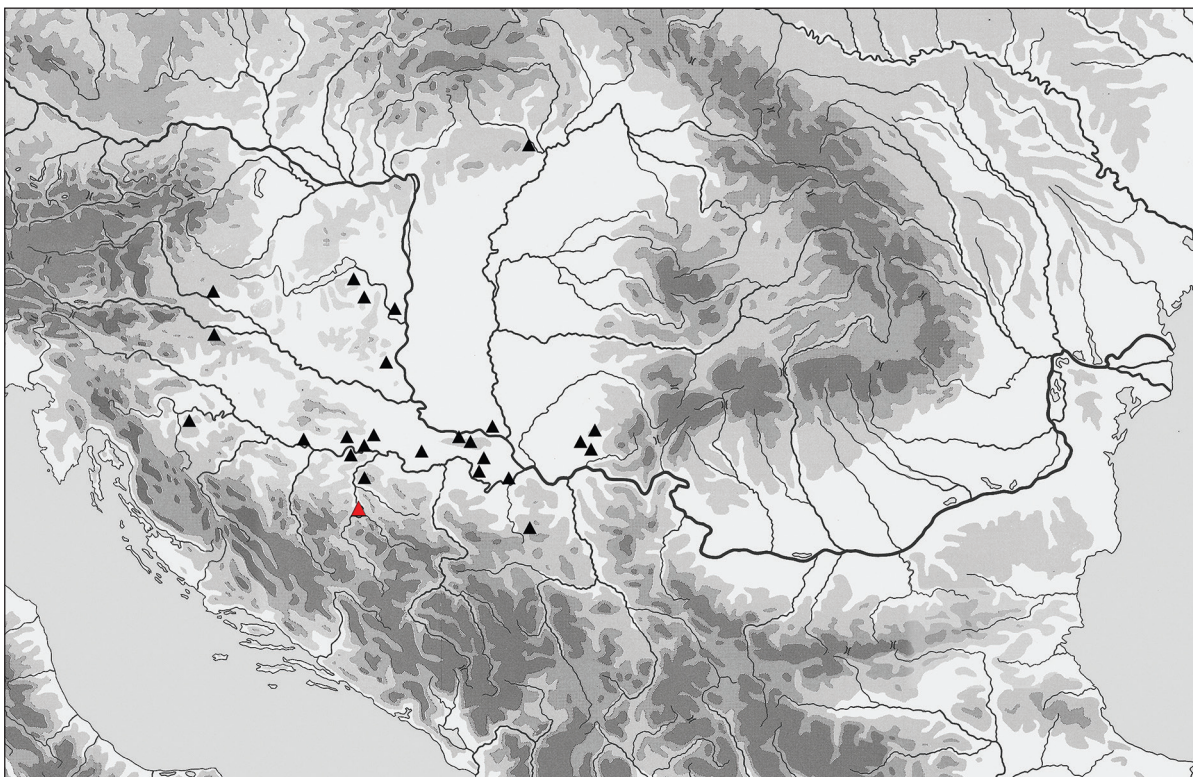
⁴² Jovanović 2010, 22-23.

⁴³ Bruno 2012, 212-214, Tab. 7. 8.

⁴⁴ Usporedni su s tipovima L 32 i L 39 koji su klasificirani u grupi IV kasnobrončanodobnih plamenastih vrhova koplja za prostor Italije, najvećim dijelom raspoređeni na prostoru sjeverne Italije i alpskog područja (Bruno 2012, 117-118, 132-133, 344-354, Tab. 4.5B; Tab. 4.6; Tab. 13, 4; Tab. 16, 2-3)

⁴⁵ Bruno 2012, 41-45, 227, 273-274; usp. Harding 2004, 163-165; Anderson 2011.

⁴⁶ Hansen 1994, 73, Sl. 41; Turk 1996, 111; König 2004, 30-31, Tab. 81; Jovanović 2010, 42-45, sa starijom literaturom.

Sl. 7. Karta rasprostranjenosti vrhova koplja plamenastog oblika s ukrašenim rubnikom (nadopunjeno prema König 2004; Grafika: M. Blečić Kavur).⁴⁷

ostava (Sl. 7).⁴⁸ Budući da uz nalaz iz Paležnice predstavljaju prvi takav nalaz južno od navedenog prostora, najbližu i najbolju paralelu odražavati će nalazi za oba tipa iz posavske ostave Kućišta,⁴⁹ koja se ionako nadovezuje na neposrednije paralele iz ostava Brodski Varoš,⁵⁰ Poljanci IV,⁵¹ Gornja Vrba,⁵² Otok Privlaka,⁵³ Bizovac⁵⁴ i brojnih drugih (Sl. 1).⁵⁵

Vrhovi se koplja inauguriraju, međutim, upravo kada se masovnije pojavljuje i veća, svojevrs-

na količina brončanih limova, povezana najčešće uz obrambenu vojnu opremu ili uz posude,⁵⁶ za koje opravdano pretpostavljamo da su se, u izrazito fragmentiranim dijelovima, mogle nalaziti i u predloženoj Majdan/Ridžali ostavi.

Zaključno, s ostavom iz Majdan/Ridžali do nas je pristigao sakupljen inventar predmeta karakterističnog manjeg broja oružja, ratničke opreme i/ili oruđa, i to isključivo u njihovim dijelovima. Od toga su samo mač i jedan vrh koplja polomljeni, ostali su predmeti sačuvani gotovo cijeli, a mač je k tomu i prepoznatljivo savijen u donjem dijelu (Sl. 2).⁵⁷ Izuzev kolektivne vrijednosti ostave, takvom kvantitetom ne može biti isključena niti mogućnost individualne dragocjenosti kojom se, u svakom primjeru, razumijeva izrazita atribucija muškoga počela spoznajno povezana s kategorijom dvoznačnog ratnika-poljodjelca, koji je različitu funkciju u društvu obavljao u različitim društvenim okolnostima.⁵⁸

⁴⁷ Karta nadopunjena s nalazištima: Paležnica (neobjavljeno, Muzej u Doboju), Mačkovac (Karavanić / Mihaljević 2001, Tab. 5, 1), Markovac-Grunjac, Uljme (Jovanović 2010, 44, K. 282).

⁴⁸ Hansen, 1994, 73, Sl. 40-41; König 2004, 31, Tab. 81; Gavranović 2011, 123-124, Karte 40.

⁴⁹ König 2004, Tab. 1, 9, 11.

⁵⁰ Vinski-Gasparini 1973, Tab. 60, 5; Tab. 61, 21, 23; Clausen 2003, Sl. 46-48.

⁵¹ Miklik-Lozok 2009, 102, K. 231.

⁵² Clausen 2003, Sl. 58, 6-7.

⁵³ Vinski-Gasparini 1973, Tab. 27, 29-31.

⁵⁴ Vinski-Gasparini 1973, Tab. 37, 18, 20-21; usp. Mihelić 2011, 111-117.

⁵⁵ Vrh takvog koplja potječe i iz sjevernije ostave Cvrtkovci koja je pak izravno povezana s Posavinom (neobjavljena Muzej u Doboju, inventarni broj MD 4873).

⁵⁶ Turk 1996, 108.

⁵⁷ Bruno 2012, 212-214; Rezi 2011, 308-313, Chart 5.

⁵⁸ U našem primjeru, a s obzirom na kontekst, jedinom srpju ne pridodajemo vrijednost ženskog principa (Tarlea 2008, 79-84; Sommerfeld 1994). Glede odnosa ratnik-poljodjelac,

Spoznajna povezanost nije međutim i decideran odgovor interpretacije ostave, pa ona ostaje uvjetnom, ne i realnom, jer i dalje nije moguće u ostavama ustvrditi “osobno” od “prenesenoga” vlasništva, ili namjerno od slučajnog oštećenja pojedinih predmeta itd.

Dodatnu važnost pripisuje se stoga i samom broju predmeta, njihovoj boji, očuvanosti i fragmentaciji, kao i njihovom odnosu s ostavama uže i šire regije. U užem smislu, mjesto lokacije ostave, kao i samo zemljište, vrlo je specifično, s obzirom na to da se nalazi na aluvijalnim ravnicama gdje rijeka Bosna protječe u najvećem zavoju, s brojnim okukama i pritokom rijeke Krivaje.⁵⁹ Kako je ostava smještena na padini blagih uzvišenja koje prate riječni tok, predstavlja se u tijesnom odnosu s najlakšim ili najbržim prijevom, odnosno prijelazom nestabilnog aluvijalnog područja, ali i u neposrednoj asocijaciji s izuzetnim vodotokom Bosne. Nadalje, kontekst mikrolokacije u odnosu na naselja ili nekropole potpuno je nepoznat, s obzirom na to da oni u bližjoj okolini trenutnim stanjem istraženosti posve izostaju.⁶⁰ Situacija je u odnosu na ostave i pojedinačne nalaze znatno bolja, jer u obližnjem okruženju nalazimo nekoliko ostava koje su, kao i pojedinačni nalazi, vremenski svi podosta mlađeg tipološkog inventara (Sl. 1). Tek u široj regiji duž toka rijeke Bosne, od sjevernog do južnog, nalazimo samo šest ostava iz vremena HaA1 stupnja kojima se, posve znakovito, ostava Majdan/Ridžali nalazi točno u središnjici teritorijalnog rasporeda,⁶¹ ispostavljajući se na taj način i kao karika u njihovom kulturnom povezivanju (Sl. 1).

U cjelini razmatrano, za našu se ostavu izdvajaju primjenljivi, zanimljivi i vrlo vrijedni konteksti ostava iz sjevernije regije Brodskog Posavlja: Brodski Varoš, Slavonski brod I i II, Podcrkavlje, Poljanci I-IV, Veliko Nabrđe, te posebno Staro Topolje,⁶² s kojima razumijevamo izravni kontakt na relaciji Slavonski Brod – Doboj – Zavidovići, duž magistralne linije rijeke Bosne (Sl.

1). Posebnu situaciju predstavlja ostava iz Šumatca I (bez navalnog naoružanja) koja se nalazila uz tzv. liniju prema jugoistočnoalpskom području današnje Slovenije (Sl. 1), gdje se pak iznimno dobre analogije mogu prepoznati kod ostava iz Debelog vrha, Jurke Vasi ili Čremošnjic – ostava koje su ionako interpretirane u zemljopisnom i kulturnom afinitetu prema zapadnobalakanском i južnopanonskom prostoru.

Budući da većina predmeta, u smislu užeg tipološkog vrednovanja, dosad nije bila poznata iz predmetne regije središnje Bosne, nameće se pitanje interpretacije njezina nalaženja u smislu strukturiranog i ritualnog djelovanja.⁶³ Je li ona stoga posljedica logike prostora i cirkuliranja dobara unutar takvog ambijenta, pa zasad predstavlja prvi, ali vjerojatno ne i posljednji takav nalaz na području središnje Bosne, potenciran u smislu paradigme tzv. graničnih prostora? Ili, je ovdje riječ o nesumnjivom importu povezanom uz cirkuliranje populacija duž tog tranzitnog i rudonosnog područja.⁶⁴ Naime, ukoliko prihvatimo da je riječ o pojedincu kao metalurgu ili agentu s otpadnim predmetima koji su, iako u potpunosti prepoznatljivi, svedeni na razinu vrijednosti kovine (što će biti manje vjerojatno), tada nam nedostaju i ostali predmeti (poluproizvodi, sirovine, kalupi i brojni drugi), specifični pokazatelji i obredna praksa koja bi podupirala takvu tezu. No ukoliko ondje razumijevamo pojedinca određenog statusa, s predmetima koji su izravni pokazatelji statusne simbolike njihova imatelja i manipulacije njegova kulturnog “znanja”, bilo u cijelosti bilo u ovakvim ulomcima, to će afirmirati i način fragmentiranosti točno određenih dijelova u smislu složenosti *pars pro toto* komunikacijskog neverbalnog sustava i time stvaranja određenih društvenih međuodnosa.⁶⁵ Ako, povrh toga, u kompoziciji odabranih predmeta iščitavamo prepoznatljiv, njegov vlastiti obred strukturiranog djelovanja i selektivnog odlaganja, tada možemo ostavu iz Majdan/Ridžala shvatiti kao “čin” neposrednog

usp. primjere kod grčkog hoplita (Hanson 2004) ili pr. kod srednjovjekovnih ostava (Pleterski 1987).

⁵⁹ Odžekić 1963, 7-8.

⁶⁰ Gavranović 2011, II, 6-7.

⁶¹ Gavranović 2011, II, 62-63; uz nadopunu ostave Paležnica (Sl. 1).

⁶² U toj se ostavi, pored mača, nalaze neposredne paralele za svaki pojedini predmet iz naše ostave. Ostava nije u potpunosti objavljena (Muzej Brodskog Posavlja).

⁶³ Kristiansen 2004; 2010; Gramsch / Meier 2013, 195-196.

⁶⁴ Poznato je kako Posavina nema traženih rudnih ležišta, pa su najvjerojatnije posavski metalurzi pristizali u južnije predjele središnje Bosne po nabavku istih. O tome će vjernije i sigurnije svjedočiti tek metalurške analize ostava i jedne i druge regije (usp. Durman 1983; 1997; usp. Trampuž Orel 1996; 1999; Jovanović 2010, 74-78).

⁶⁵ Usp. Tarlea 2008, 117-126; Rezi 2011; Gramsch / Meier 2013, 194-195.

prenošenja simboličke i identifikacijske oznake ili značenja na drugo, udaljenije područje gdje se istom prepoznaje kao cjelina točno određenog kulturnog znanja iz šire, ali istovremene, kulturne mreže značenja (Sl. 1).⁶⁶ Zato ona predstavlja *unicum* na tom dijelu srednje Bosne i zbog toga je drugačija po svom ritualu, tj. praksi odlaganja na svim razinama, bez obzira na njezino moguće vrednovanje unutar određene dogme; religijske ili *ex voto* percepcije, ideološkog, društvenog, ekonomskog, trgovačkog ili bilo kojeg drugog aspekta, što sve naravno može biti povezano s “onostranim”⁶⁷ i čemu se, u našem slučaju, zasad teže dovinuti. S obzirom na to da je ovdje pozornost usmjerena na “ritual kao djelovanje”⁶⁸ kojim je “subjekt” ostave namjerno ostao neokrnljen, svjedoči time eksplicitno o njihovoj simboličkoj ulozi percepcije potpuno izgrađenog identiteta u prostornoj i vremenskoj povezanosti. Stoga je i takav “subjekt” posve jasno omogućio preciznije određenje razdoblja njezina odlaganja. Premda kod određenih predmeta izradba i korištenje otpočinje od BrD stupnja, većina navedenih je upravo relativno dužeg trajanja, a ispostavljaju se forme i koncepti karakteristični za sljedeći HaA1 stupanj. Zanimljivo je svakako navesti, na što je upozorio već i Svend Hansen, kako se prostiraju “oruđa”, u ovome slučaju srpova s jezičastom ručkom tipa “a”, poklapa s distribucijom šupljih sjekira s “V” ornamentom,⁶⁹ a njega u široj regiji prati i prostorna raširenost oružja, tj. u našem primjeru, mačeva tipa Reutlingen i vrhova koplja s ukrašenim rubnikom (Sl. 3, 5-7). U cjelini, isto nam kazuje o određenom trendu manifestiranja društvenih normi, znanja i ponašanja u svakodnevnom životu, ali i o ritualnom aspektu njihovog tretiranja prilikom odlaganja u ostavama na velikom prostoru. Dakako, takav raspored samo dodatno svjedoči u prilog ambivalentnom i komplementarnom korištenju predmeta kao *oružja-oruđa*! A, riječ je o južnapanonskim, slavonsko-srijemskim, izrazito prepoznatljivim predmetima koji su se širili, na jednu stranu, duž Podunavlja na istok i, s druge strane, duž Posavine prema zapadu sve do u jugoistočnoalski prostor. Iz navedenih razloga ostava iz Majdan/Ridža-

la odražava primjenu klasičnog obrasca nalaza ostava južnapanonskog prostora uže povezanog uz regionalne kulturne prilike kulture polja sa žarama HaA1 relativne kronologije, sinkronim s posljednjom četvrtinom 13. st. pr. Kr. korigirane srednjoeuropske periodizacije.⁷⁰ Tako ostavu teritorijalno smještamo u vremenski raspon II. horizonta ostava Bosne i Hercegovine,⁷¹ a u percepciji identiteta razumijevamo uz II. horizont ostava, tj. horizont Veliko Nabrđe savsko-dravskog međuriječja,⁷² povezujući ju uže uz tzv. slavonski tip ostava i izravno, predmetima, ritualom i njihovim imateljem, tj. odlagateljem, uz kulturno znanje metalurško-radioničkog kruga Brodskog Posavlja.⁷³

Zahvala

Na koncu, željeli bismo se zahvaliti svim kolegama koji su nam na bilo koji način pomogli pri ostvarenju ovog istraživanja. Posebnu zahvalnost upućujemo Lidiji Miklik-Lozuk (Muzej Brodskog Posavlja, Slavonski Brod), Borisu Kavuru (Univerza na Primorskom, Koper), Saši Živanoviću (Beograd) i Melisi Forić (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo).

Summary

Late Bronze Age Hoard Majdan/Ridžali

A late Bronze Age hoard from Majdan/Ridžali, the closest surroundings of Zavidovići to the north, is an accidental archaeological discovery dating back to 1979. According to the site where it was uncovered, i.e. its microlocation, it was placed by a significant pass on the main route of one of the most important rivers of Bosnia and Herzegovina – the Bosna River.

Of its precisely defined inventory we came to see some traditional weapons, warrior equipment and/

⁶⁶ Gramsch / Meier 2013, 195-196.

⁶⁷ Harding 2000, 354-355; usp. Tarlea 2008, 84-89.

⁶⁸ Usp. Gramsch / Meier 2013.

⁶⁹ Hansen 1994, 205; usp. Sommerfeld 1994; Jovanović 2010, 27.

⁷⁰ Usp. Della Casa / Fischer 1997; Harding 2000, 17-18, Tab. 1.1; posebno Przybyła 2009, 31-36, Fig. 4. U tijesnoj povezanosti s ostavama Transdanubije horizonta Kurd (Mozolics 1985), ali i čitave Karpatske kotline (Vinski-Gasparini 1983, 655).

⁷¹ König 2004, 19-20, 28-91, Tab. 2, Sl. 2.

⁷² Vinski-Gasparini 1983, 654-660.

⁷³ Usp. Vinski-Gasparini 1973; Karavanić / Mihaljević 2001, 19-20.

or tools, the parts of them only, which define the hoard to be of average quantity and mixed composition, with different items preserved to a different extent. It consists of 7 preserved items that, judging by the importance of their properties, can be divided in 2 categories and 4 typological groups; a sword with its tongue-shaped handle of Reutlingen type, a Staro Topolje variant, the tips of spear in a form of flame-shaped leaf, an axe with the central sideburns in the upright position, cylindrical socketed-axe with a blunt end and a sickle with tongue-shaped handle and distinctive "Y" ornament of "a" or Uioara 2 type.

The hoard from Majdan/Ridžali is, in its own distinctive way, a logical reflection of the culture of a time and place. Apart from the collective value, apostrophized is a possibility to recognize the hoard as an individual precious object. In all cases the hoard is understood to have the prominent attributes of male base which is cognitively connected with a category of the ambivalent warrior – farmer who used to perform different functions in the society in different social circumstances. One can recognize a status suggested by some items as direct indicators of the status symbols of their possessor and his manipulations of the cultural "knowledge" either as a whole or in such fragments. The same is asserted by the way of how specific parts are fragmented in terms of the complexity of *pars pro toto* communication (non)verbal system, and consequently the creation of interpersonal relationships in the society.

Based on a formal and contextual analysis, it is suggested that the hoard is interpreted as a reflection of an "act" of direct conveyance of the symbolic and identification sign to another, more distance place, where it used to be recognized as a separate unity of specific cultural knowledge from a broader but simultaneously present cultural network of knowledge. Since attention is drawn to a "ritual as an activity" by way of which the "subject" of the hoard was deliberately left intact, it explicitly testifies to their symbolic role of perception of a completely built identity, with the interlinkage between space and time. Hence, even with the "subject" like this, it is clearly possible for one to determine more precisely the period when it was deposited.

In cultural and historical aspects, it represents the application of a classical pattern of hoard finds from the South Pannonia region, its cultural circumstances and Urnfield culture of Ha A1 phase, synchronized with the late 13th, i.e. first half of the 12th century B.C. of the corrected Central European periodization. Territorially, the hoard is placed to the time span of the IInd hoard horizon of Bosnia and Herzegovina, whereas, in terms of identity perception, we understand it as part of the IInd horizon of the Sava-Drava Interamnum.

Literatura

- Anderson, K. 2011, Slashing and thrusting with Late Bronze Age spears: analysis and experiment, *Antiquity* 85, Durham 2011, 599-612.
- Barrett, J. 1989, Food, Gender and Metal: Questions of social reproduction, u: Stig Sørensen, M. L. / Thomas, R. (ed.), *The Bronze Age-Iron Age Transition in Europe. Aspects of continuity and change in European societies c. 1200 to 500 B.C.*, BAR International Series 483 (ii), Oxford 1989, 304-320.
- Belić, B. 1988, *Arheološki leksikon*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988, 120.
- Bianco Peroni, V. 1970, *Die Schwerter in Italien / Le spade nell'Italia continentale*, Prähistorische Bronzefunde IV/1, München 1970.
- Borić, D. 1997, Ostava kasnog bronzanog doba iz Futoga, *Rad muzeja Vojvodine* 39, Novi Sad 1997, 41-92.
- Bruno, A. 2012, *Spears in context: typology, life-cycles and social meanings in Bronze Age Italy*, University of Manchester PhD Thesis, Manchester 2012.
- Chapman, J. / Gaydarska, B. 2007, *Parts and Wholes: Fragmentation in Prehistoric Context*, Oxford 2007.
- Clausing, C. 2003, Ein Urnenfelderzeitlicher Hortfund von Slavonski Brod, Kroatien, *Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseum* 50, 1, Mainz 2003, 47-205.
- Čerče, P. / I. Šinkovec, I. 1995, Katalog depojev pozne bronzaste dobe / Catalogue of Hoards of the Urnfield Culture, u: Teržan, B. (ed.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronzaste dobe na Slovenskem / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia I*, Katalogi in monografije 29, Ljubljana 1995, 129-232.
- Della Casa, P. / Fischer, C. 1997, Neftenbach (CH), Valika Gruda (Yu), Kastanas (GR) und Trindhøj (DK) – Argumente für einen Beginn der Spätbronzezeit (Reinecke Bz D) in 14. Jahrhundert v. Chr., *Prähistorische Zeitschrift* 72, 2, Berlin 1997, 195-233.
- Durman, A. 1983, Metalurgija vučedolskog kulturnog kompleksa, *Opvscvla Archaeologica* 8, Zagreb 1983, 1-87.
- Durman, A. 1997, Tin in Southeastern Europe? *Opvscvla Arcaheologica* 21, Zagreb 1997, 7-14.
- Gavranović, M. 2011, *Die Spätbronze – und Früheisenzeit in Bosnien*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 195, Bonn 2011.
- Gramsch, A. / Meier, T. 2013, An archaeological outline of ritual dynamics and social space, u: Bergerbrant, S. / Sabatini, S. (ed.), *Counterpoint. Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen*, Oxford 2013, 193-198.

- Guilaine, J. / Zammit, J. 2005, *The Origins of Warfare. Violence in Prehistory*, Blackwell Publishing, Massachussets 2005.
- Hansen, S. 1994, Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatbecken, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 21, Bonn 1994.
- Hanson, V. D. 2004, Hoplite Obliteration: The Case of the Town Thespiiai, u: Carman J. / Harding A. (ed.), *Ancient Warfare: archaeological perspectives*, Sutton 2004, 203-217.
- Harding, A. 1995, Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien, *Prähistorische Bronzefunde* IV/14, Stuttgart 1995.
- Harding, A. 2000, *European Societies in the Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.
- Harding, A. 2004, Warfare: A Defining Characteristic of Bronze Age Europe? u: Carman, J. / Harding, A. (ed.), *Ancient Warfare: archaeological perspectives*, Sutton 2004, 157-173.
- Јацановић, Д. / Радојчић, Н. 2001, Праисторијске оставе металних предмета Кличевац II – Помрлово, *Viminacium* 12, Пожаревац 2001, 67-108.
- Jovanović, D. B. 2010, Ostave Vršackog gorja: Markovac – Grunjac, Gradski muzej Vršac, Vršac 2010.
- Jung, R. 2005, Πότε; Quando? Wann? Quand? When? Translating Italo-Aegean Synchronisms, u: Lafineur, R. / Greco, E. (ur.), *Emporia. Aegeans in Central and Eastern Mediterranean*, Proceedings of the 10th International Aegean Conference, Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 Aprile 2004, *Aegaeum* 25, Liège 2005, 473-484.
- Jung, R. 2006, Χρονολογία comparata. Vergleichende Chronologie von Südgriechenland und Süditalien von ca. 1700/1600 bis 1000 v. u. Z. Veröff. Myken. Komm. 26, Wien 2006.
- Jung, R. / Mehofer, M. 2008, A sword of Naue II type from Ugarit and the Historical Significance of Italian type Weaponry in the Eastern Mediterranean, *Aegean Archaeology* 8, Warsaw 2008, 111-136.
- Karavanić, S. / Mihaljević, M. 2001, Ostava iz Mačkovca, *Vjesnik Arheološkog muzeja Zagreb* XXXIV, Zagreb 2001, 7-36.
- Kristiansen, K. 2002, The tale of the sword – swords and swordfighters in Bronze Age Europe, *Oxford Journal of Archaeology* 21, 4, Oxford 2002, 319-332.
- Kristiansen, K. 2004, The Emergence of Warrior Aristocracies in Later European Prehistory and Their Long-Term History, u: Carman, J. / Harding, A. (ed.), *Ancient Warfare: archaeological perspectives*, Sutton 2004, 175-189.
- Kristiansen, K. 2010, Decentralized Complexity: the Case of Bronze Age Northern Europe, u: Feinman, G. M. / Price, T. D. (ed.), *Pathways to Power. New Perspectives on the Emergence of Social Inequality*, New York 2010, 169-192.
- König, P. 2004, Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina, *Prähistorische Bronzefunde* XX/11, Stuttgart 2004.
- Mayer, E. F. 1977, Die Äxte und Beile in Österreich, *Prähistorische Bronzefunde* IX/9, München 1977.
- Mihelić, S. 2011, Bizovac, u: Dizdar, M. / Ložnjak Dizdar, D. / Mihelić, S. (ed.), *Starija faza kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj – novi izazovi*, Osijek 2011, 111-117.
- Miklik-Lozduk, L. 2009, Ostave kasno brončanog doba iz Poljanaca, *Muzej Brodskog Posavlja, Slavonski Brod* 2009.
- Miklik-Lozduk, L. / Ložnjak Dizdar, D. 2011, Slavonski Brod, u: Dizdar, M. / Ložnjak Dizdar, D. / Mihelić, S. (ed.), *Starija faza kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj – novi izazovi*, Osijek 2011, 151-167.
- Mozsolics, A. 1985, *Bronzefunde aus Ungarn, Depotfundhorizonte v. Aranyos, Kurd und Gyermely*, Budapest 1985.
- Nadbath, B. 2004, Metallene Einzelfunde der Bronze- und Eisenzeit im Raum von Bosnien und Herzegowina, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 33/31, Sarajevo 2004, 33-125.
- Nikolić, V. 1962, Nekoliko predmeta bakarnog i bronzanog doba iz severozapadne Bosne, *Зборник крајишких музеја I*, Banja Luka 1962, 67-77.
- Pavlin, P. 1997, Bronastodobni jezičastoročajni srpi z Y-ornamentom, *Arheološki vestnik* 48, Ljubljana 1997, 27-40.
- Pavlin, P. 2010, Bronastodobni jezičastoročajni srpi v jugovzhodni Evropi, Univerza v Ljubljani Doktorska disertacija, Ljubljana 2010.
- Perkić, D. / Ložnjak Dizdar, D. 2005, Kasnobrončodobna ostava Siča/Lučica / The Siča/Lučica Late Bronze Age Hoard, *Opisno-cvjetna Arheološka* 29, Zagreb 2005, 41-119.
- Petrescu-Dîmbovița, M. 1978, Die Sicheln in Rumänien, *Prähistorische Bronzefunde* XVIII/1, München 1978.
- Pleterski, A. 1987, Sebenjski zaklad, *Arheološki vestnik* 38, Ljubljana 1987, 237-330.
- Primas, M. 1986, Die Sicheln in Mitteleuropa I (Österreich, Schweiz, Süddeutschland), *Prähistorische Bronzefunde* XVIII/2, München 1986.
- Przybyła, M. S. 2009, Intercultural Contacts in the Western Carpathian Area at the Turn of the 2nd and 1st Millennia BC, *Narodowe Centrum Kultury*, Warszawa 2009.
- Rezi, B. 2011, Fragmentation in Late Bronze Age hoards from Transylvania, u: Berecki, S. / Nemeth, R. E. / Rezi, B. (ed.), *Bronze Age Rites and Ritual in the Carpathian Basin*, Proceedings of the Inter-

- national Colloquium from Târgu Mureş 8–10 October 2010, Târgu Mureş 2011, 303–334.
- Schauer, P. 1971, Die Schwerter in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz I (Griffplatten- Griffangel- und Griffzungenschwerter), Prähistorische Bronzefunde IV/2, München 1971.
- Sommerfeld, C. 1994, Gerategeld Sichel. Studien zur monetären Struktur bronzezeitlicher Horte im nördlichen Mitteleuropa, Vorgeschichtliche Forschungen 19, Berlin – New York 1994.
- Țârlea, A. 2008, The concept of “selective deposition”, Peuce VI, Tulcea 2008, 63–132.
- Trampuž Orel, N. 1996, Spektrometrične raziskave depojskih najdb pozne bronaste dobe / Spectrometric Research of the Late Bronze Age Hoard Finds, u: Teržan, B. (ur.), Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia II, Katalogi in monografije 30, Ljubljana 1996, 165–242.
- Trampuž Orel, N. 1999, Archaeometallurgic Investigations in Slovenia. A History of Research on Non-Ferrous Metals, Arheološki vestnik 50, Ljubljana 1999, 407–429.
- Turk, P. 1996, Datacija poznobronastodobnih depojev / The Dating of Late Bronze Age Hoards, u: Teržan, B. (ur.), Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia II, Katalogi in monografije 30, Ljubljana 1996, 89–124.
- Vasić, R. 1994, Die Sichel im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Mazedonien), Prähistorische Bronzefunde XVIII/5, Stuttgart 1994.
- Vinski-Gasparini, K. 1973, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Monografije 1, Zadar 1973.
- Vinski-Gasparini, K. 1983, Kultura polja sa žarama sa svojim grupama, u: Benac, A. (ur.), Praistorija Jugoslavenskih zemalja IV – Brončano doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1983, 547–646.

Katalog⁷⁴

1. Mač jezičastog oblika ručke tipa Reutlingen. Očuvan je djelomično, s gornje 2/3 predmeta, nedostaje donji dio oštrice mača. Ravan jezičak ručke završava u obliku ribljeg repa. Ojačanog je rubnika sa tri nepravilno postavljene rupice za zakovice u središnjem dijelu. Ploča ručke ima po dvije rupice za zakovice s obje strane ravno spuštenih ramena s nazupčenim prijelazom u oštricu. Oštrica je usporedna i savinuta u

krajnje očuvanom dijelu. Lećastog je presjeka s blago naglašenim središnjim rebrom i sa dva tanka žlijeba koja teku usporedno s oštricama mača.

Veličina: dužina 22 cm; dužina ručke 6,8 cm; širina ručke 2,4 cm; širina ploče 5,2 cm; širina sječiva 3,2 cm; težina 239 g.

Inventarni broj: MD 5350

2. Vrh koplja plamenastog oblika lista s izduženim, cilindričnim tuljcem za nasad. Djelomično je očuvan s donje 2/3 predmeta; nedostaje oštrica lista. List je velik, gladak i neprofiliran, gornji dio tuljca je okruglog presjeka, s tekućim prijelazom iz lista u tuljac. Neznatno niže od prijelaza nalaze se dvije rupice za pričvršćivanje vrha koplja. Tuljac je okruglog presjeka, završava s ravnim rubnikom ukrašenim sa žljebljenjem i s koso iscrtkanim urezima.

Veličina: dužina 19,4 cm; širina lista 4,4 cm; širina otvora tuljca 2,7 cm; težina 151 g.

Inventarni broj: MD 5351

3. Vrh koplja plamenastog oblika lista s izduženim, cilindričnim tuljcem za nasad. Djelomično je očuvan s donje 2/3 predmeta; nedostaje oštrica lista. List je velik, profiliran, stepenastog presjeka. Gornji dio tuljca okruglog je presjeka, s urezanih 5 kosih crta-oštećenja, i tekućeg prijelaza iz lista u tuljac. Na sredini tuljca, okruglog presjeka, nalaze se dvije rupice za pričvršćivanje vrha koplja.

Veličina: dužina 15,6 cm; širina lista 3,2 cm; širina otvora tuljca 2,6 cm; težina 115 g.

Inventarni broj: MD 5354

4. Ulomak vrha koplja plamenastog oblika lista s vrlo izduženim, cilindričnim tuljcem za nasad; nedostaje gotovo čitav list. Očuvani dio lista je profiliran s usporednim rebrima, a gornji dio tuljca je okruglog presjeka, s tekućim prijelazom iz lista u tuljac. Na sredini tuljca, okruglog presjeka, nalaze se dvije rupice za pričvršćivanje vrha koplja.

Veličina: dužina 12,4 cm; širina lista 3 cm; širina otvora tuljca 2,3 cm; težina 100 g.

Inventarni broj: MD 5356

5. Sjekira sa središnjim, ali podignutim zaliscima, djelomično je očuvana s donje 2/3 predmeta. Nije sačuvan gornji dio tijela i tjeme sjekire. Tijelo sjekire sa srednje, ali neznatno prema tjemenu pomaknutim zaliscima, skoro zatvorenog oblika presjeka, ima blagi prijelaz u list sjekire. Većinom je paralelan s tijelom sjekire, pravokutnog presjeka, ali se pri oštrici nešto snažnije raširi. Oštrica je zaobljena i blago zakrivljena. Veličina: dužina 10,7 cm; širina tuljca sa zaliscima 3 cm; širina sječiva 3,6 cm; težina 183 g.

Inventarni broj: MD 5353

⁷⁴ Kataloške jedinice, odgovaraju brojevima crteža na na tabli. Crteži su prikazani u mjerilu M. 1: 2. Crteže izradili: Saža Živanović i Martina Blečić Kavur.

6. Tuljasta sjekira s ušicom djelomično je očuvana s gornje 2/3 predmeta, tj. nedostaje joj list od prijelaza tuljca do oštrice. Otvor sjekire je facetiran, a rubnik s horizontalnim rebrom na tuljcu spaja manja pravilna ušica. Ispod rebra smješten je plastično izveden, dvostruki "V" ornament. Presjek otvora i tuljca ovalnog je i nepravilnog oblika.

Veličina: dužina 7 cm; širina otvora 3,5 cm; širina tuljca 3,2 cm; težina 176 g.

Inventarni broj: MD 5352

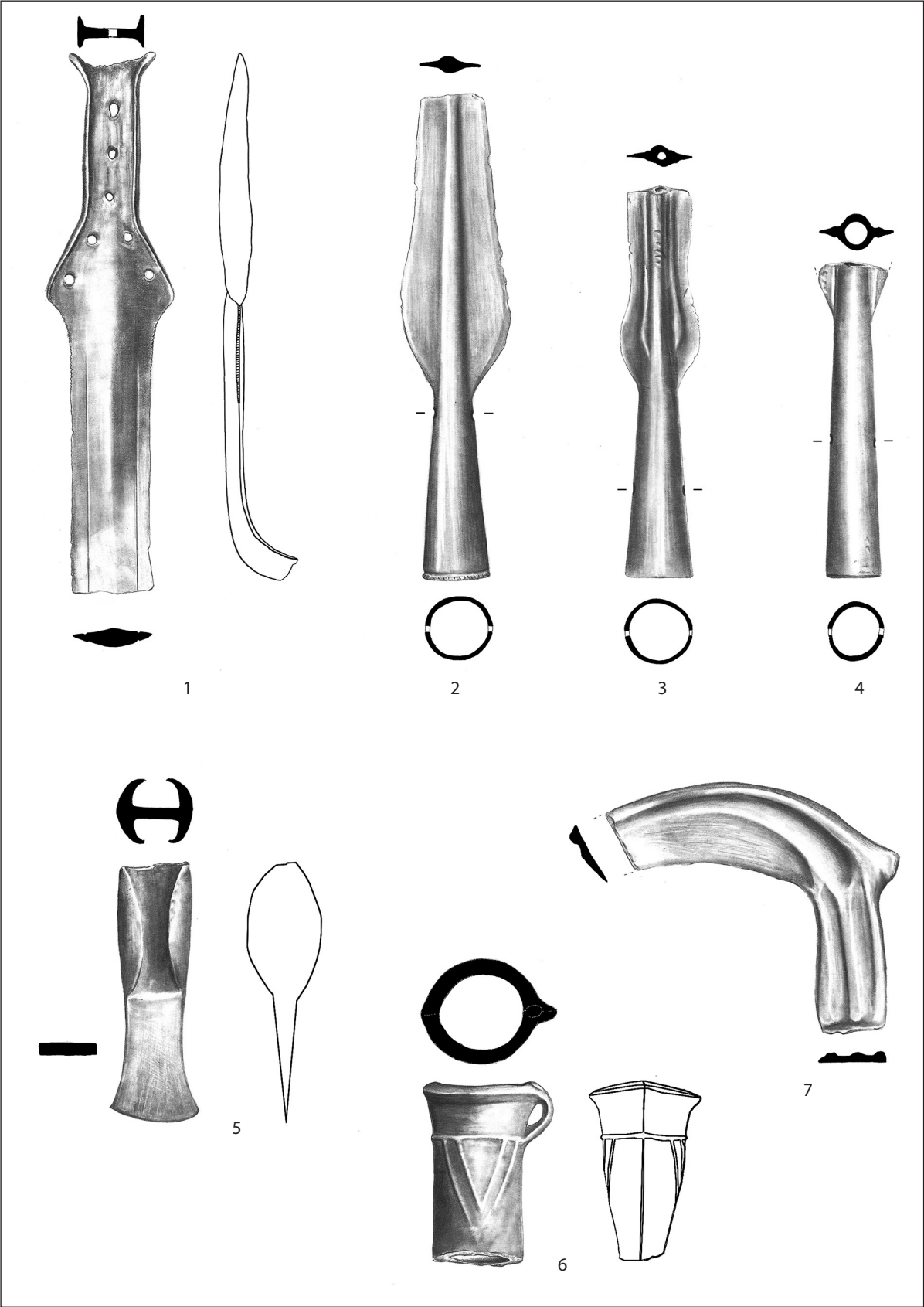
7. Srp jezičastog oblika ručke s trnom tipa "a", sačuvan s 2/3 predmeta; nedostaje završni dio hrpta s plohom

sječiva. Prijelaz iz ručke u sječivo je oštar. Ravna ručka, s ravnom bazom, ukrašena je sa tri glatka rebra koja sa središnjim rebrom tvore karakterističan "Y" ornament. Dva obodna rebra, unutarnje i vanjsko, tekuće prelaze u hrpteno rebro i u ojačano rebro na samoj plohi sječiva.

Veličina: širina 11,8 cm; širina sječiva 3,3 cm; širina ručke 2,8 cm; težina 108 g.

Inventarni broj: MD 5355

8. Tri ulomka brončanog lima – nesačuvani.

Tab. 1.

Socio-ekonomska i simbolička uloga importovanih metalnih posuda s Glasinca

Aleksandar Jašarević

Doboj

I. Uvod

Kulturni kontakti predstavljaju važan faktor u razumijevanju socijalnih odnosa unutar jedne zajednice. Najeksplicitniji primjer kulturnih dodira u arheološkom kontekstu jeste pojava importovane robe. Najraniji tragovi importovane robe mediteranskog juga upravo su karakteristični za Glasinačku visoravan. Krajem 8. stoljeća¹ dolazi do uspona stočarske aristokratije na području Glasinca. Istaknuti pojedinci bili su u mogućnosti da mobilišu veće radne mase za izvođenje javnih radova, ali i da iskažu svoju moć putem posjedovanja prestižnih predmeta. Jedan od markera te nove vladajuće klase jeste i pojava importovanih metalnih setova o čemu će se dalje raspravljati u ovom radu. Dijelovi metalnih setova pronalazeni su isključivo u grobnim cjelinama, datovanim od 7. stoljeća do kraja 5. stoljeća. Pored toga što su karakterističan grobni inventar tzv. *horizonta kneževskih grobova*, od 5. stoljeća postaju i dio luksuznih ratničkih grobova glasinačkog područja.

Oko 40 km istočno od Sarajeva leži Glasinačka visoravan, prostrana polja s karakterističnom brdsko-planinskom klimom i vegetacijom. Njegovu južnu i sjevernu granicu čine planinski masivi Romanije i Kopita, dok se na istoku polja spuštaju sve do kanjona Drine. Veći broj polja, međusobno odvojenih brdima i četinarskim šumama, čini kompleks Glasinačke visoravni. Prostrani pašnjaci uglavnom pogoduju stočarenju, dok je sloj humusa dosta tanak i uslovi za zemljoradnju su dosta skromni. Veći broj izvora uglavno presuši tokom ljetnjeg perioda, jedino je

nešto župniji južni dio oko Ilijaka. Nadmorska visina iznosi preko 800 metara.²

Istorija arheologije Bosne i Hercegovine počela je na Glasincu prije više od 120 godina. Niko nije mogao ni da pretpostavi da će izgradnja puta preko Glasinačkog polja označiti i početak razvoja jedne mlade evropske discipline u Bosni i Hercegovini.³ Sistematska istraživanja na Glasincu započeta su 1888. godine s osnivanjem Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Naučni pioniri Č. Truhelka, F. Fiala, Đ. Stratimirović i M. Mandić dio svoje bogate istraživačke karijere posvetili su istraživanju glasinačkih humki. Istraživanja u susjednim regijama zapadne Srbije, sjeverne Crne Gore i Albanije ukazivala su na jedan prostor sa sličnom materijalnom kulturom, kasnije definisanom kao glasinačka kulturna grupa.⁴ S oko 2000 istraženih humki i tradicijom istraživanja starom više od stoljeća naša saznanja o socio-ekonomskim procesima na glasinačkom području u periodu starijeg gvozdenog doba su i dalje skromnih razmjera.

Ovaj rad posvećen je problematici importovanih metalnih posuda u grobovima glasinačkih poglavara starijeg gvozdenog doba. U toku posljednjih nekoliko decenija veći broj naučnih radova posvećen je ovoj temi.⁵ Uspostavljane su hronološke granice za pojedine grobne cjeline, primjenjivani različiti teorijski pravci u definisanju puteva importovanja i dalje sudbine predmeta među lokalnom aristokratijom. Najveći broj

² Човић 1976b, 269.

³ Isto.

⁴ Isto, 270.

⁵ Parović-Pešikan 1960, 21-33; Čović 1983, 147-152; Vasić 1983, 185-190; Teržan 1995, 89-91; Vasić 2003, 112-115.

¹ Sve godine i stoljeća dalje u tekstu odnose se na pr. n. e.

tih radova posvećen je kneževskim sahranama i pokušaju rekonstrukcije statusa pokojnika na osnovu tipoloških, kvantitativnih i kvalitativnih analiza pogrebnog materijala. Shodno tome da je prošlo skoro 3 decenije od prve sistematizacije zbirke metalnih posuda sa Glasinca, potrebno je napraviti jedan presjek s novijim radovima posvećenim problematici importovanih metalnih posuda.⁶

Broj importovanih posuda nije veliki, svi primjerci potiču s ranih iskopavanja krajem 19. stoljeća, tako da postoji mali broj podataka o samom kontekstu nalaza.⁷

Studija A. Benca i B. Čovića⁸ bila je prvi pokušaj sistematizacije velikog broja nalaza otkrivenih tokom istraživanja s kraja 19. stoljeća. U radu su definisani hronološki okviri za pojedine tipove nalaza i napravljena je djelimična klasifikacija materijala po grobnim cjelinama. Tom prilikom prezentovan je jedan broj metalnih posuda, prvenstveno iz kneževskih grobova.⁹ Pored opisa i hronološkog okvira, autori nisu ulazili u detaljnu raspravu o porijeklu metalnih posuda. Prvu sistematizaciju importovanog materijala s Glasinca dala je M. Parović-Pešikan¹⁰. Analiza materijala bila je ograničena takođe na kneževske grobne cjeline. Pored detaljnog opisa i analogija, uspostavljeni su i prvi okviri mogućih puteva importovanja. Za pojedine grobne cjeline M. Parović-Pešikan postavila je visoko datovanje, prvenstveno radi uspostavljanja direktnih analogija s italjskim i maloazijskim proizvodima.¹¹

Prvi uvid u cjelokupan inventar metalnih posuda s Glasinca, ali i zapadnog Balkana, dao je B. Čović. Sve posude prezentovane su po grobnim cjelinama, s crtežima i kratkim napomenama o kontekstu i datovanju.¹² Iste godine izlazi i rad R. Vasića o metalnim posudama u Jugoslavi-

ji.¹³ Za rad je značajno da je revidiran postojeći hronološki okvir, gdje su korigovani pojedini ranije uspostavljeni visoki datumi. Otkriće kneževski humki na području zapadne Srbije s bogatim nalazim importovanog materijala¹⁴ označilo je i drugačiji pristup u istraživanju starijih grobnih cjelina s Glasinca. Poslije djelimičnog prezentovanja nalaza iz kneževske humke u Pilatovićima,¹⁵ koji hronološki i tipološki odgovara nalazima iz kneževskih grobova s Glasinca, bilo je moguće jasnije govoriti o regionalnoj mreži trgovine i razmjene.

Detaljna revizija arheološkog materijala s Glasinca data je u ediciji *Praistorija jugoslovenskih zemalja* V. B. Čović tom prilikom koriguje datovanje za pojedine grobne cjeline, dok za druge daje čvrste argumente zašto ostaje pri starijem datovanju.¹⁶ Iste godine objavljen je i značajan rad B. Teržan o početku gvozdenog doba na centralnom Balkanu. Autorka koriguje starije datovanje za pojedine grobne cjeline s Glasinca, a sve to je praćeno iscrpnim podacima i sigurnim analogijama.¹⁷ Poslije par godina uslijedila je detaljnija i još iscrpnija analiza metalnih posuda, s nekim novim pogledima na moguće porijeklo i puteve importovanja.¹⁸

U proteklih nekoliko decenija R. Vasić sa svojim brojnim radovima istakao se kao autoritet na polju starijeg gvozdenog doba centralnog Balkana. Za nas je ovom prilikom bitno napomenuti njegovih par radova, u posljednjoj deceniji, koji se bave problematikom metalnih posuda i datovanja pojedinih grobnih cjelina s Glasinca¹⁹. Rasprava o hronološkim i teritorijalnim pitanjima na Glasincu još jednom je definisala stavove R. Vasića o datovanju pojedinih grobnih cjelina.²⁰ Čvrste argumente i jasne stavove donosi i u svojim kasnijim radovima.²¹

Naučne studije objavljene posljednjih godina uglavnom se sporadično bave problematikom importovanih metalnih posuda.²² S druge stra-

⁶ Lo Porto 1996, 14-17; Montanaro 2010a, 491-524; Montanaro 2007/08, 7-40; Nijboer 2008, 2-4; Sciacca 2008a, 5-19; Sciacca 2006/07, 281-292; Sideris 2006, 339-352; Tarditi 2006/07, 310-317; Triester 2007, 67-100.

⁷ Zahvaljujem se kolegama Andrijani Pravidur i Adnanu Busuladžiću koji su izašli u susret i dozvolili pregled zbirke metalnih posuda s Glasinca.

⁸ Benac / Čović 1957.

⁹ Isto, 12-16. Od kneževskih grobova jedino nije prezentovan grob XIII/1 s Ilijaka.

¹⁰ Parović-Pešikan 1960, 37-38.

¹¹ Isto, 21-23.

¹² Čović 1983, 147-151, Tab. XXXII-XXXIV.

¹³ Vasić 1983, 185, 188-191.

¹⁴ Ђукних / Јовановић 1966, 57-59; Palavestra 1984, 33-34.

¹⁵ Zotović 1985, 91.

¹⁶ Čović 1987, 591, 603, 613, 628-630.

¹⁷ Teržan 1987, 15-17.

¹⁸ Teržan 1995, 89-92.

¹⁹ Vasić 2002a, 15-17; Vasić 2003, 112-116.

²⁰ Vasić 2002b, 13-26.

²¹ Vasić 2003, 52-57; Vasić 2010, 110-111.

²² Od posljednjih radova treba istaći: Govedarica 2002, 318-325; Trachsela 2004, 169; Potrebica 2008; 2013; Gavranović

ne, definišu se novi istraživački pravci. Odnos domorodačke populacije s grčkim centrima i obratno jedna je od tema koja postaje široko popularna u arheologiji posljednjih par decenija, posebno s definisanjem novih teoretskih pravaca i pristupa. U domaćoj arheologiji na ovom polju svojim radovima istakli su se A. Palavestra²³ i S. Babić.²⁴

II. Analiza metalnih posuda

Patere

Distribucija rebrastih patera karakteristična je za rani horizont kneževskih grobova centralnog Balkana. Pri klasifikaciji se najčešće upotrebljavaju njemački nazivi *Zungenphiale* ili *Riefelschale*, dok se na engleskom govornom području koriste termini *ribbed bowl* ili *fluted bowl*.²⁵ Pri tipološkoj klasifikaciji u domaćoj literaturi sreću se nazivi rebraste ili narebrene patere ili jednostavnije zdjele s narebrenim trbuhom.²⁶

S glasinačkog područja poznata su tri primjerka, od kojih dva potiču s Glasinca, dok treći potiče iz groba 2. kneževske humke u Pilatovićima.²⁷ Iz starije grobne cjeline s Ilijaka, humke II/1, potiče prvi nalaz rebraste patere (Tab. I).²⁸ Patera je položena uz glavu pokojnika, u toku iskopavanja lobanja je bila dijelom u otvoru posude.²⁹ Forma je malih dimenzija, visine svega 5 cm, dok širina otvora iznosi 17,3 cm, konične S profilacije, s obodom blago povijenim ka spolja. Oko unutrašnjeg prstenastog udubljena radijalno je modelovano 30 rebara. Dno sa spoljne strane modelovano je u vidu ispupčenog prstena, ali je forma uvučena tako da nije predstavljala postolje patere.

Drugi primjerak potiče iz mlađeg kneževskog groba s Čitluka (Tab. II, Sl. 1). Patera predstavlja

jedinu bronzanu posudu iz humke I/5.³⁰ Forma je zdepastija i ima izraženiju S profilaciju. Visina je 8 cm, dok je širina otvora približno ista prvoj pateri i iznosi 17,5 cm. Takođe, oko modelovanog unutrašnjeg prstena radijalno su raspoređena 52 rebra. Dno je modelovano kao ispupčeni prsten u ovom slučaju kao postolje.

Svi autori koji su se bavili importovanim bronzanim posudama, uglavnom su za patere navodili par kratkih napomena. M. Parović-Pešikan smatra patere najranijim importom iz Etrurije, nastale prema bliskoistočnim prototipima. Datuje ih s kraja 8. i početka 7. stoljeća.³¹ Istog mišljenja su B. Čović³² i R. Vasić,³³ jedina razlika je u datovanju. Prema B. Čoviću, kneževski grob s Ilijaka II/1 pripada drugoj polovini 7. stoljeća,³⁴ što je datovanje i R. Vasića, prema kojem kneževski grob ne može biti stariji od polovine 7. stoljeća zbog pojave pojasne kopče s laticama.³⁵ Isto tako postoje razlike u datovanju grobne cjeline i patere iz Čitluka. Glavni oslonac u datovanju predstavljaju importovani nalazi knemida i gvozdene umba od štita iz istog groba kao i patera. Prema M. Parović-Pešikan, importovani predmeti pripadaju kraju 7. i početku 6. stoljeća.³⁶ B. Čović se opredeljuje za sredinu 6. stoljeća kao granicu kneževskog ukopa,³⁷ dok je R. Vasić sličnog mišljenja, s tim da treba pretpostaviti da je ukop stariji par decenija od sredine 6. stoljeća,³⁸ prvenstveno prema nalazu knemida.³⁹

Inventar groba 2. kneževske humke iz Pilatovića, pored raskošnog nakita lokalne provenijencije, sadržao je i importovane bronzane posude.⁴⁰ Rebrasta patera tipološki odgovara glasinačkim

³⁰ Isto, 134; Čović 1983, 149, Tab. XXXII, 12.

³¹ Parović-Pešikan 1960, 21-23.

³² Čović 1983, 148-149, 154.

³³ Vasić 1983, 186.

³⁴ Čović 1983, 148. U poglavlju o glasinačkoj kulturi u ediciji Praistorija jugoslovenskih zemalja, B. Čović koriguje svoje datovanje prema kojem grobna cjelina sada pripada fazi IVb (Čović 1987, 591), što je i prvobitno datovanje M. Parović-Pešikan (Parović-Pešikan 1960, 23). Ovo datovanje podržao je i B. Govedarica u svom radu o kneževskim grobovima na centralnom Balkanu (Govedarica 2002, 318).

³⁵ Vasić 2002b, 16; Vasić 2010, 110; Tešamann 2004, 144-145; Blečić Kavur / Miličević Capek 2011, 46-52.

³⁶ Parović-Pešikan 1960, 24.

³⁷ Čović 1979, 157-158; Čović 1983, 149; Čović 1987, 613.

³⁸ Vasić 2002b, 21.

³⁹ Vasić 1982, 12. Knemide iz Čitluka, na osnovu rupica za pričvršćivanje i plastično samo naznačene muskulature, spadale bi u rani oblik prve polovine 6. stoljeća.

⁴⁰ Zotović 1985, 91.

2011, 158. Izuzetak je studija M. Blečić Kavur i B. Kavur koja se iscrpno bavi problematikom importovanih zvonolikih situla i čaša 5. i 4. stoljeća na centralnom i istočnom Balkanu (Blečić Kavur / Kavur 2010, 59-68).

²³ Palavestra 1990, 149-160; 1984; 1995, 35-50.

²⁴ Babić 2001, 84-87; 2002, 71-81; 2004; 2008, 79-84; Palavestra / Babić 2003, 204-206.

²⁵ Sciacca 2005, 12; Vasić 1983, 186.

²⁶ Parović-Pešikan 1961, 21; Čović 1987, 591.

²⁷ Zotović 1985, 91.

²⁸ Fiala 1895, 6; Čović 1983, 148, Tab. XXXII, 3.

²⁹ Fiala 1893, 721.

primjercima, s tim da ostali grobni inventar ukazuje na mlađe datovanje. Prema M. Zotoviću, sahrana kneginje pripada periodu kasne glasinačke IVb faze, dok R. Vasić datuje par decenija prije s prelaza 7. na 6. stoljeće.⁴¹

Narebrene patere jedne su od prvih objekata orijentalizirajućeg perioda na području južnog Mediterana.⁴² Patere postaju široko popularne na Bliskom istoku počev od 9. stoljeća i neoasirskog perioda. Tokom istog perioda počinje i njihova distribucija na susjedne regije Urartu, Iran, Palestinu, Sjevernu Siriju i Frigiju. Morfološki i stilski one pripadaju istom tipu, s manjim regionalnim odstupanjima u pogledu debljine horizontalnih rebara i zakrivljenosti oboda.⁴³ U 8. stoljeću dolazi do većeg broja prisustva feničanskih i eubejskih trgovaca u Tirenskom moru, što za rezultat ima povećan broj importovanih predmeta, prvenstveno registrovanih na etrurskim nekropolama tog perioda.⁴⁴

U istom periodu dolazi do konsolidacije diplomatskih odnosa, kao i trgovačkih veza, što je prema F. Sciaccu uslovilo pojavu bogatog aristokratskog sloja.⁴⁵ Preko 300 rebrastih patera, što importovanih, što imitiranih, pronađeno je na prostoru Italije, mahom u bogatim grobnim cjelinama od posljednje četvrtine 8. stoljeća do polovine 7. stoljeća.⁴⁶ Patere su u etrurskim grobovima isključivo polagane kao prestižno dobro, nezavisno od pola ili starosti pokojnika. Njihova uloga nije toliko povezana s ostalim dijelovima metalnog seta i konceptom rekonstrukcije posmrtnog banketa.⁴⁷ U 51% slučajeva javljaju se u sklopu ostalih dijelova metalnih setova, dok se u samo 6% javljaju kao izolovani recipijenti.⁴⁸ Za razliku od njihovog funerarnog karaktera u Etruriji, u Grčkoj su patere uglavnom pronalazene u svetišlima i predstavljaju zavjetne darove ili libacijske posude. Primjerci iz Perahore, Argosa i Samosa najvjerojatnije pripadaju sirijskim ili

asirskim radionicama, a isti je slučaj i s nalazima s Krita⁴⁹.

S preko 300 nalaza s nekropola nesumnjivo je da predstavljaju normativni dio luksuznih etrurskih sahrana. Shodno tome, P. H. G. Howes Smith, a kasnije i F. Sciacca izradili su detaljnu tipologiju i hronologiju rebrastih patera, ne samo za nalaze s područja Italije, već čitavog Mediterana (Sl. 1).⁵⁰ Prve importovane asirske patere potiču iz groba 575. s nekropole Pontekagnano, iz ratničkog groba 600. u Osteriji, groba 19M iz Narsije i grobnice 201. iz Tridentea.⁵¹ Morfološki glasinačke patere pripadaju tipu C prema hronologiji F. Sciacca⁵² ili grupi 5. prema Howesu Smithu.⁵³ Odlika ove grupe je izraženija S profilacija, blago povijen obod ka spolja i manja visina, kao i sama zapremina posude.⁵⁴ Ova grupa patera prilično je homogena i ukazuje na postojanje jednog modela, kanona produkcija. Nije isključena ni mogućnost putujućih majstora ili orijentalnih imigranata za rane proizvode s prostora Etrurije.⁵⁵

Lokalna proizvodnja patera inspirisana je uvoznim modelima i postojalo je nekoliko centara njihove proizvodnje počev od druge četvrtine 7. stoljeća.⁵⁶ Distribucija sjevernoetrurskih tipova 8-10 prema Howesu Smithu ukazuje na postojanje radioničarskog centra u Vetuloniji, dok je sigurno na prostoru južne Etrurije bilo nekoliko centara. Za primjerke iz grobnice Regolina Galassi iz Červeterija može se pretpostaviti sa sigurnošću da su proizvedeni na licu mjesta.⁵⁷ Moguće da centre treba tražiti još u Vulčiju i/ili Pontekagnanu.⁵⁸ Lokalne patere imaju izrazitiju S profilaciju, dublji rezervoar i manji broj modelovanih rebara. U Veiu je dokumentovana i keramička verzija patera iz groba 1086. s nekropole Cesalal del Fosso. Veličina, profilacija i broj rebara uglavnom su uslovljeni teritorijalno,

⁴¹ Vasić 2003, 121.

⁴² Howes Smith 1984, 73.

⁴³ Isto, 75. Za detaljnije regionalne karakteristike bliskostičnih tipova pogledati kod Howes Smith 1984, 75-80.

⁴⁴ Sciacca 2008b, 58.

⁴⁵ Sciacca 2008a, 6. Kritiku ovog koncepta pogledati dalje u poglavlju Poglavarstvo starijeg gvozdenog doba.

⁴⁶ Sciacca 2005, 395.

⁴⁷ Isto, 298-299.

⁴⁸ Isto, 302.

⁴⁹ Isto, 21-22, 430. Na području Grčke nije registrovana lokalna produkcija ovoga tipa posude.

⁵⁰ Howes Smith 1984; Sciacca 2005. Primjerci s Glasinca samo se sporadično spominju kod P. G. Howes Smith, dok ih F. Sciacca nije uzeo u razmatranje u svojoj studiji.

⁵¹ Sciacca 2008a, 6; Howes Smith 1984, 100.

⁵² Sciacca 2005, 339-340.

⁵³ Howes Smith 1984, 83-84.

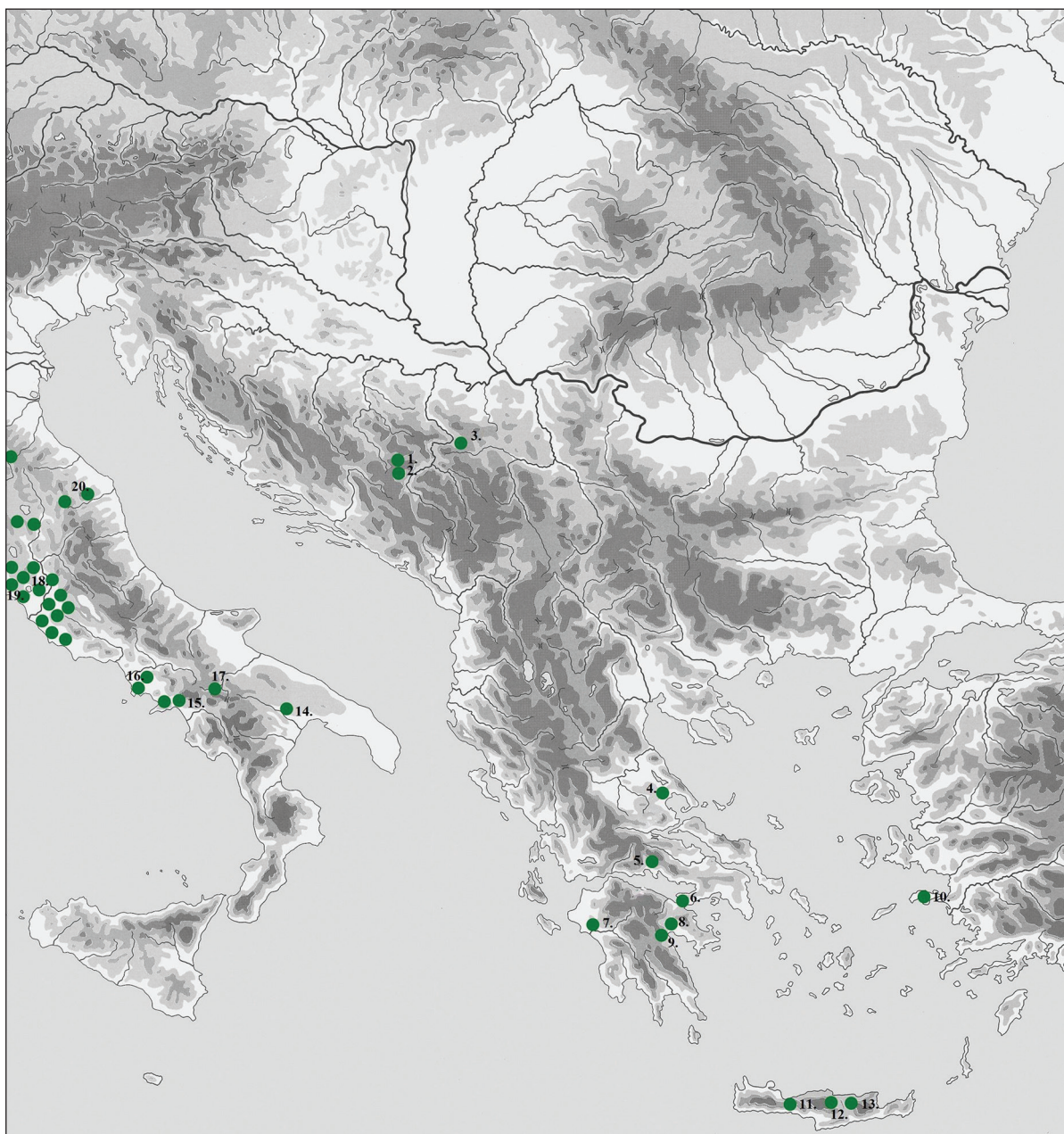
⁵⁴ Isto, 84.

⁵⁵ Sciacca 2005, 396.

⁵⁶ Isto, 20.

⁵⁷ Isto, 18.

⁵⁸ Isto, 18.

Sl. 1. Distribucija rebrastih patera (prema Sciacca 2005, dopunjeno s Vasić 2002); 1: Čitluci, 2: Ilijak, 3: Pilatovići, 4: Feres, 5: Delfi, 6: Perahora, 7: Olimpia, 8: Argos, 9: Tirins, 10: Samos, 11: Elefterna, 12: Andron, 13: Knosos, 14: Altamura, 15: Pontecagnano, 16: Cuma, 17: Bisacia, 18: Palestrina, 19: Cerveteri.

tj. određenim radioničarskim krugovima.⁵⁹ Ovo je dobar pokazatelj da rebraste patere s Ilijaka i Čitluka nisu proizvod iste radionice. Vremenska distanca između kneževskih ukopa može da sugerise i drugi način distribucije, tj. nabavke, ali sasvim sigurno nije riječ o istoj radionici. Slični primjerci evidentirani su na etrurskim nekropolama Praeneste, grobnice Barberini i Kastelani,

zatim nalazi iz Červeterija grobnice Regolini Galassi, grobnice 926. i 928. s nekropole Pontecagnano i iz grobnice 3 s nekropole Fabriano.⁶⁰ Grupa 5. datovana je u prvu polovinu 7. stoljeća.

⁵⁹ Sciacca 2008a, 8.

⁶⁰ Howes Smith 1984, 83-84. Lokaliteti na kojima su registrovane patere su: grobnica Regolini Galassi, 11 patera, po četiri iz grobnica u Červeteriju i Bernardini, tri iz Berberinija kod Palestrina, 5 iz groba 3. Santa Maria del Campo u Fabriano i po jedna iz grobnice 926. i 928. u Pontekagnanu te jedna iz groba 4. u Narsiji (Montanaro 2010b, 494).

Za ovu grupu zanatski centri su najvjerovatnije bili na području južne Etrurije ili Kampanje. Mogući pokazatelj porijekla glasinakih patera bila bi veličina, jer su uglavnom manje patere pronađene u Preanestiju,⁶¹ ali zbog malog broja nalaza sa samog lokaliteta najvjerovatnije da ne možemo računati na postojanje lokalne radionice.

Većina posuda ima promjer 15-20 cm, prilagođen držanju posude na dlanu. Međutim, ne treba pretpostaviti da su patere služile samo za alkoholno piće. Patera Ca3 u grobnici XVI s nekropole Capena bila je ispunjena sjemenkama raži, dok je patera VU1 iz groba Carro di Vulci bila ispunjena lješnjacima.⁶² Znači, njihova funkcija mogla je biti i u okviru konzumiranja čvrste hrane i kao takve često su bile uključene u ostale dijelove simpozijastičkog seta (Pontekagnano grobnica 575, Calatia grobnica 201, Vetulonia: grobnica del Duce II, I Circolo delle Pellicce II e III, Circolo del Monile d'Argento II, Circolo della Navicella).⁶³

Posude na Bliskom istoku takođe su nalažene u kontekstu najbogatijih sahrana, npr. primjerci iz Luristana ili kraljevske grobnice u Halafi, dok je njihovo prisustvo na kraljevskom dvoru u Ninivi usko povezano s kraljevskom gozdom (Sl. 7).⁶⁴ Najvjerovatnije da feničanski trgovci ovu vrstu robe u Italiji predstavljaju kao „kraljevske darove“ i kroz ceremonijalnu razmjenu i darivanje uspostavljaju diplomatske odnose s lokalnim dinastima. Lokalni etrurski dinasti nisu znali ili nisu bili zainteresovani za kompleksne vjerske obrede istočnih populacija, ali to nije predstavljalo ograničenje da paterama daju novu funkciju i značenje u već postojećim socio-religijskim okvirima.⁶⁵

U toj inicijalnoj fazi importa, patere su bile ograničene samo na dinaste određenih zajednica. Od početka 7. stoljeća, kada počinje njihova lokalna proizvodnja, postaju karakterističan dio prestižnih predmeta šireg aristokratskog sloja. Ovo je sasvim sigurno pomoglo u procesu definisanja socijalnih odnosa i stvaranja pojedinih normi u sahranjivanju kod elite.⁶⁶

Distribucija i proizvodnja rebrastih patera u Etruriji traje do sredine 7. stoljeća, kada izlaze iz mode.⁶⁷ Nema dokaza da su apulske, daunijske ili čak grčke kolonijalne radionice ikad proizvele ovaj tip posude. Njihova upotreba i distribucija postaje jedna od glavnih karakteristika orijentilizirajućeg perioda u Etruriji i označila je, između ostalih predmeta, period jačeg trgovačkog uticaja istočnog Mediterana.

Baseni

Bogatstvo kneževskog groba iz humke II/1 s Ilijaka upotpunjavao je i nalaz bronzanog basena (Tab. I). Basen je stavljan pored nogu, bliže bokovima pokojnika, dok je u basen bila položena bronzana kotila.⁶⁸ Drugi basen pripada grobnoj cjelini kneževskog groba s Osova (Tab. II, Sl. 2).⁶⁹ Tačan položaj basena iz kneževske humke II/1 nije poznat. Tipološki oba basena pripadaju širokoj grupi perlastih basena.

Kada govorimo o basenima, moramo razumjeti da se radi o proizvodu koji je široko rasprostranjen, kako geografski tako i hronološki, pa se shodno tome javljaju u više tipova. Bronzani baseni s perlastim obodom čine tipološki različitu grupu nalaza, s tradicijom proizvodnje od treće četvrtine 8. stoljeća do prve polovine 5. stoljeća.⁷⁰ Na prostoru Italije poznato je preko 550 bronzanih basena, dok daleko manji broj potiče s Balkana i centralne Evrope (Sl. 2).⁷¹ Najraniji baseni s perlastom ornamentikom javljaju se tokom druge polovine 8. stoljeća ili krajem IIB2 i početkom IIB3 Vilanova faze starijeg gvozdenog doba.⁷²

Primjerak s Ilijaka spada u najrašireniji tip koji se javlja na prostoru Italije tokom orijentilizirajućeg perioda. Prema tipologiji D'Agustina spada u kategoriju C, široko datovanu od druge četvrtine 7. stoljeća pa do kraja 6. stoljeća.⁷³ Najveća koncentracija, kao i moguće zanatske radionice, javljaju se na prostoru Červeterija i Vetulonije, međutim nije isključena ni njihova kam-

⁶¹ Howes Smith 1984, 104.

⁶² Fiala 1983, 720-723; Čović 1983, 148. Tab. XXXII, 2.

⁶³ Fiala 1899, 39; Čović 1983, 149. Tab. XXXII, 10.

⁶⁴ Albanese Procelli 2006, 307.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Albanese Procelli 1985, 186.

⁶⁷ Isto 1985, 191. Pojedini primjerci javljaju se čak i ranije, kao što je nalaz sa sirakuške nekropole Fusco, grobnica 219. Primjerci s područja Rutilijana datuju se kroz čitavo 6. stoljeće (Tarditi 1996, 20; D'Ercole 2002, 242).

⁶¹ Howes Smith 1984, 103.

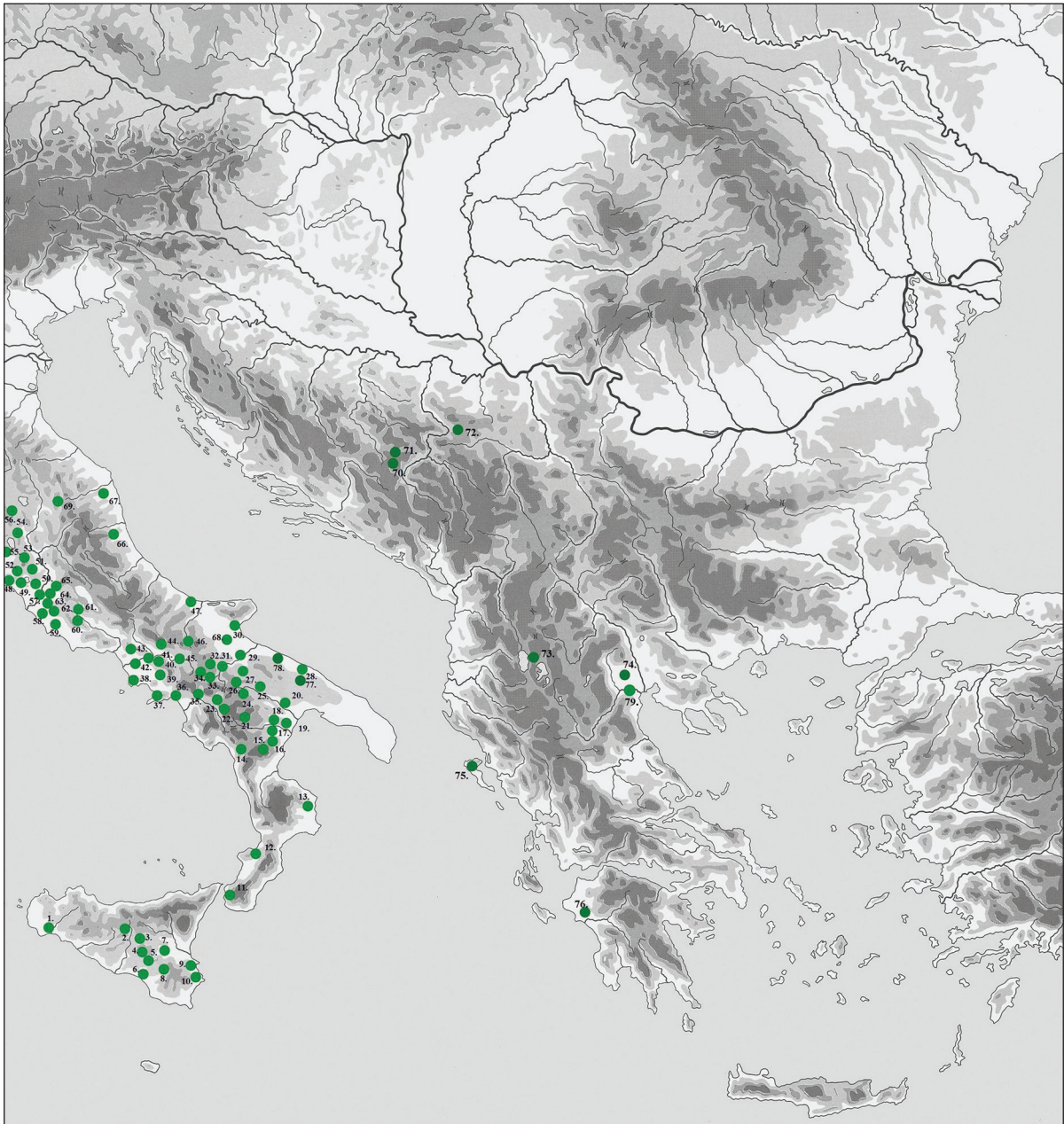
⁶² Sciacca 2005, 436.

⁶³ Isto, 434.

⁶⁴ Isto, 426.

⁶⁵ Isto, 434.

⁶⁶ Isto, 435.

Sl. 2. Distribucija perlastih basena (prema Albanese Procelli 1985, dopunjeno s Pare 1989; Tarditi 1996);
 1: Selinunte, 2: Monte Chibbo, 3: Terravecchia di Cuti, 4: Sabucina, 5: Montagna di Marzo, 6: Gela, 7: Morgantina,
 8: Caltagirone, 9: Megara Hyblaea, 10: Siracusa, 11: Reggio Calabria, 12: Vibo Valentia, 13: Strongoli, 14: Rivello,
 15: Episcopia, 16: Chiaromonte, 17: Roccanova, 18: Alianelio, 19: Pisticci, 20: Monte Scaglioso, 21: Armento,
 22: Sala Consilina, 23: Atena Lucana, 24: Serra di Vaglio, 25: Irsina, 26: Oppido Lucano, 27: Banzi,
 28: Noicattaro, 29: Canosa, 30: Manfredonia, 31: Lavello, 32: Melfi, 33: Ruvo del Monte, 34: Cairano, 35: Buccino,
 36: Pontecagnano, 37: Castellamare di Stabia, 38: Cuma, 39: Nola, 40: Suessula, 41: Calatia, 42: Capua, 43: Cales,
 44: Telese, 45: Caudium, 46: Casalbore, 47: Termoli, 48: Cerveteri, 49: Veio, 50: Capena, 51: Narce, 52: Trevignano,
 53: Civita Castellana, 54: Orvieto, 55: Bolsena, 56: Chiusi, 57: Roma, 58: Casili di Decima, 59: Satrico,
 60: Caracupa, 61: Valvisciolo, 62: Albano Laziale, 63: Laurentina Acqua Acetosa, 64: Preanesti, 65: Osteria dell
 Osa, 66: Camovalano, 67: Grottazzolina, 68: Ortona, 69: Colfiorito, 70: Ilijak, 71: Osovo, 72: Pilatovići,
 73: Trebenište, 74: Archantico, 75: Krf, 76: Olimpia, 77: Necropoli l'Omba, Rutigliano, 78: Purgatorio, Rutigliano.

panska provenijencija.⁷⁴ Manji baseni uglavnom su pronalazeni na navedenim lokalitetima, dok nalaz iz Kume s prečnikom preko 40 cm ukazuje na lokalnu proizvodnju, što može da sugeriše i na porijeklo sicilijanskih primjeraka.⁷⁵

Osovski primjerak spada u mlađu grupu basena, tip D prema tipologiji D'Agustina. Karakterističan je za kraj 7. i prvu polovnu 6. stoljeća. Analogije nalazimo u primjercima sa sirakuške nekropole Fusko, kao i primjerku iz Izidine grobnice u Etruriji.⁷⁶

Presudan uticaj u proizvodnji i distribuciji bronzanih perlastih basena imaju etrursko-kampanske radionice.⁷⁷ Tokom ovoga perioda Daunija sa svojom jakom lokalnom aristokracijom postaje široki uvoznik importovanih metalnih posuda. Broj perlastih basena javlja se u većem broju na nekropolama u Kanosu, Minervi Lavalu i Kupoli.⁷⁸ Centar proizvodnje glasićkih primjeraka treba tražiti među etrursko-kampanskim radionicama 7. stoljeća, možda Pontakagnanu ili južnoj Etruriji, Červeteriju.⁷⁹ Nesumnjivo da bi Apulija ili pak Daunija predstavljala teritoriju s koje je materijal importovan na istočnu obalu Jadrana, a zatim i na Glasinac. Tokom 7. stoljeća Kanos-Topičeli je najvjerovatnije lokalitet koji kontroliše transjadransku trgovinu. Dokaz ovome su i nalazi sub-geometrijske daunijske keramike na istočnoj obali Jadrana, kao i pojava različitih dijelova nakita i ornamenata.⁸⁰

Takođe u istom periodu tokom 7. i prve polovine 6. stoljeća iz etrurskih centara importovani su i perlasti baseni na područje centralne Evrope: Ludvisburga, Hundersingena i Purgena. Primjerak iz Purgena pokazuje odlike grčkih kolonijalnih zanatskih centara, a put importovanja je dosta upitan.⁸¹

⁷⁴ Albanese Procelli 1985, 191.

⁷⁵ Isto, 191.

⁷⁶ Isto, 192; Albanese 1979, 7. Pored najčešće korišćene D'Agustinove tipologije, neophodno je spomenuti i noviju tipologiju M. Albanese Procelli. Prema njoj, grupa perlastih basena podijeljena je na dvije osnovne grupe A i B, na osnovu dimenzije i ornamentike. Glasićki primjerci spadaju u grupu B, u tzv. *tip Vulci*, basene većih dimenzija koji su karakteristični za područje južne Etrurije (Albanese Procelli 2006, 307, 317).

⁷⁷ Montanaro 2007/2008, 23-24; Albanese Procelli 2012, 3.

⁷⁸ Montanaro 2007/2008, 23.

⁷⁹ Pare 1997, 267.

⁸⁰ Montanaro 2007/2008, 22; Barbarić 2010, 161, 164-165; Glogović 1979, 68-69.

⁸¹ Pare 1989, 444-445.

Nalazi bronzanih basena govore o dvije sfere njihove upotrebe: onoj privatnoj, utilitarnoj – riječ je o primjercima pronalazanim u pogrebnom kontekstu, i sakrali konceptu – basenima koji su pronalazeni kao zavjetni darovi u hramovima, npr. sakrala ostava iz Bitalemia sa Sicilije. U pogrebnom kontekstu javljaju se podjednako i u muškim i ženskim sahranama, takođe pored kremiranih i inhumiranih pokojnika, i nisu isključivo vezani za kneževske sahrane.⁸² Upotreba bronzanih basena nije samo ograničena na korišćenje tokom banketa. Pojedini primjerci služili su za kuvanja i spremanje hrane, ali i za pranje, dok su dokumentovani i primjerci koji su služili kao urne.⁸³

Fiale

Fiale spadaju u najčešći oblik posuda koji se javlja u ahemeneidskoj toreutici, većina njih su predstavljene u vidu omfalos fiala, s različito dekorisanim tijelom.⁸⁴ D. E. Strong napravio je podjelu omfalos fiala na dve osnovne kategorije: grčki i ahemeneidski tip.⁸⁵ Razlika je prvenstveno morfološka – ahemeneidske fiale imaju povijen obod ka spolja i S profilaciju, dok grčke imaju ravno zasječen obod i blago koničnu profilaciju.⁸⁶ Grčke verzije fiale postaju popularne tokom 6. stoljeća i raširile su se na područje Makedonije, Italije, Sicilije i sjevernih krajeva Balkana.⁸⁷ Već od 6. stoljeća pa do ranog 5. stoljeća postojale su u Korintu i na drugim mjestima u kontinentalnoj Grčkoj radionice koje su kopirale persijske, frigijske i lidijske toreutičke proizvode. Tokom 5. stoljeća centri se pomjeraju na sjever u Makedoniju, gdje počinje masovnija proizvodnja imitiranih persijskih proizvoda.⁸⁸ Trakijske fiale od plemenitih metala najvjerovatnije pripadaju persijskim radionicama lociranim u Egejskoj Trakiji ili na Pontu.⁸⁹

Gravirane figuralne predstave na metalnim posudama dosta su rijetka pojava u starijem gvozdenom dobu centralnog Balkana. Ovoj grupi pripadaju samo dvije fiale iz Brankovića i

⁸² Albanese Procelli 1985, 179.

⁸³ Isto, 192-196.

⁸⁴ Sideris 2006, 342.

⁸⁵ Strong 1966, 76. fig. 20.

⁸⁶ Isto, 77; Стойчев 2009, 11.

⁸⁷ Sideris 2006, 342.

⁸⁸ Isto, 347.

⁸⁹ Isto, 342.

Potpečina na Glasincu (Tab. III, Sl. 5). Obje fiale pripadaju istom tipu s istom dekoracijom. Primjerak iz Brankovića nađen je u humci V/1,⁹⁰ bez bližih podataka o konstrukciji ili broju sahranjenih pokojnika. Od fiale sačuvano je samo 5 fragmenata gornjeg djela posude, od tankog bronzanog lima. Komadi su dekorisani s dva niza horizontalnih rebara, ispod kojih se nalazi mali dio očuvane kompozicije glave i kljuna, najvjerojatnije grifona.⁹¹

Druga fiala nađena je u humci XVIII u Potpečinama. Pored dva kremirana pokojnika s gvozdenim kopljima, F. Fiala spominje i fragmente bronzane drške,⁹² koja kasnije nije registrovana u inventaru muzejske zbirke.⁹³ Tom prilikom registrovani su nalazi dvije fiale. Od figuralnog primjerka sačuvano je svega 9 manjih fragmenata bronzanog lima. Na najvećem fragmentu, na osnovu kojeg je moguća i djelimična rekonstrukcija, očuvan je dio omfalosa dna s horizontalnom trakom, koja je ispunjena vertikalnim rebrima, koja ga okružuje s unutrašnje strane. Iznad trake očuvani su dijelovi vrata 2 grifona s imitacijom perja u vidu kratkih graviranih crtica.⁹⁴

Na osnovu analogija možemo pretpostaviti da se čitava kompozicija simetrično ponavljala na cijeloj unutrašnjoj površini. Od ostalih dijelova najznačajniji je fragment gornjeg dijela s predstavom glave grifona, identičan nalazu iz Brankovića. Koplja iz groba nisu hronološki osjetljiva tako da je primjerak datovan na osnovu nalaza omfalos dna lotos fiale, takođe pronađene u grobu, kao i fiale iz Brankovića, u drugu polovinu 6. stoljeća.⁹⁵

Analogije za ove primjerke nisu brojne, B. Čović prvi je ukazao na sličnost s primjerkom iz hrama u Perahori,⁹⁶ dok R. Vasić navodi i primjerak iz Olimpije (Tab. III, Sl. 6).⁹⁷ Stilski grčki primjerci se razlikuju po urezanim trougaonim poljima između predstave grifona.⁹⁸ Grčke fiale datovane su u drugu polovinu 7. stoljeća, dok glasinački primjerci, na osnovu pratećeg grobnog

inventara, ne mogu biti stariji od sredine 6. stoljeća.⁹⁹ Glasinačke fiale najvjerojatnije nisu bile proizvod grčkih kontinentalnih radionica, na što ukazuje i stilski najsrodniji nalaz iz grobnice 76. s lokaliteta Chiaromonte kod Polikora (Tab. III, Sl. 7),¹⁰⁰ daleko bolje očuvan primjerak koji omogućava rekonstrukciju čitave kompozicije. Oko omfalosa fiale urezivanjem i punktiranjem simetrično je modelovano osam figura grifona. Manje stilske razlike s glasinačkim primjercima primjećuju se oko modelovanih traka ispod poprsja i iznad glava grifona, što nužno ne znači da se radi o dva različita regionalna ili zanatska centra. Različite modele mogla je proizvoditi ista radionica u istom vremenskom periodu. Fiale s grifonima prema A. Montanaro predstavljaju grčku imitaciju ahemenidskih fiala, dok se tokom 6. stoljeća javljaju i lokalne italiske radionice koje imitiraju iste.¹⁰¹ Ovaj nalaz otvara novu mogućnost interpretacije da fiale nisu importovane iz Grčke, već predstavljaju najvjerojatnije italiski import 6. stoljeća. Pored toga što ovaj nalaz govori o postojanju intenzivnije trgovine i razmjene glasinačke aristokratije i italških zanatskih centara, još je važnija njihova distribucija među lokalnom aristokracijom – importovani su najvjerojatnije prilikom iste razmjene, ali pohranjeni s dvije različite osobe na dva različita lokaliteta. Da li možemo govoriti o bračnoj razmjeni ili čisto ekonomskoj razmjeni na lokalnom nivou teško je reći, ali je sasvim sigurno da lokalna aristokratija prati i rado prihvata nove italiske toreutičke trendove i modele.

Inventar kneževskog groba II/1 s Ilijaka čini-la je i fiala s plitkim, jednostavnim omfalosom (Tab. I).¹⁰² Najbliže analogije ilijačkom primjerku predstavlja fiala iz kneževskog groba iz Sofronijeva (Sl. 6).¹⁰³ Sama grobna cjelina, kao i ostali inventar, slična je modelima glasinačkih knežev-

⁹⁰ Čović 1983, 149.

⁹¹ Isto, 149, Tab. XXXIII.

⁹² Fiala 1893, 160.

⁹³ Čović 1983, 149.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ Čović 1983, 149-150.

⁹⁷ Vasić 1983, 188; Furtwängler 1890, Tab. LII, sl. 883.

⁹⁸ Montanaro 2009/2010, 28; Furtwängler 1890, Tab. LII, sl. 883.

⁹⁹ Vasić 1983, 188.

¹⁰⁰ Montanaro 2009/2010, 31, Policoro, Italija, regija Basilicata.

¹⁰¹ Isto, 28. Ovoj grupi najvjerojatnije pripada i primjerak iz grobnice 316. s lokaliteta Alianela (Montanaro 2009/2010, 28). S nekropole Madonna del Carmine, Sicilija, potiču dvije fiale s urezanim motivima galopirajućih konja. Po načinu izrade i dekoraciji metopa slične su nalazima grifon fiala. Datovane su u prvu polovinu 6. stoljeća (Spatafora, Vassallo 2010, 29).

¹⁰² Fiala 1893, 720-723; Fiala 1895, 16; Čović 1983, 148, Tab. XXXII, 5.

¹⁰³ Teržan 1995, 90.

skih grobova 7. stoljeća.¹⁰⁴ Prema R. Stoičevu fiala iz Sofronijeva pripada istočnoj formi bliskoj frigijskim uzorima. Zaključak izvodi na osnovu činjenice da zapadni, grčki modeli nemaju ručke čiji su ostaci u vidu rupica konstantovani na pomenutom primjerku. Prema njemu fiala pripada 7. stoljeću.¹⁰⁵ Domaći autori nisu saglasni o pitanju datovanja grobne cjeline. Prema R. Vasiću grob ne bi bio stariji od sredine 7. stoljeća, prvenstveno po nalazu već pomenute pojasne kopče s laticama,¹⁰⁶ dok po B. Čoviću i B. Govedarici grobna cjelina pripada ranoj glasinačkoj fazi Ivb, tj. kraju 8. stoljeća i početku 7. stoljeća.¹⁰⁷ Istog mišljenja je i B. Teržan koja grobnu cjelinu iz Sofronijeva datuje u rano 7. stoljeće.¹⁰⁸ Posljednje datovanje fiale iz Sofronijeva predložio je E. Teleaga, i to kraj 7. i početak 6. stoljeća.¹⁰⁹

Drugi kneževski grob s Ilijaka koji je sadržao bronzanu posudu pronađen je u humci XIII/1 (Tab. II, Sl. 3).¹¹⁰ Pripada tipu fiale s visokim i jako profilisanim omfalosom. Jedini hronološki datovan grob je kneževski, dok ostali, grobovi bez priloga, najvjerojatnije predstavljaju srednjovjekovne ukope.¹¹¹ Pored fiale grobnu cjelinu činile su: 3 bronzane i 3 gvozdene fibule, bronzana pojasna kopča, 3 bronzane perle, staklena perla, dvosjekli gvozdeni mač, jednosjekli povičeni mač, koplje, bronzane knemide, ornamentisano kameno žezlo (brus) i bronzana pinceta.¹¹² Najbliža analogija našem primjerku predstavlja nalaz frigijske fiale iz Metropoliten muzeja.¹¹³ Samu grobnu cjelinu B. Teržan datuje u glasinačku IVb fazu,¹¹⁴ što je i starije datovanje M. Parović-Pešikan.¹¹⁵ Prema Čoviću grob pripada ka-

snijoj fazi IVc-1 s kraja 7. i početka 6. stoljeća,¹¹⁶ čije je datovanje prihvatio R. Vasić.¹¹⁷

S nekropole Brezje južno od Glasinačkog polja potiču 3 omfalos fiale iz dva groba (Tab. IV).¹¹⁸ Humka I spada u red najvećih humki na Glasinačkom području, međutim podaci o konstrukciji i sahranama su dosta šturi i nejasni. Najvjerojatnije da su u humci bila sahranjena tri pokojnika.¹¹⁹ Grob I/1 pored plitke bronzane omfalos fiale sadržao je 2 bronzane pojasne kopče, 2 brusa, fragment gvozdene mača i fragmentovano gvozdeno koplje.¹²⁰ Grob je bio lociran u SI uglu humke, međutim nije poznat položaj fiale.¹²¹ Pojava muških statusnih simbola u vidu brusa, kao i oružja dvosjeklog mača i gvozdene koplja ide u prilog sahrani kneza.

U grob I/2 položene su dvije bronzane fiale takođe s jednostavnim omfalosom, prateći grobni inventar činila su i 4 privjeska, 2 pojasne kopče, ogrlica od 600 čilibarskih perli, po jedna bronzana i staklena perla, 2 kalotaste bronzane fibule, fragment gvozdene naočaraste fibule, 4 dvopetljaste bronzane fibule i 12 ukrasnih dugmadi.¹²² Grob je bio lociran u JZ dijelu humke, takođe nije poznat položaj fiale u odnosu na položaj pokojnika.¹²³ Nedostatak oružja u grobu 2. navodi na zaključak da se radi o sahrani žene.¹²⁴

¹¹⁶ Čović 1979, 149-150; 1983, 148; 1987, 613.

¹¹⁷ Vasić 2002b, 16; Analizirajući materijal starijeg gvozdene doba jadranskog zaleđa i istočne Hercegovine, B. Marijan se osvrnuo i na datovanje knemida iz Dabrica, tipološki srodnih primjeraka s knemidama iz kneževskog groba s Ilijaka XIII/1. Isti autor knemide datuje u 8. stoljeće i posmatra ih kao import s panonsko-podunavskog područja i isključuje mogućnost postojanja lokalnog radioničarskog centra (Marijan 2004, 52). U velikoj mjeri B. Marijan zanemario je grobni inventar i datovanje kneževskih grobova s Ilijaka, koji prema R. Vasiću nisu stariji od sredine 7. stoljeća (Vasić 2010, 110). Koncentracija knemida ilijačkog tipa u SZ Albaniji, kao i primjerak iz Dabrice, govori o postojanju jednog lokalnog hercegovačko-albanskog radioničkog kruga (Čović 1976a, 29-31). Knemide ukrašene iskucavanjem, slične onim s Ilijaka, pronađene su u Zabrnjici u dolini Poblačnice u humci XIII/5, što ide u prilog rasprostranjenosti posebnog tipa defanzivnog naoružanja među glasinačkim poglavarima tokom 7. stoljeća (Vasić 2010, 113).

¹¹⁸ Fiala 1897, 13; Benac / Čović 1957, 13-14, Tab. XXIII.

¹¹⁹ Čović 1979, 153.

¹²⁰ Benac / Čović 1957, 13.

¹²¹ Fiala 1895, 546.

¹²² Benac / Čović 1957, 14.

¹²³ Fiala 1895, 547.

¹²⁴ Čović 1979, 154.

¹⁰⁴ Vasić 2010, 115.

¹⁰⁵ Стойчев 2009, 19-20.

¹⁰⁶ Vasić 2010, 110.

¹⁰⁷ Čović 1987, 591; Govedarica 2002, 318. Prvobitno datovanje s kraja 8. i početka 7. stoljeća postavila je M. Parović-Pešikan (Parović-Pešikan 1960, 21).

¹⁰⁸ Teržan 1987, 15.

¹⁰⁹ Teleaga 2008, 452.

¹¹⁰ Fiala 1895, 16; Čović 1983, 148. Tab. XXXII, 11.

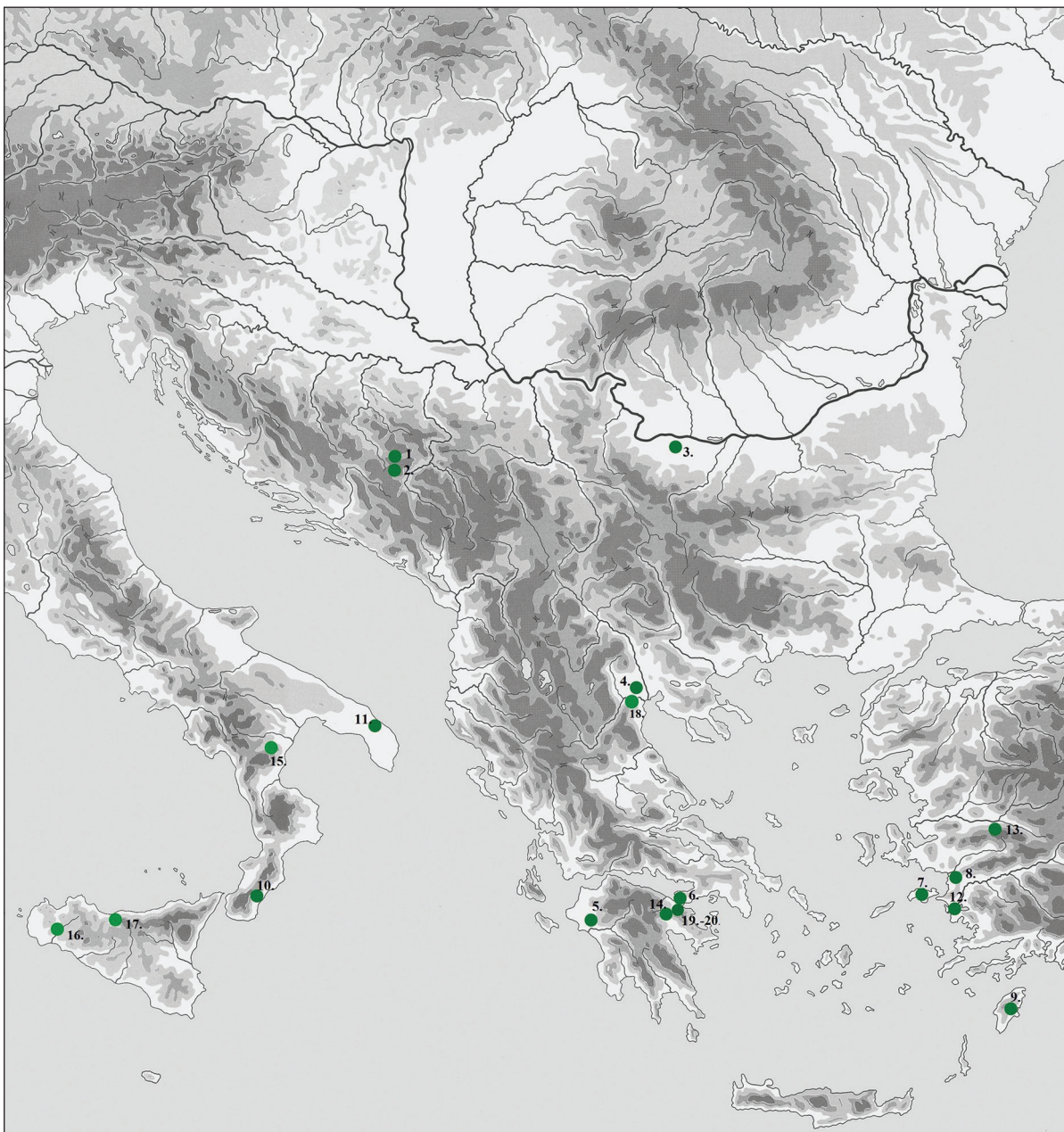
¹¹¹ Čović 1979, 149.

¹¹² Fiala 1895, 16.

¹¹³ http://metmuseum.org/Collections/search-the-collections/130016415?rpp=20&pg=1&rndkey=20130324&ft=*&where=Turkey&what=Bronze&pos=18

¹¹⁴ Teržan 1987, 17.

¹¹⁵ Parović-Pešikan 1960, 21.

Slika 3. Distribucija omfalos fiala (prema Teržan 1995, dopunjeno s Kortaridov 1989; Spatafora / Vassallo 2002; Lo Porto 1994; Tarditi 1996); 1: Brezje, 2: Ilijak, 3: Sofronijevo, 4: Archantico, 5: Olimpia, 6: Perahora, 7: Samos, 8: Efes, 9: Londos, 10: Locri, 11: Cavallino, 12: Milet, 13: Sard, 14: Nemea, 15: Chiaromonte, 16: Madonna del Carmine, 17: Himera, 18: Vergina, 19: Isthmia, 20: Korint.

Prema B. Čoviću ukopi pripadaju posljednjim decenijama 7. stoljeća.¹²⁵ R. Vasić predlaže nešto mlađe datovanje u prvu četvrtinu 6. stoljeća,¹²⁶ prvenstveno na osnovu tipološko-hronološke analize pojasnih kopči i fibula. Vremenski oba ukopa na Brezju su bliska, svega nekoliko decenija ili godina je prošlo do novog ukopa. Čitava

grobna cjelina ne bi trebala biti starija od polovine 6. stoljeća. U ovom slučaju veoma je teško odrediti hronologiju ukopa samo na osnovu importovanih fiala, prvenstveno zato što je riječ o toreutičkim proizvodima koji imaju dugu tradiciju proizvodnje (Sl. 3).¹²⁷ Morfološki ovaj tip

¹²⁵ Čović 1987, 582.

¹²⁶ Vasić 2002b, 16.

¹²⁷ Hronološki upotreba ovog tipa omfalos fiala traje dugo. Tri bronzane omfalos fiale istog tipa pronađene su kao dio votivne ostave u Ateninom hramu A u Himeri na Siciliji.

posude blizak je makedonskim fialama druge polovine 6. stoljeća. U jednom od najbogatijih grobova s nekropole Sindos, tzv. grobu sveštenice, pronađeno je 10 fiala istog tipa koje su datovane između 525-500. BC.¹²⁸

Najinteresantniji nalaz importovane posude, sasvim sigurno, predstavlja primjerak bronzane lotos fiale iz kneževskog groba u Osovu (Tab. V, Sl. 1). Konjanički kneževski grob pronađen je u humci II/1,¹²⁹ pored bogatih nalaza nakita, funkcionalnih dijelova nošnje, keramičkih posuda, oružja i konjaničke opreme, posebno mjesto zauzimaju dvije bronzane posude.¹³⁰ Kneževski grob predstavlja primarnu sahranu, dok se starijem gvozdenom dobu mogu pripisati još najmanje 3 ukopa.¹³¹ Bronzana fiala predstavlja manju posudu s omfalos dnom, oko kojeg se radijalno šire modelovana rebra u vidu krupnih stilizovanih lotosovih cvjetova. Oko omfalosa modelovan je jedan plići kanal. Forma je jednostavna i elegantna, bez dodatnih ukrašavanja u vidu punktiranja, kakva se javljaju kod ostalih importovanih primjeraka. Prema Lušovoj tipologiji fiala spada u 5. kategoriju.¹³²

Lotos fiale predstavljaju veoma čestu pojavu orijentalnog importa u Grčkoj. U velikom broju javljaju se u grčkim svetišlima Perahori,¹³³ Dodoni, Argosu, Olimpiji i Delfima, ali takođe su poznate i iz funerarnog konteksta s nekropola Troisen i Hermione.¹³⁴ U najvećoj mjeri rađene su od bronz, rjeđe od srebra i zlata. Tip posude nastao je u Asiriji, da bi veoma brzo postao popularan u Frigiji.¹³⁵ Grčke verzije fiala postaju

široko popularne tokom 6. stoljeća i najvjerovatnije Korint postaje jedan od vodećih centara za proizvodnju ovog tipa posude, a već od druge polovine 6. stoljeća zanatski centri se javljaju i u Makedoniji. M. Parović-Pešikan bila je prvi autor koji je ukazao na Frigiju, tačnije Gordion, kao mjesto rane proizvodnje i distribucije ovog tipa posude, dok je nalaz iz Osova posmatrala kao proizvod maloazijskih, jonskih kolonija.¹³⁶

Svi autori su saglasni da je Gordion bio jedan od zanatskih centara za proizvodnju ranih tipova lotos fiala.¹³⁷ Ipak ne postoji jedinstveno gledište po pitanju datovanja fiale s Osova, razlike u datovanju idu i po stoljeće. M. Parović-Pešikan postavila je datovanje za fialu kraj 8. i početka 7. stoljeća.¹³⁸ Ovo suviše visoko datovanje grobne cjeline korigovala je B. Teržan, prema kojoj grobni nalazi ne mogu biti stariji od druge polovine 7. i početka 6. stoljeća.¹³⁹ Isto datovanje prenosi i M. Gavranović, okvirno u 7. stoljeće.¹⁴⁰ S druge strane, M. Trachsel konjsku opremu iz Osova datuje u kraj Ha C-1 i početak Ha C-2, dok fialu datuje u Ha C-2 fazu po srednjoevropskoj hronologiji.¹⁴¹ U ranim radovima B. Čović predlaže sredinu 6. stoljeća kao vrijeme sahrane osovskog kneza,¹⁴² dok kasnije koriguje datovanje u prvu polovinu 6. stoljeća.¹⁴³ Na osnovu nalaza iz zapadne Srbije R. Vasić lotos fiale datuje s kraja 7. stoljeća i početka 6. stoljeća,¹⁴⁴ što bi okvirno i predstavljalo vrijeme kneževske sahrane.

Relativno brojni nalazi lotos fiala na centralnom Balkanu omogućuju i pretpostavke o porijeklu i načinu distribucije (Sl. 5). Najvjerovatnije s Glasinca potiče još jedan nalaz lotos fiale (Tab. VI, Sl. 6). Iz humke XVIII u Potpećinama, pored grifon fiale, potiče i 11 fragmenata lima od bronzane fiale. Najočuvaniji dio je omfalos, dekorisan

Datovane su s kraja 7. i prve polovine 6. stoljeća (Spatafora / Vassallo 2002, 46), dok su nalazi dvije fiale iz grobne jame u Vergini datovani između 470-460. BC (Kortapiđou 1989, 8).

¹²⁸ Iyvatιάδου 2012, 405-407; dok se nalaz srebrne omfalos fiale dovodi u vezu sa svešteničkom funkcijom (Iyvatιάδου 2012, 395).

¹²⁹ Fiala 1899, 39.

¹³⁰ Benac / Čović 1957, 14-15, Tab. XXVIII; Čović 1983, 149, Tab. XXXII.

¹³¹ Čović 1979, 156.

¹³² Luscey 1939, 121-124, Abb. 33.

¹³³ Payne 1940.

¹³⁴ Sideris 2006, 342.

¹³⁵ Isto, 342. Prema Siderisu lotos fiale javljaju se u Asiriji tokom 7. stoljeća i kasnije postaju široko rasprostranjene u Frigiji. Shodno tome da je tumul MM iz Gordiona datovan oko 740 god., malo je vjerovatno da je Asirija bila zanatski centar za proizvodnju ovog tipa posuda. Brojnost od 97 fiala ovoga tipa iz tumula MM u Gordionu sasvim sigurno ubicira Gordion kao regionalni zanatski centar (Young 1958, 11). Takođe prema O. Muscarellu omfalos fiale s blago po-

vijenim obodom ka unutra i fiale s radijalno modelovanim rebrima u vidu lotosovih cvjetova predstavljaju tipičnu frigijsku inovaciju. Pronađene su u velikom broju u tumulima W, P i MM (Muscarell 1988, 184).

¹³⁶ Parović-Pešikan 1960, 23.

¹³⁷ Teržan 1995, 90; Trachsel 2004, 169; Teleaga 2008, 270; Gavranović 2011, 158.

¹³⁸ Parović-Pešikan 1960, 23.

¹³⁹ Teržan 1987, 17.

¹⁴⁰ Gavranović 2011, 158.

¹⁴¹ Trachsel 2004, 169.

¹⁴² Čović 1979, 156.

¹⁴³ Čović 1983, 149; Čović 1987, 582.

¹⁴⁴ Vasić 2002b, 13; Vasić 2010, 111, iako za lotos fiale iz Rogušice u Srednjoj Dobrinji navodi početak 5. stoljeća kao donju hronološku granicu upotrebe (Vasić 1997, 53).

Sl. 4. Grobna cjelina 27. s nekropole Donja Dolina, greda M. Petrovića mlađeg
(prema Blečić Kavur / Pravidur 2012).

u tehnici *Punkt-Buckle*.¹⁴⁵ Način izrade i dekoracije omfalosa skoro je identičan nalazu fiale iz groba 27. s kompleksa nekropole Donje Doline (Sl. 4).¹⁴⁶ Grobna cjelina 27. jedna je od najbogatijih s nekropole. Pored fiale pažnju zavrđuju i nalazi ilirske kacige II tipa te gvozdeni umbo od štita, oba importovana predmeta.¹⁴⁷ Z. Marić je predložio okvirno datovanje u 7. stoljeće, tj. fazu IIa,¹⁴⁸ dok s druge strane B. Čović iznosi mlađe datovanje u fazu IIb, s težištem na drugu četvrtinu 6. stoljeća.¹⁴⁹ Posljednje datovanje, na osnovu nalaza ilirske kacige i ostalih priloga u grobu, predlažu M. Blečić Kavur i A. Pravidur, s okvirnim datovanjem od sredine 7. stoljeća do polovine 6. stoljeća.¹⁵⁰

S dva lokaliteta u ohridskoj regiji potiče najmanje 6 lotos fiala, što je najveća koncentracija na centralnom Balkanu. S prvih iskopavanja na Radolištu kod Prilepa 1937. godine potiče jedan ulomak omfalosa lotos fiale (Tab. VI, Sl. 3).¹⁵¹ Kasnijim revizionim istraživanjima pronađeno je 11 fragmenata od najmanje 4 lotos fiale (Tab. VI, Sl. 7). Primjerci se datuju s kraja 6. stoljeća.¹⁵² Pored brojnih i raskošnih nalaza iz kneževskog groba VI s nekropole u Trebeništu potiče i jedan nalaz lotos fiale,¹⁵³ sama grobna cjelina datovana je s kraja 6. i početka 5. stoljeća.¹⁵⁴ Ova regionalna koncentracija može da sugerise na postojanje jedne vrste redistributnog centra za sjever Balkana u ohridskoj regiji. Širem glasinačkom području mogu se pripisati i nalazi lotos fiala iz JZ Srbije. Iz ženskog kneževskog groba u Pilatovićima, pored narebrene patere i basena, potiče i nalaz lotos fiale.¹⁵⁵ Druga dva primjerka potiču s lokaliteta Rogušica u Srednjoj Dobrinji. Fragmenti dvije lotos fiale slični su primjercima s Donje

Doline i Radolišta. Fiale su široko datovane od prve polovine 6. stoljeća do početka 5. stoljeća.¹⁵⁶

Italske lotos fiale nisu toliko brojne kao na području kontinentalne Grčke. Veći broj dolazi sa sirakuške nekropole (Tab. VI, Sl. 5),¹⁵⁷ kao i interesantan primjerak blizak balkanskim formama s lokaliteta Castiglione di Conversano u Pugliji (Tab. V, Sl. 4).¹⁵⁸ Bogata kneževska grobnica ispod tumula sadržala je nalaze korintske kacige, bronzanog štitnika za konja u obliku konjske glave, dvije romboidne bronzane pločice, gvozdena koplja, lotos fialu, lebes, keramički krater i kantaros. Na osnovu pratećeg inventara, većinom importa s Peloponeza, grobnica je datovana u prvu četvrtinu 6. stoljeća.¹⁵⁹

Ovoj grupi fiala može se pripisati i nalaz zlatne fiale s lokaliteta Daskal Atanasov u Bugarskoj, koji pripada prvoj polovini 6. stoljeća.¹⁶⁰ Za istočni Balkan presudnu ulogu igraju zapadno-pontske kolonije, neke od njih čak se i specijalizuju za proizvodnju predmeta za varvare, kao što je Olbija.¹⁶¹ Forma slična lotos fiali s obodom blago savijenim ka unutrašnjosti i krupnim lotosovim cvjetovima poznata je sa Sindosa grob 52. i iz ostave u Rogozenu koje se datuju s kraja 6. i početka 5. stoljeća, nesumnjivo se ovdje radi o maloazijskim uzorima.¹⁶² Tokom 5. stoljeća javljaju se različite forme s motivima lotosa, popularne mahom u Makedoniji, Trakiji i Kolhidi, koje predstavljaju i dalje zanatski uticaj ahemenidske toreutike.¹⁶³ Tokom istog perioda prestaje grčka kontinentalna proizvodnja lotos fiala, centri se pomjeraju prema sjeveru, Makedoniji, gdje počinje masovnija proizvodnja fiala tipa *Buchelphialen* namijenjenih trakijском tržištu.¹⁶⁴

¹⁴⁵ Čović 1983, 149-150. Tab XXXIII, 14. Nažalost B. Čović ne donosi podatke i crteže o dijelovima fiale, osim omfalosa, tako da nam nije poznato da li se radi zapravo o lotos fiali. R. Vasić nalaz je pripisao lotos fiali (Vasić 2003, 112-113).

¹⁴⁶ Čović 1983, 150. Grob 27. s parcele M. Petrovića mlađeg.

¹⁴⁷ Blečić Kavur / Pravidur 2012, 41.

¹⁴⁸ Marić 1964, 37. Faza IIa odnosi se na hronološku podjelu nalaza s Donje Doline.

¹⁴⁹ Čović 1987, 244-245, 251.

¹⁵⁰ Blečić Kavur / Pravidur 2012, 42; Slično datovanje u svojim ranim radovima tvrdio je R. Vasić (Vasić 1975, 87).

¹⁵¹ Поповић 1956/57, 80-81, Tab VII, 4.

¹⁵² Кузман 1988, 110.

¹⁵³ Filow / Schkorpil 1927, str. 75, Abb. 93/1.

¹⁵⁴ Stibbe 2003, 69.

¹⁵⁵ Vasić 2003, 112-113; Vasić 2010, 111.

¹⁵⁶ Vasić 1997, 53; Vasić 2010, 113. Nalazi potiču iz uništene humke tako da bliži podaci o kontekstu nisu poznati.

¹⁵⁷ Prema Albanese Procelli lotos fiale sa sirakuške nekropole predstavljaju proizvode korintskih toreutičkih centara 6. stoljeća (Albanese Procelli 2004, 83-84, 113, Fig. 17; Albanese Procelli 2012, 3).

¹⁵⁸ Lo Porto 1996, 9.

¹⁵⁹ Isto, 14-17.

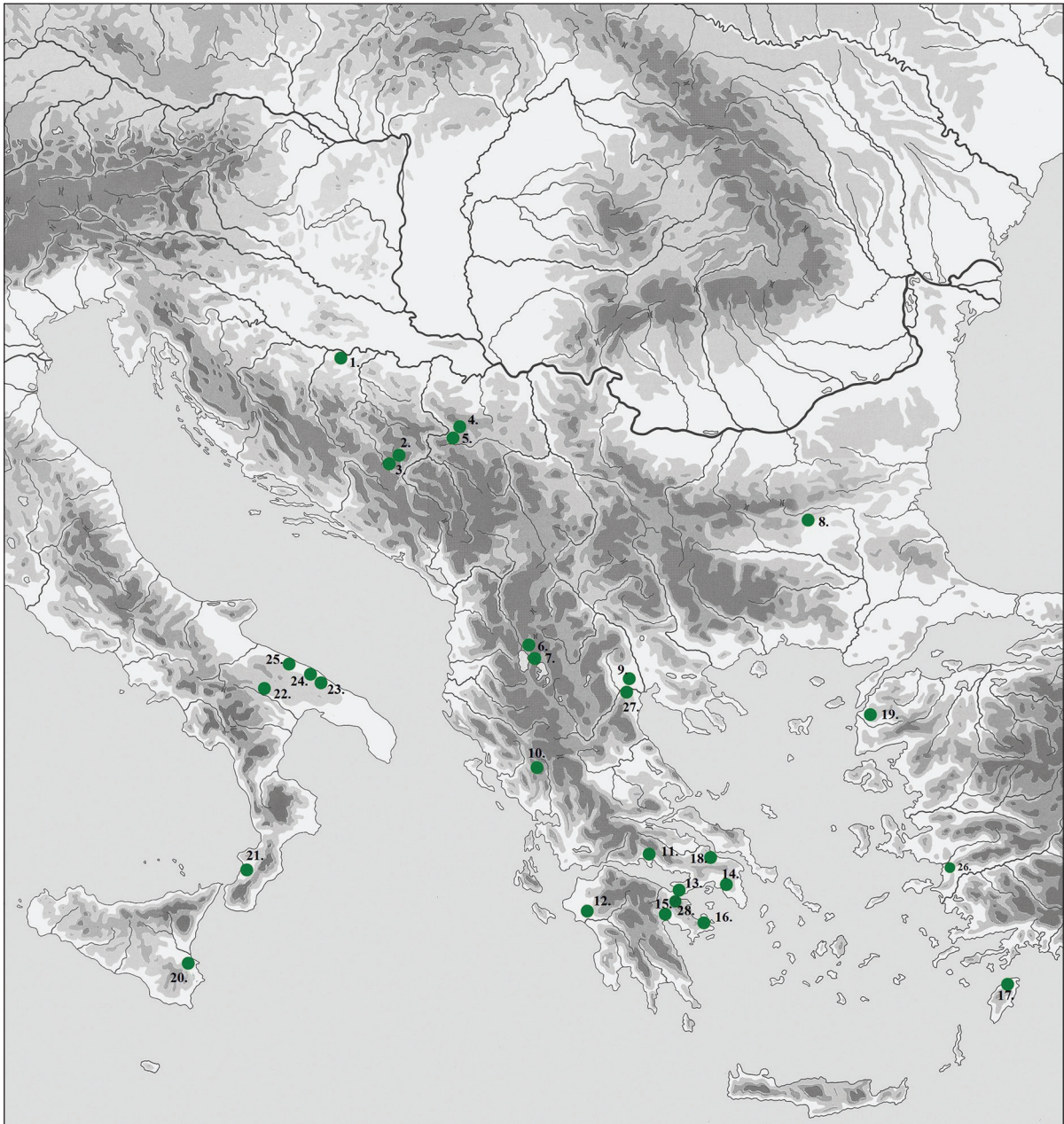
¹⁶⁰ Стойчев 2009, 23.

¹⁶¹ Palavestra 1984, 73.

¹⁶² Treister 2007, 87-92.

¹⁶³ Isto, 87-92.

¹⁶⁴ Sideris 2006, 347. Tokom 4. stoljeća zanatski centri prelaze na teritoriju Odriskog kraljevstva, gdje radionice imitiraju persijske toreutičke proizvode. Za distribuciju omfalosa čaša rađenih po uzoru na ahemenidsku toreutiku pogledati detaljno kod Blečić Kavur / Kavur 2010, 66-68.

Sl. 5. Distribucija lotos fiala (prema Teržan 1995; dopunjeno sa Sideris 2008; Vasić 1997; Lo Porto 1996; Tarditi 1996); 1: Donja Dolina, 2: Osovo, 3: Potpećine, 4: Pilatovići, 5: Donja Dobrinja, 6: Radolište, 7: Trebenište, 8: Daskal Atanasov, 9: Arhantico, 10: Dodona, 11: Delfi, 12: Olimpia, 13: Perahora, 14: Atina, 15: Argos, 16: Troisen, 17: Rodos, 18: Ritsona, 19: Troja, 20: Sirakuza, 21: Rosarna Medma, 22: Altamura, 23: Bari, 24: Castiglione di Conversano, 25: Bitonte, 26: Efes, 27: Vergina, 28: Isthmia.

Fiala s Osova često je poređena s primjerkom s Donje Doline, iako postoje jasne stilske, ali i hronološke razlike. R. Vasić čak ih je tumačio i kao primjerke koju su importovani istom prilikom,¹⁶⁵ iako za to ne postoje čvrsti dokazi. Porijeklo lotos fiale iz Osova može se ipak pove-

zati kao import iz Frigije.¹⁶⁶ Vremenska distanca između perioda njihove upotrebe u Frigiji tokom

¹⁶⁵ Vasić 1975, 89.

¹⁶⁶ Najslabiji primjerak fiali iz Osova, pored frigijskih tipova, jeste fiala iz Olimpije (Tab. VI, Sl. 4), koja takođe predstavlja frigijski import s karakterističnim duboko modelovanim i rjeđim lotosovim listovima, po dimenzijama manja od ostalih lokalno proizvođenih primjeraka. Datovana je okvirno u 7–6. stoljeće (Hatz 2008, 131).

8. stoljeća i sahrane osovskog kneza krajem 7. stoljeća ne mora nužno da bude problem u interpretaciji.¹⁶⁷ Sasvim je moguće da je fiala određeni period cirkulisala unutar zajednice, glasinačke ili neke druge, čak i nekoliko generacija prije nego što je importovana i pohranjena s pokojnikom tzv. *altstück*. Najveći broj balkanski nalaza lotos fiala proizveden je na prostoru Makedonije¹⁶⁸ i kontinentalne Grčke. Sve one javljaju se u dvije osnovne forme: fiale rađene u tehnici *punkt-buckle* kao što su primjerci iz Olimpije (Tab. VI, Sl. 2),¹⁶⁹ Radolišta (Tab. VI, Sl. 3, 7),¹⁷⁰ Potpećina (Tab. VI, Sl. 6)¹⁷¹ i Donje Doline (Sl. 4)¹⁷² ili daleko raširenija forma fiala s po nekoliko modelovanih kanala oko omfalosa i s brojnijim i sitnijim imitacijama lotosovih listova, kao što su primjerci iz Olimpije (Tab. VI, Sl. 1),¹⁷³ Hermiona,¹⁷⁴ Sirakuze (Tab. VI, Sl. 5),¹⁷⁵ Troisena (Tab. V, Sl. 2)¹⁷⁶ i Makedonije (Tab. V, Sl. 3).¹⁷⁷

Cjediljka

Bronzana cjediljka ili infundibulum predstavlja jedinstven primjerak s glasinačke visoravni, ujedno i dosta rijedak nalaz među importovanim setovima za piće u varvarskom svijetu. Nalaz potiče s ranih Fialinih istraživanja nekropole na Čitlucima na Glasinačkom polju (Tab. VII, Sl. 2).¹⁷⁸ Humka V, u kojoj je pronađena cjediljka, sadržala je pet spaljenih pokojnika, sahranjenih

u istočnom dijelu humke. Prilikom iskopavanja, a kasnije i publikovanja, F. Fiala nije izdvojio nalaze prema grobnim cjelinama, nego je nalaze publikovao kao jednu cjelinu,¹⁷⁹ što u mnogo čemu otežava dalju interpretaciju.

Morfološki gledano cjediljka se sastoji od nekoliko zasebno livenih i kasnije spajanih dijelova. Recipijent predstavlja kružni sud prečnika 9,2 cm s udubljenjem u sredini u koje se umetao rešetkasti filter s koncentričnim nizom rupica. Za donji dio cjediljke klinčićima je pričvršćena zmijoliko izvijena dvostruka ručka od žice okruglog presjeka. Slobodni kraj ručke je odlomljen. Sa strane suprotne mjestu gdje je bila pričvršćena ručka morala se nalaziti druga, manja ručica od iste žice, izvijene kružno u obliku uha. Ona je odbijena zajedno s dijelom suda i kasnije konzervirana bez ručice.¹⁸⁰

Svi autori saglasni su da hronološki materijal iz humke pripada drugoj polovini 5. stoljeća,¹⁸¹ međutim postoje različita mišljenja o porijeku materijala. Prema F. Fiali cjediljka je bila pronađena uz bolje očuvani bronzani pehar¹⁸² atičke produkcije pa je i sama cjediljka interpretirana kao proizvod atičkih radionica.¹⁸³ Međutim, ovaj tip cjediljki karakterističan je upravo za italsku produkciju, bilo da se radi o etrurskim proizvodima ili imitiranim apulskim primjercima.¹⁸⁴

Cjediljke sa zmijoliko izvijenim drškama karakterističan su proizvod etrursko-kampanskih radionica prve polovine 5. stoljeća.¹⁸⁵ U stilskom pogledu dosta su uniformne tako da je teško praviti razliku između kasnijih imitiranih apulskih primjeraka. Upravo najsrodnije paralele nalazimo s primjerkom iz groba 132. s nekropole Via Emanuela kod Ginosa (Tab. VII, Sl. 1),¹⁸⁶ datovane u prvu polovinu 5. stoljeća, kao i mlađim primjerkom iz groba 24. s nekropole Purgatoria kod Rutilijana (Tab. VII, Sl. 3), datovanim u drugu polovinu 5. stoljeća.¹⁸⁷ Dodatan dokaz etrurskoj produkciji potvrđuje i nalaz *glauks* skifosa iz iste

¹⁶⁷ Za M. Trachsela nalazi iz Gordiona predstavljaju direktnu analogiju za fialu iz Osova (Trachsel 2004, 169).

¹⁶⁸ Centre proizvodnje lotos fiala rađene u tehnici *punkt-buckle* najvjerovatnije treba tražiti na prostoru Makedonije. Svi primjerci pronalazeni su na prostoru sjeverne Makedonije, ohridske regije i sjevernije, izuzev pojedinačnih primjeraka npr. u Olimpiji gdje su lako mogle stići kao zavjetni darovi upravo iz Makedonije. Prilog ubikaciji Makedonije kao centra proizvodnje fiale s Donje Doline ide i nalaz gvozdenog umba od štita pronađenog u istom grobu (Truhelka 1902, 261-272). Ovaj tip umba karakterističan je dio opreme bogatih ratničkih grobova na prostoru nekropole Arhantiko i pronalaz je u kontekstu sahrana prve polovine 6. stoljeća (Χρυσοστόμου / Χρυσοστόμου 2007, 127; Lilibaki-Akamati / Akamatis / Chrysostomou 2011, 317).

¹⁶⁹ Furtwängler 1890, Tab. LII, sl. 880.

¹⁷⁰ Поповић 1956/57, Таб. VII, Грб IX, 79/1.

¹⁷¹ Čović 1983, 149, Tab. XXXIII, sl. 14.

¹⁷² Marić 1964, 37. Tab. XII, sl. 2.

¹⁷³ Furtwängler 1890, Tab. LII, sl. 880.

¹⁷⁴ Sideris 2008, 342.

¹⁷⁵ Albanese Procelli 1998/99, 113, fig. 17.

¹⁷⁶ Steinhauer 2001, 147, sl. 219.

¹⁷⁷ Sideris 2008, 342, Fig 3.

¹⁷⁸ Fiala 1892, 405-406.

¹⁷⁹ Čović 1983, 151.

¹⁸⁰ Parović-Pešikan 1960, 29.

¹⁸¹ Isto, 29; Vasić 1983, 191; Čović 1983, 151.

¹⁸² Fiala 1892, 406.

¹⁸³ Vasić 1983, 191. Pretpostavka Parović-Pešikan o importu iz grčkih kolonija s Crnog mora ostala je usamljena (Parović-Pešikan 1960, 29).

¹⁸⁴ Tarditi 1996, 143.

¹⁸⁵ Isto, 143.

¹⁸⁶ Isto, 54.

¹⁸⁷ Isto, 54-55.

humke. Prema M. Parović-Pešikan tokom 5. stoljeća etrurske radionice imitiraju atičke skifose, pa tako i nalaz iz Čitluka, prema njoj, predstavlja etrursku imitaciju atičkih primjeraka.¹⁸⁸ U prilog etrurskoj provenijenciji govori da se masovnija produkcija imitiranih *glaux* skifosa u Apuliji javlja tek krajem 5. stoljeća,¹⁸⁹ što je ipak vremenski kasno za primjerak iz Čitluka.

Drugi poznati primjerak bronzane cjediljke nađen je među raskošnim grobnim inventarom kneževskog groba u Novom Pazaru.¹⁹⁰ Stilski daleko raskošniji nalaz s predstavom konja na cjediljki, geometrijski urezanim motivima na dršci koja se završava u obliku stilizovane glave ovna¹⁹¹ spada u kategoriju IV prema tipologiji Alesandra Nasa i najvjerojatnije predstavlja etrurski import s kraja 6. stoljeća.¹⁹²

Ojnohoe

Bronzana ojnohoa s Glasinačkog polja spada u grupu prvih pronađenih predmeta s Glasinca (Tab. VIII, Sl. 1). Zajedno s čuvenim modelom glasinačkih kolica i parom bronzanih grivni činila je luksuzni grobni inventar iz jedne od raskopanih humki u dolini Rešetnice kod Bjelosavljevića.¹⁹³ Pored ove centralne inhumacije, pet do sedam drugih sahrana pronađeno je na periferiji iste humke. Kao što je često bilo praksa, nalazi nisu izdvajani po grobnim cjelinama, nego su publikovani kao jedinstven nalaz, samim tim ostala je otvorena mogućnost da pojedini nalazi fibula i kopči pripadaju pomenutom centralnom grobu.¹⁹⁴

Ojnohoa pripada grupi posuda s trolisnim otvorom. Vrat je kratak i konkavan, dok je tijelo skoro loptasto s blago profilisanim dnom. Eleganciju posudi daje trakasta drška koja nadvisuje obod i spojena je s tri bronzana klinčića u gornjem, unutrašnjem dijelu posude. Hronološko-stratigrafski posmatrano, ukop u centralnom dijelu humke s pomenutim nalazima stariji je od ostalih sahra-

na.¹⁹⁵ Prema R. Vasiću ojnohoa najvjerojatnije predstavlja proizvod korintskih radionica i pripada prvoj polovini 6. stoljeća.¹⁹⁶ B. Čović insistira na starijem datovanju u glasinačku fazu IVb, tj. drugu polovinu 7. stoljeća,¹⁹⁷ dok po pitanju porijekla navodi samo da se radi o importu.

O mogućem frigijskom porijeklu nalaza, posljednja je interesantna interpretacija B. Teržan.¹⁹⁸ Praveći poređenje s nalazima iz monumentalnih tumula MM i W u Gordionu (Tab. VIII, Sl. 2), prvenstveno na osnovu stilskih karakteristika, navodi mogućnost frigijskog importa glasinačke ojnohoe. Prilog hipotezi o mogućem importovanom materijalu s teritorije Frigije ide i nalaz kalotaste pojasne kopče iz Gordiona koja je dosta slična ranim kopčama s Glasinca, datovanim u 8. i 7. stoljeće.¹⁹⁹

Drugu grupu bronzanih ojnohoa čine nalazi iz Čitluka (Tab. IX, Sl. 1). Prilikom Fialinih istraživanja već pomenute humke V pronađen je bogat i raznovrstan materijal.²⁰⁰ Pored bronzane cjediljke pronađena su i dva bronzana pehara, ojnohoe. Iz Fialinih bilješki saznajemo da je cjediljka stajala uz jedan očuvaniji pehar, dok za drugi, fragmentovani, nema bližih podataka kojim grobnoj cjelini pripada.²⁰¹ Oba pehara pripadaju istom tipu. Detaljan opis očuvanog komada dala je M. Parović-Pešikan: „...širok grlić sa jako razgrnutim obodom, tijelo posude ima široka ramena, koja se lagano sužavaju prema dnu. Ručica

¹⁹⁵ Isto, 148.

¹⁹⁶ Vasić 1983, 188, iako primjerci tog tipa nisu poznati u okviru korintske toreutičke proizvodnje. Prema O. Muscarellu bronzani krčazi s globuralinim tijelom i trolisnim otvorom nisu poznati izvan Gordiona (Muscarell 1988, 184-185).

¹⁹⁷ Čović 1987, 591.

¹⁹⁸ Teržan 1995, 90.

¹⁹⁹ Isto, 90, Abb. 21. Detaljnije o ranim kalotastim glasinačkim kopčama pogledati kod Teßmann 2004, 142, 146. Prilog poznavanju Frigijskog uticaja na balkansko područje pretpostavio je i H. Parzinger. Analizirajući nalaze dvojnih „M“ igli s lokaliteta Boğazköy i Alişar Hüyük, čije datovanje ide u 8. stoljeće, navodi da je upravo Frigija područje na kojem se prvi put javlja proizvodnja „M“ igli koje će kasnije postati široko rasprostranjene na Balkanskom poluostrvu i postati jedna vrsta prepoznatljivog „domaćeg“ materijala starijeg gvozdenog doba (Parzinger 307-309). Isto mišljenje dijeli i M. Blečić Kavur (Blečić Kavur / Miličević-Capek 2011, 34-40). Nasuprot tome M. Parović-Pešikan i R. Vasić pretpostavljaju da se radi o prodoru grčkih uticaja na istok (Parović-Pešikan 1960, 31-32; Vasić 2003b, 126).

²⁰⁰ Fiala 1892, 405-406.

²⁰¹ Isto, 406.

¹⁸⁸ Parović-Pešikan 1982/83, 71, 74; Parović-Pešikan 1985/86, 40-41.

¹⁸⁹ Johnson 1955, 124; Mihovilić 2002, 505; Teleaga 2008, 308-309.

¹⁹⁰ Palavestra 1984, 55.

¹⁹¹ Isto; Krstić 2007.

¹⁹² Naso 2006, 280.

¹⁹³ Човић 1976b, 269. Nalaze iz humke sakupio je kapetan Leks koji ih je poslao u Beč gdje su kasnije i publikovane od strane Ferninanda Hohštetera (Čović 1983, 148).

¹⁹⁴ Čović 1983, 148.

je dvostruka, koja se u gornjem djelu razdvaja na dvije grane, koje su pričvršćene za obod srebrnom žicom, naknadno pričvršćenom...²⁰² Na tijelu su urezane plitke kanelure, dok je čitava površina pehara posrebrjena.²⁰³

U literaturi se javljaju još i pod nazivom testeri, ojnohoe ili pehari. Svi primjerci spadaju u kategoriju tzv. *Fidijskih vrčeva*,²⁰⁴ koje karakteriše konkavni kratki vrat, kratka drška koja ne prelazi obod i s vertikalno modelovanim i/ili bojenim rebrima na trbuhu. Ovaj tip posuda bio je veoma popularan u Atini tokom druge polovine 5. stoljeća.²⁰⁵ Najraniji takvi primjerci javljaju se u Lakoniji, dok su atički primjerci 5. stoljeća najčešće keramički, metalni nalazi javljaju se dosta rjeđe.²⁰⁶ Skoro identičan primjerak pronađen je kod Duvanlija u Bašovoj mogili, koji takođe predstavlja atički proizvod druge polovine 5. stoljeća (Tab. IX, Sl. 3-4).²⁰⁷

Pored ova dva bronzana primjerka s Glasinca, na području istočne Hercegovine evidentiran je veći broj keramičkih pehara istog tipa. Najočuvaniji primjerci potiču iz grobne jame u Kačnju kod Bileće (Tab. IX, Sl. 7). Ukupno su pronađena četiri primjerka, od kojih su u potpunosti rekonstruisana tri. Na posudama se ne mogu primijetiti tragovi upotrebe, što je Z. Marića navelo na zaključak da su posude položene u grob nove i neupotrebljavane. Cijele površine posuda, osim dna, bile su presvučena firnisom u dva sloja, donji sloje je urađen u svijetlosmeđoj boji, dok je gornji rađen u crnosmeđem premazu.²⁰⁸ Fragment četvrtog pehara pripada tipu s narebrnim trbuhom i crnim premazom.²⁰⁹ U periodu publikovanja nisu bile poznate analogije za ovaj tip keramike u bližoj okolini tako da je Z. Marić, opravdano, primjerke smatrao importom iz Atike.²¹⁰ Pehari istog tipa sa zdepastijim trbuhom i modelovanim kanelurama javljaju se krajem 5.

stoljeća, kao što su dva primjerka iz humke I/1 u Grudinama kod Ljubomira (Tab. IX, Sl. 5-6).²¹¹

Iako je Atina tokom 5. stoljeća bila vodeći centar u proizvodnji i distribuciji ove vrste keramike,²¹² tu ulogu krajem 5. stoljeća preuzimaju apulske radionice, čiju će tradiciju nastaviti i domaće kolonijalne radionice Ise i Farosa u 4. stoljeću. Iste kolonijalne radionice pokušat će imitirati sjajni crni metalni premaz atičkih posuda, ali on u većini slučajeva nije ni crn ni sjajan. Boje na imitiranim posudama mogu varirati od tamnosive, preko crvenkastosmeđe i zelenkaste do mat boje.²¹³ Iz Vranjeva sela kod Neuma među brojnom importovanom keramikom najvjerovatnije se nalazi i jedan primjerak ovoga pehara.²¹⁴ Porijeklo određenog keramičkog simpozističkog posuda iz Vranjeva sela kod Neuma, kao vjerovatno i iz ostalih dijelova Hercegovine prema M. Blečić Kavur i I. Miličević-Capek treba tražiti među sjeverogrčkim radionicama, najvjerovatnije Epira i Makedonije. U Dodoni i Vici javljaju se specijalizovane radionice koje uspješno imitiraju atičku i korintsku keramiku i bronz. Ti centri najvjerovatnije su postali glavni distributeri za zapadni Balkan tokom 6. i 5. stoljeća, upravo preko prostora Ilirije.²¹⁵ Iz iste humke V u Čitlucima pronađen je i jedan keramički pehar koji po formi pripada istom tipu,²¹⁶ ali po dekoraciji, urezanim cik-cak linijama i rezbarenim udubljenjima ispod oboda ne ulazi u pomenutu grupu pehara. Upravo na osnovu distribucije keramičkih pehara istog tipa možemo pretpostaviti da je istočna Hercegovina predstavljala jednu vrstu posrednika između grčkih radionica i glasićkih konzumenata 5. stoljeća.

Kotila

Skifos ili kotila su nazivi kojim se opisivala metalna posuda iz kneževskog groba II/1 s Ilijaka (Tab. I). Riječ je o posudi skoro kupastog oblika s blagim prelazom između ramena i oboda, na dnu je manje profilisano postolje. Ručke su postavljene horizontalno i bile su od gvožđa, najvjerovatnije su orginalne bile od bronz, ali su kasnije

²⁰² Parović-Pešikan 1960, 29. Pehari su malih dimenzija, visina 8 cm, dok je širina grlića 7,5 cm.

²⁰³ Čović 1983, 151.

²⁰⁴ Čitava grupa dobila je naziv po natpisu Fidije na peharu iz Olimpije (Sparkes / Talcott / Richter 1970, 72).

²⁰⁵ Sparkes / Talcott / Richter 1970a, 70-72; 1970, Fig. 3, plate 11.

²⁰⁶ Isto, 72-73.

²⁰⁷ Parović-Pešikan 1960, 29.

²⁰⁸ Marić 1959, 95.

²⁰⁹ Marić 1977, 106.

²¹⁰ Marić 1959, 95.

²¹¹ Atanacković-Salčić 1977, 24.

²¹² Marić 1959, 95; Miše 2005, 31.

²¹³ Miše 2005, 29-30.

²¹⁴ Blečić Kavur / Miličević-Capek 2011, 67.

²¹⁵ Isto, 70.

²¹⁶ Fiala 1892, 406, Tab. I.

prepravljene.²¹⁷ Datovanje je omogućeno prvenstveno na osnovu ostalog dijela metalnog seta, o kojem se već raspravljalo. Primjerak takođe predstavlja italiski import oko sredine 7. stoljeća.²¹⁸ Bronzane kotile su dosta rijedak nalaz tokom arhajskog perioda i mahom se sreću na prostoru Etrurije i južne Italije. Nalaz iz groba 26. s nekropole Chariamonte pripada tipu protokorintskih kotila i datovan je krajem 8. i u prvu polovinu 7. stoljeća.²¹⁹ Istom periodu pripadaju i primjerci iz grobnice Berberini, Calatia i Cairano.²²⁰

Fragmenta Selecta

Među mnogobrojnim nalazima s ranih iskopavanja glasinakog područja nalazi se i manji broj dijelova posuda za koje nije moguće uraditi sigurnu rekonstrukciju, skoro je i nemoguće pretpostaviti o kojim posudama se radi. Shodno tome da su nađene s pratećim grobnim inventarom, moguće je pretpostaviti njihovu vremensku upotrebu, što će biti i prezentovano.

U prvi takav nalaz spada fragment bronzane ručke iz humke VIII/3 iz Rusanovića (Tab. VIII, Sl. 3).²²¹ Prilikom prvobitnog publikovanja F. Fiala je nalaz označio kao fragment bronzane narukvice,²²² što je kasnije ispravio u svom radu B. Čović.²²³ Pored ovog nalaza, grob kremiranog pokojnika sadržao je 12 fibula tipa arareva gromila, 13 bronzanih i 4 gvozdene obruča, ulomke keramičkih posuda, kao i ulomak paragnatida ilirske kacige, jako oštećene usljed kremacije.²²⁴ U humci su bila sahranjena još dva inhumirana pokojnika. Najbolji reper za datovanje ove po svemu luksuzne grobne cjeline predstavljaju fibule tipa arareva gromila. Hronološki na Glasincu se javljaju krajem faze IVC-2, dok predstavljaju karakterističan dio materijalne kulture tokom rane Va faze.²²⁵

Drugi nalaz potiče iz čuvenog groba s aplikacijom vepra iz Zagrađa, humka I/3 (Tab. VII, Sl. 4): sedam fragmenata bronzanog lima, dosta velike posude s ravnim obodom i najvjerojatnije

drškom s dvije stilizovane ptičije glave.²²⁶ Posuda je bila spaljena zajedno s pokojnikom. Prema R. Vasiću posuda najvjerojatnije predstavlja lebes²²⁷ i datuje u posljednju četvrtinu 6. stoljeća.²²⁸ Modelovana predstava vepra rađena od srebrnog lima najvjerojatnije pripada aplikaciji s kacige tipa III A1-b, posljednjoj izdvojenoj fazi razvoja ilirskih kaciga prema M. Blečić Kavur.²²⁹ R. Vasić, a kasnije i druga grupa autora, pretpostavlja da se radi o aplikaciji za metalnu posudu.²³⁰ Ipak na pomenutom primjerku nema tragova od spaljivanja i sasvim sigurno ne pripada lebesu.

Posljednji fragment metalne posude potiče s iskopavanja Č. Truhelke u Kusačama na lokaciji Podgradac (Tab. VII, Sl. 6).²³¹ U humci I, bez bližih podataka o konstrukciji ili broju sahranjenih pokojnika, pronađen je manji fragment oboda s dijelom trbuha s plitko modelovanim kanelurama. U grčkoj toreutici nisu poznati primjerci ovoga tipa posude. Jedine paralele nalazimo na nekropoli Chariamonte u južnoj Italiji (Tab. VII, Sl. 5). Omfalos fiala s plitko kanelovanim trbuhom predstavlja etrurski proizvod druge polovine 7. stoljeća.²³²

III. Socio-ekonomska i simbolička uloga importovanih metalnih posuda

Poglavlarstvo starijeg gvozdenog doba

Starije gvozdeno doba okarakterisano je kao period socijalne i ekonomske transformacije. Peri-

²²⁶ Čović 1983, 150. Za bronzani privjesak s antitetično postavljenim ptičijim (?) glavicama M. Blečić Kavur i A. Pravidur pretpostavile su da se radi najvjerojatnije o skiptaru (Blečić Kavur / Pravidur 2012, 57).

²²⁷ Vasić 2002b, 25

²²⁸ Na osnovu ikonografskih predstava u atičkom slikarstvu, aplikacija vepra datovana je u treću četvrtinu 6. stoljeća (Blečić Kavur / Pravidur 2012, 60).

²²⁹ Blečić Kavur / Pravidur 2012, 56. Iscrpnu interpretaciju aplikacije vepra iz Zagrađa dale su M. Blečić Kavur i A. Pravidur. Pored stilsko-tipološke klasifikacije i revidirane hronologije, date su i ikonografske analogije s poznatim primjercima koji se javljaju na kacigama iz Trebeništa, Olimpije i Gävojdje, kao i srodne aplikacije vepra iz perifernog groba I ateničke humke. Sasvim opravdano grob iz Zagrađa na osnovu kvalitativnog broja nalaza svrstale su u grupu kneževskih grobova glasinakog područja (Blečić Kavur / Pravidur 2012, 54-63).

²³⁰ Čović 1983, 150-151; Vasić 1983, 189; Бабић 2004, 106, 151-152.

²³¹ Čović 1983, 151, Tab. XXXIV. Prateći materijal iz humke nije publikovan.

²³² Tagliente 1985, 178, Tab. 3, 7.

²¹⁷ Parović-Pešikan 1960, 29; Čović 1983, 148.

²¹⁸ Čović 1983, 148; Čović 1987, 591; Vasić 2002b, 16.

²¹⁹ Tagliente 1985, 177, Tab. 3, sl. 2.

²²⁰ Isto.

²²¹ Čović 1983, 151.

²²² Fiala 1897, 4.

²²³ Čović 1983, 151.

²²⁴ Blečić Kavur / Pravidur 2012, 70-71, Sl.13.

²²⁵ Čović 1987, 630; Blečić Kavur / Pravidur 2012, 70-71.

od u kome novo vladajuće ratničko plemstvo, na čelu s poglavarom, izdvaja sebe putem gradnje monumentalnih grobnih cjelina i pojave nove vrste prestižne robe, što uključuje ratničko naoružanje, importovane setove za piće, keramičko i metalno posuđe, kao i raskošan nakit od čilibara i plemenitog metala. Ove pojave vezane za period od 8. do kraja 6. stoljeća i karakteristične su za čitavu kontinentalnu Evropu, pa tako i za centralni i zapadni Balkan.²³³

U arheološkom zapisu formiranje ove nove vladajuće elite na centralnom Balkanu izdvojeno je prvenstveno na osnovu bogatih kneževskih i ratničkih grobova, dok smo za pokušaj društvene stratifikacije na osnovu naseobinske arheologije i dalje uskraćeni.²³⁴ K. Kristiansen definisao je da pojava nove ratničke aristokratije podrazumijeva i pojavu novih društvenih normi u evropskoj kulturi. Te norme podrazumijevaju pojavu novih ritualnih aktivnosti, specifičan odnos prema pokojniku, monumentalnu gradnju, nove tipove naoružanja, tj. čitav novi splet društvenih djelovanja. Ona su se, prema mišljenju K. Kristiansena, širila kao „kulturni paket“ od Mediterana do sjeverne Evrope.²³⁵ Termin koji se najčešće koristi za definisanje društvenog sistema „varvarske“ Evrope starijeg gvozdenog doba je poglavarstvo. Najjednostavnije rečeno, *poglavarstvo* predstavlja sistem na čijem čelu je poglavar koji ima kontrolu nad ostalim socio-ekonomskim kategorijama na osnovu svog političkog, simboličkog i srodničkog prava.²³⁶ Čitav sistem poglavarstva, bar kako je on u najranijim radovima tumačen, nije nova, već samo obnovljena ideja Engelsovog termina *Vojna demokratija* (*Militarische Demokratia*), čime se definisao poslednji stupanj varvarstva. Vojna demokratija je sistem koji sadrži elemente plemenske tradicije, ali sada u jednom novom društvenom i ekonomskom poretku s poglavarom na čelu čija je vlast zavisila od vojnih pohoda, vojnih saveza i osvajanja novih teritorija.²³⁷

Pitanje na čemu se zasnivala moć poglavara i kako je ona održavana različito je tumačen. Naj-

veći broj autora smatra da je sistem poglavarstva zasnovan na srodničkoj društvenoj hijerarhiji gdje je društveni status nasljedan i samim time moć je zasnovana na autoritetu koji za sobom vuče taj status. Zahvaljujući tome članovi srodničke grupe kreirali su i ekonomsku strategiju kojom su dodatno učvršćivali svoj društveni položaj.²³⁸

U poslednje vrijeme dosta je kritički posmatran ovaj neo-evolucionistički termin tumačenja socijalne evolucije, npr. u Srbiji, gdje se kritika odnosi na ekonomsku aktivnost i to da importovani predmeti na bilo koji način mogu da formiraju ili učestvuju u formiranju socijalnih odnosa među praistorijskim zajednicama.²³⁹ Razumijevanje socijalne strukture prvenstveno se mora posmatrati u regionalnom kontekstu gdje se u obzir moraju uzimati različiti faktori koji će dovesti do određenog socijalnog poretka: korelacija između veličine populacije i hijerarhije u naselju, statusne i srodničke razlike, proizvodnja i trgovina samo su neki od elemenata koji se moraju uzeti u razmatranje.²⁴⁰ Ponuđeni su i alternativni modeli, kao što je sistem heterarhije, koji je definisan kao socio-politički sistem u kome nekoliko pojedinaca ili čak institucija dijele moć i autoritet, svaka jednako i nezavisno, ali u okviru jednog zajedničkog vojno-političkog sistema, kakvu hipotezu odnedavno zastupa T. Thurston.²⁴¹

Naša saznanja o socijalnoj organizaciji zajednica starijeg gvozdenog doba centralnog Balkana su dosta skromna. Uglavnom smo ograničeni na posmatranje grobnih cjelina kao glavnih izvora za tumačenje socio-ekonomskih procesa. Starije gvozdeno doba u tradicionalnoj arheologiji posmatrano je kao period kulturne i etničke stabilnosti, period u kome je formiran tzv. kompleksni ilirski etnički prostor u kome je većina istraživača bila sklona da kulturne grupe poistovjećuje s etničkom grupom.²⁴²

Već smo spomenuli da je period između početka 7. i 6. stoljeća definisan kao horizont kneževskih grobova i na osnovu čega je zaključeno je da su socio-ekonomski procesi koji su se dešavali

²³³ Палавестра 1984, 3-4; Teržan 1995, 81; Wells 1998, 258-259; Kristiansen 1999, 176; Babić 2001, 84; Бабић 2004, 9; Baray 2008, 3.

²³⁴ Palavestra 1995, 37; Бабић 2004, 65; Бабић 2008, 79; Pare 1997, 271; Potrebica 2013, 206.

²³⁵ Kristiansen 1999, 181; Палавестра 1984, 4.

²³⁶ Thurston 2009, 360.

²³⁷ Kristiansen 1998b, 46; Kristiansen 1998a, 238.

²³⁸ Palavestra 1990, 239; Collis 2003, 19; Бабић 2004, 38.

²³⁹ Babić 2002, 77.

²⁴⁰ Kristiansen 1998b, 44.

²⁴¹ Thurston 2009, 360.

²⁴² Човић 1976b, 284; Срејовић 1979, 80-81; Zotović 1985, 125; Vasić 1991, 76; Васић 2000, 317. Za kritiku pogledati Palavestra / Babić 2003, 204.

u centralnoj Evropi bili prisutni i na centralnom i zapadnom Balkanu.²⁴³

Međutim šta se desilo poslije 6. stoljeća? Gdje su nestali moćni poglavari? Da li došlo do nove socio-ekonomske transformacije i kako se to odrazilo u arheološkim konkretnim i potvrđenim izvorima?

B. Čović je pretpostavljao da krajem 6. stoljeća nastupa socijalna promjena gdje opada uloga starijeg elitnog ratničkog plemstva, a kao dominantan stalež javlja se novi ratnički stalež.²⁴⁴ Na teritoriji onoga što je u arheološkoj literaturi poznato kao centralno ilirsko područje, definisano prvenstveno na osnovu sličnosti u materijalnoj kulturi,²⁴⁵ krajem 7. stoljeća oko 20% grobova sadrži oružje, da bi se tokom 5. stoljeća broj povećao na 50% grobova s oružjem. B. Čović ovu je promjenu nazivao procesom socijalne nivelacije koja će dovesti do toga da tokom 5. stoljeća svaki muškarac sposoban za rat ima pravo da nosi oružje i bude s njim sahranjen.²⁴⁶ Šta je uzrok takvog porasta broja ratnika? Jedna od pretpostavki je povećanje populacije koje će neminovno dovesti do međusobnih sukoba između pojedinih zajednica zbog egzistencijalnih pitanja (stoke, zemlje i izvora) ili veća metalurška aktivnost koja će u arheološkom kontekstu biti potvrđena većom količinom naoružanja.

Od polovine 6. stoljeća i luksuzni artikli, prvenstveno importovani, postaju brojniji i dostupniji. Nova aristokratija ili vodeći članovi zajednice svoje potrebe za luksuznim predmetima podmiruju preko kolonija na istočnoj obali Jadrana Dirahija i Apolonije i gradova u sjevernoj Grčkoj i Makedoniji.²⁴⁷ Jedan od najkarakterističnijih markera te nove ratničke društvene organizacije je i pojava većeg broja različitih tipova defanzivnog naoružanja tzv. grčke provincijencije: knemida, kaciga i štitova, ali i pojave dijelova metalnih setova za piće.²⁴⁸

Grupe individua definisale su svoj status i drugi su ih definisali kao vodeće članove društva prvenstveno na osnovu statusa i moći.²⁴⁹ Tradicionalno, arheolozi su status pojedinaca određi-

vali na osnovu grobnih priloga.²⁵⁰ S druge strane, dosadašnja istraživanja nisu pokazala postojanje korelacije između mjesta vlasti za života i mjesta sahrane na prostoru tzv. *glasinačkog kulturnog kruga*.²⁵¹

Pitanje urbanizacije tokom starijeg gvozdenog doba prvenstveno je posmatrano kroz definisanje kneževskih rezidencija kao ishodišta ne samo luksuznih materijala, importovanih nalaza, već i novih ideja. Autor ideje *Fürstensitze* ili poglavarskog sjedišta, Wolfgang Kimmig, pokušao je da definiše kneževske rezidencije zapadne Evrope kao svojevrsan pandan kneževskim grobovima.²⁵² Kimigova definicija *Fürstensitze* odnosi se na nekoliko kriterija: dominantan položaj s fortifikovanim akopoljem, nalazi importovane robe mediteranskog juga, ali i drugih lukuznih nalaza, kao što su čilibar, korali, zatim koncentracija kneževskih humki, ali što je najbitnije, da čitavo naselje bude interpretirano kao centralno, regionalno mjesto koje je uključeno u široku mrežu trgovine i razmjene, kako na lokalnom nivou tako i na regionalnom.²⁵³ Jedno od pitanja koje se još nameće jest da li su centralna poglavarska sjedišta privlačila ljude da se nastane ili su ljudi bili primorani da se nasele radi obavljanja rada i službe aristokratiji.²⁵⁴ Takva mjesta predstavljala bi politička, vjerska i trgovačka središta. Kimigo-

²⁵⁰ Bradley 1982, 109; Alekshin 1983, 138-139. Promjena je došla s tzv. *Novom arheologijom* gdje je akcenat stavljen na normativno posmatranje društvene zajednice i društvene strukture unutar regionalne pogrebne varijacije, a glavno pitanje koje je postavljeno jest da li je pogrebna praksa odraz društvene hijerarhije? Ovo je postala osnova tzv. Saxe-Binfordovog modela (Bradley 1982, 109; Parker / Pearson 2005, 28-30). Neiscrpane etnološke analogije, kros-kulturna generalizacija postaće okosnica Nove arheologije. Ovaj pozitivistički pristup naići će na oštre kritike postprocesnih arheologa. S postprocesnom arheologijom akcenat je stavljen na rekonstrukciju individualnog života pojedinca radije nego na opštu generalizaciju (Hanks 2008, 260). K. Kamp je u svojim radovima pokušala da bude jedna vrsta posrednika između procesnog modela i novih kritičkih stavova postprocesne arheologije, kada je definisala da je pogrebna praksa više pokušaj da se prikaže društveni status nego što je direktna refleksija samog društvenog položaja (Kamp 1998, 94). Određene stvari nije moguće pročitati kao arheološki zapis, jer nisu ostavile traga, broj ljudi na groblju, ceremoniju, oplakivanje i žaljenje (Baron Tacla 2008, 142-143).

²⁵¹ Бабић 2008, 79.

²⁵² Kimmig 1969, 96-100; Milcent 2012, 91-92; Potrebica 2013, 207.

²⁵³ Posluschny 2007, 117; Milcent 2012, 91-92; Pare 1991, 184.

²⁵⁴ Isto, 122.

²⁴³ Палавистра 1984, 8-13.

²⁴⁴ Човић 1976b, 182.

²⁴⁵ Čović 1964, 97.

²⁴⁶ Човић 1976b, 182-183.

²⁴⁷ Miše 2005, 29; Blečić Kavur / Miličević-Capek 2011, 70.

²⁴⁸ Vasić 1982, 5.

²⁴⁹ Rathje 2008, 26.

va studija bila je posvećena samo definisanju političkog središta i neke vrste protodvora i u svom skromnom obimu ulazila je u definisanje ekonomske strategije formiranja naselja ili sociološku komponentu populacije.²⁵⁵ Kimigova teorija postala je model sa strogim kriterijima kojima se utvđuje političko središte gvozdenodobne elite. Dopunu Kimigovog modela izvršio je Hajnrih Harke.²⁵⁶ Za razliku od Kimiga, Harke je teoriju testirao na širem području zapadne i centralne Evrope i prvi put koristi tisenove poligone u definisanju prostora koji je mogao biti kontrolisan iz jednog takvog središta.²⁵⁷

Kritika se odnosi na to da je veoma mali broj naselja istražen na velikoj površini i da teško možemo dobiti sliku o jednoj vrsti vertikalne stratigrafije i hijerarhije. Sve ovo sugerise da se radi o naseljima i političkoj centralizaciji, ali treba imati na umu da socio-ekonomske promjene ne događaju samo elitu nego i ostali dio društva, veća naselja podrazumijevaju i veću potrošnju hrane, što opet traži povećanu proizvodnju, bilo da se radi o poljoprivredi ili stočarstvu. Sasvim sigurno možemo govoriti o određenoj centralizaciji i stvaranju monopola nad određenim mikrop prostorom više od nekoliko generacija.²⁵⁸

Gradina Ilijak od svih ostalih gradina glasi načkog područja ističe se kao jako poglavarsko sjedište. Na ilijačkom platou formiran je fortifikovani prostor od 16 ha. Manja sondažna iskopavanja otkrila su bogat kulturni sloj kasnog bronzanog doba i ranog gvozdenog doba.²⁵⁹ Moć glasi načkih poglavara bila je zasnovana i na socijalnoj kontroli prostora.²⁶⁰ Teško je govoriti o tome da li su ilijački poglavari kontrolisali područje Glasinačkog polja, Osova ili Zagrađa, ili je pak kontrola prostora bila ograničena prirodnim faktorima na polja i izvore u određenom mikrop prostoru. Tezu o socijalnoj diferencijaciji na osnovu fizičko-geografskog prostora pokušao je da postavi I. Bojanovski sugerišući da će etnički identiteti i/ili plemenski identiteti u predrimskoj

Hercegovini biti vezani za pojedina kraška polja.²⁶¹ Sigurno ne možemo govoriti o socijalnoj zatvorenosti pojedinih zajednica u svoj mikrop prostor. Osvajanja i pljačke bile su česta društvena djelanja u starijem gvozdenom dobu, ali postojanje nečega što bi se zvalo poglavarski domen ili nasljedni teritorijalni domen odnosilo bi se na jasno izdvojen mikrop prostor.

Socio-ekonomski procesi društvene transformacije nisu samo karakteristike centralnog Balkana. Isti ili slični procesi javljaju se i u drugim dijelovima Evrope. Uticaj istočnog Mediterana u Italiji počinje s 10. stoljećem i intezivira se u kasnijim periodima.²⁶² U Dauniji pojava kneževskog horizonta veže se za kraj 8. i prvu polovinu 7. stoljeća i rezultat je trgovački i kulturnih veza s grčkom kolonijom Kumom i etrurskim emporijumom Pontakagnanom. Ovo će dovesti do formiranja aristokratskog sloja, gdje se po prvi put evidentira proces akumulacije bogatstva, izražen preko kneževskih sahrana. Ovaj koncept prestiža i akumulacije dobara, krajem orijentalizirajućeg perioda, javlja se na makro planu. U grobnicama kneginja javljaju se dijelovi nošnje koja gubi lokalne karakteristike i javlja se jedan regionalni trend. Pojava oruđa (noževa, ražnjića i sjekira) u ženskim grobovima Daunije počinje da jasno definiše ženu kao čuvara kuće i imetka. Izolovane grobne cjeline velikih dimenzija izdvajaju ugledne članove društva druge polovine 7. stoljeća i prve polovine 6. stoljeća.²⁶³

U određenom broju slučajeva tokom ovoga perioda dolazi i do izdvajanja jedne humke iz nekropole koja dominira svojom monumentalnošću i na glasi načkom kulturnom prostoru. To jasno ukazuje na namjerno pravljenje granice i izdvajanje bogatih i uglednih, najvjerovatnije i vodećih članova društva od ostalih.²⁶⁴ Takvi slučajevi evidentirani su u Pilatovićima, Ilijaku, Ararevoj gromili, Brezju.²⁶⁵ Kneževske humke nisu posmatrane samo kao statusni markeri, već

²⁵⁵ Čitav hijerarhijski sistem je strogo podijeljen na tri grupe: zavisni radnici, ratnička klasa i vladajuća elita, oličena u vidu pojedinca ili dinastije (Govedarica 2002, 323).

²⁵⁶ Milcent 2012, 92-93.

²⁵⁷ Isto, 93.

²⁵⁸ Isto, 110.

²⁵⁹ Govedarica 1985, 21.

²⁶⁰ Prvenstveno jer je ekonomija ovih zajednica izrazito stočarskog karaktera, gdje je dominantno transhumantno stočarenje još od eneolita (Palavestra 1995, 37-38).

²⁶¹ Bojanovski 1985, 7-8.

²⁶² Rathje 2008, 24.

²⁶³ Montanaro 2007/08, 22.

²⁶⁴ Pokojnici su se u gvozdenom dobu, kako pretpostavlja B. Arnold, sahranjivali po određenim topografskim principima, a nekropole, iako blizu naselja, predstavljaju fizički odvojene cjeline od svijeta živih (Arnold 2002, 129-130; Baron Tacla 2008, 137).

²⁶⁵ Teržan 1995, 85.

kao cjeline koje djeluju na tri nivoa; teritorijalnom, rodovskom i ritualnom.²⁶⁶

Od 7. stoljeća postoje jasne razlike između populacija na području južne Italije, uglavnom zbog različitih kulturnih uticaja. Sjeverni djelovi Daunije manje su pogođeni direktnim uticajima grčkih kolonija i više su okrenuti etrurskim, kampanskim centrima, dok etničke skupine na jugu, poput Mesapa, počinju formirati kulturne navike preuzete od grčkih kolonista. U pogrebnoj praksi počinju da se javljaju čitavi simpozijastički setovi, kao forma socijalnog modela preuzetog od strane kolonista.²⁶⁷ Na području sjeverne i centralne Italije nema grčkog importa prije 6. stoljeća, za razliku od južne Italije, gdje se javlja već od 8. stoljeća. A. Nijboer pretpostavlja da nosioci Vilanova kulture nisu bili zainteresovani za grčku keramiku, jer je nisu cijenili kao prestižno dobro.²⁶⁸

Na području centralne i zapadne Evrope od kraja kasnog bronzanog doba dolazi do pojave bogatih sahrana koje mogu sugerisati na postojanje nekog oblika hijerarhijskog ustrojstva i povlaštenog sloja. Međutim, tek s Halstatom C dolazi do jasnih indicija koje su uslovile postojanje stabilnog rangiranog društva.²⁶⁹

Krajem 5. stoljeća dolazi do opadanja moći poglavara i šire pojave luksuznih grobnih cjelina. Bogatstvo više nije iskazano na tako eklatantan način kao ranije.²⁷⁰ Ono što je B. Čović nazvao proces socijalne nivelacije²⁷¹ dovešće do šire pojave luksuznih grobnih cjelina, gdje počinju da dominiraju ratnički grobovi. Grobovi braće po oružju jedna su od upečatljivih karakteristika 5. stoljeća čitave praistorijske Evrope.²⁷² U ovom

periodu, prema arheološkoj istraženosti, počinje da se javlja tip ravnih kolektivnih grobova i pojedinačnih grobova. Interesantno je to da se pojavljuju u trenutku kada dolazi i do promjene u socijalnoj organizaciji i prestanka gradnje monumentalnih humki.²⁷³

Tokom 4. stoljeća dolazi do osnivanja kolonija na istočnoj obali Jadrana, Ise i Farosa.²⁷⁴ Ovo je vrijeme kad najvjerovatnije slabi vojna i ekonomska moć ratničke aristokratije, jer poslije druge polovine 4. stoljeća nemamo više tako raskošnih ratničkih grobova. Dio ilirskih plemena našao se u direktnom kontaktu s Grcima, što je za posljedice imalo da je dio lokalnog stanovništva naseljavao emporijume i kolonije, zatim aktivnu trgovinu, razmjenu ideja, a to će sve dovesti do promjena u načinu gradnje i nošnje. Čitav splet novih društvenih normi počeo je da se pojavljuje među ilirskom populacijom.

Putevi importovanja

Šta je uslovalo ovu prostornu distribuciju metalnih posuda? Koji su to putevi kojima se odvijala trgovina i razmjena? Kako se ti putevi mogu detektovati u arheološkom kontekstu? Ovo su samo neka od pitanja koje se nameću prilikom obrade prostorne distribucije predmetnog materijala.

M. Parović-Pešikan se u više svojih radova bila detaljno pozabavila putevima prodiranja grčkog importovanog materijala na centralni Balkan, gdje je kao i većina autora pretpostavila da su glavne komunikacije pratile doline rijeka.²⁷⁵ Najveći broj importovanih metalnih posuda s Glasinca proizvod su italjskih i/ili etrurskih radionica. Počev od 9. stoljeća italjski proizvodi, prvenstveno keramika, počinju da pronalaze svoje mjesto na istočnoj obali Jadrana, takođe i lokalni proizvodi „ilirskih“ zajednica javljaju se među italjskim populacijama starijeg gvozdenog doba.²⁷⁶ Dva os-

²⁶⁶ Palavestra 1995, 38, 48-49; Palavestra / Babić 2003, 204.

²⁶⁷ Tarditi 2006/07, 311; Montanaro 2010, 203.

²⁶⁸ Nijboer 2008, 17.

²⁶⁹ Rowlands 1998b, 57.

²⁷⁰ Vasić 2003, 117.

²⁷¹ Човић 1976b, 182-183.

²⁷² Od luksuznih grobnih cjelina 5. stoljeća s Glasinca treba istaći humku V s Čitluka s posljednjim nalazima importovanih metalnih posuda, humka VIII/3 s Rusanovića, humke IV/1, XI/1 i IX/2 s Potpečina s karakterističnim nakitom tipa mramorac (Benac / Čović 1957, 21-22), dok na širem području glasinačkog kulturnog kruga treba izdvojiti grobove ratnika iz Plane kod Bileća, s dosta brojnim primjercima ofanzivnog naoružanja i dvije ilirske kacige, zatim sahranjene ratnike najvišeg ranga iz Kličeva kod Nikšića i Kačnja kod Bileće s bogatim defanzivnim naoružanjem (Жижих 1979, 205; Marić 1959, 89-90) te ženski luksuzni ukop iz Kruševice (Srejšević 2002, 273). Ovoj grupi pripa-

daju i posljednji otkriveni grobovi ratnika iz Vranjeva sela kod Neuma (Blečić Kavur / Milićević-Capek 2011, 71). Svi muški grobovi predstavljaju grobne cjeline u kojima su sahranjeni pokojnici s naglašenim ratničkim karakterom, izuzev ukopa iz Kruševice.

²⁷³ Na Glasinačkoj visoravni nema dokaza o pojavi ravnih grobova, što ne znači da ih nije bilo. Sahranjivanje pod humkama ostaje dominantna pogrebna praksa tokom čitavog perioda.

²⁷⁴ Katić 2002, 424.

²⁷⁵ Паровић-Пешикан 1960, 36-37; Katić 2002, 423.

²⁷⁶ Kirigan 2009, 139; D'Ercole 2002, 212, 228; B. Govedarica pretpostavlja da je sahranjivanje pod humkama na po-

novna modela distribucije materijala s područja južne Italije i Etrurije su: direktna trgovina i razmjena s lokalnim zajednicama u priobalnom pojasu i/ili mogućnost trgovine preko kolonijalnih posrednika na istočnoj obali Jadrana.

Prvi model po kome importovani materijal dolazi direktno do lokalnih zajednica bez posrednika je malo vjerovatan. Prvenstveno nemamo još dokaza o većim domorodačkim naseljima koja bi imala kapacitet da prime robu i vrše dalju redistribuciju. Naravno, to ne implicira inferiornost lokalnih zajednica, ali sama socijalna struktura i ekonomska strategija ranih zajednica gvozdenog doba na istočnoj obali Jadrana nije bila okrenuta ka urbanizaciji ili kreiranju široke mreže monopola nad trgovinom i razmjenom. Direktan kontakt označavao bi i daleko veći broj importovanih nalaza među grobnim priložima lokalne aristokratije, što nije slučaj. Broj importovanih nalaza je veoma skroman u priobalnom pojasu i bližem zaleđu u poređenju s glasináčkom visoravni i dublje u unutrašnjosti.

Model kolonijalnog posrednika je vjerovatniji odgovor gdje je završavala roba iz italjskih centara. Apolonija i Dirahion su jedine grčke kolonije na istočnoj obali Jadrana osnovane tokom arhajskog perioda²⁷⁷ i već s osnivanjem postaju važna uporišta za distribuciju materijala u unutrašnjost.²⁷⁸ Upravo osnivanje ovih korintskih kolonija u 7. stoljeću poklapa se s pojavom prvih importovanih predmeta na Glasincu.²⁷⁹ Slična situacija javlja se i s osnivanjem kolonije Mesalije, kada domorodačke populacije južne Francuske postaju najveći uvoznici i konzumenti etrurske robe.²⁸⁰

Jedna od važnijih saobraćajnica tokom prai-storijskog perioda jeste dolina Neretve. Brojnost importovanog materijala, a samim tim i intezitet trgovine i razmjene, povećava se krajem 6. stoljeća

dručju Apulije rezultat kontakta s balkanskom populacijom (Govedarica 1985, 85-87). Za detaljniji pregled materijalne kulture transjadranske trgovine i razmjene pogledati kod Batović 1976, 11-95.

²⁷⁷ Stocker 2009, 63; D'Ercole 2002, 21; Vasić 1993, 59.

²⁷⁸ Isto, 205; Pare 1997, 264. Iste kolonije bile su i posrednici importovane korintске robe s italjskim zajednicama poput Mesapa (Rolley 1991, 202-203).

²⁷⁹ Babić 2002, 79. Dobar primjer odnosa lokalne populacije i grčkih kolonista jeste kneževski grob iz Belša kod Elbasana s brojnim importovanim dijelovima seta za piće i oružja, koji pokazuje jedan novi odnos prema iskazivanju bogatstva uslovljenom trgovinom i razmjenom s Apolonijom i Dirahionom (Albanien 244. ff; Vasić 2010, 115).

²⁸⁰ Dietler 1997, 278.

i tokom 5. stoljeća.²⁸¹ U prilog tome idu otkriveni grobovi lokalne ratničke aristokratije iz Vranjeva sela kod Neuma.²⁸² Svojom brojnošću ističe se importovani simpozijastički set, čije porijeklo treba tražiti među sjevernogrčkim radionicama, najvjerovatnije onim epirskim.²⁸³ Drugi primjerak importovanog nalaza dolazi iz grobnice u Konštici kod Radimlja. Bronzana ojnohoa proizvod je korintskih radionica i bliska je novopazarskom primjerku, datovanom oko 500 godine.²⁸⁴

Ne treba isključiti da je bilo još komunikacijskih pravaca koji nisu pratili doline rijeka, a koji su vezani za grčko-ilirsku trgovinu.²⁸⁵ Prisustvo brojnog importovanog materijala u Ljubomiru,²⁸⁶ Kačnju²⁸⁷ i Plani²⁸⁸ teško da se može dovesti u vezu s Neretvom kao glavnim trgovačko-komunikacijskim pravcem. Geografsko-komunikacijska pozicija ovih lokaliteta bila je okrenuta najvjerovatnije prema tzv. Dubrovačkom putu (*via Ragusa via Drine*), koji je spajao Jadranske gradove, prvenstveno Dubrovnik, s balkanskim zaleđem u srednjem vijeku. Put je išao preko Popovog, Bilećkog i Gatačkog polja²⁸⁹ i na osnovu numizmatičkih nalaza, antičkih epigrafskih spomenika, a kasnije i pisanih izvora, definisan je kao glavni komunikacijski pravac s centralnim Balkanom.²⁹⁰ Đ. Odavić je u novije vrijeme pokazao da se koncentracija praistorijskih gradinskih naselja i nekropola u istočnoj Hercegovini upravo poklapa s trasom ovoga karavanskog srednjovjekovnog puta.²⁹¹ Ista ova komunikacijska trasa poslužila je A. Palavestri da definiše jedan od mogućih puteva importovanja i redistribucije čilibara na centralnom Balkanu.²⁹²

²⁸¹ Pare 1997, 266.

²⁸² Blečić Kavur / Miličević-Capek 2011, 71.

²⁸³ Isto, 69.

²⁸⁴ Marijan 2001, 96. Prema B. Marijanu ojnohoa je proizvod etrurskih radionica, što svakako ne može biti slučaj, kako je pokazala analiza M. Blečić Kavur (Blečić Kavur / Miličević-Capek 2011, 69). Takođe isti autor navodi paralele s ojnohom iz Kruševica, što takođe nije dopustivo, jer se radi o dvije ne samo tipološki različite posude već i vremenski udaljena primjerka. Ojnohoa iz Kruševica pripada posudama s trolisnim otvorom i na osnovu pratećeg materijala datovana je oko sredine 5. stoljeća (Srejić 2002, 283, 288).

²⁸⁵ Palavestra 2006, 61.

²⁸⁶ Atanacković-Salčić 1977, 37.

²⁸⁷ Marić 1959, 87-102.

²⁸⁸ Parović-Pešikan 1982/83, 74.

²⁸⁹ Владић-Крстић 1999, 49-50.

²⁹⁰ Vojanovski 1985, 15.

²⁹¹ Одавић 2003, 42.

²⁹² Palavestra 1993, 284; Palavestra 2006, 61.

Ovaj karavanski put dalje na sjeveru jednim svojim djelom išao je preko Tjentišta do Foče i Drine, dok se drugi krak mogao odvajati za Glasinac preko doline Željeznice i Sarajevskog polja. Ilijak se nalazio na raskršću puteva koji su vodili od doline rijeke Prače do Glasinačkog polja u srednjem vijeku i nema sumnje da se radi o starijoj dobro poznatoj saobraćajnici. Dalja komunikacija između pojedinih polja na Glasincu bila je uslovljena konfiguracijom terena, uglavnom najniže tačke između pojedinih polja bile su i aktivne saobraćajnice. U prilog istočnoj Hercegovini kao važnoj trgovačkoj transverzali govore i nalazi koji po svojim karakteristikama ukazuju na glasinačke zanatske cente ili su bar inspirisani nalazima iz istih centara. Osim s trgovinom, prisustvo glasinačkog materijala može se dovesti i u vezu s ostalim društvenim interakcijama, kao što su međuplemenski sukobi i savezi ili bračne veze. Sličnost u materijalu s glasinačkim kompleksom prvenstveno se odnosi na nakit i funkcionalne dijelove odjeće. Dosta brojne fibule tipa Arareva gromila, pločaste fibule, ćilibarske perle, zatim nakit od iskucanog i punktiranog lima, dvojne igle i jednostavne lučne fibule ukazuju na povezanost stanovnika glasinačke visoravni sa svojim istovremenicima na prostoru Hercegovine.²⁹³ To je dosta izraženo na lokalitetima u sjevernoj Hercegovini koji geografski gravitiraju prema glasi-načkom području, kao što su Pržine kod Gacka i Mosko kod Bileće, koji se sa svojim inventarom uklapaju u već poznatu sliku grobova tog perioda.²⁹⁴ Pojava kalotastih pojasnih kopči s laticama dobar je primjer uticaja na lokalnu nošnju s glasinačkog područja.²⁹⁵ Izuzetak u materijalnoj kulturi za sada predstavlja nedostatak ranih oblika fibula tipa čertoza koje su dosta raširene u sjeverozapadnom i zapadnom dijelu glasinačkog kompleksa tokom faze Va.²⁹⁶ Zahvaljujući svom pogodnom geografskom položaju na obodu širokog kraškog polja, može se slobodno reći da su ove zajednice predstavljale posrednike između stočarskih zajednica sjevera koje su mogle da ponude svojim južnim susjedima dragocjeni metal, dok su zauzvrat dobijali so, ćilibar, robove, luksuzno ratničko naoružanje i dijelove metalnih setova za piće.

²⁹³ Васић 1996a, 19.

²⁹⁴ Marijan 2001, 147.

²⁹⁵ Blečić Kavur / Miličević-Capek 2011, 50.

²⁹⁶ Čović 1987, 631.

Sve metalne importovane posude s Trebeništa K. Stibe je opredijelio kao proizvode lakonskog ili korintskog porijekla.²⁹⁷ Prema istom autoru Ohrid je bio centar redistribucije ne samo materijala s juga i istoka već i dalje na sjever. S obzirom na veće prisustvo robe lakonskog porijekla, isključuje mogućnost da su kolonije Apolonija i Dirahion učestvovalе kao posrednici u razmjeni, već sugerіше postojanje pomorskog puta preko istočne obale Grčke do Solunskog zaliva i dalje na sjever.²⁹⁸ Takođe sjeverno od Trebeništa može se pratiti distribucija lakonskog materijala, kao što su nalazi menade iz Tetova, djevojke u trku iz Prizrena pa sve do hidrije iz Artanda u Mađarskoj.²⁹⁹

Pored nešto brojnijeg italiskog importa, grčki kontinentalni materijal uglavnom je reprezentovan fialama i peharima. Pojedini tipovi materijala, kako smo već pokazali, imaju svoje paralele s materijalom s teritorije današnje Bugarske. U kneževskom grobu iz Sofronijeva grobni inventar, pored omfalos fiale, činila je fibula glasi-načkog tipa.³⁰⁰ Prema B. Teržan Podunavlje je predstavljalo prostor preko koga su se širili uticaji iz Frigije i Jonije, koji su dalje sezali sve do Glasinca.³⁰¹ Prilog vezama srednjeg Podunavlja i Glasinca predstavlja i nalaz mača s T drškom s nekropole Podilijak B/7.³⁰² Tipološki se može smatrati importom, jer krivi jednosjekli mačevi s T drškom predstavljaju karakterističan dio grobnog inventara ratničkih grobova JZ Rumunije, tzv. *basarabi horizonta* ranog gvozdenog doba.³⁰³

Trgovačke veze s Etrurijom i Apulijom krajem 6. i tokom 5. stoljeća takođe će biti aktivne³⁰⁴ sve do 4. stoljeća, kada primarnu ulogu u daljoj distribuciji preuzimaju grčke kolonije Isa i Faros.

²⁹⁷ Stibbe 2003, 70-71.

²⁹⁸ Isto, 89-96.

²⁹⁹ Isto, 97-98.

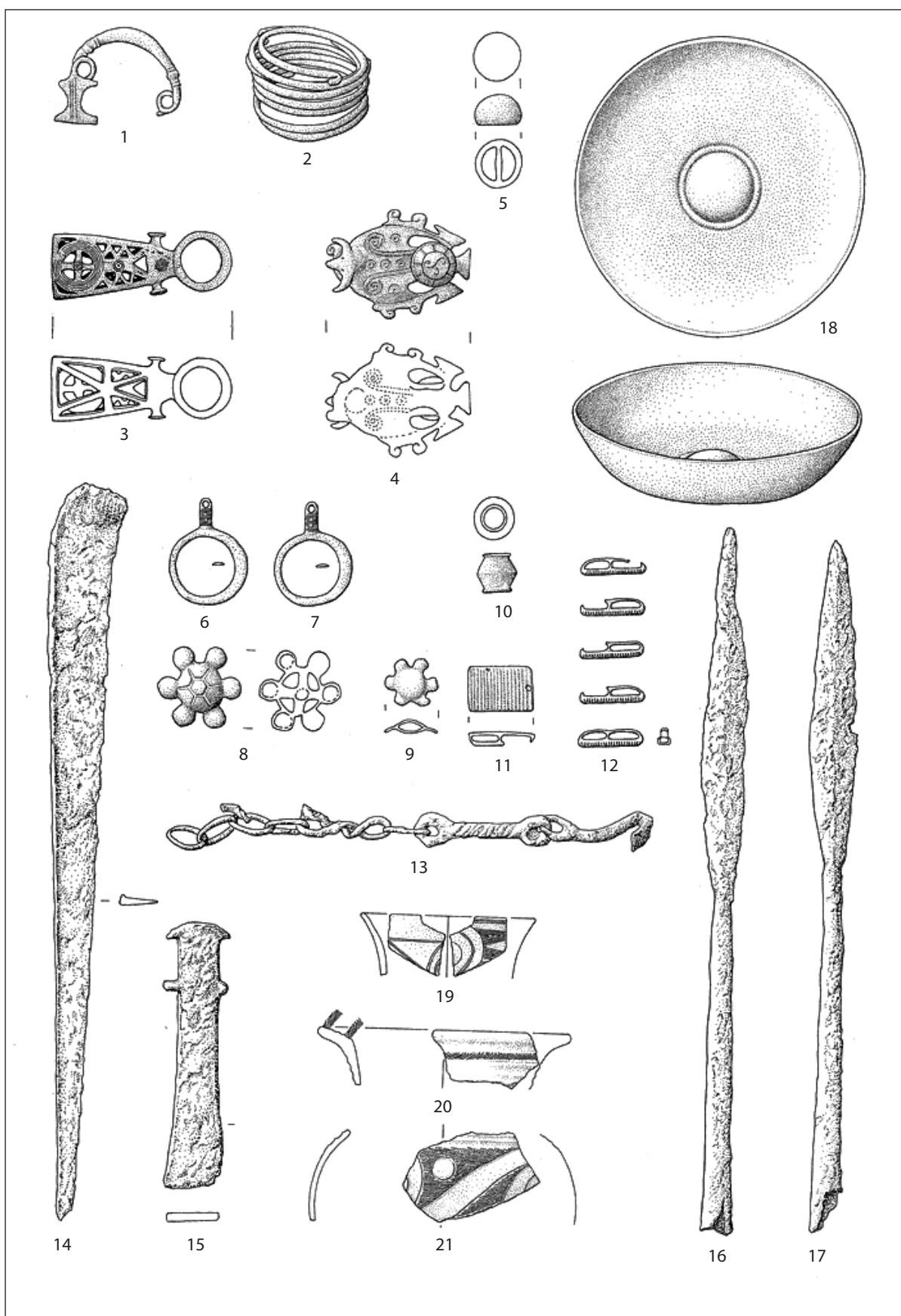
³⁰⁰ Teržan 1995, 90.

³⁰¹ Isto, 90. M. Parović-Pešikan takođe je Podunavlje posmatrala kao važnu trgovačku transverzalnu s grčkim kolonijama na Pontu i Joniji (Parović-Pešikan 1960, 39).

³⁰² Čović 1959, 76.

³⁰³ Isto, 76. Za detaljnije o distribuciji mačeva s T drškom pogledati kod Guštin 1977, 158-166.

³⁰⁴ Iako etrurski import krajem 6. i tokom 5. stoljeća nije toliko brojan kao na prostoru Istre ili Slovenije (Mihovilić 2002, 505), sporadični nalazi s centralnog Balkana ukazuju na postojanje trgovačkih veza koje jednim dijelom idu preko kolonija na istočnom Jadranu, a drugim dijelom preko Slovenije i Posavine i dalje na jug (Vasić 1993, 53-55; Parović-Pešikan 1982/83, 71-74).

Sl. 6. Kneževski grob iz Sofronijeve (prema Teržan 1987).

Trgovina i razmjena

Presudan faktor u transformaciji društva predstavljala je trgovina i razmjena. Tokom starijeg gvozdenog doba regionalna i lokalna razmjena postaju jasnije detektovane u arheološkom kontekstu. Pojedine regije, čak i sela, postaju proizvođači robe koja nosi lokalne stilske karakteristike, koje se kao takve u nekim drugim regijama izdvajaju od domaćih proizvoda.³⁰⁵ Za gvozdeno doba Evrope karakteristična su dva vida distribucije proizvoda: trgovina na ekonomskoj osnovi i ceremonijalna razmjena darova. Pojava ceremonijalne razmjene darova jedna je od bitnih karakteristika ranih društava. Prema A. Palavestri takva razmjena bila je povezana s unutrašnjom organizacijom proizvodnje i bila je karakteristična za vladajući sloj društva.³⁰⁶

Već početkom 7. stoljeća možemo reći da je na Glasincu završen jedan proces formiranja složene hijerarhijske moći, koncentrisane oko lokalnih kneževa. Svojom političkom i ekonomskom moći držali su monopol nad regionalnom trgovinom, ali najvjerovatnije i karavanskim putevima kojima je roba iz kolonijalnih centara stizala do Glasinca i dalje. Studije o mehanizmu razmjene uglavnom su posmatrane kroz mosov (Marcel Mauss) model darovanja, u kome jedna strana isporučuje robu, bez obaveze da će druga strana odmah uzvratiti istim.³⁰⁷ Za razliku od utilitarno-kapitalističkog modela trgovine i razmjene koji podrazumijeva obostranu trgovinu robom, Mosov model predstavlja koncept vrijednosti između ljudi, a ne robe. Ta veza počiva na slobodnom prihvatanju i uzvraćanju poklona od strane onoga ko prima, ali sama po sebi nije obavezujuća. Sistem razmjene darova zasnovan je na uzajamnom povjerenju, ali to ne znači da jedna i/ili druga neće imati koristi u toj razmjeni. Njen najveći rezultat je postizanje ekonomskog uticaja, tj. monopola nad određenim prostorom.³⁰⁸

Tokom gvozdenog doba razmjena darova između grčkih kolonijalnih centara i lokalnih poglavara bila je postavljena na jedan viši stupanj.³⁰⁹ S. Frankenstein i M. Rowlands definisali su ovaj fenomen kroz model prestižne robe. Model je

postavljen kao sistem dominacije i hijerarhije zasnovan na monopolu i kontroli proizvodnje i importu proizvoda mediteranskog juga.³¹⁰ Ograničen pristup prestižnoj robi pomaže u legitimaciji socijalnog statusa. Samim tim, aristokratski sloj, pored kontrole, mogao je i da vrši dalju redistribuciju robe. Kritike ovoga modela odnosile su se na prenaplašavanje sahrana kao odraza socijalnog položaja. Bintlifova kritika odnosila se i na preuveličavanje značaja mediteranskog importa i prema njemu korijen socijalnih promjena treba tražiti u socijalnim procesima koji se javljaju još tokom bronzanog doba.³¹¹ S. Babić takođe ističe da rano gvozdeno doba nije početak socijalne stratifikacije i izdvajanja elitnog sloja, taj proces započeo je još ranije, u bronzanom dobu.³¹²

Druga kritika modela prestižne robe odnosi se na samu postavku, gdje je čitav ekonomski sistem postavljen na modelu potražnje i zavisnosti. Ovaj princip u suštini veže ljude u mrežu zavisnosti u kojem svakim darovanjem stvarate novu zavisnost i čitav sistem je cikličan, nikad nije završen, a dobit je upitna.³¹³ Sve je u suštini implikacija modernog ekonomskog sistema kapitalističkih društava, jer da bi model funkcionisao, mora postojati moralna odgovornost i regulisano pravo, koje prelazi u domen krivične odgovornosti.³¹⁴ Prestižni predmeti cirkulišu samo u određenim uslovima, sklapanju brakova, saveza itd., dok je cilj svakog poglavara zadržavanja predmeta, a ne njegova slobodna cirkulacija.³¹⁵

U nedavnoj studiji A. Testart je predložio definisanje dva okvira političkog djelovanja nakon smrti poglavara, tj. politika skladištenja i distribucije.³¹⁶ U politici skladištenja značajan dio imovine sahranjen je s pokojnikom, dok se u politici distribucije imovina dijeli između članova porodice, ali i zajednice. Osim njegovih ličnih stvari,

³⁰⁵ Wells 2008, 361-362.

³⁰⁶ Palavestra 1990, 156-157.

³⁰⁷ Sciacca 2006/07, 281.

³⁰⁸ Isto.

³⁰⁹ Wells 2008, 362.

³¹⁰ Rowlands / Frankenstein 1998, 327-328; Baray 2008, 4; Govedarica 2002, 323.

³¹¹ Baron Tacla 2008, 139; Pare 1991, 186.

³¹² Babić 2002, 80. Glasinac je dobar primjer za to gdje imamo kontinuitet sahranjivanja od bronzanog do gvozdenog doba. Humke koje sadrže ukope pokojnika iz bronzanog i gvozdenog doba predstavljaju osnovu jedne srodničke veze i povezivanja s predakom koja je karakteristična za poglavstvo.

³¹³ Baron Tacla 2008, 139-140. Za kritiku pogledati još kod Dietler 1997, 297.

³¹⁴ Isto, 140.

³¹⁵ Isto, 142.

³¹⁶ Testart 2011, 47-50.

pokojnik nije sahranjen s drugim vrijednostima koje je kroz različite načine stekao kroz život. Prema L. Baray-u ovo je poseban stimulans koji nas navodi da našu pažnju ne fokusiramo samo na kvalitativni ili kvantitativni pogrebni depozit, već da postoje i druge društvene norme pomoću kojih je ispoljena društvena dominacija mrtvih.³¹⁷

U periodu 550–450. godine dolazi do povećanog broja importovanih predmeta na području centralnog Balkana, što ukazuje na širu mrežu razmjene i redistribucije s grčkim, ali sigurno i s domorodačkim centrima.³¹⁸ Model tzv. *graničnih zajednica* jedan je od pokušaja da se definiše distribucija materijala. Riječ je o zajednicama koje se nalaze na periferiji civilizovanog juga i varvarskog sjevera i locirane su na glavnim komunikacijskim trasama.³¹⁹ Trebenište je prema S. Babić jedan od primjera takvih zajednica.³²⁰ Bogati poglavarški grobovi čitave jedne dinastije, s luksuznim importovanim objektima, govore o značaju trgovine i razmjene i jednoj vrsti trgovačkog čvorišta na centralnom Balkanu. Ostali, tzv. siromašni grobovi govore o tome da su i ostali članovi društva takođe imali koristi od ove interakcije. S. Babić takođe pretpostavlja da je importovana roba odraz čisto ritualne i simboličke razmjene, dok je njena brojnost rezultat skladištenja od strane poglavara.³²¹ Vijek trajanja tih centara biće isto tako dosta kratak, jer će se brzo javljati novi konkurentni centri. To objašnjava i kratak period trajanja tzv. *horizonta kneževskih grobova* s Trebeništa.³²²

Šta se dešavalo kada predmeti dođu u posjed poglavara? Koja je njihova dalja funkcija? Metalne posude mogle su imati i dodatne vrijednosti u odnosu na njihovu funkciju. Mogle su biti dio sakralnog prostora hrama, votivne posude korištene prilikom libacije ili je njihova uloga bila pak čisto funkcionalna, recipijenti koji se koriste prilikom obroka i gozbi.³²³ Pojedini objekti, njihovo značenje i distribucija direktno su povezani s ceremonijalnom razmjenom i diplomatijom. Distribucija rebrastih patera i njihov broj u gro-

bovima etrurskih uglednika nedvosmisleno ukazuje na to. U početku se javljaju kao importovani sporadični nalazi, ali poslije nekoliko decenija njihov broj naglo raste i predstavlja jedan sistemski karakter. Sudbinu ovog tipa posude možemo posmatrati i kroz vrijednost koja mu je dodijeljena. U Asiriji one su povezane s političkim i socijalnim statusom, o čemu svjedoče reljefi, ali i bogati nalazi od plemenitog metala. Njihovi rani sporadični nalazi u Etruriji govore o darovanju lokalnim dinastima od strane feničanskih trgovaca, dok s lokalnom proizvodnjom postaju predmeti koji definišu čitav aristokratski sloj.³²⁴

Porijeklo importovanih predmeta među „varvarima“ na Glasincu se u najvećoj mjeri tumači kroz ekonomsku aktivnost, gdje jaka grčka ekonomska i socijalna komponenta uslovljava promjene unutar varvarskog zaleđa. Trgovina luksuznim predmetima grčke provenijencije uslovljava i unutrašnje socijalne i ekonomske razlike u zajednici.³²⁵ Ove postavke naišle su na kritiku kod kasnijih istraživača. Iako su importovani predmeti igrali važnu ulogu u definisanju društvenog prestiža, oni nisu imali moć da oblikuju ili mijenjaju već postojeći društveni sistem.³²⁶ Kako S. Babić naglašava, importovani predmeti predstavljaju simboličku moć poglavara, njegovu statusnu i ekonomsku poziciju, ali ne i porijeklo te moći i statusa.³²⁷ Prije samog kontakta s Grčkom, poglavari su morali stvoriti objekte koji bi simbolički predstavljali njihovu socijalnu, vojnu i ekonomsku moć. Za glasinačke poglavare to su najvjerovatnije bili raskošno ornamentisani brusevi i/ili dijelovi naoružanja.³²⁸ R. Vasić pretpostavlja

³²⁴ Sciacca 2006/07, 282–283. O odnosima kolonista i italjskih populacija detaljnije pogledati kod De Juliis 1996, 549–554; Landolfi 2000, 126–138.

³²⁵ Wells 1998, 259. J. Collis postavio je tezu po kojoj je grupa pojedinaca po prvi put postala u potpunosti zavisna od mediteranskog juga (Collis 2003, 102). Isto mišljenje dijele i C. Pare prema kojem je mediteranski uticaj bio razlog društvenih transformacija na području centralnog Balkana i da je čitav proces oličen u pojavi kneževskih grobova (Pare 1991, 183). Takođe, sličnog mišljenja je i H. Potrebica koji pretpostavlja da su importovani, prestižni predmeti mogli uticati na smjer, tj. pokrenuti razvoj materijalne i duhovne kulture lokalnih zajednica (Potrebica 2013, 83).

³²⁶ Gosden 1985, 487; Kako L. Baray navodi, pojava novih predmeta ne proizvodi nove navike kulturne ili političke prirode (Baray 2008, 24).

³²⁷ Babić 2002, 80; Baray 2008, 14.

³²⁸ Babić 2001, 85; Vasić 2007, 558. L. Baray takođe navodi da importovane metalne posude u keltskom svijetu nisu fenomen akulturacije, već fenomen vlasništva. Mediteranski

³¹⁷ Baray 2008, 11.

³¹⁸ Vasić 1983, 193.

³¹⁹ Triester 1997, 17.

³²⁰ Babić 2007, 57.

³²¹ Babić 2002, 81. O ritualizaciji kao procesu koji nije vezan samo za domen mrtvih već i živih pogledati kod Baron Tac-
la 2008, 140–141.

³²² Babić 2007, 59–60.

³²³ Tarditi 2006/07, 310.

da se radi o neizbježnom procesu, koji bi se desio i da nije postojao kontakt s mediteranskim jugom, ali nikad ne bi bio izražen na tako eklaktan način kao s pojavom importovanih predmeta.³²⁹

Da li su glasinački poglavari uvijek znali funkciju predmeta koje importuju ili su im namjerno davali druge namjene? Čitavu polemiku izazvali su nalazi rebrastih patera iz grobova glasinačkih poglavara s Ilijaka i Čitluka, zapravo njihov položaj. Prilikom prvobitnih istraživanja F. Fiala je zabilježio da su paterne pronađene na glavi pokojnika i pretpostavio da se radi o šljemu.³³⁰ B. Teržan, kao i S. Babić takođe su paterne tumačile kao jednu vrstu oglavlja.³³¹ Prema istim autorima, glasinački poglavari daju novu funkciju importovanim posudama (paterama), koje sada postaju dio poglavarских vidljivih insignija. U ovom slučaju statusne insignije, kao prestižno dobro, cirkulisale bi među glasinačkim vodećim društvenim slojevima. Samim tim stvoren je jedan regionalni statusni simbol poglavara u vidu oglavlja. Ovo mišljenje nije dijelio B. Čović koji smatra da glasinački poglavari jesu bili varvari prema grčkim standardima, ali ne i divljaci da bi nosili bronzane zdjele na glavama. Položaj zdjele dovodi u vezu s kultom libacije.³³² Takođe H. Potrebica smatra da nije reč o šljemovima s obzirom na to da se među grobnim prilozima javljaju i ostali dijelovi metalnog seta.³³³ Teško da određeni oblik i vrstu posude možemo dovesti isključivo u vezu s jednim društvenim fenomenom. Funkcija se mijenjala ne samo zbog upotrebe kod različitih zajednica, često udaljenih po nekoliko hiljada kilometara, već i zbog različitih pogleda na iste fenomene.³³⁴

Jedan od bitnih elemenata u procesu distribucije materijala jeste putem miraza. Gvozdenodobne zajednice najvjerojatnije su bile organizovane na patrilokalnom nivou. Postojanje miraza kao vida ritualne razmjene u arheološkom zapisu prepoznaje se upravo putem importovanih predmeta. Prema K. Kristiansenu potraga za

bračnim partnerima uglavnom je organizovana u prečniku od 200 km.³³⁵ Individue iz elitnog društva imaju daleko veći geografski prostor na kome traže bračnog partnera, tj. njihova potraga za individuum iz istog socijalnog sloja podrazumijeva širi regionalni prostor nego individue iz ne-elitnog društva.³³⁶ Žena iz elitnog sloja u patrilokalnoj zajednici često je posmatrana kao mehanizam, veza koja učvršćuje regionalne saveze. Stoga će u arheološkom kontekstu njena sahrana biti okarakterisana kao bogata, s prilozima koji su često stranog porijekla, iz susjednih regija, u odnosu na ostale ženske sahrane s iste nekropole.³³⁷ Žena kada dolazi u drugu zajednicu, sa sobom donosi i dio nošnje, koja definiše njeno porijeklo; takođe, ako je žena došla u periodu kada je naučila neke tehnike proizvodnje u lokalnoj zajednici, ta tehnika će se odraziti i u njenoj novoj sredini, npr. u ornamentici ili keramičkim formama.³³⁸

Nažalost, arheolozi i dalje nisu razvili zadovoljavajući metodološki pristup rekonstrukciji rodne uloge na osnovu arheoloških nalaza.³³⁹ Rodne odlike odnose se na socijalne i materijalne kriterijume koje određena društvena grupa koristi da bi njime definisala kategorije žena, muškaraca ili u nekim društvima transseksualaca. Početkom 5. stoljeća u zapadnoj Evropi javlja se veći broj elitnih ženskih sahrana, što je dovelo do pitanja uloge žene u visokom elitnom društvu.³⁴⁰

U domaćoj arheologiji pol i rod pokojnika definisan je na osnovu grobnog inventara. Određene grobne cjeline se definišu kao muške ili ženske na osnovu prisustva ili odsustva određenog karakterističnog materijala, npr. muški grobovi su oni koji sadrže oružje ili predmete društvenog prestiža (masivne narukvice s prekrštenim krajevima, ukrašene bruseve), dok su za ženske

³³⁵ Kristiansen 1999, 184.

³³⁶ Arnold 2005, 17.

³³⁷ Isto, 20.

³³⁸ Isto, 20. Primjer mobilnosti žene u pogledu pogrebnog inventara dao je A. Preložnik po kome porijeklo princeze iz Libne (Slovenija) na osnovu pratećeg materijala treba tražiti na japodskom području (Preložnik 2007, 511). S. Stocker je pretpostavila da je brak između kolonista i domorodačke populacije najbolji način kulturne asimilacije, u najboljem slučaju te odnose moguće je prepoznati preko sahrana, tj. određenih dijelova nakita karakterističnih za lokalnu populaciju (Stocker 2009, 182).

³³⁹ Arnold 1995, 154.

³⁴⁰ Isto, 154.

objekti, kada dođu u novo okruženje, postaju dio novog socio-kulturnog sistema i automatski stiču novo značenje, a moguće i da mijenjaju svoju originalnu upotrebu (Baray 2008, 16).

³²⁹ Vasić 2010, 109-110.

³³⁰ Fiala 1892, 401-402.

³³¹ Teržan 1995, 89; Бабич 2004, 61.

³³² Човић 1976b, 280.

³³³ Potrebica 2008, 197.

³³⁴ Sciacca 2005, 426; Baray 2008, 14; Potrebica 2013, 87.

grobove karakteristične pojave nakita. Promjena nastaje kada je Arareva gromila,³⁴¹ tj. centralna sahrana definisana kao ženska, što postaje pandan sahrani knjevinje iz Viksa.³⁴²

Pojavu korinjske kacige u pogrebnom inventaru sahrane u Ararevoj gromili S. Babić dovodi u vezu s pravom pokojnika da posjeduje predmet koji simbolički predstavlja socijalni prestiž i položaj pokojnika, gdje primarni aspekt nije stavljan na funkciju samog predmeta. Ovo pokazuje da su žene pripadale vodećem aristokratskom sloju i da po pitanju pogrebnog rituala nije bilo razlika.³⁴³ U našem slučaju najveći broj sahrana koje su sadržale bronzane posude definisane su kao muške na osnovu prisustva oružja. Izuze tak predstavljaju sahrane iz kneževskog groba u Brezju I/2, gdje nije evidentirano oružje, kao i sahrana iz Brankovića V/1. U oba slučaja ne postoji dovoljno dokaza da bismo rekli da se radi o ženskim individuama s drugog područja.³⁴⁴

Sasvim sigurno da trgovinu i razmjenu metalnim setovima ili dijelovima metalnih setova treba posmatrati kroz model redistribucije preko nekoliko posrednika. Međutim, napraviti oštru granicu između ritualne razmjene i one ekonomskog karaktera nije uvijek moguće.³⁴⁵ Pohranjivanje metalnih posuda s poglavarima posljednji je čin distribucije i cirkulacije posuda u društvu. One prestaju da budu dio prestiža, osim ako nisu prešle u nasljedstvo.

Da li možemo na kraju reći da je odnos između glasilačkih poglavara i grčkih kolonija bio postavljen na nivo diplomatskih odnosa i ceremonijalne razmjene darova? Ova teorija je

malo vjerovatna, prvenstveno zato što metalne posude nikad nisu postale dio normativnog sahranjivanja na Glasincu.³⁴⁶ Njihov dotok bio je ograničen, kako fizičkim faktorima – planinskim terenom, tako i faktorima rizika kojima su trgovci bili izloženi da bi svoju robu dopremili do Glasinca. Za glasilačko područje, ali i čitav centralni Balkan možemo više govoriti o impulsima dinamike koja se odigrava na mediteranskom jugu i ona nije direktno vezana za stvaranje nekog oblika diplomatskih ili političkih odnosa s kolonistima.

Tradicijska ispijanja

Možda najbolja pojava koja odslikava ono što je K. Kristiansen definisao novim kulturnim normama u poglavarstvu, jeste pojava importovanih i imitiranih setova za piće.³⁴⁷ Običaj ritualnog ispijanja alkoholnih pića uz prateće bronzane ili keramičke setove javlja se širom Evrope od 8. do kraja 5. stoljeća. Ovo je bio važan dio političkog života praistorijskih prvaka. Ceremonijalna ispijanja vršena su prilikom svakog oblika slavlja, dinastičkih vjenčanja, pljačkaških i vojnih pohoda, saveza i izvođenja javnih radova.³⁴⁸

Pojava banketa i gozbi s pratećim setovima među varvarima često je poređena s grčkim simpozijom. Simpozijom je bio jedan od ključnih fenomena za povlašteni muški sloj društva tokom arhajskog perioda.³⁴⁹ Prije 5. stoljeća simpozijom je bio čisto aristokratski fenomen, važna institucija u društvenom i političkom životu grčke aristokratije.³⁵⁰ Porijeklo i vrijeme uvođenja ove nove socijalne prakse može se najbolje sagledati kroz ikonografiju. Najranije scene potiču iz Asirije (Sl. 7),³⁵¹ dok već od 8. stoljeća u hebrejskim tekstovima srećemo termin *marzeah*, koji definiše luksuzne gozbe.³⁵² Međutim, teško je reći da li grčki obred banketa potiče iz Asirije ili Levanta, prvenstveno zato što grčki simpozijom podrazumijeva grupnu gozbu i jednakost svih

³⁴¹ Babić 2001, 86-87; Baray 2008, 11.

³⁴² Sahrana iz Viksa interpretirana je i kao sahrana sveštenika transvestita, jer se nije uklapala u matricu kneževskih grobova, gdje je jedna ženska sahrana mogla biti tako bogato opremljena, što je kasnije odbačeno. Nema sumnje da je gvozdenodobno društvo bilo organizovano na način u kome su žene mogle biti vodeći članovi društva, što je kasnije iskazivano i bogatim sahrana, ali to ne znači da riječ o matrilinarnom društvu ili društvu ratnika, već da je položaj žene bio definisan njenim rođenjem, statusom ili bračnom zajednicom (Arnold 1991, 370; Potrebica 2013, 133-134).

³⁴³ Babić 2001, 86-87.

³⁴⁴ Po brojnosti stranog importovanog materijala ističu se sahrane iz kneževskih humki u Pilatovićima, Novom Pazaru, Atenici (Vasić 2007, 259-561), međutim, treba imati na umu da arheološki predmeti ne nose uvijek etničko ili rodno obilježje, tako da treba biti dosta pažljiv pri iznošenju jednostranih zaključaka (Stocker 2009, 205).

³⁴⁵ Palavestra 1993, 287; Bačinić 2004, 72.

³⁴⁶ Za razliku od etrurskog i bliskoistočnog svijeta, gdje pojava importovanih predmeta nije slučajna i neorganizovana, nego je postavljena na jedan nivo međusobne diplomatije i ceremonijalne razmjene darova (Sciaccia 2005, 396).

³⁴⁷ Kristiansen 1999, 181.

³⁴⁸ Wells 1998, 259; Arnold 2001a, 15.

³⁴⁹ Węcowski 2002, 340.

³⁵⁰ Isto, 352.

³⁵¹ Karmel Thomason 2009, 198-199.

³⁵² Murray 2009, 514; Potrebica 2013, 114.

Sl. 7. Detalj s reljefa iz Asurbanipalove palate, Niniva (prema Karmel Thomason 2009).

učesnika.³⁵³ Natpis s Nestorovog pehara oko 725. godine govori već o obredu koji je definisan setom pravila.³⁵⁴ Stavljanje simpozijastičkih setova za piće s pokojnicima je važan socijalni ritual, ali i socijalni marker prestiža tadašnje elite. Paradoksalno tome, među najbogatijim grobovima na području Eubeje, Kume i Eretrije tokom 8. i 7. stoljeća upravo nedostaju simpozijastički setovi. M. Węcowski ovu pojavu objašnjava činjenicom da najelitniji sloj društva nije želio da njihov soci-

jalni prestiž bude izražen preko simpozijastičkih setova, već su svoj status definisali kroz sahranu s prestižnim naoružanjem i metalnim posudama. Krajem srednjogeometrijskog perioda I raste broj grobova u kojima se javljaju simpozijastičke posude s 20% na 40%, dok tokom srednjogeometrijskog perioda II njihov broj prelazi 70%.³⁵⁵

U Etruriji banketi se javljaju tokom 8. stoljeća i pretpostavlja se da su preuzeti iz grčkih i feničanskih kolonija,³⁵⁶ dok se same scene banketa

³⁵³ Murray 2009, 514; Węcowski 2011, 354.

³⁵⁴ Isto.

³⁵⁵ Murray 2009, 355-356.

³⁵⁶ Isto, 514.

u etrurskoj ikonografiji javljaju tek poslije 650. godine.³⁵⁷ Upravo u ovom periodu Etrurija postaje važan posrednik između mediteranskog juga i centralne Evrope. Najvjerovatnije da gozbe postaju dio kulturnog fenomena, čiji je jedan od ciljeva bio uspostavljanje i definisanje trgovačkih veza i dobrosusjedskih odnosa.³⁵⁸

Postoje oprečna mišljenja o tome kakve je bila dalja uloga importovanog posuđa kada je došlo u posjed „varvara“. M. Dietler pretpostavlja da import keramičkih setova ne podrazumijeva pasivno prihvatanje grčkih običaja, već da je funkcija tih setova prilagođena lokalnim političko-ekonomskim okolnostima. Gozbe velikih razmjera mogu biti dobar način za radnu mobilizaciju u društvima gdje ne postoji jak politički autoritet.³⁵⁹

Vjerovatno da isto možemo pretpostaviti i za nalaze dijelova setova za piće s Glasinca. Gozbe predstavljaju formu kulturnog identiteta za glasinacke poglavare, naravno, s određenim regionalnim razlikama. S. Babić smatra da bi široka primjena ovoga običaja podrazumijevala i stalan dotok vina, što, kako navodi, nije bio slučaj s centralnim Balkanom, kao i kompletne setove u grobovima, a koji nisu pronalazeni.³⁶⁰ Ali zar je vino bilo jedino alkoholno piće? Bronzani kaldron iz Hohdorfa mogao je da primi oko 350 litara medovine, dok je drugo popularno alkoholno piće gvozdenog doba Evrope bilo ale.³⁶¹ M. Blečić Kavur i I. Miličević-Capek smatraju da je pojava importovanih setova za piće, kao i običaja ceremonijalnog ispijanja u Hercegovini, bila vezana

za uticaj iz Makedonije tokom 5. stoljeća, koja je itekako poznavala vino, ali i naroda sjevernije od nje.³⁶² Importovani dijelovi metalnih setova za piće na Glasincu, nezavisno o statusu pokojnika, govore o simboličkom sistemu i ideološkim vjerovanjima onih koji su bili sahranjivani. Nezavisno od toga kako su ti setovi nabavljeni, oni su bili vlasništvo imućnijih članova zajednice, što nužno ne znači da su oni morali biti i poglavari.

IV. Zaključna razmatranja

Prosperitet glasinackih zajednica starijeg gvozdenog doba zavisio je od sposobnosti njenih vodećih članova u trgovini, ratovanju, pljački i ostalim društvenim aktivnostima. To bogatstvo jasno je izraženo putem prilaganja bogatih darova pokojnicima, predmeta koji ukazuju na povezanost s mediteranskim jugom, ali i susjednim regijama. Pojava predmeta koji nisu evidentirani ili nisu karakteristika za ovu ili susjedne regije mogu biti, kako je A. Palavestra naveo, rezultat kulturnog, etničkog i hronološkog karaktera ili je pak riječ o individualnim karakteristikama, sklonostima i mogućnostima pojedinaca.³⁶³

Već početkom 7. stoljeća lokalni glasinacki poglavari nameću se kao vodeći autoriteti koji najvjerovatnije kontrolišu karavanske puteve, ali i proizvode koji pristižu bilo preko putujućih majstora ili organizovanih karavanskih ruta. Svoj prestiž počinju iskazivati sahranjivanjem s raskošnim materijalom. Iako samo pohranjivanje bogatstva predstavlja i njegovo uništenje i prestanak cirkulisanja u društvu, u ovom slučaju najvjerovatnije da se radi o simboličkom prenosu bogatstva u zagrobni život. Svojim nasljednicima poglavari nisu morali ostavljati metalne setove, jer oni predstavljaju samo simboličku vrijednost, a ne pravo bogatstvo i moć na osnovu kojih su mogli dalje graditi svoj autoritet. Pravo bogatstvo za glasinacke poglavare predstavlja stoka i zemlja, ali i radna snaga. Ekonomska moć poglavara zavisila je od kontrole obradive zemlje, pašnjaka, izvora. Iako su importovani prestižni objekti igrali važnu ulogu u definisanju socijalnih prestiža, oni nisu imali moć da oblikuju ili mijenjaju već postojeći socijalni sistem.³⁶⁴

³⁵⁷ Tuck 1994, 617. Najbolji primjer zagrobnog banketa predstavlja nalaz iz grobnice u Kjuziju. Bronzana urna koja simbolizuje pokojnika položena je na tron, dok su dijelovi bronzanog i keramičkog seta položeni oko urne, čime je izvršena simbolička rekonstrukcija banketa (Tuck 1994, 622). Zanimljivo je da predstave žena dominiraju u etrurskoj ikonografiji, gdje su predstavljene u povlaštenom ili ravnopravnom položaju s muškarcima, za razliku od grčke predstave simpozijona (Arnold 1999, 86; Potrebica 2013, 114).

³⁵⁸ Verger 2007, 95-96; Arnold 1999, 86. Za distribuciju etrurskih metalnih setova među „varvarima“ centralne Evrope detaljniji pregled dao je Rolley 1995, 163-175.

³⁵⁹ Dietler 2005, 137.

³⁶⁰ Бабић 2004, 61.

³⁶¹ Ale je pivo kojem kvasac fermentira pri višoj temperaturi. Prije pojave lagera sva su piva bila ales. Fermentacija tog piva ne završava se potpunim pretvaranjem šećera u alkohol, tako da su piva ale gušća i malo slađa, ne toliko suha kao lageri. Takođe, fermentacija nije tako „čista“ i daje velik broj različitih nusproizvoda, što aleu daju bitno veću kompleksnost nego lageru. Danas je ale tipično piće sjeverne Evrope (Arnold 2001a, 15).

³⁶² Blečić Kavur / Miličević-Capek 2011, 70.

³⁶³ Palavestra 1984, 87.

³⁶⁴ Gosden 1985, 487.

Šta nam sve govore importovani predmeti sahranjeni s poglavarima? Rekonstrukcija pogrebnog rituala oduvijek je bila izazov za arheologe. Broj ljudi na sahrani, oplakivanje, žaljenje, kasnije održavanje veze s pokojnikom i stvaranje kulta predaka stvari su koje još nismo u mogućnosti da rekonstruišemo na osnovu pratećih grobnih nalaza.³⁶⁵ Međutim, posmrtnu praksu ne treba posmatrati kao monolitan ritual koji je identičan u cijelom gvozdenom dobu Evrope. Razlike mogu biti teritorijalne ili pak na nivou zajednice, ali i pored toga postoje neke opšte karakteristike kod svih kneževskih sahrana.³⁶⁶ Prva karakteristika je vjerovanje u zagrobni život koji uključuje gozbe,³⁶⁷ što je direktno povezano s polaganjem metalnih posuda, ali i žrtve u hrani i piću.³⁶⁸ Za vjerovanje u fizičku granicu između dva svijeta ponekad je potrebno održavati određene rituale da se zadrži ili sruši ta granica. Nad grobovima plemenskih prvaka najvjerovatnije su se u određeno doba godine prinosile žrtve i prisjećalo se djela pokojnika koja su možda na neki način zadužila zajednicu. Ovo je direktno povezano s kultom predaka, ali i kultom heroiziranog pokojnika.³⁶⁹ Kao arheološki dokaz da su nad grobovima obavljane kultne aktivnosti svjedoče ostaci polomljenih posuda, *daće*, npr. nad tumulima ratnika u Vranjevu Selu kod Neuma.³⁷⁰ Vjerovanje u najmanje dvije kategorije ljudi koji samim tim zaslužuju različit tretman tokom posmrtnog rituala, bila bi posljednja zajednička karakteristika.³⁷¹ Kneževski grobovi s Glasinca ne uklapaju se u model gdje oni predstavljaju ključne tačke povezane sa sezonskim stočarenjem i gdje su kao takvi određeni markeri identiteta zajednice.³⁷² Sve grobne humke povezane su s gradinskim naseljima i čine jednu cjelinu, istina fizički odvojenju.

Nalazi iz luksuzne grobne cjeline iz Čitluka ukazuju na postojanje jednog socijalnog sloja

koji održava trgovačke veze s jugom i tokom 5. stoljeća. Tokom istog perioda javlja se veći broj luksuznih grobova na širem prostoru centralnog Balkana, gdje se vodeći članovi, slijedeći stariju tradiciju, trude da svoj status izraze putem što bogatijih sahrana.³⁷³ Međutim, uloga starijih kneževskih humki nije prestala – one sada postaju dio kulturnog pejzaža.³⁷⁴

Pitanje koje se neminovno nameće na kraju svake studije o materijalu jeste da li previše dajemo metalnim posudama na značenju u formiranju identiteta?

Aristokratska ideologija uvijek traži određene, potencijalne kandidate među grupom predmeta koji će simbolično predstavljati njihov status. Sav pogrebni materijal ne može se jednostavno posmatrati kao odraz društvenog statusa pojedinca ili njegove aktivnosti. Pogrebni depozit ispunjava kulturno-društveni kod, tj. ideološki diskurs čije je osnovna svrha pozicioniranje pojedinca u odnosu na vlast.³⁷⁵ Za života poglavar je bio uključen u formiranje sopstvene slike o sebi, velikog ratnika, mudrog, poštenog, pravednog itd. Posude su neki oblik finalne percepcije, formirane slike o poglavaru kao sposobnom trgovcu, velikom vladaru kome drugi donese poklone i ta slika nije završena sa smrću, memorija zajednice i dalje živi.

Zahvale

Adnan Busuladžić (Zemaljski muzej BiH, Sarajevo), Andrijana Pravidur (Zemaljski muzej BiH, Sarajevo), Athanasios Sideris (Foundation of the Hellenic World, History and Archaeology, Athens), Ferdinando Sciacca (Università di Chieti, Pescara), Josipa Mandić (Università della Basilicata, Potenza), Marija Ljuština (Filozofski fakultet, Beograd), Martina Blečić Kavur (Izola, Slovenia), Miloš Jevtić (Filozofski fakultet, Beograd), Rosa M. Albanese Procelli (Università di Catania, Catania).

³⁶⁵ Baron Tacla 2008, 142-143.

³⁶⁶ Arnold 2001, 216.

³⁶⁷ Isto, 216.

³⁶⁸ Kako je istakao već i H. Potrebica, teško je razlučiti da li dijelovi metalnih setova pripadaju pogrebnom ritualu koji su provodili živi pripadnici zajednice ili je riječ o grobnim priložima koji su namijenjeni pokojniku u zagrobnom životu (Potrebica 2013, 117).

³⁶⁹ Stipčević 1984, 215-216.

³⁷⁰ Blečić Kavur / Miličević-Capek 2011, 65.

³⁷¹ Arnold 2001, 213-214.

³⁷² Бабић 2008, 81.

³⁷³ Srejić / Marković 1981, 77-78.

³⁷⁴ Бабић 2008, 81.

³⁷⁵ Baray 2008, 14.

Summary

Social-economic and symbolic role of the imported metal vessels in Glasinac

The earliest traces of imported goods from the Mediterranean south are typical for Glasinac plateau. During the eighth century BC there was a rise in livestock aristocracy in Glasinac area. Prominent individuals were able to mobilize larger labor force for the construction of public facilities, as well as to show their power through the ownership of prestigious items. One of the markers of the new ruling class is the emergence of imported metal vessels, which is a theme to be discussed in this paper. Parts of metal vessel sets were found only in grave assemblages dated from the early 7th century to the end of the 5th century. Besides being the distinctive grave goods found in princely graves, from the 5th century they become a part of the inventory of luxury warrior graves of Glasinac area.

Most of the imported metal vessels from Glasinac were produced in south Italic and /or Etruscan workshops. There were two main forms of distribution of goods from southern Italy and Etruria: direct trade and exchange with local communities along the coastline and/or trading through colonial intermediaries on the eastern coast of the Adriatic Sea. The first model whereby the imported material came directly to the local communities without an intermediary is less likely. The fact is that there is no evidence yet of the large settlements of indigenous population with a capacity to accept goods and carry out further redistribution. This, clearly, does not imply the inferior position of the local communities. Nevertheless, the social structure itself and the economic strategy of the early communities of the Iron Age on the east coast of the Adriatic Sea were not focused on the urbanization or creation of a wide network of monopoly over trade and exchange. A direct contact would have indicated much more imported finds among the local aristocracy's grave goods, which was not the case. The number of imported finds is very small on the Adriatic shoreline and in the immediate hinterland when compared with the Glasinac plateau and further inland. The model of colonial intermediary is a more probable answer to the question where the goods from Italic centres ended up. Along with the Italic imports somewhat bigger in number, the Greek continental goods included mainly phialae and cups. The origin of imported objects found among the "barbarians" in Glasinac is mostly interpreted through their

economic activity, with a strong Greek economic and social component bringing changes to the barbaric hinterland. These postulates were later criticised by researchers. Although the imported objects played an important role in defining the social prestige, they did not have power to shape up or change the existing social and political relations. Imported objects represent the symbolic power of the chief, his status and economic position, but not the origin of his power and status. Prior to contacts with Greece, the chiefs had to create objects that symbolically represented their social, military and economic power. For chiefs from Glasinac these are likely to have been lavishly ornamented grinders and/or parts of weapons.. The trade and exchange with metal vessel sets or their parts should be seen, without any doubt, as a model of redistribution through several intermediaries. Yet, it is not always possible to make a sharp distinction between a ritual exchange and an economic exchange. Depositing metal vessel sets with chiefs is the final act of distribution and circulation of vessels in the society.

Bibliografija

- Albanese Procelli, R. M.* 2012, Vasellame bronzeo in Sicilia dalla protostoria all'arcaismo recente, in: Bronzes grecs et romains, recherches récentes — Hommage à Claude Rolley, M., ed. Denoyelle, S. Descamps-Lequime, B. Mille, Stéphane V., l'Institut national d'histoire de l'art, Paris 2012.
- Albanese Procelli, R. M.* 2006, I recipienti in bronzo a labbro perlato, in: Gli Etruschi da Genova a Ampurias, Atti del XXIV Convegno di Studi Etruschi ed Italici, (Marseille-Lattes, 20 sett.-1 ott. 2002), I-II, Pisa-Roma, Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali 2006, 307-318.
- Albanese Procelli, R. M.* 2004, Pratiche funerarie a Siracusa in età arcaica: cremazioni secondarie in lebetes, *Kokalos* 46, 1, 75-125.
- Albanese Procelli, R. M.* 1985, Considerazioni sulla distribuzione dei bacini bronzei in area tirrenica e in Sicilia, in: Il commercio etrusco arcaico, atti dell'Incontro di Studio, Roma 5-7 dicembre 1983, Roma, Consiglio Nazionale delle Ricerche 1985, 179-206.
- Albanese Procelli, R. M.* 1979, Bacini bronzei con orlo perlato del Museo Archeologico di Siracusa, *Boll. Arte*, 4, 1-20.
- Alekshin, V. A.* 1983, Burial Customs as an Archaeological Source, *Current Anthropology*, Vol. 24, No. 2, 137-149.

- Atanacković-Salčić, V. 1977, Prethodni izvještaj sa istraživanja praistorijskih tumula u Ljubomiru, *Tribunia* 3, 19-50.
- Arnold, B. 2005, Mobile Men, Sedentary Women? Material culture as a marker of regional and supra-regional interaction in early Iron Age south-west Germany, in: *Celts on the Margin: Studies in European Cultural Interaction 7th c. BC – 1st c. AD. Essays in Honor of Zenon Wozniak* Krakow, ed. H. Dobrzanska, J. V. S. Megaw and P. Poleska, Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of the Sciences 2005, 17-26.
- Arnold, B. 2002, A Landscape of Ancestors: The Space and Place of Death in Iron Age West-Central Europe, in: *The Space and Place of Death*, ed. H. Silverman, D. B. Small, *Archaeological Papers of the American Anthropological Association*, No. 11, 129-143.
- Arnold, B. 2001a, Power Drinking in Iron Age Europe, *British Archeology*, 57, 12-19.
- Arnold, B. 2001b, The limits of agency in the analysis of elite Iron Age Celtic burials, *Journal of Social Archaeology*, Vol. 1, No. 2, 210-224.
- Arnold, B. 1999, Drinking the Feast: Alcohol and the Legitimation of Power in Celtic Europe, *Cambridge Archaeological Journal*, Vol. 9, No. 1, 71-93.
- Arnold, B. 1995, Honorary Males or women of substance? Gender, status and power in Iron-Age Europe, *Journal of European Archaeology*, Vol. 3, No. 2, 153-168.
- Arnold, B. 1991, The Deposed Princess of Vix: The Need for an Engendered European Prehistory, in: *The Archaeology of Gender*, ed. D. Walde, N. D. Willows, The University of Calgary 1991.
- Бабућ, С. 2008, Грци и други. Античка перцепција и перцепција антике, *Clio*, Београд 2008.
- Babić, S. 2007, „Translation Zones“ or Gateway Communities Revisited: The case of Trebenište and Sindos, *Aegeum*, 27, 57-61.
- Бабућ, С. 2004, Поглаварство и полис – Старије гвоздено доба Централног Балкана и грчки свет, САНУ, Балканолошки институт, Београд 2004.
- Babić, S. 2002, Princely Graves of the Central Balkans – A Critical History of Research, *European Journal of Archaeology*, Vol. 5 (1), 70-88.
- Babić, S. 2001, Headgear of the Early Iron Age Tribal Chieftains Social and Symbolic Aspects, *3HM* XVII, Београд 2001, 83-91.
- Baray, L. 2008, Dimension socio-économique et symbolique des dépôts funéraires aristo-cratiques d'Europe occidentale (VIIIe-Ier s. avant J.-C.), *Préhistoires Méditerranéennes*, 14, 2-29.
- Barbarić, V. 2010, Gradina Rat kod Ložišća, otok Brač, 2007-2008, *Izdanja HAD*, 26, 155-171.
- Batović, Š. 1976, Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'eta del Ferro, u: *Jadranska obala u protohistoriji. Simpozijum Dubrovnik, 1972*, 11-95.
- Baron Tacla, A. 2008, 'Prestation Economy': a model for Late Bronze Age and Early Iron Age burial deposition in Central-Western Europe, *Revista do Museu de Arqueologia e Etnologia*, 18, 133-153.
- Benac, A. / Čović, B. 1957, Glasinac, dio II – Željezna doba, *Zemaljski muzej*, Sarajevo 1957.
- Blečić Kavur, M. / Pravidur, A. 2011, Ilirske kacige s područja Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 53, 35-122.
- Blečić Kavur, M. / Miličević-Capek, I. 2011, O horizontu ratničkih grobova 5. stoljeća na prostoru istočne obale Jadrana i njezina zaleđa: primjer novog nalaza iz Vranjeva sela kod Neuma, *Pril. Inst. Arheol. Zagrebu*, Vol. 28, 31-94.
- Blečić Kavur, M. / Kavur, B. 2010, Grob 22 iz beogradske nekropole Karaburma: Retrospektiva i perspektiva, *Старинар*, LX, 57-81.
- Bojanovski, I. 1985, Ilirska plemena u istočnoj Hercegovini i njihov smještaj, *Tribunia*, 9, 7-24.
- Collis, J. 2003, *The European Iron Age*, Routledge 2003.
- Čović, B. 1987, Glasinačka kultura, u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja V*, ed. A. Benac, Sarajevo 1987, 575-644.
- Čović, B. 1987, Grupa Donja Dolina – Sanski Most, u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja V*, ed. A. Benac, Sarajevo 1987, 232-286.
- Čović, B. 1983, Importation of bronze vessels in the western Balkans (7th to 5th century), in: *L'Adriatico tra Méditerranée e penisola balcanica nell'antichità*, Taranto 1983, 147-154.
- Čović, B. 1979, Kneževski grobovi glasinačkog područja, u: *Sahranjivanje kod Ilira*, ed. M. Garašanin, *Balkanološki institut SANU*, Beograd 1979, 143-167.
- Čović, B. 1976a, Bronzane knemide iz Dabrice kod Stoca, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XXIX, 19-32.
- Човић, Б. 1976b, *Од Бутмира до Илира*, Веселин Маслеша, Сарајево 1976.
- Čović, B. 1964, Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području, u: *O teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijskom dobu*, ur. A. Benac, CBI, knj. 1, Sarajevo 1964, 95-150.
- Čović, B. 1959, Glasinac 1957. Rezultati revizionog iskopavanja tumula glasinačkog tipa, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XIV, Sarajevo 1959, 53-85.
- De Juliis, E. M. 1996, L'incontro dei Greci con le genti anelleniche della Puglia, in: *I Greci in Occidente*, *Catalogo della mostra (Venezia 1996)*, a cura di G. Pugliese Carratelli, Milano 1996, 549-555.

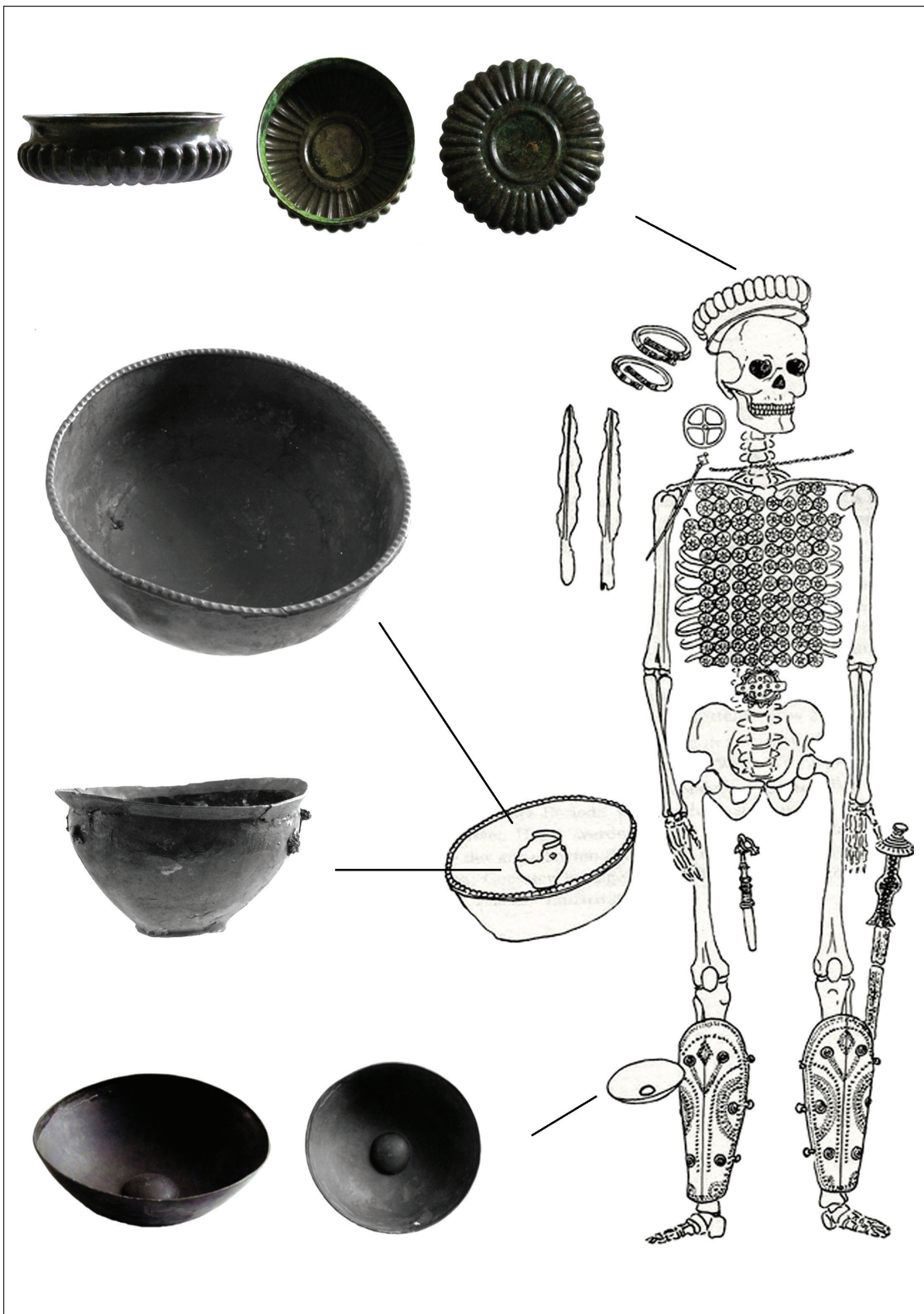
- D'Ercole, M. C.* 2002, *Importuosa Italiae Litora: paysage et échanges dans l'Adriatique meridionale a l'epoque archaïque*, Centre Jean Berard, Naples 2002.
- Dietler, M.* 1997, The Iron Age in Mediterranean France: colonial encounters, entanglements, and transformations, *Journal of World Prehistory*, 11, 269-358.
- Dietler M.* 2005, Greeks, Etruscans, and thirsty barbarians: Early Iron Age interaction in the Rhone Basin of France, in: *Centre and Periphery: Comparative Studies in Archaeology*, ed. T. C. Champion, New York 2005, 129-145.
- Ђукнић, М. / Јовановић, М.* 1966, Илirsка кнежевска некропола у Атеници, Народни музеј, Чачак 1966.
- Eggebrecht A. (ed.)* 1988, Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren, Ausstellungskatalog Hildesheim, Mainz 1988.
- Fiala, F.* 1899, Die Ergebnisse der Untersuchung prahistorischer Grabhugel auf dem Glasinac im Jahre 1896, *Wiss. Mitt. Bosn. Herz. 6*, Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum, 7-32.
- Fiala, F.* 1897, Die Ergebnisse der Untersuchung prahistorischer Grabhugel auf dem Glasinac im Jahre 1895, *Wiss. Mitt. Bosn. Herz. 5*, Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum, 3-28.
- Fiala, F.* 1895a, Die Ergebnisse der Untersuchung prahistorischer Grabhugel auf dem Glasinac im Jahre 1893, *Wiss. Mitt. Bosn. Herz. 3*, Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum, 3-38.
- Fiala, F.* 1895b, Rezultat pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, VII, Sarajevo 1895, 533-565.
- Fiala, F.* 1893, Uspjeh pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, V, Sarajevo 1893, 717-764.
- Fiala, F.* 1892, Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892., *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, IV, Sarajevo 1892, 389-444.
- Filow, B. D. / Schkorpil, K.* 1927, Die archaische Nekropole von Trebenishte am Ochrida-See, Berlin und Leipzig 1927.
- Furtwängler, A.* 1890, Olympia: die Ergebnisse der von dem Deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung (Tafelband 4): Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia, Berlin 1890.
- Gavranović, M.* 2011, Die Spätbronze- und Frühheisenzeit in Bosnien, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 195, Bonn 2011.
- Glogović, D.* 1979, Nalazi geometrijske keramike iz Daunije na području Istre, *Histria Archaeologica*, 10, sv. 2, 57-84.
- Govedarica, B.* 2002, Zwischen Hallstatt und Griechenland: die Fürstengräber in der frühen Eisenzeit des Mittelbalkans, *Godišnjak CBI, knj. 30*, Sarajevo 2002, 317-328.
- Govedarica, B.* 1985, O istraživanju glasinakih gradina, *Materijali SADJ*, XX, 15-27.
- Govedarica, B.* 1978, Prilog razmatranja kulturnih veza Balkana i jugoistočne Italije u starijem željeznom dobu, *Materijali SADJ*, 16, 77-91.
- Gosden, C.* 1985, Gifts and Kin in Early Iron Age Europe, *Man*, Vol. 20 (3), 475-493.
- Guštin, M.* 1977, Beiträge zu den Vorgeschichtlichen Verbindungen zwischen Slowenien und Basarabi, *Apulum*, XV, 155-168.
- Hanks, B.* 2008, The Past in Later Prehistory, in: *Prehistoric Europe – Theory and Practice*, ed. A. Jones, Wiley-Blackwell Publication 2008, 355-284.
- Hatzi, E. G.* 2008, The Archaeological Museum of Olympia, *Latsis Group*, Athens 2008.
- Howes Smith, P. H. G.* 1984, Bronze Ribbed Bowls from Central Italy and Etruria – Import and Imitation, *Bull. Ant. Beschaving*, 59/2, 73-112.
- Χρυσοστόμου, Α. / Χρυσοστόμου, Π.* 2007, ΤΑΦΟΙ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ ΤΩΝ ΑΡΧΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΥ ΠΕΛΛΑΣ, u: *Ancient Macedonia VII, Macedonia from the Iron Age to the death of Philip*, Papers read at the Seventh international symposium held in Thessaloniki, October 14-18, 2002, *Institut for Balkan Studies*, 113-132.
- Ιγνατιάδου, Δ.* 2012, Η Ιέρεια της Σίνδου, u: *Πριγκίπισσες της Μεσογείου στην αυγή της Ιστορίας*, ed. Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης & Μίμικα Γιαννοπούλου, Αθήνα 2012, 388-411.
- Johnson, P. F.* 1955, A Note on Owl Skyphoi, *American Journal of Archaeology*, Vol. 59, No. 2, 119-124.
- Kamp, K. A.* 1998, Social Hierarchy and Burial Treatments: A Comparative Assessment, *Cross-Cultural Research*, Vol. 32, 79-11.
- Katić, M.* 2002, Greeks and the Hinterland of Western Balkans, u: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, ur. Cambi. N., Čače, S., Kirigin, B., *Književni krug*, Split 2002, 423-433.
- Kimming, W.* 1969, Zum Problem späthallstattischer Adelssitze, in: *Siedlung, Burg und Stadt: Studien zu ihren Anfängen*, ed. K.-H. Otto, J. Hermann, *Festschrift für Paul Grimm. Schr. Sektion Vor-u. Frühgesch.* 25, Berlin 1969, 95-113.
- Kirigin, B. / Johnston, A. / Vučetić, M. / Lušić, Z.* 2009, Palagruža – The Island of Diomedes – and Notes on Ancient Greek Navigation in the Adriatic, in: *A Connecting Sea: Maritime Interaction in Adriatic Prehistory*, ed. S. Forenbaher, *BAR International Series* 2009, 137-155.

- Κοτταρίδου, Α. 1989, Βεργίνα 1989. Ανασκαφή στο νεκροταφείο στα βορειοδυτικά της αρχαίας πόλης, ΑΕΜΘ, 3, 1-12.
- Kristiansen, K. 1999, The Emergence of Warrior Aristocracies in later European Prehistory and their long-term history, in: *Ancient Warfare: Archaeological Perspectives*, ed. J. Carman, A. Harding, Sutton Pub 1999, 175-190.
- Kristiansen, K. 1998a, Chiefdoms, states and systems of social evolution, in: *Social Transformations in Archaeology-Global and local perspectives*, ed. M. Rowlands, K. Kristiansen, Routledge 1998, 236-259.
- Kristiansen, K. 1998b, *Europe before History* (New Studies in Archaeology), Cambridge University Press 1998.
- Krstić, V. 2007, Vasi bronzai da Novi Pazar, in: *Balkani. Antiche civiltà tra il Danubio e l'Adriatico*, ed. T. Cvjetičanin, G. Gentili, V. Krstić, (katalog izložbe), Milano 2007, 78-83.
- Кузман, П. 1988, Прилог кон проучувањето на некрополата од железно време кај Радолишта близу Струга, *Macedoniae Acta Archaeologica*, 9, 103-110.
- Landolfi, M. 2000, Greci e Picceni nelle Marche in età archaica, *Hesperia*, 12, 127-148.
- Lilibaki-Akamati, M. / Akamatis, M. I. / Chrysostomou, P. 2011, *The Archaeological Museum of Pella*, Latsis Group, Athens 2000.
- Lo Porto, G. 1996, Tombe arcaiche di Peuceti emergenti, *Studi di Antichità*, 9, 7-36.
- Lo Porto, G. 1994, Due nuove tombe scoperte a Cavallino, *Studi di Antichità*, 7, 47-84.
- Luschey, H. 1939, *Die Phiale*, Berlin 1939.
- Marić, Z. 1977, Reviziono iskopavanje ilirske grobnice u Kačnju kod Bileća, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XXX-XXXI, Sarajevo 1977, 101-110.
- Marić, Z. 1964, Donja Dolina, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XIX, Sarajevo 1964, 5-128.
- Marić, Z. 1959, Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XIV, Sarajevo 1959, 87-102.
- Marijan, B. 2001, Željezno doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina i južna Dalmacija), *VAHD*, Vol. 93, 7-221.
- McGovern, E. P. 2000, The Funerary Banquet of „King Midas“, *Expedition*, Vol. 42, No. 1, 21-29.
- Milcent, P. Y. 2012, Résidences aristocratiques et expérience urbaine hallstattiennes en France (VIe-Ve siècle av. J.-C.), in: *Die Frage der Protourbanisation in der Eisenzeit La question de la proto-urbanisation à l'âge du Fer*, Akten des 34. internationalen Kolloquiums der AFEAF vom 13.-16. Mai 2010 in Aschaffenburg, ed. S. Sievers und M. Schönfelder, Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts Frankfurt 2012, 91-113.
- Mihovilić, K. 2002, Grčki i helenistički nalazi u Istri i Kvarneru, u: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, ed. N. Cambi, S. Čače., B. Kirigin, Književni Krug Split 2002, 499-514.
- Miše, M. 2005, Grčka i helenistička keramika iz Farosa u Arheološkome muzeju u Splitu, *VAPD*, 25-48.
- Montanaro, A. C. 2010a, La ceramica a figure nere in area apula. Produzioni, diffusione e contesti, in: *La Ceramica a Figure Nere di Tipo Attico Prodotta in Italia*, ed. Bellelli, V. *Mediterranea VII*, 203-268.
- Montanaro, A. C. 2010b, Una Patera Baccellata in Bronzo da Altamura (Ba): Confronti e Produzione, *Archeologia Classica*, Vol. LXI/11, 491-524.
- Montanaro, A. C. 2009/10, Una tomba di Guerriero da Altamura (Ba) e la pratica dei doni esotici in area Apula, *Taras, XXIX-XXX, Revista di Archeologia*, 7-40.
- Montanaro, A. C. 2007/08, La „Nascita dei Principes“ in Daunia e le Influenze Dell'Orientalizzante Tirrenico: Alcune Riflessioni, *Taras, XXVII-XXVIII, Revista di Archeologia*, 7-47.
- Murray, O. 2009, The Culture of the Symposium, in: *A Companion to Archaic Greece*, ed. K. Raafaub, H. Wees, Blackwell Publishing 2009, 508-523.
- Muscarella, W. O. 1988, The Background to the Phrygian Bronze Industry, in: *Bronzeworking Centres of Western Asia: C. 1000-530 B.C.*, ed. J. E. Curtis, Taylor & Francis 1988, 177-192.
- Naso, A. 2006, Anathemata etruschi nel Mediterraneo orientale, in: *Gli Etruschi e il Mediterraneo. Commerci e politica*, *AnnMuseoFaina XIII* (Orvieto, 16-18.12.2005), Roma 2006, 351-416.
- Nijboer, J. A. 2008, Italy, its Interconnections and Cultural Shifts During the Iron Age, XVII International Congress of Classical Archaeology, Roma 22-26 Sept. 2008 Session: Long-distance contacts and Acculturation in central Italy from 1000 to 700 B. C. *Bollettino di Archeologia*, 1-22.
- Одавић, Ђ. 2003, Градине Требиња и сусједних општина у залеђу јужног дијела Јадрана: хронологија, типологија, проблем културног вредновања, градине као показатељи насељености, распоред градина, као могући показатељ главних комуникацијских праваца, *Трибуна*, 10, 29-43.
- Palavestra, A. 2006, Ćilibar u arheologiji, u: *Magija ćilibara*, ed. A. Palavestra, V. Krstić, Narodni muzej, Beograd 2006; *Arheološke monografije*, 18, 32-85.
- Palavestra, A. / Babić, S. 2003, The Princely Graves Landscape of the Central Balkans, u: *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba*, ed. R. Vasić, Simpozijum, Čačak 2002, 203-210.
- Palavestra A. 1995, Strongholds of Power – The Territorial Aspect of the Princely Tombs of the Early

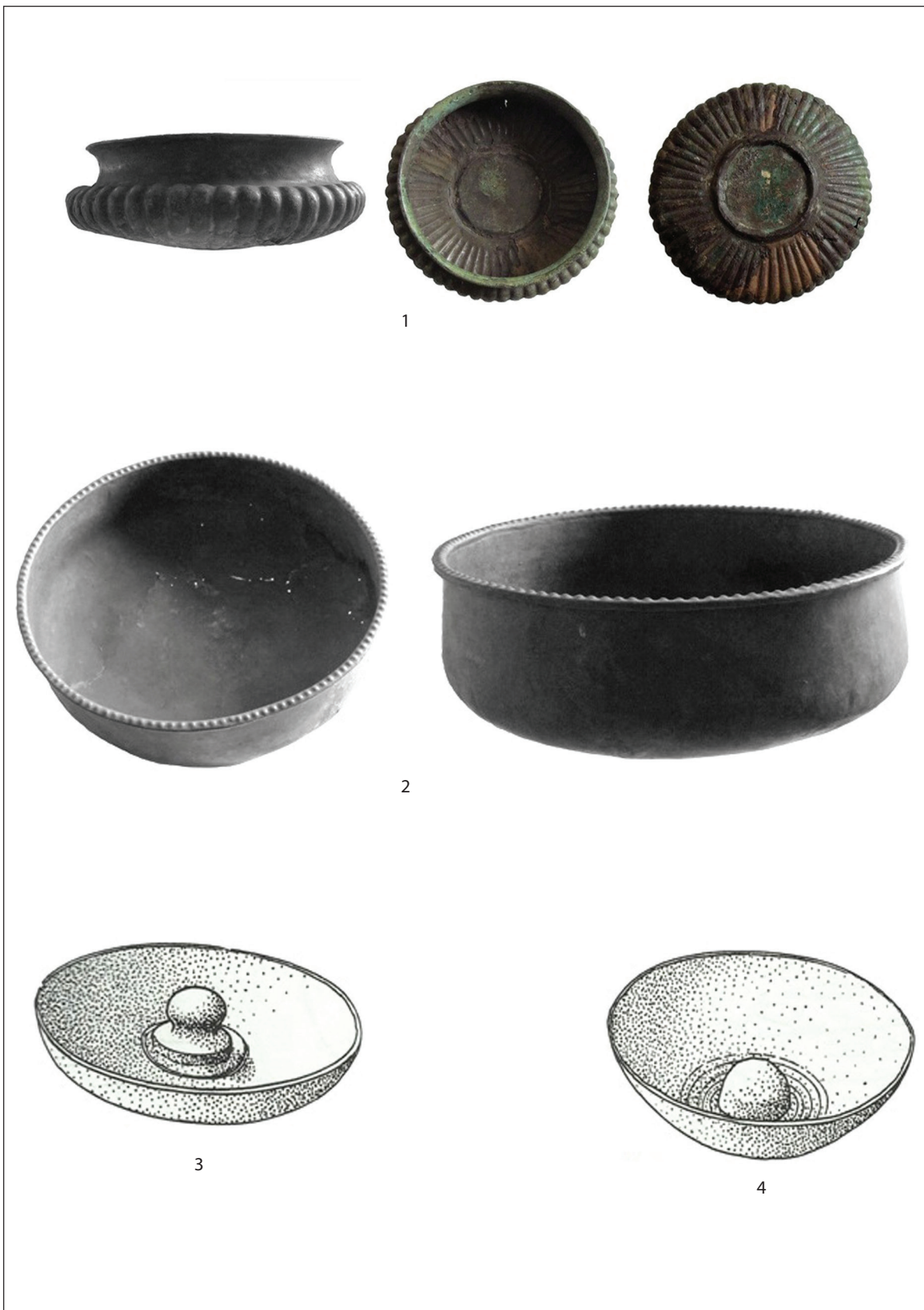
- Iron Age in the Central Balkans, *Balkanica*, XXVI, 35-56.
- Palavestra, A.* 1993, Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu, *Balkanološki institut, SANU, Beograd* 1993.
- Palavestra, A.* 1990, Praistorijska trgovina, *Balkanica*, XXI, 149-164.
- Палавестра, А.* 1984, *Кнежевски гробови на Централном Балкану*, САНУ, Београд 1984.
- Pare, C.* 1997, La dimension européenne du commerce grec à la fin de la période archaïque et pendant le début de la période classique, in: *Vix et les éphémères principautés celtiques*, ed. P. Brun and B. Chaume, Paris 1997, 261-286.
- Pare, C.* 1991, Furstensitze, Celts and the Mediterranean World: Developments in the West Hallstatt Culture in the 6th and 5th Centuries BC, *Proceedings of the Prehistoric Society*, 57, part 2, 183-202.
- Pare, C.* 1989, Ein zweites Fürstengrab von Apremont – “La Motte aux Fées” (Arr. Vesoul, Dép. Haute-Saône), in: *Untersuchungen zur Späthallstattkultur im ostfranzösischen Raum, Romisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz* 1989, 411-472.
- Parović-Pešikan, M.* 1985/86, Grčko-Italske i helenističke vaze iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 40/41, Sarajevo 1985/1986, 39-60.
- Parović-Pešikan, M.* 1982/83, The finds from Čungar and the problem of Italic import into the hinterland of the Adriatic, *Arch. Jugoslavica*, 22-23, 70-75.
- Паровић-Пешикан, М.* 1960, О карактеру грчког материјала на Гласинцу и путевима његовог продирања, *Старинар*, 11, 21-45.
- Parker Pearson, M.* 1999, *The Archaeology of Death and Burial*, Sutton Publishing, Stroud 1999.
- Parzinger, H.* 1993, Phrygische Doppelnadeln aus Boğazköy – Zur östlichen Herkunft einer balkanischen Nadelform, *Istanbuler Mitteilungen*, Vol. 43, 305-311.
- Payne, H.* 1940, *Perachora I. The sanctuaries of Hera Akraia and Limenia: the architecture, bronzes and terracottas*, Oxford 1940.
- Popović, Lj.* 1975, Arhajska grčka kultura na srednjem Balkanu, *Narodni muzej Beograd* 1975.
- Поповић, Љ.* 1956/57, Радолиште (прилог проучавању илирско-грчке културе у Македонији), *ЗНМ*, I, 75-94.
- Posluschny, G. A.* 2007, From Landscape Archaeology to Social Archaeology. Finding Patterns to Explain the Development of Early Celtic “Princely Sites” in Middle Europe, in: *Digital Discovery. Exploring New Frontiers in Human Heritage*, ed. J. T. Clark, E. Hagemeister, CAA 2006 Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology, Proceedings of the 34th Conference, Fargo, United States 2007, 131-141.
- Potrebica, H.* 2013, *Kneževi željeznog doba, Merdijani*, Zagreb 2013.
- Potrebica, H.* 2008, Contacts between Greece and Pannonia in the Early Iron Age with Special Concern to the Area of Thessalonica, in: *Import and Imitation in Archaeology*, ed. P. Biehl, Rassamakin, Y., Langenweissbach, Beier & Beran 2008, 187-212.
- Preložnik, A.* 2007, Japodska princesa z Libne? Ženska knežja oprava iz Špillerjeve gomile 2 na Libni, in: *Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan*, ed. Blečić, M., Črešnar, M., Hänsel, B., Hellmuth, A., Kaiser, E., Metzner-Nebelsick, C., Situla, 44, Ljubljana 2007, 505-517.
- Rathje, A.* 2008, Tracking down the Orientalizing, XVII International Congress of Classical Archaeology, Roma 22-26 Sept. 2008 Session: Long-distance contacts and Acculturation in central Italy from 1000 to 700 B.C., *Bollettino di Archeologia*, 23-30.
- Raubitschek, K. I.* 1998, *Isthmia Volume VII, The Metal Objects 1952-1989*, American School of Classical Studies, Athens 1998.
- Rolley, C.* 1995, Production et circulation des vases de bronze, de la Grande Grèce à l'Europe hallstattienne, *Ocnus*, 3, 163-178.
- Rolley, C.* 1991, Bronze en Messapie, I Messapi, *CISMG*, XXX, Taranto, 185-207.
- Rowlands, M. / Frankenstein, S.* 1998, The internal structure and regional context of Early Iron Age society in south-western Germany, in: *Social Transformations in Archaeology-Global and local perspectives*, ed. M. Rowlands, K. Kristiansen, Routledge 1998, 324-363.
- Rowlands, M.* 1998, Conceptualising the European Bronze and Iron Ages, in: *Social Transformations in Archaeology-Global and local perspectives*, ed. M. Rowlands, K. Kristiansen, Routledge 1998, 45-63.
- Sciacca, F.* 2008a, Veio. La metallotecnica orientalizzante e i rapporti con l'Oriente, XVII International Congress of Classical Archaeology, Roma 22-26 Sept. 2008 Session: Long-distance contacts and Acculturation in central Italy from 1000 to 700 B.C., *Bollettino di Archeologia*, 5-19.
- Sciacca, F.* 2008b, Commerci fenici nel Tirreno orientale: uno sguardo dalle grandi necropoli, XVII International Congress of Classical Archaeology, Roma 22-26 Sept. 2008 Session: Long-distance contacts and Acculturation in central Italy from 1000 to 700 B.C., *Bollettino di Archeologia*, 45-61.
- Sciacca, F.* 2006/07, La circolazione dei doni nell'aristocrazia tirrenica: esempi dall'archeologia, *Revista d'Archeologia de Ponent*, 16-17, 281-292.

- Spiacca, F.* 2005, Patere baccellate in bronzo. Oriente, Grecia e Italia in età orientalizzante, *Studia Archaeologica* 140, L'Erma di Bretschneider, Roma 2005.
- Sideris, A.* 2006, Achaemenid Toreutics in the Greek Periphery, in: *Ancient Greece and Ancient Iran: Cross-Cultural Encounters*, ed. S. M. Reze Darbandi, A. Zournatzi, Athens 2006, 339-352.
- Sicani, Elimi e Greci.* Storie di contatti e terre di frontiera, Catalogo della mostra, Palermo, Palazzo Belmonte Riso, 26 giugno – 10 ottobre 2002, a cura di F. Spatafora, S. Vassallo, Palermo 2002.
- Sparkes, B. A. / Talcott, L. / Richter, G. M. A.* 1970a, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries B. C., Part 1, The Athenian Agora, Vol. 12, American School of Classical Studies at Athens.
- Sparkes, B. A. / Talcott, L.* 1970, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries B. C., Part 2 Indexes and Illustrations, The Athenian Agora, Vol. 12, American School of Classical Studies at Athens.
- Spatafora, F. / Vassallo, S.* 2010, L'ultima città: rituali e spazi funerari nella Sicilia nord-occidentale di età arcaica e classica, Palermo, Regione sicilia, Assessorato dei beni culturali e dell'identità siciliana, Dipartimento dei beni culturali e dell'identità siciliana.
- Срејовић, Д.* 2002, Илири и Трачани, Дерета, Београд 2002.
- Sreјović, D. / Marković, Č.* 1981, A Find from Lisjevo Polje near Ivangrad, *Arch. Jugoslavica*, XX-XXI, 70-79.
- Steinhauer, G.* 2001, The Archaeological Museum of Piraeus, Latsis Group, Athens 2001.
- Stibbe, C.* 2003, Trebenishte: the fortunes of an unusual excavation, *Studia Archaeologica* 121, Roma 2003.
- Stipčević, A.* 1984, Kult heroiziranog pokojnika u ilirskoj religiji, u: *Duhovna kultura Ilira*, ur. A. Benac, Posebna izdanja ANUBiH knj. LXVII, CBI knj. 11, Sarajevo 1984, 215-221.
- Stocker, R., S.* 2009, Illyrian Apollonia: Toward a New Ktisis and Developmental History of the Colony, Unpublished PhD thesis, Department of Classics of the College of Arts and Sciences, University of Cincinnati 2009.
- Стойчев, Р.* 2009, Фиала мезомфалос в Тракия, Студии Културно наследство, Нов български университет, София 2009.
- Strong, E. D.* 1966, Greek and Roman gold and silver plate, Methuen, London 1966.
- Tagliente, M.* 1985, Elementi del Banchetto in un centro arcaico della Basilicata (Chiaromonte), in: *Mélanges de l'Ecole française de Rome, Antiquité* T. 97, No. 1, 159-191.
- Tarditi, C.* 2006/07, Importazioni greche ed élites indigene: presenza e funzione del vasellame in bronzo arcaico in area apula, *Revista d'arqueologia de Ponent*, 16-17, 310-317.
- Tarditi, C.* 1996, Vasi di bronzo in area Apula. Produzione greche ed italiche di età arcaica e classica, Pubblicazioni del Dipartimento di Beni Culturali dell'Università di Lecce, Settore Storico-Archeologico 8, Lecce 1996.
- Teleaga, E.* 2008, Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau 6. Jh.-Anfang des 3. Jhs. v. Chr., *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte* 23, Rahden/Westf 2008.
- Teržan, B.* 1995, Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa, in: *Handel, Tausch und Verkehr im bronze und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, ed. B. Hänsel, Südosteuropa-Schr. 17, Prähist. Arch. Südosteuropa 11, München/Berlin 1995, 81-160.
- Teržan, B.* 1987, The Early Iron Age of the Central Balkans, *Arch. Jugoslavica*, 24, 7-27.
- Teßmann, B.* 2004, Grabhügel 30 aus Rusanovići. untersuchungen zu Kontakten zwischen der Glasinac-Hochebene und dem Westlichen Japodischen Raum (Lika-Hochebene), *Godišnjak CBI*, Vol. XXXIII/31, Sarajevo 2004, 139-183.
- Testart, A.* 2001, Deux politiques funéraires, *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, 41, 3-4, 45-66.
- Thomason, K. A.* 2010, Banquets, Baubles, and Bronzes: Material Comforts in the Neo-Assyrian Palaces, in: *Assyrian reliefs from the palace of Ashurnasirpal II*, ed. A. Cohen, S. E. Kangas, University Press of New England 2010, 198-242.
- Thurston, T.* 2009, Unity and Diversity in the European Iron Age: Out of the Mists, Some Clarity?, *Journal of Archaeological Research*, Vol. 17, 347-423.
- Trachsel, M.* 2004, Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 104, Bonn 2004.
- Triester, Y. M.* 2007, The Toreutics of Colchis in the 5th-4th Centuries BC Local Traditions, Outside Influences, Innovations, Ancient Civilizations from Scythia to Siberia, 13, 67-107.
- Triester, Y. M.* 1997, The Role of Metals in Ancient Greek History, Brill Academic Publishers 1997.
- Truhelka, Č.* 1902, Sojenica u Donjoj Dolini (drugo iskopavanje god. 1901.), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XIV, Sarajevo 1902, 257-274.
- Tuck, S. A.* 1994, The Etruscan Seated Banquet: Villanovan Ritual and Etruscan Iconography, *American Journal of Archaeology*, Vol. 98, No. 4, 617-628.
- Васић, Р.* 2010, Белешке о Гласинцу: хронологија кнежевских гробова, *Старинар*, 59, 109-117.

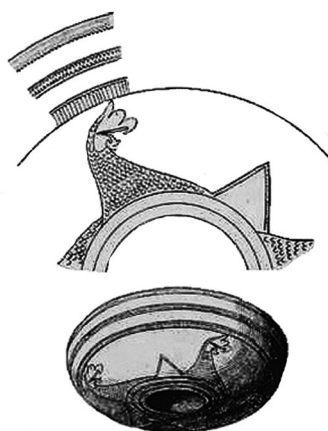
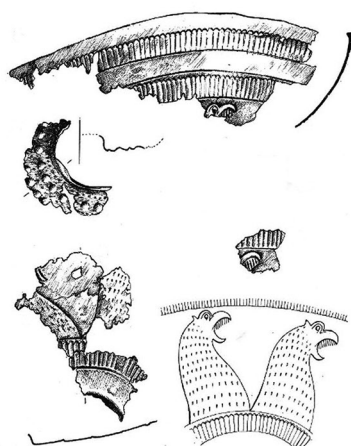
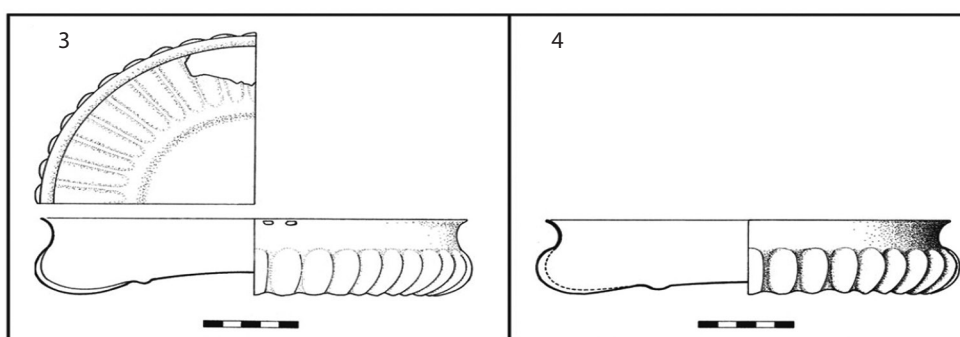
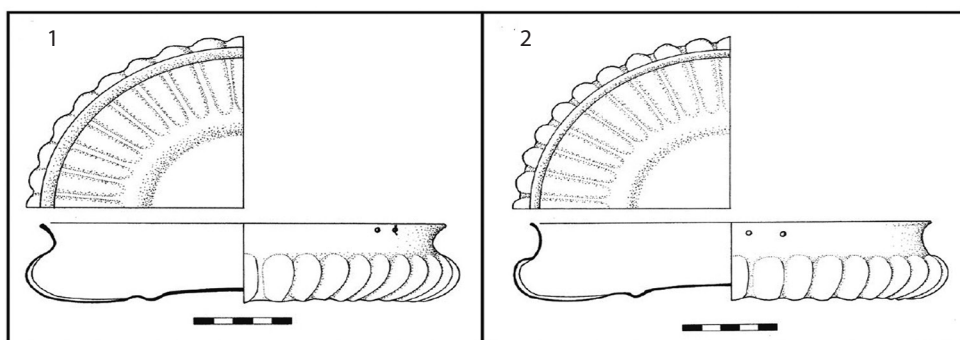
- Vasić, R. 2007, Kneginje Centralnog Balkana, in: Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan, ed. Blečić, M., Črešnar, M., Hänsel, B., Hellmuth, A., Kaiser, E., Metzner-Nebelsick, C., Situla, 44, Ljubljana 2007, 557-563.
- Bacuh, P. 2004, Белешке о Гласинцу – Аутаријати, Balcanica, XXXV, Београд 2004, 35-49.
- Vasić, R. 2003, To the North of Trebenishte, u: Trebenishte: the fortunes of an unusual excavation, C. Stibbe, Studia Archaeologica 121, Roma 2003, 111-133.
- Vasić, R. 2003b, Die Nadeln im Zentralbalkan: (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien), Prähistorische Bronzefunde, 13/11, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2003.
- Vasić, R. 2002b, Beleške o Glasincu – hronološka i teritorijalna pitanja, Balcanica, XXXII-XXXIII, 7-36.
- Bacuh, P. 2000, Аутаријати на Косову, Зборник радова Филозофског факултета XXX, Универзитет у Приштини 2000, 317-324.
- Vasić, R. 1999, Die Fibeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien), Prähistorische Bronzefunde, 14/12, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1999.
- Vasić, R. 1997, The Early Iron Age Regional Groups in the Užice Area, Balcanica, 28, 45-62.
- Bacuh, P. 1996a, О илирско-грчком благу из Новог Пазара, Новопазарски зборник, 20, 15-21.
- Bacuh, P. 1996b, Требениште и Синдос, ЗНМ, Vol. 16, No. 1, Београд 1996, 143-148.
- Vasić, R. 1993, An Etruscan bone box from south-west Serbia and the problem of Late Archaic imports in the central Balkan area, Arheološki vestnik, 43, 53-66.
- Vasić, R. 1991, Cultural Groups of the Early Iron Age in the West and Central Balkans and Possibilities of Their Ethnical Identification, u: Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog doba, ur. A. Benac, SANU i CBI knj. 44. Sarajevo–Beograd 1991, 73-82.
- Vasić, R. 1983, Greek Bronze Vessels Found in Yugoslavia, Živa Antika, 32-33, 185-194.
- Vasić, R. 1982, Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji, Godišnjak CBI, XX, knj. 18, Sarajevo 1982, 5-25.
- Vasić, R. 1975, Donja Dolina i Makedonija, Godišnjak CBI, XIV, Sarajevo 1975, 81-94.
- Verger, S. 2007, Les Étrusques, l'Italie du Nord et l'Europe transalpine (XIe-Ve s. av. J.-C.), Les Dossiers D'Archeologie, No. 322, 94-101.
- Владић-Крстић, Б. 1999, Народни живот и култура Срба у источној Херцеговини, Музеј Херцеговине у Требињу и Етнографски музеј у Београду 1999.
- Zotović, M. 1985, Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije, Zavičajni muzej u Titovom Užicu i Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd 1985.
- Жикић, О. 1979, Пробови илирских ратника – Кличево код Никшића, у: Сахрањивање код Илира, (ур.) М. Гарашанин, САНУ, Балканолошки институт, Београд 1979, 205-216.
- Young, S. R. 1958, The Gordion Tomb, Fall, 3-13.
- Węcowski, M. 2011, Symposium, or drinking together. The rise of the Greek aristocratic banquet (9th to 7th century B.C.), Wydawnictwo Sub Lupa, Warszawa 2011.
- Węcowski, M. 2002, Towards a definition of the symposium, in: Euergetias charin. Studies Presented to Benedetto Bravo and Ewa Wipszycka by Their Disciples, ed. T. Dedra, M. Węcowski, J. Urbanik, Warsaw 2002, 337-361.
- Wells, P. 2008, Trade and Exchange in Later Prehistory, in: Prehistoric Europe – Theory and Practice, ed. A. Jones, Wiley-Blackwell Publication 2008, 356-372.
- Wells, P. 1998, Identity and Material Culture in the Later Prehistory of Central Europe, Journal of Archaeological Research, Vol. 6 (3), 239-298.

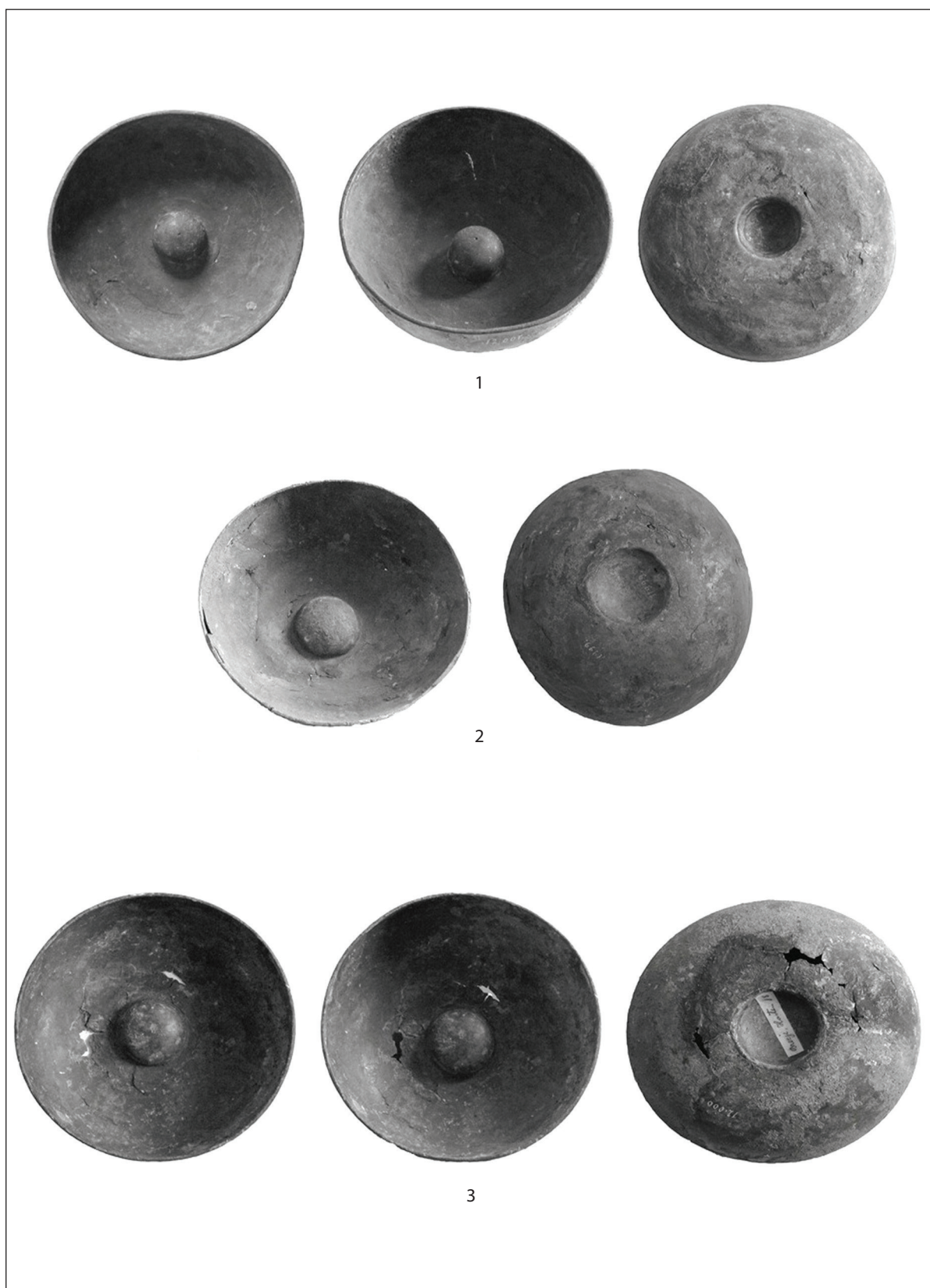
Tab. 1. *Inventar kneževskog groba s Ilijaka II/1*

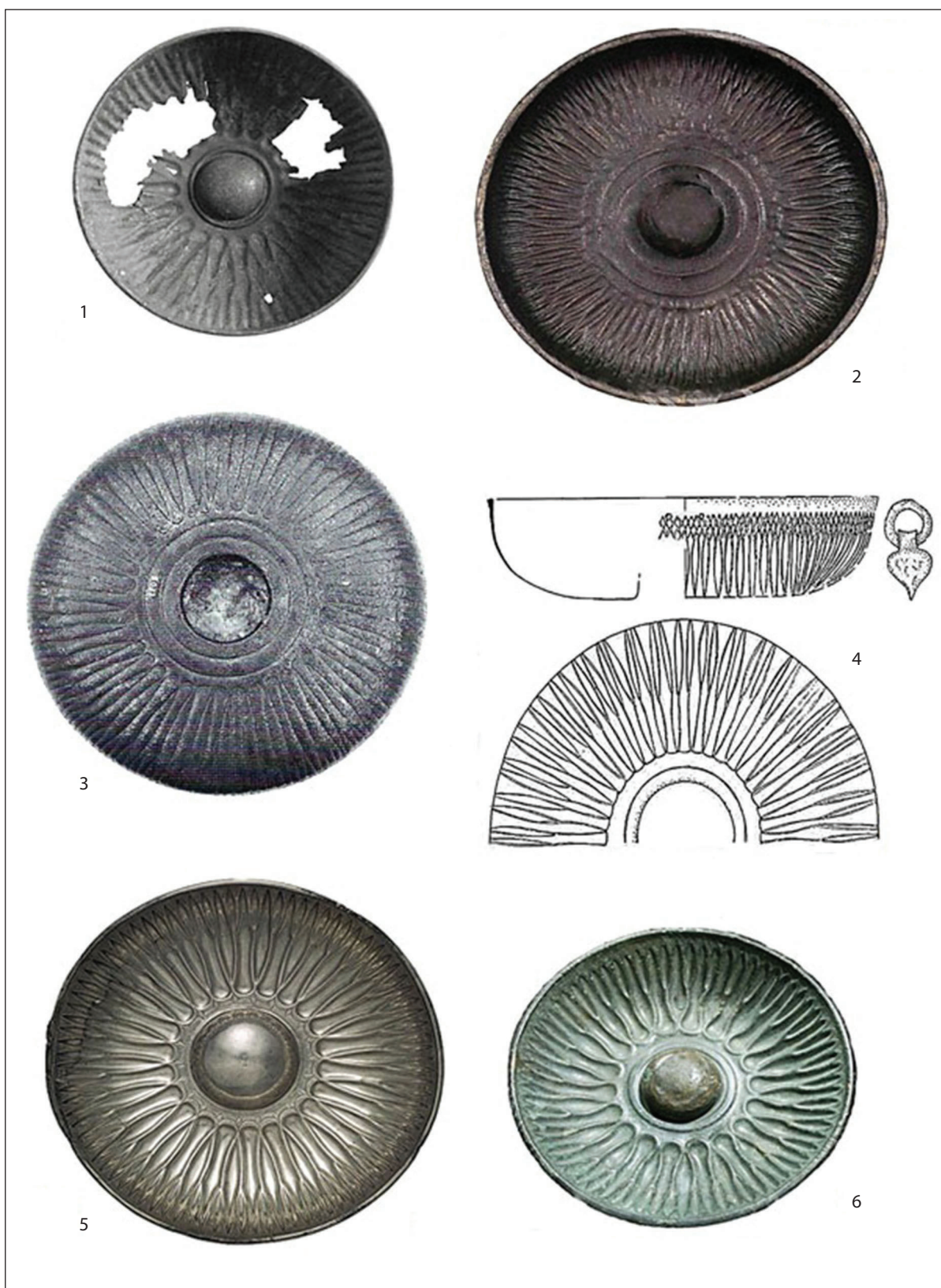
Tab. 2. *Importovane bronzane posude*: 1. Čitluci I/5 (ZMBiH, foto: A. Jašarević), 2. Osovo II/1 (ZMBiH, foto: A. Jašarević), 3. Ilijak XIII/1 (prema Teržan 1995), 4. Gordion (prema Teržan 1995)

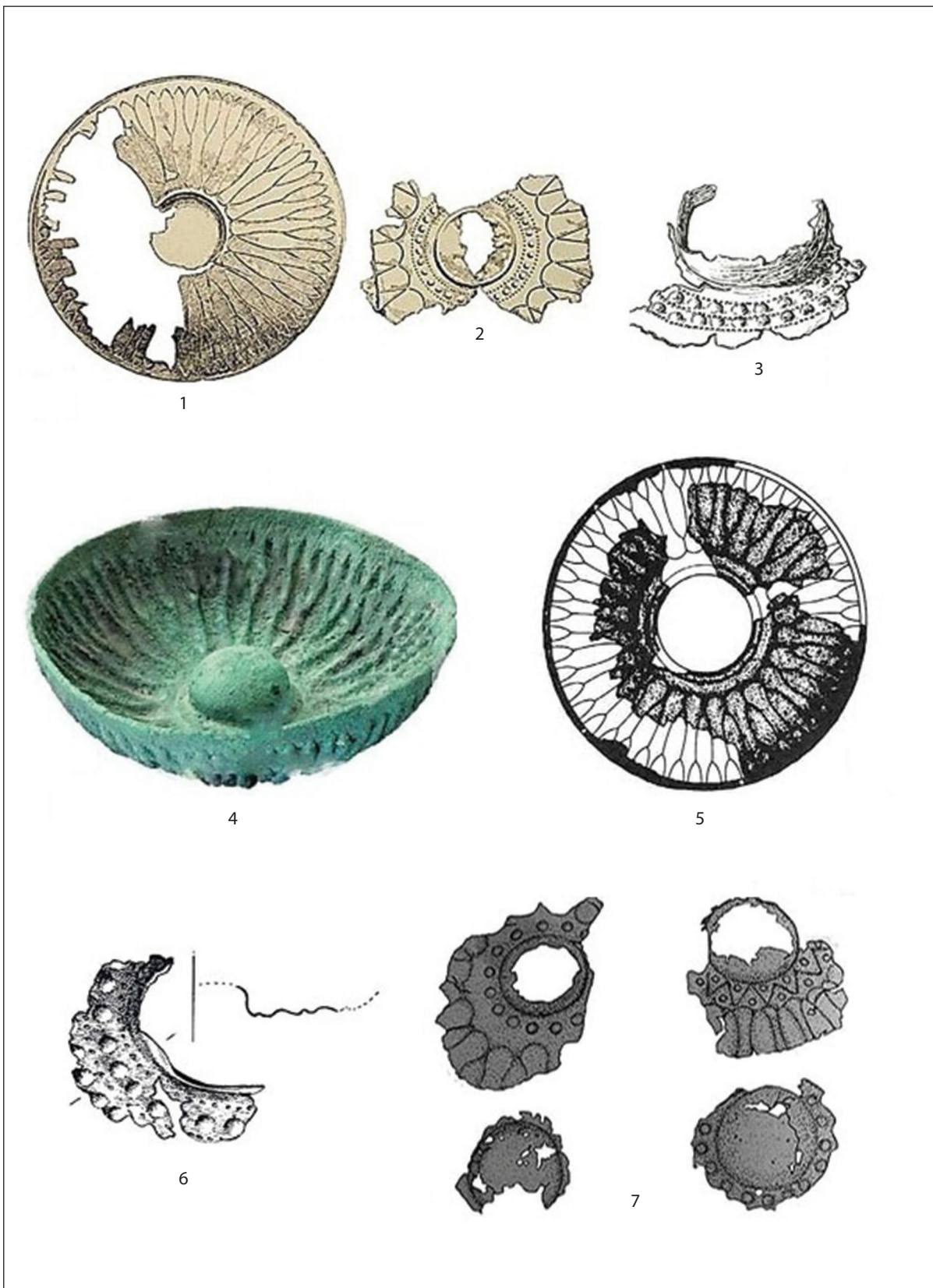
Tab. 3. Bronzane patere: 1. Palestrina, 2. Pontekagnano, 3. Červeteri,
4. Narsija (1-4: prema Sciacca 2006/2007); Fiale: 5. Glasinac (prema Čović 1983),
6. Olimpija (prema Furtwängler 1890), 7. Chiaromonte (prema Montanaro 2009/2010)

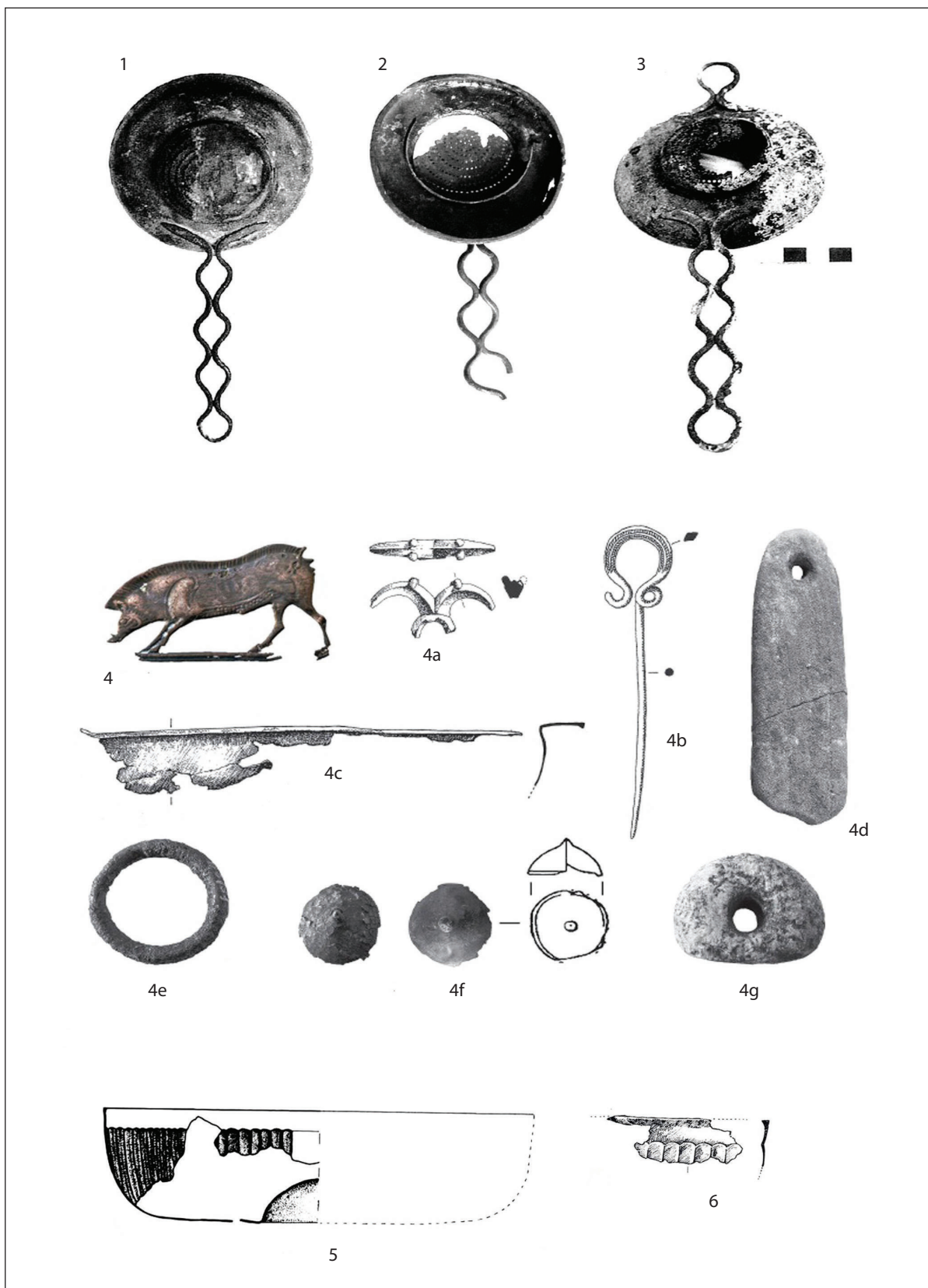
Tab. 4. *Omfalos fiale*: 1. *Brezje I/1-2* (ZMBiH, foto: A. Jašarević)

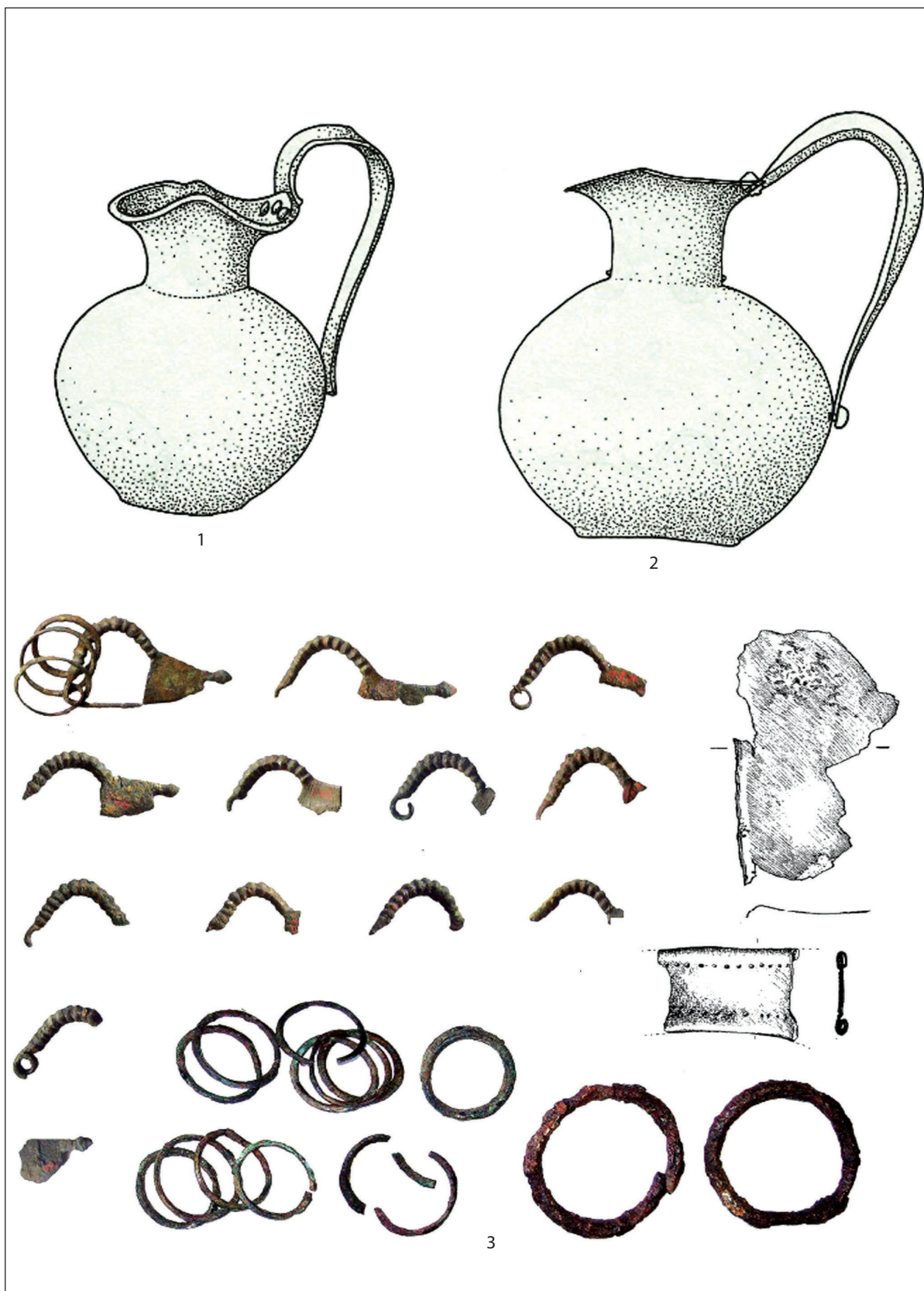
Tab. 5. *Lotos fiale*: 1. Osovo (ZMBiH, foto: A. Jašarević), 2. Troisen (prema Steinhauer 2001), 3. Makedonija (prema Sideris 2006), 4. Castiglione di Conversano (prema Lo Porto 1996), 5. Metropoliten muzej (<http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/66.116>), 6. Privatna kolekcija (www.cahn.ch)

Tab. 6. *Lotos fiale*: 1. *Olimpija* (prema Furtwängler 1890), 2. *Radolište* (prema Поповић 1956/1957), 4. *Olimpija* (prema Hatzl 2008), 5. *Sirakuza* (prema Albanese Procelli 2004), 6. *Potpećine* (prema Čović 1983), 7. *Radolište* (prema Кузман 1988)

Tab. 7. Bronzane cjediljke: 1. Via Emanuela-Ginos (prema Tarditi 1996), 2. Čitluci (ZMBiH, foto: A. Jašarević), 3. Purgatoria-Rutiliano (prema Tarditi 1996), Grobni nalazi Zagrađe I/3 (prema Blečić Kavur / Pravidur 2012); Omfalos fiale: 1. Chariamonte (prema Tagliente 1985), 2. Kusače (Čović 1983)

Tab. 8. Ojnohove: 1. *Bjelosavljevići*, 2. *Gordion* (1-2. Prema Teržan 1995),
3. *Inventar humke VIII/3* (prema Blečić Kavur /Pravidur 2012)

Tab. 9. *Bronzane ojnohoe*: 1-2. Čitluci V (ZMBiH, foto: A. Jašarević), 3-4. Bošova mogila, 5-6. Grudine, Ljubomir (prema Atanacković-Salčić 1977), 7. Kačanj (MH – Trebinje, foto: A. Jašarević)

Gradina na Kolojanju – sijelo gospodara donje Neretve

Snježana Vasilj
Sarajevo

Delta rijeke Neretve (Sl. 1) na sebe je skrenula pozornost već krajem starijeg željeznog doba, posebno od 4. st. pr. Kr. kada Teopomp, grčki pisac kojeg kasnije citira Strabon, u svojoj Geografiji (VII. 317) naglašava značaj trgovišta (ἐμπόριον) u Naronu, Neretvi gdje se, iako iskazano kroz određenu sumnju: „(...) nalazi keramičko posuđe s Hiosa i Tasosa“.¹ U tom kontekstu značaj Narone u djelu Περίπλους (Oplovbi) ističe i Pseudo Skilak. On u drugoj polovici IV.

st. pr. Kr. navodi da „(...) trijere (τριήρης) – lađe na vesla i trgovačke lađe na jedra – ploia (πλοῖα) uplovljavaju 80 stadija uzvodno uz rijeku Naron do velikog jezera i otoka u njemu koji je pogodan za zemljoradnju“.²

Zapravo, to je vrijeme (po B. Marijanu riječ je o 5. fazi željeznog doba na južnojadranskom području) kada se i na prostoru Hercegovine, posebno njezinom istočnom dijelu, sve više osjećaju grčko-italski utjecaji.³ Kasnije će tijekom

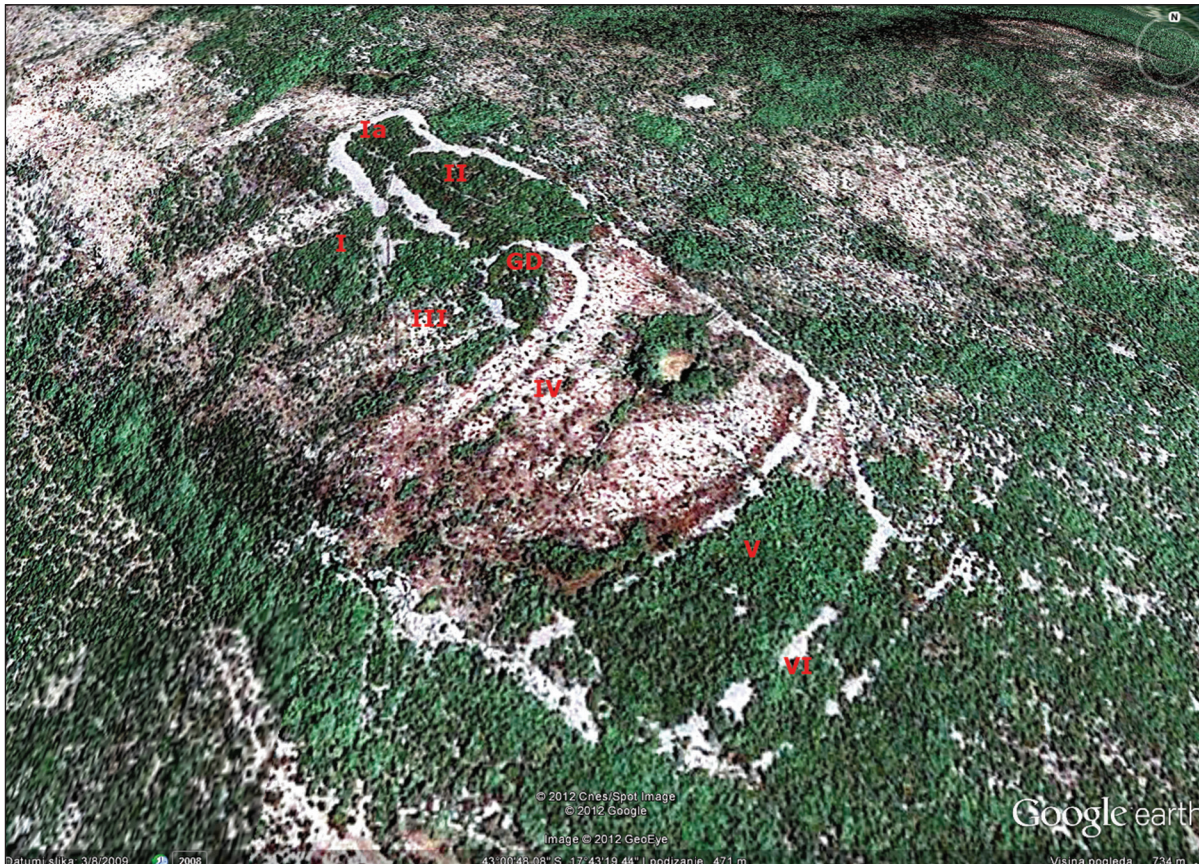

Sl. 1. Delta rijeke Neretve s lokacijom gradine na Kolojanju (satelitski snimak, prema Google Earth)

¹ Cambi / Pasini 1980, 286.

² Isto, 278-279; Gabričević 1980, 165, fn. 6.

³ Marijan 2001, 86-103; 160-161.

Sl. 2. Gradina Kolojanj (satelitski snimak Google Earth)

sljedećih stoljeća biti prihvaćene različite tekovine helenističkog svijeta što će ove krajeve, iako na periferiji grčkog svijeta, uvesti u taj kulturni krug. Najznačajniji posrednik, pritom, bila je rijeka Neretva. Svojim tokom povezala je istočnu obalu Jadrana s njezinim zaleđem, određujući tako sveukupan kulturno-povijesni razvoj čitave regije. Iako posude s Hiosa i Tasosa do sada nije pronađeno, različit arheološki materijal potvrđuje značaj ove regije i doprinos Neretve takvom razvoju.⁴

Uloga trgovišta u njezinoj delti neosporno je bila velika. Preko nje ostvarene su veze s različitim grčkim krajevima izravno s prekomorskim kolonijama južne Italije i Sicilije ili posredovanjem Ise, Fara i Korčule na srednjodalmatinskim otocima.⁵ Ipak, arheološka istraživanja (iako obilježena iznimno uspješnim istraživanjima tijekom zadnjeg desetljeća prošlog stoljeća, posebno otkrićem Augusteuma te rezimirana, između

ostalog, na dva znanstvena skupa održana u Metkoviću 1977. i 2001. god.) nisu u onom razmjeru u kojem bi se, s obzirom na značaj lokaliteta, ali i čitavog prostora, mogla očekivati.⁶ Njima je aktualiziran niz pitanja, a, između ostalog, i onih vezanih za Pseudo-Skilakovo jezero, poznato iz 24. poglavlja Pseudo-Skilakove *Oplovbe*, od niza znanstvenika povezano s deltom Neretve.⁷ U zadnje vrijeme postavlja se pitanje: radi li se ovdje o jednom ili, vrlo moguće, o dva emporija – jednom helenističkom i drugom, zapravo, kasnijoj rimskoj Naroni.⁸ Stajalište o Naroni kao jedinstvenom emporiju u neretvanskoj delti okolnosti na terenu u cijelosti ne opravdavaju. Naime, nema dovoljno nalaza koji bi potvrdili veći značaj Narone tijekom završnih faza starijeg želznog i tijekom helenističkog doba, što je već zamijetio C. Patsch,⁹ međutim, to ne znači da ih s

⁴ Zaninović 1980, 173-180; Gabričević 1980, 161-166; Nikolanci 1980, 155-160; Kirigin 2010, 148-149.

⁵ Katić 2009, 27-31.

⁶ Cambi 1980, 127-153; Marin 2003, 11-29; Marin 2002, 415-421; Katić 2009, 21-22.

⁷ Patsch 1906, 367-369; Suić 1955, 128-185.

⁸ Katić 2009, 22.

⁹ Patsch 1996, 367-368.

obzirom na karakteristične geološke pojave ovog područja u budućnosti nije moguće očekivati.

Za razliku od Narone (Vid kod Metkovića), nešto je drugačija situacija s njezinim neposrednim, ali i nešto daljim okruženjem kako u Republici Hrvatskoj tako i u Bosni i Hercegovini. Osim Male gradine koja se nalazi neposredno iznad Čapljine¹⁰ (poznata još od 1906. god.), nedavno su registrirani lokaliteti: Masline u Desnima na gradini Lukavac, nedaleko od Narone u RH i Dubine u Doljanima, smješten neposredno ispod gradine uz lijevu obalu rijeke Neretve u Bosni i Hercegovini. Na njima je pronađen zanimljiv arheološki materijal koji helenizam na ovim prostorima omogućava sagledavati u novom svjetlu.¹¹ Pored njih, ovom prigodom, pozornost bih skrenula na još jedan gradinski lokalitet, zapravo jednu od najvećih, a zbog položaja na kojem se nalazi zasigurno i jednu od značajnijih dosada neregistriranih gradina u donjem toku rijeke Neretve (Sl. 2).¹²

S oko 370 m dužine i 170 m širine, približno pravokutnog oblika, smještena je na istaknutom platou visoko iznad Hutovog blata kod danas slabo naseljenog mjesta Kolojanja u zaleđu općine Neum na 486 m nadmorske visine. Koliko se bez obavljenih istraživanja zasada može reći, radi se o gradini složenog tipa s izraženim elementima unutarnje podjele. To znači da je čini više zasebnih dijelova (cjelina) koji su mogli nastati istovremeno ili u intervalima *dodavanjem novih integralnih prostora prvobitnom jezgru*.¹³ Na terenu ih se, zasada, prepoznaje šest, međutim, nije moguće ustvrditi jesu li, u ovom kontekstu, sekundarna pojava ili su dio integralnog prostora gradine. Između njih posebno se izdvajaju dvije cjeline: pristupni prostor s ulazom i gradinska dominanta, *središte naselja*. Gradinska dominanta, GD prostor koji se inače doživljava kao mjesto naglašenog značaja za čitavu zajednicu, na tlocrtu ove gradine vrlo je prepoznatljiva (Sl. 3 i 4). Smještena je na posebno istaknutom mjestu, u ovom slučaju izvan centralnog gradinskog

Sl. 3. *Gradinska dominanta*
(kružni bedem) (foto: S. Vasilj)

Sl. 4. *Nastavak istočnog kružnog bedema gradinske dominantne* (foto: S. Vasilj)

prostora, na najvećoj točki gradine bliže sjevernom bedemu, mjestu gdje je dominirala ne samo prostorom gradine nego i daleko širim područjem. Pravilnog je kružnog oblika, promjera 43 m. Zapravo ima izgled prstenastog nasipa ispunjenog lomljenicama više od metra širine. Osim ovog iznimno upečatljivog prostora na gradini se, na izdvojenoj cjelini Prostor IV, također bliže sjevernom bedemu, uočava još jedna formacija eliptičnog oblika veličine 23 x 31 m. Za razliku od okolnog terena s karakterističnom mediteranskom makijom, ovaj prostor karakterizira visoko i gusto raslinje što možda upućuje na to da je riječ o trajnoj lokvi. Te lokve se još uvijek koriste i mogu se vidjeti na više mjesta upravo ovog dijela Hercegovine.

O drugim cjelinama ove gradine za sada se teško očitovati. U nešto je povoljnijoj poziciji Prostor Ia na njezinoj sjeverozapadnoj strani gdje se očito radi o dosta složenom ulaznom prostoru i Prostor VI na suprotnoj istočnoj strani koji je

¹⁰ Patsch 1906, 374-378.

¹¹ Šiljeg 2003, 267-272; Vasilj 2007, 147-150.

¹² Gradina na Kolojanju rezultat je Projekta „Podvodno i kopneno rekognosciranje područja Hutovog blata“ Ministarstva obrazovanja i znanosti Federacije Bosne i Hercegovine. Ovom prigodom posebno se zahvaljujem mr. sc. geologu Goranu Glamuzini koji nam je skrenuo pozornost na zanimljive kamene konstrukcije na ovoj lokaciji.

¹³ Suić 1976, 66.

nesumnjivo obrambenog karaktera. Ipak, njezin karakter na terenu određivao je istaknut, dominantan položaj. Osim što se sam po sebi doimao iznimno sigurnim, dodatno joj je zaštitu na terenu pružao čitav, vrlo prepoznatljiv, fortifikacijski sustav. Čini ga impresivan vanjski bedem približne dužine 5,5 km podignut čitavom dužinom njezinog perimetra. Međutim, zbog stanja na lokalitetu, velikih urušavanja i nepristupačnog terena zaraslog u neprohodnu makiju, o ovom bedemu teško je pružiti više podataka. S izuzetkom manjeg poteza na jugozapadnoj strani, zbog činjenice da je na terenu dosta prepoznatljiv, na neke njegove elemente ipak je moguće skrenuti pozornost. Radi se o bedemu približno pravilnog toka s pregibom na jugozapadnoj strani ispred gradini pristupnog prostora. Iako njegova struktura i druge karakteristike zasada nisu poznate, može se zaključiti da sa širinom od 2 i više metara, ovisno o položaju, danas ima izgled jednostavnog nasipa od lomljenog kamena. Izuzetak je pristupni prostor gdje se na jugozapadnom

dijelu perimetra nalazio glavni ulaz. U odnosu na liniju bedema bio je smješten bočno s izraženim istakom na lijevoj strani zbog, neosporno, što učinkovitije obrane s te, neprijatelju lakše dostupne strane. Inače, s obje strane ulaza nalaze se masivne kamene konstrukcije, vjerojatno ostaci obrambenih tornjeva, i danas dobro vidljivi (Sl. 5). O tomu s koliko su pozornosti građeni svjedoče ostaci njihove konstrukcije pri čemu se između lomljenica vide veći, grubo obrađeni kameni blokovi. U cilju što bolje zaštite, iza ulaznog prolaza nalazio se jedan relativno manji bedemom ograđen prostor označen kao Prostor Ia koji je je kroz otvor ili vrata otvorena na bedemu omogućavao pristup unutrašnjim dijelovima gradine. Zanimljivo konstruktivno rješenje ovog složenog obrambenog sustava još je jedan bedem, nešto uži, po izgledu danas jednostavan suhozid. Odvajao se od vanjskog bedema na sjeveroistočnoj strani gradine, točnije od Prostora V, tako što je paralelno s njim čitavom dužinom pratio njezin perimetar do nivoa ulaznog Prosto-

Sl. 5. Ulazni prostor s ostacima obrambenih kula (foto G. Glamuzina)

Sl. 6. Pogled prema donjoj Neretvi i delti (foto: S. Vasilj)

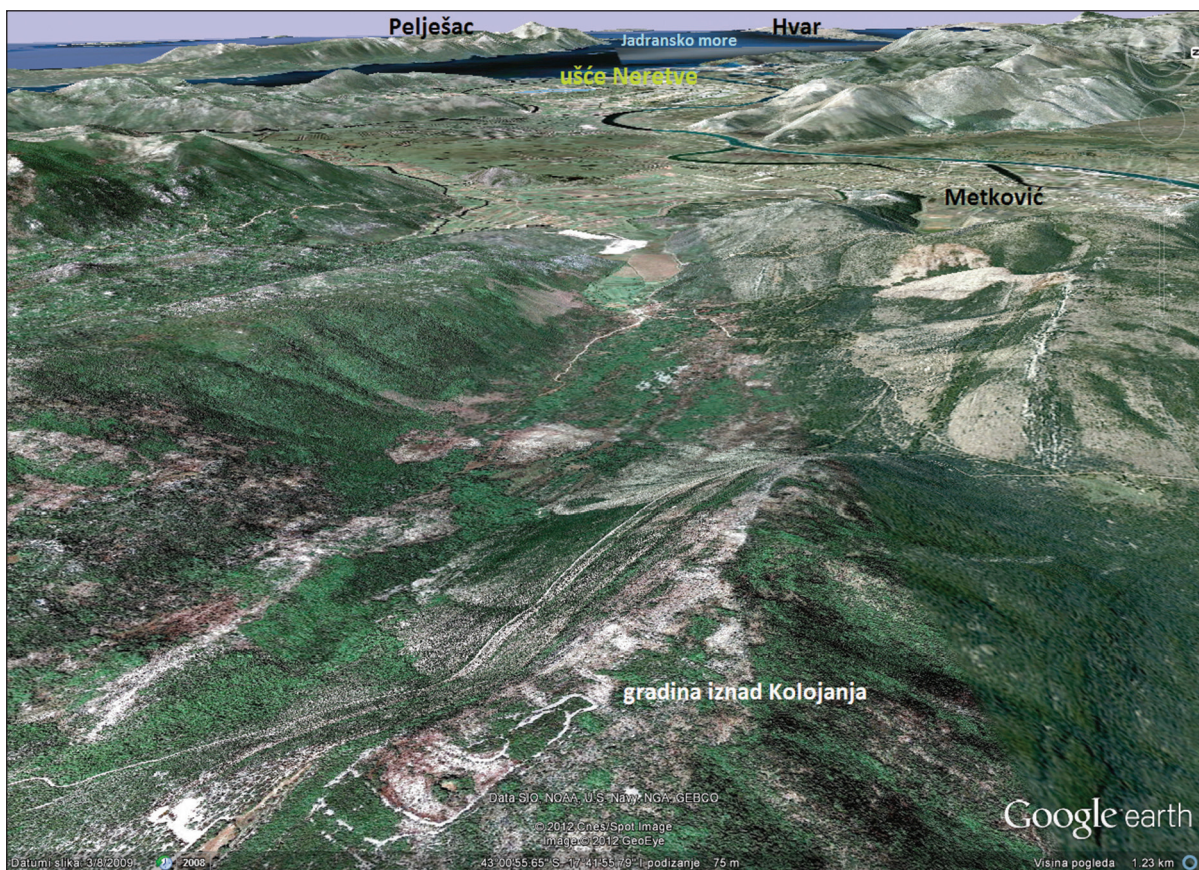
ra Ia na suprotnoj strani. Moguće da se, u ovom slučaju, radilo o hodnoj liniji koja je braniteljima omogućavala određenu komunikaciju između ovih dvaju suprotnih dijelova gradine.

Sustav obrane, osim ovog, činio je i niz drugih na terenu još uvijek prepoznatljivih, vjerojatno naknadno podignutih bedema. Vidljivi su na potezu ispred glavnog ulaza i utvrđenog ulaznog prostora uz južni bedem gdje se uočavaju određene intervencije, moguće neka proširenja ili potporni zidovi. Obrambenu ulogu svakako su mogli imati i bedemi, bolje reći zidovi koji su, kako je već predočeno, unutarnji prostor gradine dijelili na zasebne dijelove. Ipak, o tomu će se moći govoriti tek nakon istraživanja, kada će biti moguće pružiti odgovore na brojna pitanja koja se u kontekstu jednog ovakvog lokaliteta postavljaju.

Za sada dovoljno je ukazati na važnost položaja na kojem se nalazila, a s kojeg se pruža nevjerojatan, zapravo fascinirajući pogled na široki prostor donje Hercegovine (Sl. 6). Očito da je mjesto odabrano smišljeno od onih (u ovom slu-

čaju uvjerena sam Daorsa) koji su s jedne strane bili svjesni ove pozicije, a s druge uloge koju je na takvom mjestu trebala preuzeti. Svojim gospodarima omogućavala je pod kontrolom imati ne samo donji tok rijeke Neretve, njezinu deltu, Neretvanski kanal i pomorski prolaz prema Pelješcu i Hvaru (Sl. 7) nego i široki prostor Hutovog blata sa svim jezerima (Sl. 8), prometne pravce prema Popovom polju, Stocu (Sl. 8), Neumu i istočnoj Hercegovini. Također je kontrolirala najbliži put prema Ošanićima (udaljenim tek 12 km prema sjeveroistoku), toku rijeke Neretve sjeverno od Čapljine i dolini Trebižata, otvorenu prema zapadu, duboko u unutrašnjost delmatskog teritorija (Sl. 9).

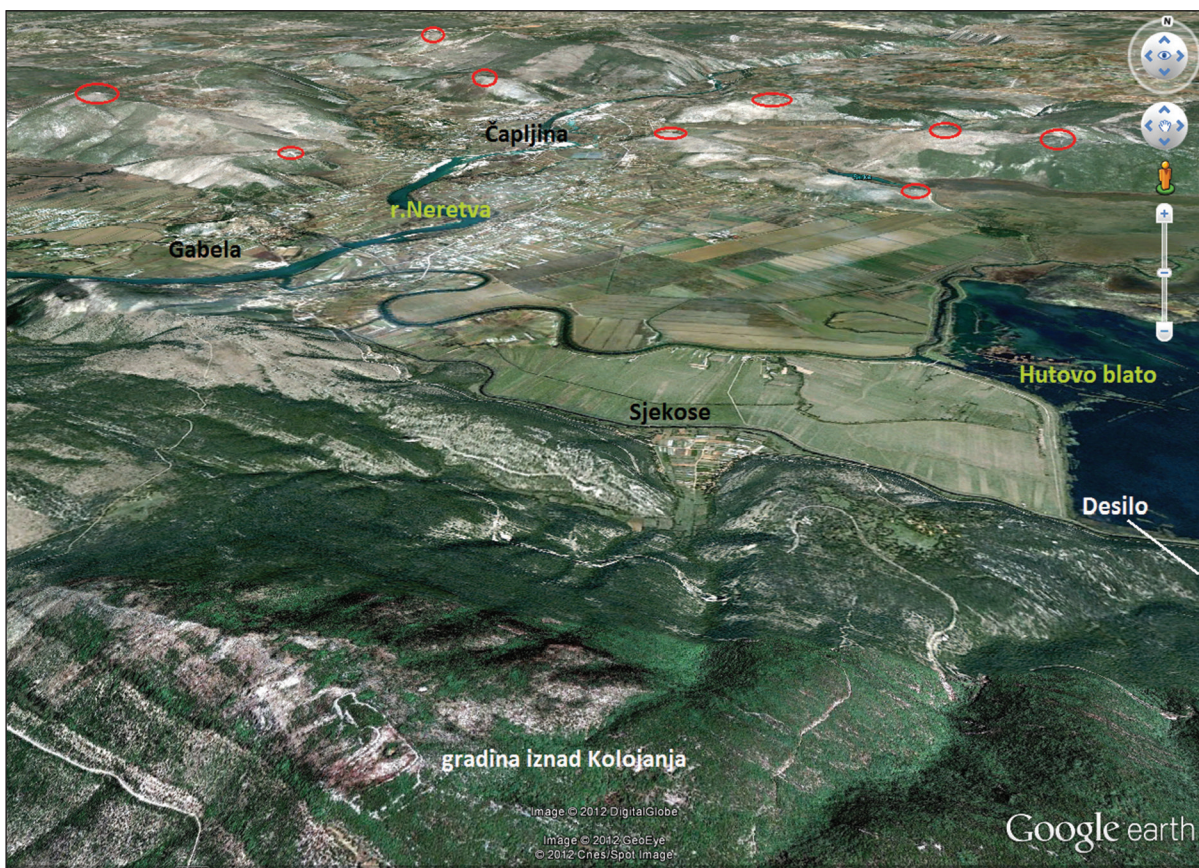
S posebnom pozornošću treba je promatrati u odnosu na donju Neretvu i plovni put koji je od emporija u delti vodio prema unutrašnjosti uzvodno do rijeke Krupe, a zatim njezinim starijim tokom (danas vidljiv ispod Svitavskog jezera) do Svitave, zapravo krajnje točke na istoku Hutova blata (Karta 1). Njegov značaj na terenu

Sl. 7. Položaj gradine Kolojanj prema ušću Neretve, Pelješcu i Hvaru

Sl. 8. Položaj gradine Kolojanj prema Hutovom blatu, jezeru Desilo i Daorsonu

Sl. 9. Položaj gradine Kolojanj prema Čapljini, sjevernoj Neretvi i na zapad prema Ljubuškom

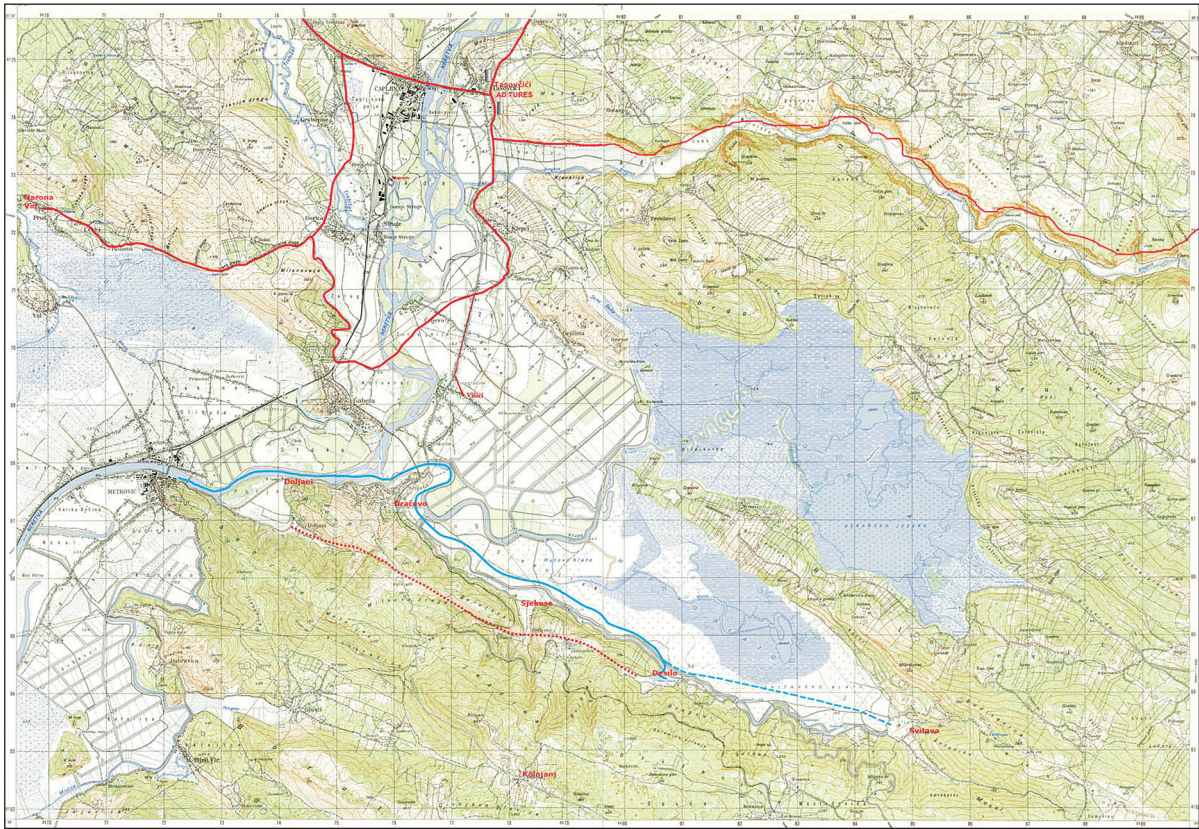
Sl. 10. Pogled sa sjeverne strane Hutovog blata na gradinu Kolojanj i položaj lokaliteta Desilo i Sjekose (foto: S. Vasilj)

Sl. 11. Reljef Dioskura iz Dračeva (prema Paškvalin 1980.)

Sl. 12. Pogled na Hutovo blato i jezero Desilo s istoka, označene pozicije lokaliteta Desilo i gradine Kolojanj (foto: Solvej)

Karta 1. Plovni i kopneni put trgovišta u Naroni do Desila (izradio A. Abdurahmanović)

potvrđuje niz lokaliteta: Tasovčići koji su na sebe davno skrenuli pozornost,¹⁴ Dubine-Doljani gdje je pronađen zanimljiv arheološki materijal koji, osim što potvrđuje kontinuitet ovog naselja od prapovijesti do srednjeg vijeka, posebno svjedoči o njegovu značaju u helenističko doba,¹⁵ Sjekose gdje su registrirani ostaci većeg naselja, Dračevo s reljefom Dioskura,¹⁶ (Sl. 11) božanskih blizanaca, „jahača bijelih konja“ koji su uklesani u živu stijenu upravo uz ovaj put bdjeli nad životima njegovih lađara, putnika i konjanika, te jezero Desilo koje se s bogatim arheološkim materijalom, osim što svjedoči o različitim kulturnim utjecajima od eneolitika do kasnog srednjeg vijeka, promovira kao značajna luka, posebno prometna tijekom zadnjih stoljeća stare ere¹⁷ (Sl. 10). Zbog takvog značaja jezero Desilo ne bi trebalo promatrati izvan konteksta gradine na Kolojanju. Na to ukazuje i situacija na terenu. Zbog tek nešto više od 1,5 km udaljenosti, jeze-

ro Desilo se čini kao logičan punkt – luka preko koje je ova gradina komunicirala s emporijem u Naronu. Međutim, čini se da redovita trgovačka razmjena nije jedino za što su gospodari gradine na Kolojanju koristili ovu luku. Razloga je očito bilo i drugih. Jezero Desilo, svojim zanimljivim položajem izdvojeno od centralne vodene mase Hutova blata i zavučeno između dvaju brda Puplica i Lopate, tvorilo je skrovitu luku koja je gospodarima s Kolojanja neosporno pružala zaštitu i pri gusarskim aktivnostima koje zasigurno u ovakvim uvjetima nisu izostajale. Dapače, u to vrijeme piraterija je česta te i službeno potvrđena aktivnost ilirskih zajednica na većem, posebno južnom dijelu istočnojadranske obale koju je, s obzirom na položaj, jednim dijelom sigurno i kontrolirala (Sl. 12).

Dominantan položaj i kontrola širokog prostora, posebno donje Neretve i njezine delte, potiče na promišljanje o važnosti gradine na Kolojanju kroz duži vremenski period, pa razumljivo i tijekom rimskih vojnih djelovanja posljednjih stoljeća prije Krista. Pritom se teško oteti dojmu da zbog takvog strateškog značaja nije činila

¹⁴ Bojanovski 1988, 98.

¹⁵ Vasilj 2012, 113-134.

¹⁶ Paškvalin 1980, 53-61.

¹⁷ Atanacković-Salčić 1981, 11-26; Vasilj 2007, 147-150; Vasilj / Forić 2009, 156-163.

važnu kariku u obrambenom sustavu, zapravo mostobranu uspostavljenom na donjoj Neretvi od Rimljana i njihovih saveznika Daorsa, na čijoj teritoriji se nalazila, te njima suprotstavljenih, ekspanzionistički raspoloženih Delmata.¹⁸ Na Daorse pritom ne bi trebalo gledati, što je do sada bio slučaj, kao na snagu koja je Rimljanima osiguravala pozadinsku zaštitu¹⁹ nego kao na partnera koji je svojim saveznicima bio u stanju pružiti izravnu i brzu pomoć. Ne vjerujem da upravo gradina na Kolojanju nije primjer za to. Očito da je upravo s nje bilo moguće intervenirati na široj teritoriji jer je, primjerice, od Narone, Vida kod Metkovića, udaljena ne više od 6-7 km.

Svoje savezništvo Daorsi su dugo dokazivali. Već 156. god. pr. Kr. pružaju potporu, najprije Gaju Marciju Figulu u vrijeme pohoda u delmatsku zemlju kada je zbog zime bio prinuđen napustiti ratište te se povući u područje sigurne Nerone, a zatim njegovom uspješnijem nasljedniku Publiju Korneliju Scipionu Naziki, osvajaču Delminija, 155. god. (zapravo sve do sredine 1. st. pr. Kr. kada se Publije Vatinije pod pritiskom Delmata 44. god. pr. Kr. iz Narone morao povući, ne negdje blizu nego na jug, u sigurni Dirahij).²⁰ Tada su se napušteni Daorsi našli na udaru ratobornih Delmata. Poraza koji je uslijedio sigurno nije bila pošteđena niti gradina na Kolojanju, ali o tomu će zasigurno bolje posvjedočiti istraživanja koja bi se na terenu trebala dogoditi i pružiti odgovore na brojna pitanja koja za sada nedostaju.

Summary

Gradina Kolojanje – Meetingplace of the masters of Neretva

In the hinterlands of the Neum municipality there are remains of an impressive hilltop settlement (gradina) about 380 m long and 170 wide and placed on the high plateau above the Hutovo blato and delta of Neretva River close to the Kolojanj village. It is a complex type of gradina with six areas encircled with

walls which were protected by the strong fortification system. In this complex are clearly visible: approaching area with the complicated entrance and city dominance. The entrance was placed on the left side from the wall line. It was protected by the ISTAKA on the left side and towers which are still visible. City dominance is the most prominent point of the gradina, as well as the most significant area for the whole community. It has a shape of the ring wall of 43 meters in diameter and it is made out of the chopped stones. By its prominent placement gradina ensured the control of the wide area: lower Neretva, mouth of the river, channel of Neretva and maritime passage to Pelješac peninsula and Hvar, area of Hutovo blato, communications to Popovo polje, Neum and Ošanići (Daorson) as well as to Neretva river northern from Čapljina and river Trebižat on the west. Special attention have to be paid to its role in the context of lower Neretva and its mouth since many important routes were leading through this area to the hinterlands there during the last centuries BC. Many discovered sites confirm this thesis. The Desilo lake is promoted as an important harbour along with the sites Tasovčići, Doljani, Dračevo. We also have to emphasize its strategic importance for the period of the Roman military activities in this area, especially in the last decades of the old era, where it makes an important part in the system of defence. Actually it plays a bridgehead between Romans and their allies Daorsi and bellicose Delmati on the other side.

Literatura

- Atanacković-Salčić, V.* 1981, Arheološko nalazište na području Hutova Blata, Hercegovina, 1, Mostar 1981, 11-26.
- Bojanovski, I.* 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela ANUBiH LXVI, CBI ANUBiH/6, Sarajevo 1988.
- Cambi-Pasini, N.* 1980, Antički izvori o Naroni i Neretvi. Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD, 5, Split 1980, 279-293.
- Cambi, N.* 1980, Antička Narona – urbanistička topografija i kulturni profil grada. Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD, 5, Split – Zagreb 1980, 127-153.
- Cambi, N.* 1988, Narona u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranoj antici. Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih kulturnih kretanja u jugoistočnoj Europi, Sarajevo 1988, 39-56.
- Gabričević, A.* 1988, Narona i Grci. Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD, 5, Split – Zagreb 1988, 161-167.

¹⁸ Zaninović 1976, 169-184; Zaninović 1980, 173-180; Gabričević 1980, 161-163.

¹⁹ Zaninović 1980, 1; Gabričević 1980, 162, fn. 14, 15, 16.

²⁰ Bojanovski, 1988, 40; Zaninović, 176.

- Katić, M.* 2009, Urbanistički i kulturni profil antičke Isse, Doktorska disertacija, Zadar 2009.
- Kirigin, B.* 2004, Faros, parska naseobina, prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji, VAHD, 96, Split 2004, 9-301.
- Marijan, B.* 2000, Željezno doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina, južna Dalmacija), VAHD, 93, Split 2000.
- Marin, E.* 2002, Novi helenistički nalaz iz Salone i Naroni, Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana, Split 2002, 415-421.
- Marin, E.* 2003, Naronitanski Augusteum i arheološka istraživanja u Naroni 1988.-2001., Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, izdanja HAD-a, 22, Zagreb 2003, 11-50.
- Nikolanci, M.* 1980, Iris Ilyrica. Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD, 5, Split – Zagreb 1980, 155-160.
- Paškvalin, V.* 1974, Interpretacije likovnih predstava na stijeni kod Dračeva (Čapljina), Starinar, XXIII, Beograd 1974, 53-61.
- Patsch, C.* 1906, Pseudo-Skilakovo jezero, GZM, XIII, Sarajevo 1906, 367.
- Suić, M.* 1953, Gdje se nalazilo jezero iz 24. poglavlja Pseudo-Skilakova Peripla, GZM, 8, Sarajevo 1953, 111-129.
- Suić, M.* 1976, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976.
- Šiljeg, B.* 2003, Neki antički lokaliteti naronitanskog agera, HAD, 22, Zagreb 2003, 267-272.
- Vasilj, S.* 2007, Lake Desilo, Hutovo blato: Archaeological investigations – Short report, Proceedings of the 13 Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, Zadar, Croatia 2007, 147-150.
- Vasilj, S. / Foric, M.* 2009, The Secrets of the Illyrian Warriors' Harbor. Skyllis 2, DEGUWA, Pretzfeld 2009, 156-163.
- Vasilj, S.* 2012, Arheološki lokalitet Doljani – Dubine u općini Čapljina, Bosna i Hercegovina, Prilog istraživanja donjeg toka rijeke Neretve, Godišnjak CBI ANUBiH 39, Sarajevo 2012.
- Zaninović, M.* 1966, Ilirsko pleme, Delmati, I. dio, Politička povijest i teritorijalna rasprostranjenost, Godišnjak ANUBiH 4, CBI 2, Sarajevo 1966, 23-33.
- Zaninović, M.* 1976, Rimska vojska u razvitku antike na našoj obali, Materijali XII, Beograd 1976, 169-184.
- Zaninović, M.* 1998, Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike. Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD, 5, Split – Zagreb 1998, 173-180.

Istočnobosanska rudarska oblast

Edin Veletovac
Sarajevo

Uvod

Osvajanjem područja provincije Dalmacije i njenog sastavnog unutrašnjeg dijela, na kojem se danas nalazi Bosna i Hercegovina, Rimljani su započeli sistemsku eksploataciju zauzetih teritorija. To se posebno odnosi na aspekt rudarskih aktivnosti u unutrašnjosti same provincije gdje su postojali izuzetno bogati nalazi metala. Rudna nalazišta na području Bosne i Hercegovine u vrijeme rimske vlasti mogu se podijeliti na tri osnovne oblasti: zapadnobosanska, sred-njobosanska i istočnobosanska rudarska oblast. U ovom radu pažnja će se koncentrisati na posljednju nabrojanu regiju, gdje se ujedno nalazio i centar rudarske administrativne uprave na području kompletne provincije Dalmacije, a poslije i čitave Panonije. Rudarska aktivnost je ovdje nastavila svoj kontinuitet i nakon pada rimske države krajem V stoljeća te je kroz period sred-njeg vijeka bila značajno rudarsko središte. Ipak, tokom osmanske uprave, ova oblast biva postepeno zanemarena i polako pada u zaborav, a tek dolaskom Austro-Ugarske monarhije i ozbiljnim angažovanjem državnih službenika osamdesetih i devedesetih godina XIX stoljeća počinju sistematika istraživanja na području oko Srebrenice.

Prvi koji je izvršio istraživanje na ovom prostoru i napisao rad na tu temu bio je Ludvig Pogatschnig.¹ On je utvrdio da se na prostoru Gradine kod Srebrenice mogu razlikovati dva perioda u njenoj aktivnosti: rimsko doba i sred-nji vijek. U idućim godinama zajedno s njim na istraživanjima je sudjelovao Vaclav Radimsky koji je bio jedan od najzaslužnijih za brojna ot-

krića s područja okoline Srebrenice i koji je svojim istraživačkim radom uveliko doprinio da se razumije važnost ovog antičkog grada. Međutim, sve do 1891. godine nije bilo poznato pravo ime ovog administrativnog središta. Te godine, u svom članku Vaclav Radimsky je na osnovu dva epigrafska spomenika konačno utvrdio ime ovog drevnog grada – *Domavia*.² To je bilo ujedno i prvi put kada se spominje njegovo ime. Na prostoru Domavije otkriveni su brojni nalazi koji pripadaju antičkom periodu i mnogo su pomogli u rekonstrukciji izgleda ovog grada o čemu će riječi biti nešto kasnije.

Uprava u istočnobosanskoj rudarskoj oblasti

Službenim osnivanjem provincije Gornji Ilirik (*Illyricum Superior*), kasnije nazvanom Dalmacija nakon završetka Batonovog ustanka 9. god. n. e., rimska vlast počinje s konsolidovanjem svoje uprave na ovim prostorima. To je istovremeno označilo početak eksploatacije rudnih nalazišta ne samo na području istočne Bosne već na čitavom prostoru koji danas zauzima Bosna i Hercegovina. Istočnobosanska rudonosna oblast je prije svega obuhvatala današnje Podrinje i krajeve istočne Bosne. Na ovom teritoriju je živio ilirski narod Dindara. Iako se uopšteno smatra da se rudarska aktivnost na području istočne Bosne može posmatrati tek od dolaska Rimljana, to nikako ne može biti tačno. U prilog ovoj činjenici ide prahistorijski nalaz s prostora iz okoline

¹ Više: Pogatschnig 1890, 125-130.

² Radimsky 1891, 8; CIL III 08359 = CIL 03, 12720a = AHB p 165; CIL III, 08360 = CIL 03, 12720b = AHB p 167.

Tuzle.³ Kako oko navedenog grada nije pronađeno nijedno rudište niti njihovi ostaci, zasigurno je da je ovaj nalaz došao iz brojnih rudokopa iz okoline Srebrenice. Centri rimske uprave su se nalazili na dva mjesta na prostoru oko današnjeg grada Srebrenice: Gradina Sase – *Domavia* i Skelani – *Municipium Malvesiatium*. Međutim, tokom I stoljeća n. e. u ovom regionu dosad još uvijek nije zabilježeno da je postojalo neko značajnije administrativno-upravno središte.⁴

Na početku II stoljeća car Trajan (*Marcus Ulpius Nerva Traianus Augustus*) prilikom ratova s Dačanima uspijeva da osvoji jedno ogromno prostranstvo koje je bilo naseljeno ovim velikim narodom. Pozadina tih pohoda je bilo iznimno bogatstvo Dakije (*Dacia*) zlatnom rudom. Taj događaj je imao za posljedicu skoro potpuno zanemarivanje srednjobosanske oblasti u kojoj se do tog perioda eksploatiralo zlato te preseljenje velikog broja rudara u novoosvojeno područje i potpuni fokus na eksploataciju zlatnih rudišta. Međutim, taj potez označio je i okretanje glavne pažnje u smjeru proizvodnje srebrne rude na teritoriji istočne Bosne. U vremenu vladavine cara Antonina Pija (*Titus Aurelius Fulvius Boionius Arrius Antoninus Pius*) koji je vladao 138–161. god. n. e. pretpostavlja se da pada osnivanje već prethodno spomenutog municipija *Malvesiatium*.⁵ Ipak, ovaj grad nikad nije doživio takav

razvoj i uspjeh kao njegov susjed Domavija. Razlog je vrlo jasan, a taj je da je Domavija raspolažala rudnim bogatstvima koje *Malvesiatium* nije imao. Sudeći po čitavom nizu natpisa na kojima se spominje njegov naziv (Požega, Užice, Skelani, Stari Brod, Rudo, Misajlovina, Komine) s obje strane Drine, *municipium Malvesiatium* je pod svojom jurisdikcijom imao čitavo Srednje Podrinje sve do ušća Lima i Prače u Drinu.⁶ Pitanje osnivanja municipija Domavije još uvijek nije definitivno riješeno, ali može se pretpostavljati da on pada otprilike u isto vrijeme kada i *municipium Malvesiatium*, dakle u periodu vladavine Antonina Pija.

Argentarije na rijeci Drini su bile podijeljene provincijskim granicama Dalmacije i Panonije. Kako se vidi iz epigrafske građe koja se odnosi na antičke Argentarije i koja potiče s tog područja, ovdje je intenzivna proizvodnja otpočela s carevima Trajanom i Hadrijanom (*Publius Aelius Traianus Hadrianus Augustus*), koji su osobitu pažnju posvetili ovdašnjim rudnicima srebra.⁷ Iza spomenika iz Tegara kod Bratunca možda se krije jedan od prvih prokuratora Argentarije iz Dalmacije, ukoliko je pretpostavljeno čitanje natpisa tačno.⁸ Spomenik pripada vremenu prije Marka Aurelija (*Marcus Aurelius Antoninus Au-*

³ Riječ je o jednoj posudi u kojoj su pronađeni ostaci olovnog sjajnika (galenita) čija je namjena bila da se rastopi i upotrijebi za izradu. Čurčić 1908, 83.

⁴ Ivo Bojanovski je na osnovu jednog epigrafskog natpisa iz Rudog, ILJug III, 1558, tvrdio da je *Municipium Malvesiatium* nastao u doba dinastije Flavijevaca, dakle u periodu između 69. god. n. e. i 96. god. n. e. Ipak, taj spomenik je suviše teško rekonstruisati, budući da je od imena navodnog municipija navedeno samo slovo *M*, a također i prva dva slova *FL*, koja on pripisuje dinastiji Flavijevaca (*Flavius*), što se ne može uzeti kao definitivno, jer je to vrlo lako mogla biti osoba koja je imala gentilno ime *Flavius*.

D(is) M(anibus) / T(itus) F(lavius) Silva(nus) dec(urion) M(alvesatii?) / muni(cipii?) FL(avi?) / [(O municipiju Malvesiatium pogledati Bojanovski 1988, 177-192). Škegro se datirajući ovaj municipij u vrijeme dinastije Flavijevaca također poziva na Bojanovskog. (Škegro 1999, 63)

Dakle, kao što se može vidjeti, rekonstrukcija Ive Bojanovskog je isuviše nestabilna da bi se mogla uzeti kao činjenica.

⁵ Mesihović odbacuje tvrdnju Bojanovskog da je ovaj municipij nastao u doba Flavijevske dinastije iz I stoljeća iz jednog vrlo jednostavnog razloga, a taj je da se na natpisu koji potiče iz vremena Hadrijana ILJug III, 1544 = AE 1910, 216, spominje *civ(itatis)? / Dinda(rior(um)? ...]*, što implicira da se na jednom mjestu nisu mogle nalaziti dvije teritorijalno-upravne jedinice u isto vrijeme.

/ P(ublius) A(el(ius)? ---] / pri[nceps? civ(itatis)?] / Dinda(rior(um)?] / funct[us? ---] / 5 v(ivus) f(ecit) s(ibi) [et suis poste]ris[que eorum] / h(ic) [s(itus) e(st)]

Međutim na osnovu spomenika CIL III, 14219,7, na kojem se spominje Vijeće dekuriona (*III decreto decurionum*), koje je bilo jedno od najvažnijih institucija municipalnog središta, a koje se datira u doba Hadrijanovog nasljednika, Mesihović vremenski datira osnivanje municipija *Malvesiatium* u 158. godinu ili nešto ranije. Do toga zaključka se došlo na osnovu carske titulature Antonina Pija, koji je u vrijeme podizanja spomenika imao tribunske ovlasti po dvadeset prvi put, što se poklapa sa 158. godinom. (Mesihović 2011, 205)

Imp(eratori) Caes(ari) / T(ito) Ael(io) Hadr(iano) / Antonino Aug(usto) / Pio p(atri) p(atriciae) divi Hadr(iani) / 5 f(ilio) divi Traiani Part(hici) / nep(oti) divi Nervae / pron(epoti) pontific(i) / maximo tribun(icia) / potest(ate) XXI co(n)s(uli) / 10 IIII decr(eto) decur(ionum)

Ova pretpostavka se čini jako prihvatljivom i ima mnogo više potpore u materijalnim dokazima za razliku od tvrdnje Ive Bojanovskog koji je na osnovu proizvoljnog zaključivanja svoje mišljenje iznio kao nepobitnu istinu, a za njim su se povelili i drugi autori.

⁶ Mesihović 2011, 158.

⁷ Škegro 1991, 110.

⁸ / *procuratori] arg(entariarum) Del/matica[rum ... qui ob honorem] magistratus /*

gustus), možda vremenu Hadrijana ili Antonina Pija, kada je uprava rudnika još uvijek bila razdjeljena. U drugoj polovini II stoljeća počinje masovna eksploatacija metala, kako na području istočne Bosne, tako i na prostoru čitave Dalmacije i Panonije. Tome su kumovali brojni ratovi koje su Rimljani vodili s Partima te barbarskim narodima Kvadima i Markomanima, kao i devaluacija srebra koja je u tom periodu bila na visokom nivou. Vjerovatno radi brže i jednostavnije eksploatacije izvršena je reorganizacija rudnika u Dalmaciji i Panoniji za vrijeme Marka Aurelija kada oni bivaju objedinjeni pod jednu upravu *metalla Pannonicorum et Delmaticorum*. Ne zna se tačno kada se ta reforma desila, ali se pretpostavlja da se to dogodilo u prvoj deceniji (161–169) njegove vladavine. U Lambezisu se nalazi spomenik na kojem se spominje ime prokuratora ovih rudnika Tiberija Klaudija Prokula Kornelijana (*Tiberio Claudio Proculo Corneliano*).⁹ Svoju funkciju vjerovatno je obavljao u godinama od 161. pa nadalje. Ono što nedostaje je informacija koja bi rekla gdje se nalazilo središte ovih objedinjenih rudnika metala. Nije nemoguće da je već tada administrativno središte bila Domavija, što predstavlja sasvim realnu mogućnost i, iako ova pretpostavka nema uporište u epigrafskim dokazima, ipak je ne treba otpisivati. Situacija u Carstvu se nije poboljšala ni nakon smrti Marka Aurelija, uslijed čega je njegov nasljednik i sin Komod (*Marcus Aurelius Commodus Antoninus Augustus*) izvršio novu reformu rudarske organizacije na prostoru Panonije i Dalmacije. Novom reorganizacijom rudnici srebra su izdvojeni iz dotada zajedničke uprave svih metala te su stavljeni pod zasebnu upravu *Argentariae Pannoniarum et Dalmatiarum*. Jedan natpis na kojem se spominje Lucije Domicije Erot (*Lucio Domitio Eroti*), prema mišljenju autora ovog rada, možda označava promjenu u upravi rudnika na ovim prostorima. Na ovom spomeniku u kojem se navodi Lucije Domicije Erot i u čiju je čast posvećen ovaj natpis, on je označen još uvijek kao *pro-*

curator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum, dok njegov najvjerovatnije nasljednik koji zapravo podiže ovaj spomenik Marko Aurelije Rustik (*Marcus Aurelius Rusticus*) ima titulu *duccenarius*, kao i *vir egregius*,¹⁰ što je oznaka koja se skoro pa redovno pojavljivala uz imena prokuratora u III stoljeću koji su bili upravitelji samo za rudnike srebra.¹¹ Moglo bi se pretpostaviti, naravno s određenom dozom rezerve, da je Lucije Domicije Erot zapravo posljednji upravitelj objedinjenih rudnika metala u Dalmaciji i Panoniji, dok bi njegov nasljednik Marko Aurelije Rustik bio prvi prokurator izdvojenih argentarija za ove dvije provincije.¹² Jedan od upravitelja argentari-

¹⁰ CIL III, 8361 = CIL III, 12721.

¹¹ Marko Aurelije Rustik se na gore spomenutom natpisu zapravo ne spominje kao nasljednik Lucija Domicija Erot. Međutim, indirektni dokazi za takvo što nalaze se upravo na samom spomeniku. Činjenica da se čovjek ovako visokog ranga – *vir egregius* i *duccenarius* – nalazi u Domaviji i u isto vrijeme je jako blizak s prokuratorom Erotom daje logičan slijed za pretpostavku da je ovaj službenik bio sljedeći carski namjesnik na prostoru Domavije. Bilo bi veoma čudno da se čovjek s ovakvim ugledom i statusom u rimskom društvu nalazi u Domaviji bez ikakve funkcije, a jedina koja bi ga bila dostojna u rudarskom središtu je upravo prokuratorstva.

¹² Ovaj spomenik (CIL III, 8361 = CIL III, 12721) obično se svrstava u III stoljeće, prema kome su se izvlačili zaključci da je Domavija u ovom periodu bila središte rudnika metala Dalmacije i Panonije. Međutim, ako je pretpostavka da ovaj spomenik pripada kraju II stoljeća, tačnije vladavini Komoda, Domavija bi u tom slučaju već za vrijeme ovog cara, a možda čak i za vrijeme Marka Aurelija, bila centar objedinjenih svih rudnika metala u Dalmaciji i obje Panonije. Dakle, to bi onda značilo da je Domavija od vremena nastanka ovog spomenika, pa tokom čitavog III stoljeća bila sjedište carskog prokuratora, ali samo za rudnike srebra (Argentarije), a ne svih rudnika kako se to dosad uopšteno smatralo. (Uporedi: Mesihović 2011, 164; Bojanovski 1988, 198) Osim toga, epigrafski natpis na kojem se spominje *procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum* prema tvrdnjama da pripada III stoljeću bio bi izolovan slučaj na području Domavije, jer svi ostali upravitelji s natpisa iz ovog grada u III stoljeću nose titulu *procurator Augusti* ili *procurator argentariarum*. Također, nema nikakve logike da bi Domavija tokom III stoljeća bila istovremeno sjedište prokuratora svih *metalla*, a pored toga i svih *argentaria*. Ako je Marko Aurelije izvršio objedinjavanje svih rudnika Panonije i Dalmacije pod jednu upravu, a njegov sin Komod izdvojio rudnike srebra iz te organizacije, onda nije moguće da se u III stoljeću u Domaviji i dalje spominje upravitelj s ovakvom funkcijom. Vjerovatno je prilikom Komodove reforme, kada su rudnici srebra izdvojeni iz objedinjene uprave, Domavija ostala centar argentarija, dok su ostali rudnici bili vjerovatno dati u zakup jedan određen vremenski period, za što postoji potvrda s epigrafskog natpisa koji spominje Gaja Julija Agatopa zakupnika ferarija u sjeverozapadnoj Bosni. (ILJug II, 779 = AE 1973, 0411) Poslije su rudnici željeza po-

dena[rios ... dedit et]o filio dec(urioni) col(oniae) Sir[is] mi(ensis) flamini [... .qui vixit] annis XXII mensi/bus II Aelia T[iberii]o et filio karissi/m[is bene?] merentibus?? fe]cit; CIL III, 12739 = CIL III, 12740 = ILJug I, 83 = AE 1948, 243.

⁹ IDRE-02, 00451 = ZPE-93-107 = AfrRom-07-02-893 = AE 1956, 00123 = AE 1991, 01691 = AE 1992, +01866 = AE 2009, +00077.

ja se također spominje na epigrafskom natpisu iz dalekog Efesa (*Ephesus*) pod imenom Tit Klaudije Ksenofont (*Tito Claudio Xenophonti*).¹³ Kako je ovaj natpis pronađen na području današnje Turske, ne može se reći gdje je bilo sjedište ovog prokuratora, ali vodeći se prethodnim pretpostavkama, vjerovatno je to bila upravo Domavija, pogotovo ako se uzme da je tačna tvrdnja da je Domavija postala municipij u doba Antonina Pija, za razliku od drugih autora koji to pomiču pred kraj II ili sami početak III stoljeća.¹⁴ Za vrijeme vladavine Septimija Severa (*Lucius Septimius Severus Augustus*) ili njegovog sina Karakale (*Marcus Aurelius Severus Antoninus Augustus*), javlja se na natpisima ime prokuratora Gaja Silviana Melaniona (*Caio Iulio Silvano Melanioni*), čije je sjedište bilo u Domaviji.¹⁵ Može se primijetiti da na epigrafskim spomenicima od početka III stoljeća, pa sve do početka IV stoljeća, rimski upravitelji rudnika srebra više ne nose provincijske oznake, već samo *procuratores Augusti* ili *procuratores argentariarum*, a uz tu titulu skoro obavezno dolazi *vir egregius*. Sljedeći poznati prokurator je bio Valerije Super (*Valerius Super*), koji je mnogo doprinio izgradnji i renoviranju Domavije. Prvi put se spominje za vladavine cara Makrina (*Marcus Opellius Severus Macrinus Augustus*), a kako je on vladao samo godinu dana, onda se spomenik može datirati u 217. ili 218. godinu.¹⁶ Super je zaslužan za obnovu gradske tržnice nastradale u požaru, koji su bili veoma česta pojava u antičko doba. Ista osoba se nalazi na dužnosti prokuratora argentarija i dvije godine poslije kada carstvom upravlja ekscentrični i kontraverzni car Heliogabal (*Marcus Aurelius Antoninus Augustus*). Spomenik se datira u 220. godinu, a i ovog puta Valerije Super se spominje u pohvalnom tonu iz razloga jer su završeni radovi na gradskom kupatilu, a on je zaslužan za

dovođenje vode u taj objekat.¹⁷ Iz vremena vladavine Aleksandra Severa (*Marcus Aurelius Severus Alexander Augustus*) potiču dva počasna spomenika: jedan u čast već navedenog cara,¹⁸ a drugi u čast njegove majke Julije Mameje (*Iulia Avita Mamaea*).¹⁹ Prvi ih je objavio Vaclav Radimsky 1892. godine, a natpisi su izuzetno značajni jer su omogućili da se u potpunosti rekonstruiše ime municipija Domavija koji je postojao na Gradini kod Srebrenice.²⁰ Prvi spomenik se datira u 232. ili 233. godinu, a vrlo vjerovatno je i drugi spomenik nastao u približno isto vrijeme. Počasne baze je podigao Julije Tacitijan (*Iulio Tacitano*) *vir egregius* carski prokurator rudnika srebra. Također, natpis je interesantan iz još jednog razloga, a to je zbog toga što se na njemu Domavija posljednji put javlja u statusu municipija. Idući spomeni Domavije nalaze se u vrijeme vladavine Trebonijana Gala (*Gaius Vibius Afinius Trebonianus Gallus Augustus*) koji je vladao 251–253. god. i njegovog sina Volusijana (*Gaius Vibius Volusianus Augustus*) i to na dva natpisa.²¹ Za vrijeme ovih vladara Domavija je unaprijeđena u status kolonije, a na ovim spomenicima još ima atribut *metallae* (rudarska). Zahvaljujući natpisima iz doba Aleksandra Severa i Trebonijana Gala, može se prilično tačno odrediti kada se dogodilo ovo uzdizanje Domavije. *Terminus post quem* je godina 232. ili 233, dok je *terminus ante quem* 253. godina. Do vladavine cara Aurelijana (*Lucius Domitius Aurelianus Augustus*) na području Domavije se i dalje na epigrafskim spomenicima spominju carski prokurator, ali im imena nisu poznata. Posljednji imenom poznati upravitelj iz Domavije je bio Aurelije Verekund (*Aurelius Verecundus*) koji se spominje na natpisu iz 274. godine u doba Aurelijana.²² Na spomeniku se navodi kako je ovaj upravitelj obnovio gradske terme.

Područje koje je spadalo pod ingerenciju municipija Domavija je bilo najveće i najrazvijenije u istočnoj Bosni. Njegove granice i danas nisu u potpunosti jasno omeđene i, iako postoji mnogo različitih teorija, ova je možda i najprihvatljivija, bez obzira na to što se neke od pretpostavki

novi došli pod carsku upravu, s tim da sjedište upravitelja više nije bila Domavija. Taj drugi grad bi možda mogao biti sve do danas nepoznati municipij u sjeverozapadnoj Bosni, gdje su se nalazili izuzetno bogati rudnici željeza. *Procurator argentariarum* je vjerovatno bio podređen prokuratoru svih ostalih rudnika s područja Panonije i Dalmacije. Iz svega proizilazi da se ovaj spomenik dakle treba datirati u kraj II stoljeća za vrijeme vladavine Komoda, a ne u III stoljeće, kao što je to dosad bio slučaj.

¹³ CIL III, O6575.

¹⁴ Vidi: Bojanovski 1988, 196.

¹⁵ CIL III, 12732 = AE 1893, 129.

¹⁶ CIL III, 8363 (p 2328,117) = CIL III, 12733.

¹⁷ CIL III, 12734 = AE 1893, 130.

¹⁸ CIL III, 8359 = CIL III, 12720a.

¹⁹ CIL III, 8360 = CIL III, 12720b.

²⁰ Radimsky 1892, 8.

²¹ CIL III, 12728; CIL III, 12729.

²² CIL III, 12736 = AE 1893, 0131. (B) Vidi: Bojanovski 1988, 197; Mesihović 2011, 175–176.

mogu dovesti u sumnju: „Teritorij *mun. Domavianorum* zauzimao je sjeverni dio nekadašnjeg malvesijatskog područja iz kojeg se izdvojio negdje oko polovice II. stoljeća, uključujući i čitav Ludmer do Drinjače na sjeveru, a eventualno i Gornji Birač s usponom na Romaniju. Na jugu se protezao otprilike do Osata, svakako nešto južnije od Bjelovačke rijeke. Zapadna granica bila je rijeka Jadar s njezinim pritokama, dok je domavijanski teritorij na istoku vjerovatno prelazio Drinu i zahvatao rudonosnu oblast oko Krupnja (*argentariae Pannonicae*).“²³ Što se samog grada Domavije tiče, ona je zaista imala izgled kakav bi trebao biti jednog središta rudarske uprave. Ona se nalazila na mjestu gdje se spajaju Majdanski Potok i Saska Rijeka. Njen uspon počinje u drugoj polovini II stoljeća, kada na ovim prostorima započinje masovna eksploatacija srebrnih ruda. Međutim, svoj vrhunac ovaj grad je doživio u III stoljeću, kada je rudarska eksploatacija i bila najintenzivnija. Najzaslužniji za brojna otkrića iz Domavije bio je Radimsky, koji je više godina proveo na iskopavanju toga područja. Sam grad je imao sva glavna obilježja i građevine koje bi trebale da postoje u mjestu municipalnog, a kasnije i kolonijalnog karaktera, poput kurije, suda, foruma itd. Gradska kurija (*curia*) ili vijećnica je bila jedna prilično velika građevina koja je imala dimenzije 33,1 x 18,7.²⁴ Uz ovu zgradu stajali su kao njeni dodaci sudnica (tribunal) ili zgrada za edile s istočne strane i stan nekog činovnika ili skladište za olovo sa zapadne strane.²⁵ Istočno od sudnice su se nalazile terme (*balneum*) koje su se spominjale na natpisima iz 220. godine kada je Valerije Super do njih doveo vodu i 274. godine kada ih je Aurelije Verekund obnovio.²⁶ Terme su bile poprilično velik objekat, do sada najveći iskopan u Domaviji, koja se sastojala od četrdeset i pet odjeljenja, i bile su podijeljene na muške i ženske prostorije, a bio je ukrašen i mozaikom. Na prostoru grada se nalazio i jedan manji forum u sklopu kojeg je bila kurija. Domavija je tokom III stoljeća izuzetno napredovala, pa je samim

time i bilo logično da će u grad koji je bio centar argentarija, a ujedno i jedan od najznačajnijih gradova u regionu, početi pristizati brojni slojevi društva. Zasigurno je najviše došlo fizičkih radnika – rudara koji su bili premješteni da rade u rudnicima srebra i olova. Osim njih, svaki važniji grad je privlačio trgovce kojih je sigurno bilo u većem broju, a vjerovatno su se tu nalazili i razni ne samo rudarski nego i stručnjaci drugih profesija. Epigrafski natpisi svjedoče o raznorodnom stanovništvu koje je ovdje živjelo. Pored domaćeg – indigenog stanovništva, ovdje je bilo i Rimljana. Jedan natpis koji je isklesan na grčkom jeziku i samim time predstavlja raritet na prostoru Bosne i Hercegovine potvrđuje da su u gradu boravili i stanovnici grčkog etnosa, a vjerovatno i s prostora istočnog dijela Carstva gdje je grčki jezik bio dominantan.²⁷ Da su Grci činili važan i uticajan sloj stanovništva potvrđuje jedan lončarski pečat majstora Glikona koji je, s obzirom na svoj posao, vjerovatno bio prilično imućan.²⁸ Završetkom III stoljeća prestaje i zlatno doba Domavije te počinje njezin postepeni pad. Ne postoje epigrafski dokazi iz IV i V stoljeća koji bi posvjedočili o stanju u samom gradu. Najvjerovatnije opadanje značaja ovog grada ima veze s iscrpljenošću rudnika srebra, pa tako primarni razlog njegovog razvitka i uticaja u nedostatku srebra postaje najodgovorniji za dekadenciju i postepeni pad ovog nekadašnjeg centra rudarstva.

Eksploatacija i rudarska aktivnost

Obim eksploatacije na prostoru koji je obuhvatao teritorij Podrinja i istočne Bosne nije bio isti kroz čitavu vladavinu Rimskog carstva od skoro pet stotina godina, jer je svoj vrhunac i najveći intenzitet proizvodnje doživio u III stoljeću. Prema geološkim podacima, u njemu se nalaze olovna, olovno-cinkana i bakarna rudišta, među kojima su najznačajnija olovno-cinkana srebronosna rudišta kod Srebrenice.²⁹ Iz navedenog podatka može se ustanoviti da Rimljani s ovog područja nisu eksploatisali samo rude srebra, kako se to uopšteno smatra, već su ovdje postojale i druge rude metala koje su Rimljanima bile izuzetno potrebne, poput olova i bakra. Rudnici koji su

²³ Bojanovski 1988, 200.

²⁴ Radimsky 1892, 4.

²⁵ Pašalić 1954, 60.

²⁶ Ne zna se tačan razlog zbog čega su terme obnovljene. Možda je u pitanju neki požar, što je bila prilično česta pojava u rimskim gradovima. Također, postoji mogućnost da je možda prilikom nekog blažeg zemljotresa Domavija nastradala, a samim time i terme.

²⁷ Patsch 1895, 584.

²⁸ Patsch 1914, 187.

²⁹ Pašalić 1954, 60.

opskrbljivali radionice rudama su se nalazili na prostoru Kvarc planine i bili su dosta prostrani, a ono što ih razlikuje od srednjovjekovnih rudokopa je to što su bili čvršće građeni, kao i to što su njihovi rovovi pravolinijskog pravca, za razliku od srednjovjekovnih koji su poprečni. Iako su se rudnici nalazili na brojnim mjestima ovog regiona, daleko najvažniji za rekonstrukciju obima rudarske djelatnosti u rimsko doba imaju nalazi s područja okoline današnjeg grada Srebrenice. Rudnici iz kojih se vadila ruda bili su povezani s centrom u Domaviji brojnim putevima i komunikacijama. Identificirana je jedna jama s otvorom visokim tri, a širokim dva i po metra, što odgovara karakteru rimske tehnike, tako da su u jamu mogla ulaziti kola za izvoz rude.³⁰ Na prostoru i okolini Domavije nađeni su brojni ostaci koji pokazuju koliko je rudarska aktivnost ovdje bila intenzivna. Najveća eksploatacija je bila tokom perioda od druge polovine II stoljeća, pa sve do početka IV stoljeća. Osim ostataka troske, otkriveni su rudarski alati, brojna oruđa, rudarske lampe, kao i komadi sirove i poluistaljene rude itd. Zanimljiv nalaz predstavlja komad olova na kojem je bila ispisana oznaka „XX“, što je vjerovatno označavalo težinu tog komada. Zasada još uvijek nije otkrivena talionica, koja je sasvim sigurno postojala u jednom ovakvom mjestu.

Iako se nakon 274. godine više ne spominju carski prokurator u Domaviji, to ne znači da oni tu nisu bili ili da je rudarska aktivnost naprasno prestala. To najbolje mogu posvjedočiti numizmatički nalazi koji su nađeni na prostoru ovog centra.³¹ Oni, naime, potvrđuju da se rudarska aktivnost ovdje održala barem kroz čitavu prvu polovinu IV stoljeća. Početkom V stoljeća veliki nemiri u carstvu su izuzetno negativno uticali na ekonomski aspekt, pa samim time i na rudarstvo. Pljačkaški pohodi barbara nisu prekinuli ovu djelatnost, ali su je značajno umanjili te se ona sve više svodi na lokalne potrebe domaćeg stanovništva. Moguće je da je rudarstvo na ovom teritoriju kratkotrajno oživljeno za vrijeme ostrogotske vladavine, koja je trajala nešto manje od pedesetak godina, kada provincija Dalmacija ponovo proživljava jedan period stabilnosti i prosperiteta.³² Dolaskom slavenskih naroda ru-

darska djelatnost zamire, a svoj novi procvat doživjet će u srednjem vijeku naseljavanjem rudara Sasa.

Što se tiče samog obima izvađene rude na ovom području, brojke koje su dobivene na osnovu istraživanja inženjera Mehmeda Ramovića pokazuju da se tokom rimskog perioda i srednjeg vijeka u srebreničkom kraju izvadilo oko 800.000 tona rude, od čega na trosku otpada oko 250.000 tona.³³ Od te rude ukupno je proizvedeno tokom ova dva razdoblja oko 50.000 tona olova i 120 tona srebra. U budućnosti bi se trebalo izvršiti ispitivanje koliko je ove rude iskopano i koliko metala proizvedeno samo tokom rimskog perioda.

Zaključak

Kroz čitav period rimske vladavine preko više od pet stotina godina, istočnobosanska rudarska oblast je zauzimala veoma važno mjesto u rimskom ekonomskom sistemu. Kroz prvo stoljeće rimske uprave, ovaj region ipak nije bio u prvom planu. Tek nakon osvajanja Dakije i osnivanja istoimene provincije početkom drugog stoljeća, što je imalo za posljedicu napuštanje i zanemarivanje srednjobosanske rudarske oblasti koja je bila bogata zlatom, rudnici iz istočnih krajeva današnje Bosne i Hercegovine skreću pažnju na sebe te će imati centralno mjesto u ovoj privrednoj grani za provinciju Dalmaciju i Panoniju. Svoj najveći procvat i vrhunac ova regija je doživjela u III stoljeću, dok je intenzivna rudarska eksploatacija i proizvodnja trajala skoro dvije stotine godina – od druge polovine II stoljeća, pa sve do polovine IV stoljeća. Administrativno-upravno središte ne samo Dalmacije nego i Panonije za sve rudnike u drugoj polovini II stoljeća bila je Domavija, dok je u III stoljeću bila sjedište i centar za rudnike srebra, kada ona bilježi svoj najveći procvat. O tome svjedoče i brojni epigrafski spomenici, kao i arheološki ostaci koji

službi kralja Teodorika, *comes* Simeon, da bi organizovao prikupljanje poreza i ponovo uspostavio rad rudnika željeza. Također, govori se i o bogatstvu ovih rudnika, o njihovoj važnosti za poljoprivredu, za odbranu zemlje općenito za sve aspekte ljudskog života. Posve je moguće da je ovom ili kasnijom intervencijom ponovo uspostavljen rad u rudnicima srebra istočnobosanske oblasti. (*Cassiod. Senat., Variae Epistolae*, III, 25-26)

³³ Ramović 1960, 38-39.

³⁰ Imamović 1976, 23.

³¹ Radimsky 1891, 16; 1892, 23.

³² Za vrijeme ostrogotske vlasti, poznat je podatak da je na područje provincije Dalmacije bio poslat jedan zvaničnik u

pomažu da se bolje shvati uloga i značaj koju je ona imala. U tom vremenskom razdoblju grad je mnogo napredovao u svim segmentima, o čemu dokaze pružaju ostaci građevina koje je svaki važniji grad u rimskoj državi trebao da ima, poput kurije, termi, sudnice i dr. Domavija je u III stoljeću bila jedan zaista multikulturalan grad u kojem je živjelo stanovništvo različitog etničkog porijekla, od indigenog – domaćeg stanovništva, preko Rimljana, pa sve do Grka i orijentalaca. Ti doseljenici su se bavili raznim zanimanjima, a vjerovatno su najvećim dijelom bili fizički radnici u rudokopima oko Domavije, ali tu je sigurno bio veliki broj raznih zanatlija i trgovaca. Oni su bili ti koji su pored rudarske proizvodnje činili osnovnu pokretačku snagu u razvoju tog grada. Lagani pad ovo područje počinje da doživljava od IV stoljeća, što je vjerovatno bilo uzrokovano iscrpljenošću rudnika. Takvo stanje se neće zaustaviti sve do pada Zapadnog rimskog carstva 476. godine, kada nedugo nakon toga ovo područje dolazi pod vlast Ostrogota. Za njihove vladavine se desila kratkotrajna stabilizacija i vjerovatno obnova rudnika, ali o toj konstataciji ne postoje nikakvi materijalni niti pisani dokazi, pa zasad takvo razmišljanje ostaje samo pretpostavka. Rudarstvo ovdje zamire dolaskom slavenskih naroda, a svoj novi procvat će doživjeti u srednjem vijeku kada se na ove prostore naseljavaju rudari Sasi. Međutim, taj ponovni uspon nije bio na nivou one rudarske proizvodnje iz antičkog perioda. Potrebno je navesti da na području Domavije već jedno duže vremensko razdoblje nisu izvršena sistematska istraživanja, a s obzirom na veliko bogatstvo arheoloških nalaza na tom lokalitetu, postoji mnogo razloga da se nešto tako uradi.

Summary

Eastern-Bosnian mining territory

Podrinje and parts of east Bosnia in Roman period were considered as East Bosnian mining territory. In antiquity, during the Roman reign, there were two very important municipal centres in this area - *Municipium Malvesiatium* and *Domavia*. Both cities gained

their municipal status probably during the reign of Roman emperor Antoninus Pius. As cultural and economic center, Domavia was more significant. It can be assumed that from the reign of Marcus Aurelius till the last years of 2nd century AD, Domavia was administration centre of all metal mines in Dalmatia and both Pannonies, while in 3rd century it was centre of *procuratores Augusti*, but only for silver mines. Many of the inscriptions cite imperial procurators, and the last one is mentioned in 274 AD during the reign of emperor Aurelian. Thanks to the epigraphical data from era of Alexander Severus and Trebonianus Gallus, it can be concluded that this city was given the status of colony in period from 232 or 233 and 254 AD. Domavia reached the peak of its development in 3rd century AD, after which it slowly began to decline. The city had all the characteristics of important administrative centre. During archaeological research, in this urban area among all other objects, forum, thermae, curia and court were excavated. Thermae are the biggest object found, with forty five chambers. As inscriptions cite, in area of Domavia lived not only locals but also people from different parts of Roman Empire such as Romans, Greeks, people from Orient, etc. There is a possibility that mines in this area were exploited again during the Ostrogoths reign, which is considered as prosperous and stabile period in Dalmatia. After the Slavs populated this area mines were not in use but mining will reach its new zenith in middle ages after the Sasi (Saxons) moved there.

Literatura

- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I-III, Mape 1-4, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988.
- Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, ANUBIH, Djela LXVI, CBI 6, Sarajevo 1988.
- Čurčić, V. 1908, Prilozi poznavanju prethistorijskog rudarstva i talioničarstva bronzanog doba u Bosni i Hercegovini (S 1 tablom), GZM, god. XX, sv. I, Sarajevo 1908, 77-90.
- Dušanić, S. 1977, Aspects of Roman mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II, VI, Berlin 1977, 52-94.
- Dušanić, S. 2003, Roman mining in Illyricum: Historical aspects, Dall' Adriatico al Danubio – L' 'Ilirico nell' eta greca e romana, Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25-27. settembre 2003, Edizione Elettronica, Pisa 2003, 247-270.
- Imamović, E. 1976, Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji, Godišnjak Društva

- istoričara Bosne i Hercegovine, XXI/XXVII, Sarajevo 1976, 7-27.
- Mesihović, S.* 2011, *Antiqvi homines Bosnae*, Filozofski fakultet, Sarajevo 2011.
- Pašalić, E.* 1954, O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, GZM. n. s. Arheologija, sv. IX, Sarajevo 1954, 47-75.
- Pašalić, E.* 1960, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Zemaljski muzej, Sarajevo 1960.
- Pašalić, E.* 1967, Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, ANUBIH, Tom V, Knjiga II, Sarajevo 1967, 111-137.
- Pašalić, E.* 1975, *Sabrano djelo*, Svjetlost, Sarajevo 1975.
- Patsch, C.* 1895, Epigrafski nahogjaji iz godine 1895. (Sa 21. slikom u tekstu), GZM, VII, sv. IV, Sarajevo 1895, 573-586.
- Patsch, C.* 1914, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju, GZM, XXVI, sv. I, Sarajevo 1914, 141-220.
- Pogatschnig, L.* 1890, Stari rudokopi u Bosni, GZM, II, sv. II, Sarajevo 1890, 125-130.
- Radimsky, V.* 1891, Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi, GZM, III, sv. I, Sarajevo 1891, 1-19.
- Radimsky, V.* 1892, Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891., GZM, IV, sv. I, Sarajevo 1892, 1-24.
- Sergejevski, D.* 1934, Rimski groblja na Drini (neizdati spomenici). (Sa 9. tabli i 14. slika u tekstu), GZM, XLVI, Sveska za historiju i etnografiju, Sarajevo 1934, 11-42.
- Škegro, A.* 1991, Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini (na osnovi epigrafskih izvora), Godišnjak XXIX, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 27, Akademija nauka i umjestnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1991, 53-161.
- Škegro, A.* 1994, Rimski rudnički novac, *Opuscula arheologica*, 18, Zagreb 1994, 173-180.
- Škegro, A.* 1998, Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije, *Opuscula arheologica*, 22, Zagreb 1998, 89-117.
- Škegro, A.* 1999, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1999.

Votivna ara Jupitera Kapitolinskog

Tarik Silajdžić

Visoko

Salmedin Mesihović

Sarajevo

Na području sela Kondžilo,¹ s desne strane rijeke Radovljanke, u općini Visoko nedavno je na svjetlo javnosti izašao jedan vrlo zanimljiv nalaz. Riječ je o veoma dobro očuvanom votivnom, epigrafskom spomeniku u obliku are, s datacijom u klasično historijsko razdoblje. Na osnovu vrlo jasnog i čitljivo uklesanog natpisa na latinskom jeziku, može se utvrditi da je posvećen Jupiteru, vrhovnom božanstvu rimskog panteona.²

U razgovoru s vlasnikom imanja na kojem se spomenik nalazi došlo se do informacije da navedena ara ne potiče izvorno s visočkog područja, nego je u jesen 2012. godine dovezena (u vidu poklona) s područja Rogatice. Ovim podatkom se gubi nada da je riječ o epigrafskom spomeniku izvorno s područja visoke općine. U ovom području do danas je evidentirano i, nažalost, slabo istraženo, značajno arheološko naslijeđe koje potiče iz klasičnog historijskog razdoblja.³ Međutim, do danas nije pronađen nijedan epigrafski spomenik koji bi mogao dati neke odgovore na populacijska i neka druga historiografska pitanja visočkog područja za vrijeme rimske uprave.

¹ Kondžilo je malo selo, sjeverozapadno od centra Visokog, s oko desetak kuća. Smješteno je u kotlini Radovljanske rijeke koja se otvara u dva glavna pravca – na sjever prema selima Džindići i Brezovik i na jug prema selima Mihaljevići, Tujlići, Radovlje te dalje prema moštanskim naseljima i Visočkom polju. Radovljanska rijeka odavde teče prema jugu i na otprilike 6 km od Kondžila u Donjim Moštima ulijeva se u rijeku Bosnu kao jedna od njenih lijevih pritoka.

² Epigrafski spomenik se nalazi u bašti vikendice u vlasništvu Mirse Čolića. Na osnovu pregleda referentne literature (Imamović 1977; Mesihović 2011) u znanstvenoj javnosti ara do danas nije objavljena. Ovom prilikom se srdačno zahvaljujem vlasniku koji mi je dopustio da učinim sve što je neophodno kako bi spomenik bio objavljen

³ Bojanovski 1984.

Zahvaljujući relativno dobroj očuvanosti are,⁴ izrađene od vapnenca, moguće je dati i jasnu preglednu sliku epigrafskog spomenika u njegovoj cijelosti. Ara je visoka 119 cm, širina baze je 68 cm, širina krovnog dijela je 62 cm, debljina spomenika u predjelu baze i krova je 55 cm. Širina samoga natpisnog polja je 54 cm, a njegova „debljina“ je 44,5 cm.

Nad bazom are se nalazi višestruka i gusta profilacija koja ide cijelim obimom spomenika i predstavlja svojevrsan stepenasti prelaz ka natpisnom polju. Profilacijom je ukrašen i dio iznad natpisnog polja, spajajući se tako s gornjim, krovnim dijelom are. Krov s akroterijima i rozetama na sve četiri strane je dekorativno najistaknutiji dio spomenika. Akroteriji su reljefno uklesani, dok se rozete u sva četiri slučaja nalaze između. Zastupljena su dva tipa rozeta – šesterolisna rozeta i rozeta u obliku medaljona. Bočne strane nisu ukrašene, a vrh are je ravan.

Natpis se sastoji od pet redova s jasnim i simetričnim oblicima slova izuzev nešto manjeg „S“ u četvrtom redu natpisa. Slova su visoka otprilike oko 5 cm i pokazuju kvalitetnu izradu. U predzadnjem redu koji se odnosi na ime dedikanta nalazi se skoro neprimjetna ligatura koja neoprezno oko može zavarati na pogrešno čitanje. Tako ispravno MARCIANVS na prvi pogled djeluje kao MARCINVS.

⁴ Izvorno stanje spomenika pokazivalo je manja oštećenja samo na rubnim dijelovima baze i krova (predjeli akroterija) s prednje i zadnje strane. Trenutno stanje, međutim, pokazuje nešto drugačiju sliku jer nema oštećenja koja su se mogla zapaziti ranije. Po svemu sudeći, vlasnik je intervenisao na ari i upotrebom cementa nadomjestio sve one dijelove koji su nedostajali. Vlasnik je izvršio i uspješno čišćenje natpisnog polja skidanjem naslaga zemlje.

1. Sačuvani dio: IOVI • / CAPIT• / M•VLP / MARCINVS / 5 V•S•L•M•
2. Rekonstruirani dio: *Iovi / Capit(olino) / M(arcus) Ulp(ius) / Marcianus / 5 v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.
3. Prijevod: Jupiteru Kapitolinskom, Marko Ulpije Markijan zavjet ispunio rado zaslu-
ženo.

Po E. Imamoviću: „O organiziranosti toga kulta svjedoči i činjenica da se spomenici Jupiterova kulta ili njegove kultne zajednice nalaze na području BiH u velikom broju, gdje su podjednako zastupljeni svi krajevi. Do danas je poznat ukupno 61 spomenik ove kultne zajednice (K. IV), od čega 53 pripadaju njegovom samostalnom kultu (K. IV), dok ostalih osam spomenika pripadaju njegovoj kultnoj zajednici...“⁵ Po istom autoru: „Na 40 spomenika posveta božanstvu sadrži njegovo uobičajeno puno ime (I. O. M.), u jednom slučaju se javlja skraćeno ime *Iovi* (br. 133), ili *Iovi Maximo* (br. 185), dok imamo 17 slučajeva da je Jupiterovo ime praćeno raznim epitetima.“⁶ Natpis *CIL* III, 14976, 3 = AHB p 603 → *Iovi / Inturb(ato)* je pronađen na lokalitetu Letka kod Duvna.⁷ Epitet *Capitolinus* se na do sada poznatim bosanskohercegovačkim epigrafskim spomenicima nalazi na lokalitetu Mokronoge kod Duvna (*ILJug* I, 167 = AE 1958, 0062 = AHB p 581) → *I(ovi) Cap(itolino) / Victor dec(urio) / D(e?)l(minensium?) c(ivitatis?) v(otum) s(olvit) / l(ibens) m(erito)*⁸ i lokalitetu Sikirići kod Srebrenice (*ILJug* 1555 = AHB p 287) → *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Cap(itolino)*⁹.

Dedikant natpisa pripada ulpijevskom rodu, što bi značilo da su ili on osobno ili neki njegov predač po agnatskoj liniji primili rimsko građanstvo za princepsa Trajana (vl. 98–117. god. n. e.). Po ovome bi *terminus post quem* nastanka epi-

grafskog spomenika bila vladavina Trajana. Na prostoru današnje Bosne je do danas poznato najmanje 27 osoba koje su sigurno nosile ulpijevsko gentilno ime.¹⁰ Najviše ih pripada području gornje i središnje Bosne. Na rogatičko-romanij-skom području do danas su bila evidentirana dvojica Ulpijevaca, i to: Marko Ulpije Apolodor (poznat preko natpisa *ILJug* III, 1569 = *ILJug* II, 623 = AHB p 123 = AE 2009 + 01028 iz Rogatice¹¹) i Marko Ulpije Markijan (poznat preko natpisa *CIL* III, 14616 = AHB p 124 = AE 2009 + 01028 iz Živaljevića u Rogatici¹²). Natpis iz Živaljevića navodi da je Marko Ulpije Markijan posvetu ostavio Junoni Regini → *Iunoni Reg(inae) / Mar(cus) Ulp(ius) Marcian(us) / cum suis l(ibens) p(osuit)* = „Junoni Regini, Marko Ulpije Markijan sa svojom dobrom voljom (rado) postavio“. I u ovom slučaju riječ je o dobro očuvanoj ari.

Sl. 1. Natpis iz Živaljevića.
(Preuzeto iz: Imamović 1977, 385, Sl. 131)

⁵ Imamović 1977, 126–127.

⁶ Isto.

⁷ Patsch 1904, 347, Sl. 69; Imamović 1977, 360–361, Sl. 89; Mesihović 2011, 603; EDCS: http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergergebnis_en.php; EDH: <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD052290>.

⁸ Sergejevski 1957, 109–110, 124, br. 1, Tab. I, 1; Imamović 1977, 360–361, Sl. 90; Mesihović 2011, 581; EDCS: http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis_en.php; EDH: <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD019702>.

⁹ Sergejevski 1940, 145, br. 13, Sl. 15; Imamović 1977, 368–369, Sl. 104; Mesihović 2011, 287; EDCS: http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis_en.php; EDH: <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD033815>.

¹⁰ Isto, 651.

¹¹ Patsch 1910, 202; Bojanovski 1967, 152 i Sl. 10; Bojanovski 1988, 173; Imamović 1977, 374–375 i Sl. 116; Mesihović 2009, 58; 2011, 123; EDCS: http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis_en.php; EDH: <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD033890>.

¹² Patsch 1900, 182–183, Sl. 12; Bojanovski 1967, 152; Bojanovski 1988, 173; Imamović 1977, 384–385 i Sl. 131; Mesihović 2009, 58–59 i nap. 17; 2011, 124; EDCS: http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis_en.php; EDH: <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD052569>.

Pošto se zna da je ara Marka Ulpija Markijana s posvetom Kapitolinskom Jupiteru prenesena s područja Rogatice u Kondžilo, jasno se postavlja pitanje da li su ovaj Marko Ulpije Markijan i onaj čije se ime nalazi na spomenutoj ari iz Živaljevića ustvari jedna te ista osoba. Sa sadašnjim nivoom znanja moglo bi se tvrditi da je riječ o istoj osobi, koja je bila iznimni poštovalac Kapitolinske Trijade (Jupiter – Junona – Minerva). U prilog tezi da bi se moglo raditi o istoj osobi ide i konstrukcija samih natpisa koja je u svojoj osnovi istovjetna – ime božanstva, ime dedikanta i završna posvetna formula na kraju. Nijedan od natpisa ne nosi nikakve dodatne elemente koji bi mogli dovesti u pitanje zajednički identitet i eventualno dovesti do diferenciranja osoba na natpisima.

S obzirom na to da se radi o božanstvima najbitnije kultne zajednice u rimskom „paganskom“ panteonu, moguće je da je dedikant Marko Ulpije Markijan obnašao i određene oficijelne funkcije ili službe, bilo provincijalnog ili lokalnog karaktera, u okvirima kolonije RIS... na širem rogatičko-romanijskom području. Ivo Bojanovski je inače dedikanta na epigrafskom spomeniku iz Živaljevića označio kao osobu grčkog porijekla, smatrajući da je on svoje rimsko građanstvo naslijedio od oca ili djeda, a u vezi s oživljavanjem rudarske aktivnosti u istočnoj Bosni za vrijeme princepsa Trajana.¹³ Nešto noviji pokušaji interpretacije porijekla Markijana iz Živaljevića upućuju na to da bi se moglo raditi o osobi domaćeg ilirskog porijekla (ili neki predač po agnatskoj liniji) koja je rimsko građanstvo stekla za vrijeme dačkih ratova u kojima su Iliri igrali bitnu ulogu.¹⁴ Imajući ova različita tumačenja na umu, može se konstatovati da problem izvorne etničke pripadnosti, ali i društvene i političke pozicije Marka Ulpija Markijana još uvijek ostaje otvoren.

Summary

Votive ara of the Jupiter Capitolian

The paper discusses the newly discovered votive altar dedicated to the main Roman deity of Jupiter Capitolinus. Originally derived from Rogatica but transported to Kondžilo area (municipality of Visoko), it sheds a new light on the personality of Marcus Ulpius Marcianus already known from another epigraphic altar from Živaljevići, also near Rogatica. Bearing this fact in mind, it can be assumed that Marcianus was an official person included in the Political-administrative life and thus played an important role in the Roman city of Col. Ris... which is presumed to be in Rogatica. More importantly, it imposes some new ideas about the process of romanization of Rogatica area and confirms the fact that Roman-time Rogatica was one of the most developed Roman settlements of Bosnia at the time.

Skraćenice

AE	– L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, Paris.
AHB	– ANTIQVI HOMINES BOSNAE, Sarajevo
ANUBiH	– Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
CBI	– Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (časopis Godišnjak)
CIL	– <i>Corpus Inscriptiones Latinarum</i>
EDCS	– Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby (http://oracle-vm.ku-eichstaett.de:8888/epigr/epigraphik_en)
EDH	– Epigraphische Datenbank Heidelberg (http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/offen/suchen2.html?benutzer=gast&kennwort=g2dhst)
ILJug	– <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia</i>

¹³ Bojanovski 1988, 173.

¹⁴ Mesihović 2009, 59.

Literatura

- Bojanovski, I.* 1967, Rimski kameni spomenici iz Rogatice, Naše starine XI, Sarajevo 1967, 143-164.
- Bojanovski, I.* 1984, Razdoblje rimske uprave, Visoko i okolina kroz historiju, I, Skupština opštine Visoko, Visoko 1984, 49-99.
- Bojanovski, I.* 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, ANUBiH, Djela, LXVI, CBI, 6, Sarajevo 1988.
- Imamović, E.* 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977.
- Mesihović, S.* 2009, CIVES COLONIAE RIS... – Likovi s antičkih epigrafskih spomenika rogatičko-romanijskog područja, Godišnjak ANUBiH, knjiga XXXVIII, CBI, knjiga 36, Sarajevo 2009, 55-74.
- Mesihović, S.* 2011, ANTIQVI HOMINES BOSNAE, Filozofski fakultet, Sarajevo 2011.
- Patsch, C.* 1900, Nove rimske epigrafske tečevine iz Bosne i Hercegovine, GZM, god. XII, sv. 2, Sarajevo 1900, 169-193.
- Patsch, C.* 1904, Prilog topografiji i povijesti Županjsca – Delminiuma, GZM, god. XVI, sv. 4, Sarajevo 1904, 307-365.
- Patsch, C.* 1910, Prilozi našoj rimskoj povjesti, GZM, god. XXII, sv. 1, Sarajevo 1910, 177-208.
- Sergejevski, D.* 1940, Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka, Spomenik SKA XCIII, Beograd 1940, 133-160.
- Sergejevski, D.* 1957, Epigrafski nalazi iz Bosne, GZM, N. S. Arheologija XII, Sarajevo 1957, 109-125 + I-III.

1

2

3

4

Tab. 1. 1. Izgled are s prednje strane, 2. Natpisno polje, 3.-4. Šesterolisna rozeta i rozeta u obliku medaljona

1

2

Tab. 2. 1. Krovni dio are, 2. Izgled krovnog dijela are s prednje i desne strane

Nepublicirane antičke svjetiljke iz Franjevačkog samostana u Visokom i s Katedre za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

Adnan Busuladžić
Sarajevo

Uvod

Od najstarijih vremena ljudi su nastojali da na različite načine osvijetle svoja boravišta. Najstariji oblici rasvjete konstatirani su još u prethistorijskom periodu. Tada su korištene i neke vrste svjetiljki na životinjsku mast. U Egiptu su tako u periodu od preddinastičkog do perioda helenizma korišteni jednostavniji oblici svjetiljki. Najstariji oblici koji se odnose na Grčku potiču iz VII stoljeća stare ere. Ovi rani oblici su bili jednostavni, otvoreni i okruglog recipijenta.¹

Helenističko doba označilo je procvat trgovine i keramičarske proizvodnje. Centri proizvodnje iz Grčke prelaze na Istok. Bosfor i Egipat postaju glavni izvoznici ove robe. Od II stoljeća stare ere počinje proizvodnja svjetiljki pomoću kalupa, što je dodatno pomoglo popularizaciji ovog predmeta. Svjetiljke su služile u različite svrhe. Pored primarnog zadatka u osvjetljavanju privatnih kuća, one su korištene i u osvjetljavanju javnih zgrada, ulica, trgova i drugih objekata, ali i kao prikladan poklon. Korištene su i u votivne, funeralne i ritualne svrhe. Zbog ovoga se svjetiljke dosta često nalaze i kao prilog u grobnicama te kao sastavni dio ritualnih predmeta u hramovima.²

Vremenom, svjetiljke dobijaju i različite nazive: sobne, pogrebne, kupališne i sl. Ovakvim nazivima nisu definirani različiti oblici i tipovi, nego socijalno-društveni kontekst i mjesto upotrebljavanja.³ Razvojem i širenjem kršćanstva na pojedinim tipovima svjetiljki se pojavljuju mno-

gobrojni kršćanski simboli, zbog čega se nekoliko tipova može u socijalnom smislu nazvati starokršćanske svjetiljke. Pored primarne funkcije osvjetljavanja prostora, one postaju i dio crkvenog namještaja i opreme.

Osvjetljavanje grčke i rimske kuće predstavljalo je i izvjestan problem za obično stanovništvo. Razlog tome je bio i u činjenici da je za 40-50 sati svjetlosti trebalo obezbijediti oko pola litra ulja. Obični građani su imali jednu svjetiljku, što je davalo malu količinu svjetlosti. Iako su svjetiljke upotrebljavane intenzivno, kroz dugi niz stoljeća, do poboljšanja kvalitete i jačine svjetlosti nije došlo. Zbog nepostojanja cilindra iznad fitilja koji odstranjuje dim, kuće su usljed korištenja ovih svjetiljki bile čađave i zagušljive.⁴

Potreba da se vještačkim osvjetljenjem stvori komoditet uvjetovala je intenzivnu proizvodnju i korištenje svjetiljki u rimsko doba. Pomoću tako stvorenog umjetnog svjetla mogli su duže raditi, provoditi ugodnije trenutke u dugim noćnim satima i lakše manipulirati u tamnijim prostorima.

Najstariji način osvjetljavanja kod starih Rimljana je bila svijetla. Nju su u kasnijem periodu koristili širi slojevi stanovništva. Svjetiljka je u upotrebu ušla kao bolji i postojaniji oblik.⁵ Najstarije konstatirane svjetiljke na italijanskom prostoru su proizvedene na Eskvilinu u III stoljeću stare ere. U samom gradu Rimu i neposrednoj okolini počelo se s proizvodnjom svjetiljki u I stoljeću stare ere. Početkom Carstva proizvodnja svjetiljki se proširila i na druge carske provincije i

¹ Busuladžić 2007, 13.

² Isto, 13-14.

³ Crnobrajica 2006.

⁴ Zaninović 2004, 8.

⁵ Isto, 6.

italske gradove, najviše na prostoru sjeverne Italije, a potom Galije, Panonije i Germanije.⁶

Upotreba ove vrste predmeta na prostorima današnje Bosne i Hercegovine odnosi se na širok vremenski period koji obuhvata vrijeme od II stoljeća stare ere do VI stoljeća. Najstarija pripada tipu grčkih svjetiljki, a najmlađe tipu kruško-likih svjetiljki.

Na katedru za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, nakon publiciranja knjige „Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini“ 2007. godine, dospio je jedan primjerak firma svjetiljke iz Domavije. Riječ je o slučajnom primjerku koji je Filozofskom fakultetu poklonio stanovnik Srebrenice, koji sada živi u Sarajevu.

Pored ovog primjerka, revizionim uvidom u stanje muzejskih kolekcija koje se čuvaju u Franjevačkom samostanu u Visokom, ustanovljeno je da se do danas s nepoznatih lokaliteta, vjerovatno s prostora današnje Bosne i Hercegovine, čuva pet primjeraka svjetiljki. Pored ovih, nepublikiranih, još tri svjetiljke koje se čuvaju u samostanskoj izložbi u Visokom bile su predmetom stručne obrade i publiciranja.⁷ Dva primjerka pripadaju tipu grčkih, dva su svjetiljke oblo završena nosa s volutama i jedna se definira u tip svjetiljki u obliku tignja.

Grčke svjetiljke

(Broneer tip VII)
(br. kataloga 1 i 2)

Prve svjetiljke u antičkoj Grčkoj počele su se koristiti od VII stoljeća stare ere. Grčka kolonizacija, intenzivne komunikacije i trgovački kontakti s Istoka pospješili su širenje i korištenje ovog predmeta. Prvi tipovi grčkih svjetiljki potiču iz VII stoljeća stare ere, dok su nešto kasniji primjerci s kraja VI stoljeća stare ere rađeni na kolu. To su bile otvorene svjetiljke. U toku sve masovnije upotrebe i proizvodnje počeli su se i javljati različiti oblici presvođenog nosa s mostićem (starogrčki tip) i oblik svjetiljke sa širom vodoravnom drškom. Karakteristika grčkih svjetiljki iz klasičnog perioda je da su rađene bez žigova i ukrasa, a imale su crni firnis kao i grčko posuđe.⁸

Velike promjene nastupile su primjenom kalupa u proizvodnji svjetiljki. U vremenskom in-

tervalu IV–II stoljeća stare ere ova promjena je uzrokovala da se na svjetiljkama pojave i ukrasi, žigovi majstora ili radionica. Također je došlo do znatnije diferencijacije između majstora i radionica. U odnosu na kvalitet izrade, materijala, boje, prisustva ukrasa i specifičnosti pojedinih oblika, mogu se razlikovati i različiti tipovi grčkih svjetiljki.⁹ Vremenom, centri grčke proizvodnje postaju otoci, šireći i popularizirajući ovaj predmet, posebno na Zapadu, gdje u rimsko doba dostiže svoj puni procvat.¹⁰

Prema konstrukcijskim razlikama uočene su dvije osnovne varijante:

1. Svjetiljke izduženog nosa,
2. Svjetiljke s nosom koji izrasta iz tijela bez vrata.¹¹

U Franjevačkom samostanu u Visokom postoje dva primjerka ovog tipa. Riječ je o jednoj svjetiljci (br. 1) koja se prema obliku tijela i nosa može definirati kao svjetiljka prve varijante, dok se drugi primjerak (br. 2) može klasificirati u varijantu 2.

Znatnije šire paralele ovih primjeraka pohranjene su u Bosni i Hercegovini, a pripadaju različitim lokalitetima u Albaniji i Grčkoj¹² te samo jedna na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, tačnije lokaliteta Ošanića.¹³

Svjetiljke oblo završena nosa s volutama

(Loeschcke tip IV, Broneer tip XXIII, Ivanyi tip II)
(br. kataloga 3 i 4)

Kod svjetiljki ovog tipa nos je sužen i na vrhu zaobljen. Na stranama nosa nalaze se volute. Disk je uvučen i okrugao, vrlo često s reljefom. U najvećem broju slučajeva dno je ravno, ali se kod starijih primjeraka mogu naći i stajajući prstenovi. Mogu imati kanelirane drške, prstenastog oblika. Rijetko se pojavljuje jezičac, isključivo u ukrasnoj funkciji. Ramena su raščlanjena prstenovima i koncentričnim krugovima, pa se zbog toga primjećuju i novi oblici profila.¹⁴

⁹ Vikić-Belančić 1976, V, s napomenom 4.

¹⁰ Busuladžić 2007, 27.

¹¹ Isto, 28.

¹² Isto, 28-29; Vikić-Belančić 1976, VI; Boškova 1989, knj. 2, 7, Sl. 12; Blackman 1998, 7, Sl. 7; Caskey 1960, plate 56, Sl. 13.

¹³ Marić 1973, 182; Busuladžić 2007, 29.

¹⁴ Loeschcke 1919, 28; Vikić-Belančić 1976, XI-XII; Busuladžić 2007, 38.

⁶ Maršić 2000, 141.

⁷ Busuladžić 2007, 103, 104, 157.

⁸ Isto, 27.

U razvojnem procesu preteča svjetiljki oblika nosa može se pratiti od helenističkih. Neposredne preteče su augustovske svjetiljke sa spiralnim volutama. Unatoč činjenici da su nešto mlađe, javljaju se uporedo s tipom uglatog nosa s volutama. Njihova datacija se smješta sve do prve polovine II stoljeća.¹⁵

U Franjevačkom samostanu u Visokom postoje dva primjerka ovog tipa. Karakteristični su po vrlo bogato dekoriranom ukrasu – reljefu na disku svjetiljke, s prikazom palmete, s ostacima crvene boje – premaza.

Drugi primjerak je posebno zanimljiv. Rame na su ukrašena nizom polukrugova, dok je na disku reljef s prikazom skakavca.

Primjerci ovog tipa imaju analogije u svjetilkama koje se čuvaju u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine¹⁶ te u drugim institucijama van prostora današnje Bosne i Hercegovine.¹⁷

Svjetiljke u obliku tignja

(Loeschcke tip XIII, Ivanyi XX)

(br. kataloga 5)

Karakteristika ovih svjetiljki je da im tijela s drškom liče na tavu ili tiganj. Drška je vodoravna, ravna ili obla s rupom. Otvor im je veći, stijenke oble, vrlo često i okomite ili bikonične.¹⁸ U odnosu na otvor i promjer dna, Loeschcke je uspostavio tri varijante u ovoj grupi:

1. otvor širi od promjera dna,
2. otvor i promjer dna približan,
3. otvor uži od dna.¹⁹

Analizom treće varijante mogu se konstatirati izvjesne razlike u visini i obliku tijela. Zbog toga se treća varijanta može podijeliti u dvije podvarijante:

- a. svjetiljka niskog tijela s ramenima, slabo izvedenog prstena na otvoru,
- b. svjetiljka s višim tijelom bez ramena.

Prva varijanta je najranija i pripada I stoljeću.²⁰ Druga varijanta ima varijabilnu kvalitetu i fakturu i može datirati u II stoljeće.²¹ Treća vari-

janta je najmlađa, datira se u III stoljeće i najbrojnija je na prostorima južne Panonije.²²

Naš primjerak iz Franjevačkog samostana u Visokom pripada drugoj varijanti.

Najbliže analogije nalaze se u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine.²³ Na širim prostorima konstatirane su i na drugim lokalitetima.²⁴

Firma svjetiljke

(Loeschcke tip IX i X, Ivanyi tip XV-XVII)

(br. kataloga 6)

Oznaka majstora na svjetilkama počinje se javljati već u republikansko doba. To je bio početak stvaranja posebnog tipa svjetiljki sa žigovima, tzv. firma svjetiljki, kada je na dnu predmeta utiskivan žig majstora ili radionice. Zbog svoje funkcionalnosti ovaj tip se brzo raširio i vremenom postao najzastupljeniji. Na osnovu karakteristične osobine utiskivanja žigova, Fischbach je u literaturu uveo naziv „firma svjetiljke“ koji je i danas u upotrebi za ovaj tip svjetiljki.²⁵

Recipijent kod ovih svjetiljki je kruškolik, zdjelica je okrugla, a nos izduženiji i na vrhu zaobljen. Disk je obrubljen zatvorenim ili otvorenim prstenom. Kod primjeraka s kanalom, prsten se nastavlja duž kanala završavajući na nosu. U odnosu na prsten, Loeschcke je kod tipa IX definirao tri varijante; a) prsten zatvoren oko diska, na vratu nosa plitka brazda, b) prsten zatvoren oko diska s kanalićem i rupicom na vratu nosa, c) prsten koji spaja disk s kanalom na vratu nosa.²⁶

Drugi definirani tip X imao je prsten koji je vodio do otvora za fitilj na vrhu nosa. I u tipu X Loeschcke je uočio dvije varijante: a) nos s vratom i b) nos direktno vezan za tijelo, bez vrata. Ovaj tip je nastao pod uticajem svjetiljki kratka zaobljena nosa.²⁷

U kanalima su postojale rupice za zrak, a njihov broj je varirao od jedne do tri. Samo mjesto gdje su rupice pravljene bilo je različito, od rupica u sredini kanala, do onih koje su bile na granici između kanala i diska, kao i rupica koje su bile na desnoj ili lijevoj strani kanala. Ulje se u većini slučajeva sipalo na otvoru koji se nalazi u

¹⁵ Busuladžić 2007, 38.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Vikić-Belančić 1976, XII; Ivanyi 1935, Tab. XV; Mardešić 2002, knj. II, 164; Lazar 2005, 17.

¹⁸ Busuladžić 2007, 79.

¹⁹ Loeschcke 1919, 305.

²⁰ Vikić-Belančić 1976, XL, s napomenom 118.

²¹ Isto, s napomenom 119.

²² Isto.

²³ Busuladžić 2007, 79-80.

²⁴ Miltner 1930, 99, Sl. 41; Menzel 1954, 80, Sl. 69 i 70; B. Vikić-Belančić 1976, XL.

²⁵ Fischbach 1896, 16.

²⁶ Busuladžić 2007, 57.

²⁷ Isto, 58.

sredini diska. Svjetiljke koje su posjedovale reljef na disku imale su otvore s desne i lijeve strane i najčešće ih je bilo dva, mada i jedan otvor sa strane pored diska s reljefom nije bio nepoznat. Inače, reljefni ukrasi su bili dosta rijetki. Raniji primjerci su imali ukrase pozorišne maske, glave, poprsja ili glave pojedinih životinja.²⁸

Jedna od karakteristika firma svjetiljki je pojava bradavica na ramenima. Kod ranijih oblika radilo se o ušicama za vješanje predmeta. S obzirom na to da su bile nepraktične za rukovanje i lahko lomljive, pretrpjele su promjene preobrazivši se u bradavice. Broj bradavica je varirao od 2 do 3. Ako su bile dvije, nalazile su se na bočnim stranama ramena. Postojanje tri bradavice pretpostavljalo je drugi raspored, pa su u tom slučaju dvije bočne bradavice bile ukošenije, dok se treća nalazila na zadnjoj strani, nasuprot nosa. Oblici bradavica su bili različiti: polukružni, duguljasti, prizmatični, kvrgasti ili zakržljali oblici bez konkretnog oblika. Takve bradavice su izgubile značaj i njihova jedina funkcija je bila dekorativna. Drške su bile vrlo rijetke i nalazile su se na zadnjoj strani tijela ili u sredini diska.²⁹

Firma svjetiljke naročito karakterizira pojava žigova (pečata) na dnu. Radilo se o pečatima vrlo često s tri nomina, tj. početna slova cognomena, nomina i prenomina. Pored ovog, često se utiskivao i žig majstorske radionice, a nije bila rijetkost i pojava slova F – fecit ili figlina. Dno je bilo ravno ili malo udubljeno, s jednim, dva ili tri koncentrična kruga oko samog žiga. Žig je bio reljefan i u izuzetnim prilikama urezan. Raniji primjerci imali su ispod žiga vijenac s palminom grančicom ili nekim drugim dekorativnim elementom kao što su vijenac, srcoliki listići, kružići, borove grančice ili slova.³⁰

U najranijoj fazi centri proizvodnje svjetiljki su bili u sjevernoj Italiji, da bi se vremenom, od kraja I i početka II stoljeća, proizvodnja raširila i na druge provincije Imperije. U početku, firma svjetiljke su se radile u uvezenim kalupima, da bi se kasnije i kalupi proizvodili u provincijama. Svjetiljke su datirane okvirno od I do IV stoljeća, s većim ili manjim oscilacijama u ponuđenom historijskom okviru. Tako je Loeschcke iznio mišljenje da su se firma svjetiljke počele pojavljivati

od 75. godine, povezujući ih s periodom Flavijevaca.³¹ Sličnog mišljenja je i Fremmersdorf, koji najstariju granicu proizvodnje pomiče orijentaciono na 60-te i 70-te godine I stoljeća.³² Do ovog zaključka došlo se na osnovu šireg konteksta u kojem je materijal nađen, jer su firma svjetiljke konstatirane u vespazijanskom Hofheimu. Na osnovu analize materijala iz antičkih grobova u Ptuju i Emoni te kompariranjem pronađenih svjetiljki s drugim vrstama nalaza, u prvom redu s novcem, granice proizvodnje se mogu i pomjeriti na sredinu I stoljeća.³³ Navedenom analizom se mogla pomjeriti i granica korištenja, po kojoj su stariji tipovi korišteni do II stoljeća, a noviji sve do IV stoljeća.³⁴

Kao i kod drugih tipova svjetiljki, prilikom obrade i datacije materijala ne smije se izgubiti iz vida ni faktura, kvalitet izrade i način obrade materijala. Starije varijante su skoro po pravilu fine fakture i kvalitetnog pečenja. Ti primjerci imaju vrlo plastične žigove, oštre rubove i kvalitetno urađene ukrase na disku.

Kod mlađih varijanti s kanalom postoji znatnija razlika između primjeraka iz ranijeg i kasnijeg carskog doba. Vremenom je došlo do pada kvaliteta izrade. Osnovni razlog je ležao u činjenici da su i lokalni majstori i radionice počeli s proizvodnjom svjetiljki. Masovna serijska proizvodnja uzrokovala je zanemarivanje detalja u procesu proizvodnje, korištenje slabije i manje pročišćene gline, neadekvatnih kalupa zbog kojih su proizvođeni manji primjerci, žigovi postaju plošni i s manjkavostima u slojevima, a i sama majstorska vještina znatno zaostaje.

Ove osobine prate posebno provincijalnu proizvodnju svjetiljki. Provincijalne firma svjetiljke u ogromnom broju slučajeva nemaju žig, zdepastog su oblika, debelih stijenki, loše izvedenih detalja, često vidljiva spojenog šava, nejednako pečene, nakrivljene i ponekad nestabilne.

Statistički promatrano, firma svjetiljke su najčešće pronalažene u Domaviji i Japri, odakle potiče i novodospjeli primjerak na Filozofski fakultet u Sarajevu.

²⁸ Mardešić 2002, knj. II, 168, Sl. 24-28.

²⁹ Fadić 1989, Tab. I, 18.

³⁰ Busuladžić 2007, 59.

³¹ Loeschcke 1919, 289.

³² Fremmersdorf 1912, 125.

³³ Vikić-Belančić 1976, XXXII.

³⁴ Isto, XXXIII.

Kao što je već navedeno, firma svjetiljke su karakteristične po pojavi žigova.³⁵ Među starije generacije spadaju firme FORTIS, STROBILI, ATIME(TVS), FESTI.³⁶

Mlađi primjerci, odnosno nazivi firmi su APRIO, QGC, CPSF, CRESCES, CERALIS, CDESSI, CASSI(VS), CAPI, CARI, CANNE, IEGIDI, L.L.C, LVPATI, ...LANT, NERI, OCTAVI, SEXTI, VIBIANI, VIBVLEVS, FAOR, ARMENI.³⁷

Posebnoj skupini pripadaju primjerci s nazivima CAPI i CARI. Ovi primjerci su posigurno pravljeni u panonskim radionicama.³⁸

Od postojećeg broja firma svjetiljki najviše se javljaju svjetiljke sa žigom FORTIS. Primjerci ovog majstora su različite izrade. Znatno broja pripada svjetilkama dobre kvalitete. Mnogobrojni primjerci svjetiljki ovog žiga proizvedeni su i u lokalnim provincijalnim radionicama, lošijeg kvaliteta izrade.

Za veliki broj primjeraka koji su pronađeni na tlu Bosne i Hercegovine može se konstatirati da su slabije izrade, pečenosti i općeg kvaliteta. Za takve se može pretpostaviti da potiču iz lokalnih radionica. Zajedničke su im karakteristike da imaju slabiju fakturu, neujednačenu pečenost, zakržljale bradavice, plošan žig, ako ga uopće i imaju. Rezultat ovog je širok spektar raznih nijansi boja, debelih stijenki, deformiranog oblika, manjkavo izvedenih otvora za ulje i zrak i neravnog dna pa samim tim i veće nestabilnosti.

Analogije našem primjerku u Bosni i Hercegovini su mnogobrojne.³⁹

Zaključak

Predmet obrade i analize antičkih svjetiljki u ovom radu predstavljaju primjerci iz zbirke Franjevačkog samostana u Visokom i Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Riječ je o šest do danas nepubliciranih primjeraka.

Jedna firma svjetiljka s lokaliteta Domavije dopremljena je kao poklon do Katedre za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.

Pet svjetiljki, pored do sada tri publicirane, iz Franjevačkog samostana u Visokom pripadaju tipovima grčkih (dva komada), svjetiljki oblika tignja (jedan komad) i svjetiljki oblo završena nosa s volutama (dvije). Velika manjkavost ovih svjetiljki je što se ne zna lokalitet pronalaska, a u samostanske kolekcije su dospjele kao slučajni pronalazak, vjerovatno s prostora rimske provincije Dalmacije.

Summary

Unpublished antique lamps from the Franciscan monastery in Visoko and Department of archaeology of the Faculty of Philosophy University of Sarajevo

The subject of the analysis and presentation in this article are examples of the antique lamps from the collections of Franciscan monastery in Visoko and Faculty of Philosophy in Sarajevo. These six examples were unpublished. One firm lamp from the Domavia was given as a present to the Department of Archaeology of the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo. Another five lamps, from the Franciscan monastery in Visoko belong to the following types: Greek lamp (two), pan shape lamp (one) and lamps with round shaped nose with volutes (one). The only deficiency of these lamps is that the place of the origin is unknown. In monastery collections they were brought as an accidental finding, probably from the area of the Roman Province of Dalmatia.

Literatura

- Abramić, M. 1925, Poetovio (poglavlje „Glinene svjetiljke“), Ptuj muzejsko društvo, Ptuj 1925, 87-97.
- Busuladžić, A. 2007, Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2007.
- Bjelajac, Lj. 1982, Nalazi keramičkih žišaka na Beogradskoj tvrđavi, Godišnjak grada Beograda XXIX, Beograd 1982, 13-24.
- Blackman, D. J. 1998, Archaeological reports for 1997-1998, London 1998, 3-61.

³⁵ Celestin 1901, 27-34; Miltner Zurunić 1931, 102-105; Rubright 1973, 52; Istenič 2004, 110; Žižek 2004, 135-136.

³⁶ Busuladžić 2007, 61.

³⁷ Bjelajac 1982, 21; Busuladžić 2007, 62.

³⁸ Busuladžić 2007, 63.

³⁹ Busuladžić 2007, 126-179.

- Boškova, A. 1989, Antička crnofiguralna keramika iz Trakije (V–III v. pr. n. e.) *Arheologija* 2, 1989, 1-10.
- Broneer, O. 1937, Terracotta Lamps, Corinth IV, II, 1937.
- Celestin, V. 1901, Rimske svjetiljke iz Osijeka, *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku* V, 1901, 21-43.
- Ceskey, J. L. 1960, Objects from a well at Isthmia, *Hesperia* XXIX, 2, 1960, 168-176.
- Crnobrnja, A. N. 2006, Kulna namena rimskih žišaka u Gornjoj Meziji, Beograd 2006.
- Fremmersdorf, F. 1912, Römische Bildlampen, 1912.
- Fadić, I. 1989, Antička nekropola u Biljanima kod Zadra, *Diadora*, 11, 1989, 223-243.
- Fischbach, O. 1896, Römische Lampen aus Poetovio, Ptuj 1896.
- Ivanyi, D. 1935, Die panonischen Lampen, Budapest 1935.
- Istanić, J. 2004, Petoviona – središće izdelave in distribucije keramičnih izdelkov, u: Rimljani, steklo, glina, kamen, Maribor 2004, 108-111.
- Jovanović, A. 1976, Zemljane svjetiljke iz antičke zbirke Muzeja u Nišu, *Niški zbornik* 2, Niš 1976, 61-83.
- Lazar, I. 2005, An oil lamp depicting a Roman glass furnace – a new find from Slovenia, *Instrumentum*, 22, 2005, 17-18.
- Loeschcke, S. 1919, Lampen aus Vindonissa, Zürich.
- Mardešić, J. 2002, Keramičke svjetiljke, u: Longae Saloniae I i II, Split 2002, 349-365.
- Maršić, D. 2000, Antičke svjetiljke iz zbirke Matijević, *Obavijesti*, 1, god. XXXII/2000, 141-144.
- Marić, Z. 1973, Arheološka istraživanja na gradini u Ošanićima kod Stoca 1963, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s. XXVII/XXVIII, 1973, 173-235.
- Miltner, F. 1930, Die antiken Lampen in Klagenfurt, *Jahresehefte der ÖAI*, XXVI, 1930.
- Miltner Zurunić, I. 1931, Žišci u Beogradu, *Starinar*, VI, Beograd 1931, 88-105.
- Modrzenska-Marciniak, I. 1989, Lucernas escogidas del Museo Arqueologico Nacional, *Boletín del seminario de estudios de arte y arqueología*, Valladolid 1989, 216-246.
- Menzel, H. 1954, Antiken lampen im romisch-germanischen Zentralmuseum zu Mainz, Mainz 1954.
- Maslač, N. 1932, Zlatni nalaz u kršćanskoj bazilici u selu Turbetu, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XLIII, 2. Sarajevo 1932, 31-33.
- Rubright, J. C. 1973, Lamps from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica, *Sirmium*, II, Beograd 1973, 45-79.
- Vikić-Belančić, B. 1976, Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu, Zagreb 1976.
- Zaninović, D. 2004, Fiat lux – rimske svjetiljke iz fundusa Gradskog muzeja Sisak, Sisak 2004.
- Žižek, I. 2004, Katalog predmeta, u: Rimljani, steklo, glina, kamen, Maribor 2004, 124-144.

Katalog

Grčke svjetiljke

1. Nalazište: Nepoznato.
Neinventarizirano (slika 1).
Mjesto pohrane: Franjevački samostan u Visokom.
Svjetiljka od narandžaste zemlje. S boka vidljiva bradavica. Nos izdužen u odnosu na recipijent.
Dimenzije: dužina 6,5 cm, širina 5,5 cm, visina 3 cm.
Nepublicirano.

2. Nalazište: Nepoznato.
Neinventarizirano (slika 2).
Mjesto pohrane: Franjevački samostan u Visokom.
Svjetiljka od svijetle zemlje. Disk oštećen. Vidljiv ostatak drške, vjerovatno klinastog oblika.
Dimenzije: dužina 5,8 cm, širina 5,1 cm, visina 2,1 cm.
Nepublicirano.

Svjetiljke oblo završena nosa s volutama

3. Nalazište: Nepoznato.
Neinventarizirano (slika 3).
Mjesto pohrane: Franjevački samostan u Visokom.
Svjetiljka očuvana s reljefom palmete na disku. Vidljivi ostaci crvenog premaza – boje.
Dimenzije: dužina 8 cm, širina 6 cm, visina 2,3 cm.
Nepublicirano.

4. Nalazište: Nepoznato.
Neinventarizirano (slika 4).
Mjesto pohrane: Franjevački samostan u Visokom.
Svjetiljka očuvana s oštećenim nosom. Na disku reljef s prikazom skakavca.
Dimenzije: dužina 7 cm, širina 5,6 cm, visina 2,3 cm.
Nepublicirano.

Svjetiljke u obliku tignja

5. Nalazište: Nepoznato.
Neinventarizirano (slika 5).
Mjesto pohrane: Franjevački samostan u Visokom.
Svjetiljka očuvanog tijela svjetlije gline, s drškom sa strane, koja je klinasta i vodoravna. U sredini veliki otvor. Dno ravno.
Dimenzije: R 4,3 cm, visina 2,3 cm.
Nepublicirano.

Firma svjetiljke

6. Nalazište: Domavija.
Neinventarizirano (slika 6).
Mjesto pohrane: Katedra za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.
Firma svjetiljka sa žigom FORTIS.
Dimenzije: dužina 8,5 cm, širina 2 cm, visina 1,5 cm.
Nepublicirano.

Sl. 1

Sl. 2

Sl. 3

Sl. 4

Sl. 5

Sl. 6 a i b

Servile caput Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije

Almir Marić

Mostar

U unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, odnosno na njenom dijelu koji je obuhvatao prostor današnje Hercegovine, koju smo uzeli kao geografski okvir za ovaj rad, u rimsko doba egzistirale su različite socijalne strukture. Njihovo proučavanje moguće je prvenstveno na osnovu onomastičke analize epigrafskih spomenika koji su uglavnom datirani u doba principata. Natpisi na tim spomenicima spominju različite kategorije socijalnih struktura od kojih ćemo u ovom radu posebnu pažnju posvetiti robovima. Pripadnost epigrafskih spomenika osobama koje su imale status roba određena je korištenjem određenih imenica s tih natpisa, kao što su *servus*, *vernae*, *vilicus*, te njihovim imenom koje se obično sastojalo samo od *cognomena*.

Ropstvo je bilo raspostranjeno u svim mediteranskim civilizacijama. U rimskom društvu robovi su predstavljali jednu od temeljnih socijalnih struktura.¹ Ta činjenica je posebno dolazila do izražaja u antičkoj Italiji gdje je, kako se čini, od ukupnog broja stanovništva u doba principata, na njih otpadalo 35 procenata. Glavni razlog tome svakako su bila vojna osvajanja u tom razdoblju koja su dovela do pojave velikog broja zarobljenika koji su pretvoreni u robove. Zbog toga se antička Italija često naziva „društvom robova“. Prema Varonu, osim ratom, do robova se dolazilo nasljedstvom, dijelom kupljenog imetka, prijateljskim dogovorom, neospornom imovinom

i zakonskom konfiskacijom imovine.² Dva najvažnija načina na koji se dolazilo do robova bez sumnje su bili zarobljavanje i rađanje u takvom statusu. Spektar njihovih zaduženja je bio veoma širok. Obavljali su dužnosti upravnika imanja, radnika u polju, pastira, lovaca, sluga u domaćinstvu, radnika na gradilištu, trgovaca, zanatlija, rudara, službenika, učitelja, doktora, dojilja, tekstilnih radnika, razne poslove u javnoj administraciji itd.³ Rob je bio u vlasništvu gospodara i posmatran je kao *res Mancipi*, što je znači da je bio u rangi sa zemljom, kućom, životinjama za rad, odnosno svime onim što je činilo osnovna sredstva za proizvodnju na nekom imanju.

Vojnim osvajanjima ropstvo se proširilo izvan matičnog rimskog teritorija. Nema pouzdanih podataka na koji način je tekao proces širenja ropstva izvan Italije i Sicilije, gdje je već u doba Republike dosegao visok stepen po broju robova i njihovoj uključenosti u društvene tokove. Tome doprinosi i nepostojanje konkretnih podataka u izvornoj građi jer su antički pisci u svojim djelima uglavnom bili fokusirani na ropstvo na Apeninskom poluostrvu.⁴

Na osnovu epigrafskih spomenika možemo zaključiti da je ropstvo bilo prisutno u svim rimskim provincijama. Najveći broj natpisa na kojima se spominju pripadnici ove socijalne strukture pronađen je u urbanim sredinama, gdje su većinom obavljali funkcije ličnih sluga, dužno-

¹ Više o raznim aspektima ropstva u Rimskoj državi, u različitim epohama postojanja rimske države, vidjeti: Finley 1999, 62-95; Thébert 2006, 167-213; Scheidel 2010, 1-21; Bradley 2011, 241-265; Morley 2011, 265-287; Bodel 2011, 311-337; Edmondson 2011, 337-362.

² Varon, *De Re rustica* 2, 10, 4.

³ Scheidel 2010, 3.

⁴ Izuzetak je Egipat odakle su sačuvani detaljni podaci o robovima kako na seoskim imanjima, tako i u urbanim sredinama poput Aleksandrije (Scheidel 2010, 4; Morley 2011, 267).

snika ili vojnika. To je čak slučaj s provincijama Španijom i Galijom za koje se često pretpostavlja da je većina robova bila zaposlena u poljoprivredi.⁵ Međutim, treba imati na umu da manji broj epigrafskih spomenika iz ruralnih sredina na kojima se spominju robovi može biti rezultat okolnosti u kojima su radili, odnosno poslova koje su obavljali. Naime, robovi iz urbanih sredina koji su obavljali određene funkcije u administraciji, zanatima i sl. imali su više mogućnosti da ostave trag na epigrafskom spomeniku nego robovi koji su radili teške poslove na seoskim imanjima

Na prostoru koji tretiramo u našem radu, odnosno u njegovoj neposrednoj blizini, najveći broj robova nalazio se u Naroni. Veći dio pripadao je italiskim kolonistima, dok je manji broj bio u vlasništvu domaćeg stanovništva.⁶ U dijelovima kolonijalnog i municipalnog agera Naronne, Epidauruma i Dilluntuma, koji su prema unutrašnjosti u upravno-teritorijalnom smislu obuhvatali prostor današnje Hercegovine, broj epigrafskih spomenika na kojima se spominju robovi je veoma mali u poređenju s većim rimskim provincijalnim centrima.⁷ U daljem tekstu osvrnut ćemo se, poimenično, na sve robove koji su dosad otkriveni na spomenicima i izvornoj građi, a koji su na neki način povezani s prostorom današnje Hercegovine.

CASIO

Korita, Bileća⁸

D M S / AUR R D AN LV / AUR S D AN XIIX /
AUR AM D AN IIII 5 / AUR TEU ET AUR OSI [--
-] / [-]T CASIO VERN SUI S / D [--] UNCIT [--]
D(is) M(anibus) S(acrum) / Aur(eli -) R(----)
d(efunct -) an(norum) LV / Aur(eli -) S (----)
) d(efunct -) an(norum) XIIX / Aur(eli -) Am[?
An]d (---) d(efunct) an(norum) IIII 5 / Aur(elia)
Teu(ta?) et Aur(eli-) Osi -- / [e]t Casio (?) Vern
(is?) suis / d[ef]uncti[s]

⁵ Morley 2011, 268.

⁶ Bojanovski 1988, 119.

⁷ Smatra se da je najmanje 50% stanovništva u Naroni, Saloni i Iaderu bilo robovskog porijekla. Njihova prisutnost u tako velikom postotku posljedica je prvenstveno privrednog razvoja tih gradova, ali i administrativno-upravnog položaja koji su zauzimali u provinciji Dalmaciji (Alföldy 1961, 126).

⁸ Sergejevski, 1938, 21, br. 19; Bojanovski, 1976, 34-35; Isto 1988, 108; Paškvalin 2012, 38.

Sepulkralni spomenik kategorije titulusa koji spominje roba po imenu Casio pronađen je na lokalitetu Crkvine u Voljicama (Korita), na pola puta između Bileće i Gacka. Natpis na spomeniku je oštećen pa je teško uraditi zaokruženu rekonstrukciju svih podataka. Sve osobe koje su navedene na spomeniku imaju aurelijevsko gentilno ime, što znači da su rimsko građansko pravo dobili za vrijeme vladavine Marka Aurelija, ili, što je više vjerovatno, tek Karakalnim ediktom 212. godine. Cognomeni su uglavnom nečitljivi, pa je teško procijeniti radi li se o muškim ili ženskim članovima porodice. Izuzetak predstavlja cognomen Casio, koji je vjerovatno bio orijentalnog porijekla.⁹

Casio je vjerovatno imao status roba. Na takav zaključak upućuje činjenica da kraj njegovog imena stoji riječi *Vern(is?)*, koja u većini slučajeva označava roba koji je odrastao u vlasnikovoj kući.¹⁰ Među različitim kategorijama rimskih robova *vernae* su zauzimali poseban status jer su odrastali u gospodarevoj kući, zatim izgrađivali bliske odnose s članovima porodice, i vjerovatno odrastali s njihovom djecom.¹¹ Slična situacija je bila i s Casiom čiji su preci vjerovatno služili kao robovi kod neke bogatije ilirske familije koja je veoma kasno dobila pravo rimskog građanstva. Zbog bliskosti koju su ostvarili tokom zajedničkog života, bez obzira na razliku u socijalnom statusu, imena su im zabilježena zajedno na nadgrobnom natpisu.

VILICO?

Kosijerevo, Bileća¹²

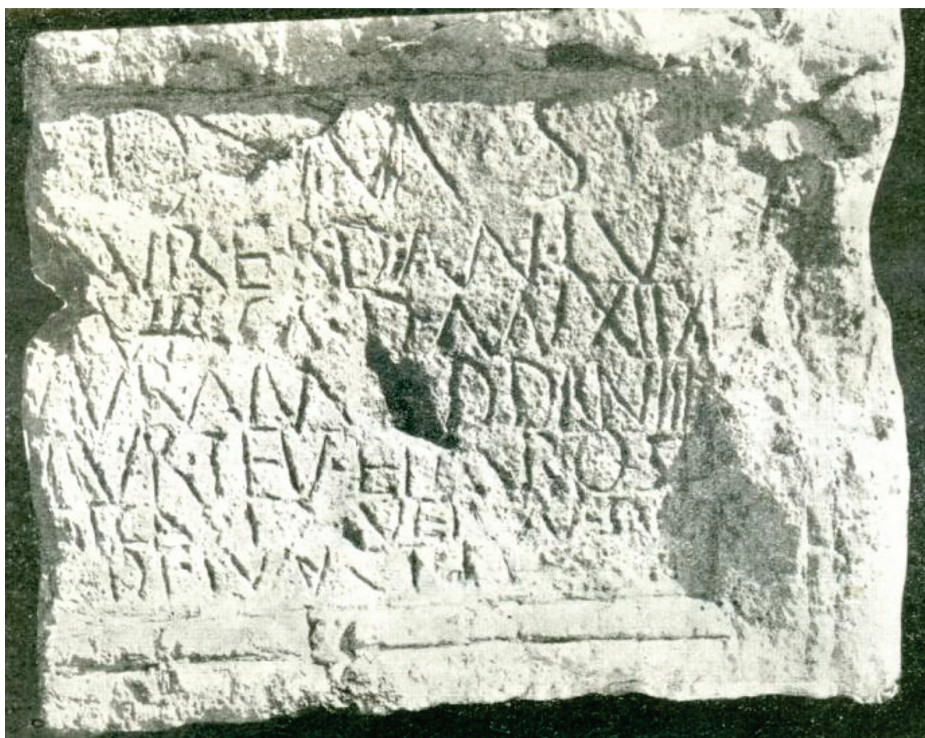
FVNISVLANVS VET /... NIANVS LEG PR PR
/... NTEM ET TERMINOS /... NOVARI
IVS..IT PER / 5 T CASIVM FRONTON / O
LEG•IIII FF•IN /... DO VESI O CN / SC D L M
[L](ucius) Funisulanus Vet(o) / nianus leg(atu)s
pr(o) pr[aet(ore)] / [po]ntem et terminos
[re]/novari ius(s)it per / 5 T(itum) Cas(s)ium
Frontonem / o(ptionem) leg(ionis) IIII

⁹ Alföldy 1969, 73; U petom redu teksta natpisa stoji *Teu*, što je vjerovatno dio poznatog ženskog ilirskog imena *Teuta*.

¹⁰ Dodatni razlog za takvu tvrdnju jest i ime u obliku cognomena. Naime, robovi u rimskom svijetu su imali samo jedno, lično ime, bez gentilicija, prenomena i filijacije (Matijašić 2002, 70).

¹¹ Smatralo se da će robovi koji su rođeni i odrasli unutar kuće gospodara biti odaniji i pouzdaniji. Više o robovima *vernae* vidjeti: Hermann-Otto 1994; Bruun 2013, 19-42.

¹² Sergejevski 1964, 93-95; Bojanovski 1973, 181; Isto 1977, 91; Šačić 2011, 164-166; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/EDH/inschrift/033908>

Sl. 1. Spomenik iz Korita (prema Sergejevski 1938, 21, br. 19)

*F(laviae) F(elicis) in / [fun]do Vesi(i)o C(ura)
n(te) / SC(riptoream)) D(---) L(---) V(ilico?)*

Na terminacijskom natpisu iz Kosijereva vjerojatno se spominje rob *vilicus*, upravitelj rimske vile.¹³ Spomenik je bio uklesan u živu stijenu uz lijevu obalu Trebišnjice, na lokalitetu Zagulj.¹⁴ Prilikom izgradnje hidroenergetskog sistema Trebišnjice 1967. godine isječen je i prenesen u muzej u Nikšiću. Sadržaj natpisa je poprilično jasan. Govori o obnovi mosta i kamena međaša (*terminos*), koju je po naredbi namjesnika provincije L. Funisulanusa Vettonianusa obavio Tit Kasije Fronton, pomoćnik centuriona (optija) IIII legije *Flavia Felix*. Obnova mosta je predstavljala važan zadatak, jer je preko njega prolazila strateški bitna komunikacija Salona – Naron – Lesusinium – Dyrrachium.¹⁵ Bojanovski je prvi prvom čitanju 8. reda natpisa, u kojem se nalazila sporna riječ, pretpostavio *v(ilico)*, ali je to pitanje ostavio i dalje otvorenim.¹⁶

Smatramo da pri razmatranju ovog pitanja posebnu pažnju treba obratiti na lokalitet gdje

je spomenik pronađen. Naime, otkriven je u blizini velikog posjeda čiji se centar (*villa urbana*) nalazio u današnjem Paniku. Irma Čremošnik, koja se najviše bavila imanjem u Paniku, smatra da natpis iz Kosijereva ne pripada tom posjedu, koji je vremenski i teritorijalno udaljen od mjesta na kojem je natpis pronađen.¹⁷ Pored *ville urbane* u Paniku, u blizini se razvilo još nekoliko većih imanja (*fundusa*). Jedno od njih je vjerojatno pripadalo italskoj porodici *Vesius* koja se spominje na spomeniku iz Kosijereva.¹⁸ Njihov *vilicus*, čije ime nije sačuvano na spomeniku, pobrinuo se za obnavljanje mosta i međaša na ima-

¹⁷ Na samom Paniku, kao i na ostalim većim imanjima, poslovi oko vođenja domaćinstva su vjerojatno bili povjereni *vilicusu*. Njihov stan se može naslutiti u grupi vila na Dračevoj strani u samoj blizini *vile urbane* (Čremošnik 1974, 130). Postojanje *vilicusa* na Paniku sugerije i fragment nadgrobnog cipusa na kojem se možda navodi ta riječ, iako Bojanovski smatra vjerojatnijom opciju da se tu radi o gentilnom imenu *Vilius* (Bojanovski 1977, 73; Isto 1988, 84).

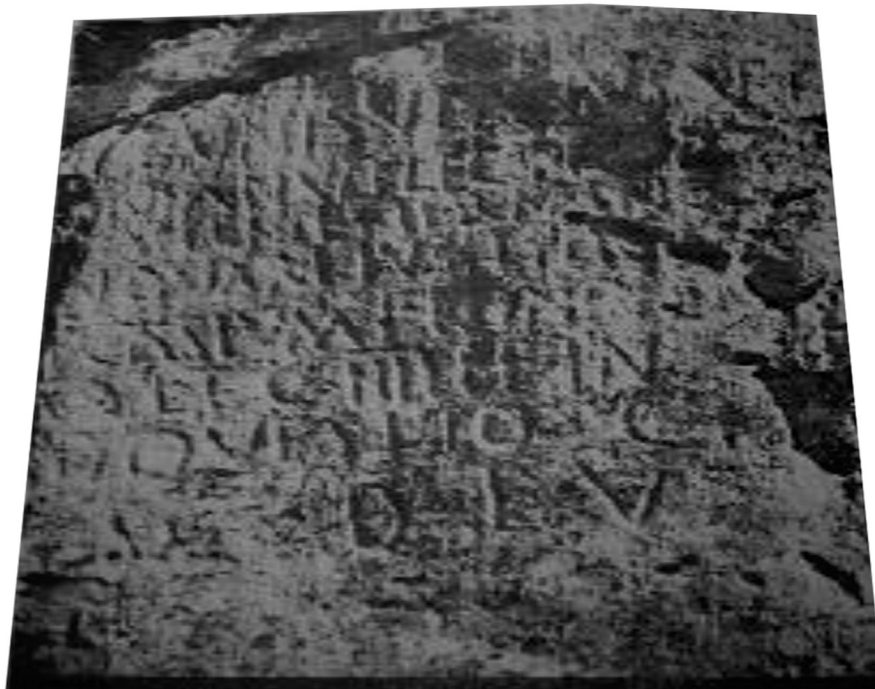
¹⁸ Bojanovski smatra da se njihovo imanje moglo nalaziti i na lijevoj obali Trebišnjice (Bojanovski 1988, 84). Inače, Italici poput Vesija u ove krajeve su se doselili preko primorskih gradova Narone, Salone, Risna, Epidauruma. Prostor Panika im je vjerojatno bio privlačan jer se nalazio na važnoj antičkoj komunikaciji Naron – Skodra. Tako povoljna pozicija omogućavala je jednostavan transport proizvoda koji su se proizvodili na imanjima do krajnjih destinacija.

¹³ Više podataka o *vilicusu* vidjeti kod: Sanader 1995, 97-108.

¹⁴ Bojanovski 1977, 91.

¹⁵ Bojanovski 1973, 137-187.

¹⁶ Isto, 181.

Sl. 2. Spomenik iz Kosijereva (prema Bojanovski 1977, 92, sl. 11.)

nju kojim je upravljao.¹⁹ S obzirom na ocjenu da ovaj natpis ne pripada imanju na Paniku koje je istraživala Čremošnik te na nedostatak novih arheoloških istraživanja, teško je kontekstualizirati imanje porodice *Vesius* i reći nešto više o njemu osim općih napomena.

Vilicus s imanja porodice *Vesius*, Panika, kao i *vilicusi* generalno, imao je veoma kompleksan posao. Njihov zadatak je bio da upravljaju imanjem, nadgledaju rad drugih robova na njemu, obezbjeđuju neophodna materijalna sredstva za rad, poput alata, i generalno vode brigu da imanje funkcionira na pravi način.²⁰ U poslovima koji su bili vezani za upravljanje imanjem pomagala mu je njegova žena *vilica*, koju mu je izabrao vlasnik imanja (*possessor*).²¹ Pošto su gospodari imanja rijetko boravili na njemu, zadatak *vilicusa*

i njegove žene bio je da mijenjaju vlasnika i njegovu suprugu (*domina*) u obavljanju svih važnijih poslova, što znači da su predstavljali osobe od najvećeg povjerenja.

MASCELLIONI

Veličani, Popovo Polje²²

D M S / [---] MASCELLION [---] / [---]SIMO
SER / [---] MANO SVRIO s/ [---]RIMANO [---]
] / [---]RENTI O[---] / [-]JERMANO R[---] / M
[---] H[---]

D(is) M(anibus) s(acrum) / [---] Mascellion(o) /
[piis]simo ser(vo?) / [Ger]mano Surio s/ [---]ri-
mano [---] / [Pla?]renti O[---] / [--- G?]ermano
R[---] / M[---] H[---] /

U mjestu Veličani u Popovu Polju pronađen je epigrafski spomenik na kojem se vjerovatno spominje rob koji se zvao Mascellio. Na takav zaključak upućuje dio riječi SER u 3. redu natpisa, što vjerovatno označava osobu koja je bila u statusu roba (*servo*). Na osnovu zavjetne formule *D(is) m(anibus) s(acrum)* datira se negdje u prvu polovinu 2. stoljeća. Osim Mascelija, u obliku cognomena, spominje se još nekoliko imena, ali je njihovo čitanje veoma otežano pošto je spomenik oštećen

¹⁹ Garašanin 1967, 160-161.

²⁰ Vremenom se naziv *vilicus* počeo upotrebljavati i za neka druga zanimanja. Oni su mogli upravljati bibliotekama, vodovodima (*vilicus aquarum*), popravljati olovne cijevi (*vilici a plumbo*) ili voditi provincijalne blagajničke knjige (*vilicus kalendarii Septimiani*), bilježiti poslove u rudnicima (*vilicus officii ferrariarum*), te su radili na carinskim, poreznim, poštanskim ili cestovnim postajama u provincijama (Sanader 1995, 107).

²¹ Pošto robovi prema rimskom pravu nisu imali pravo da se žene, onda termin „žena“ u ovom kontekstu treba shvatiti samo uvjetno.

²² Bojanovski 1977, 74; Škegro 1997, 91, br. 35.

u nekim dijelovima. U 4. redu vjerovatno se navodi ime *Surio*, koje je ilirskog porijekla, uz pretpostavljeni cognomen *Germanus*.²³ Isto ime se navodi u sljedećem redu, kao i u sedmom. U 6. redu se još navodi Plarenti, ilirsko, ili Terentio, italско ime, ali je takvo čitanje poprilično nesigurno.²⁴

Cognomen Mascelio susrećemo na još nekoliko spomenika s prostora današnje Hercegovine i dijelova koji su u antičko doba pripadali ovom području u upravno-teritorijalnom smislu. Naime, iz Narone potječe natpis na kojem se spominje oslobođenik istog cognomena. Alföldy smatra da to nije ilirsko nego italско i keltsko ime.²⁵ Također se spominje, bez geminacije, i na spomeniku jednog braćnog para iz mjesta Lisičići, na prostoru gornje Neretve.²⁶ Za osobe s ovog spomenika također se smatra da su keltskog porijekla.²⁷

Veličani, kao mjesto pronalaska spomenika, nisu detaljno istraženi.²⁸ Tu se vjerovatno nalazilo rimsko naselje, epihorskog porijekla, koje je zatrpano nanosima s brda.²⁹ Vremenom je, vjerovatno preko Dilluntuma, došlo do naseljavanja određenog broja Italika, koji su u tom mjestu pronašli adekvatan prostor za razvoj svojih djelatnosti. U tim poslovima svakako je, na neki način, učestvovao i rob Mascellio.

MOPSUS

Vitina, Ljubuški³⁰

MOPSVS / SEX VARI / ANNOR XIIX / HIC SITVS / [---]

Mopsus / Sex(ti) Vari ser(vus) / annor(um) XIIX / hic situs / [---].

Ranije smo vidjeli da se najveći broj robova u naronitanskom ageru nalazio u samoj Naroni, kao centru te upravno-administrativne cjeline. U unutrašnjosti kolonije njihov broj je bio dosta

²³ S obzirom na nedostatak dodatnih informacija sa spomenika, teško je procijeniti društveni status ove osobe, ali vjerovatno nije bio rob jer ima dvočlanu imensku formulu, dok su robovi nosili samo jedno ime (Bojanovski 1977, 76).

²⁴ Bojanovski 1977, 76.

²⁵ Alföldy 1969, 240.

²⁶ *ILJug* I, 88 = *CIL*, 12773 = *CIL* III, 12773 add. 2256.

²⁷ Alföldy 1969, 240.

²⁸ Naučnici su se bavili samo srednjovjekovnom nekropolom koja se nalazi u tom mjestu, gdje su istražili motive na stećcima te nekoliko grobova (AL III, 194).

²⁹ Bojanovski 1977, 78.

³⁰ *CIL* III, 6368 = 8499; Patsch 1907, 65; (= Patsch 1996, 67); Bojanovski 1977, 107; Isto 1988, 127; Dodig 2006, 19; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD058395>

Sl. 3. Spomenik iz Veličana (prema Šaćić 2011, 185.)

manji. Epigrafski spomenik koji spominje roba Mopsusa, umrlog s 18 godina, pronađen je uzidan u dvorac Kapetanovića u Vitini, a kasnije je prenesen u arheološku zbirku Franjevačkog samostana na Humcu. Današnja Vitina je u rimsko doba bila značajno naselje, čemu su pogodovali dobar prirodni položaj, važna komunikacija na kojoj se nalazila (Salona – Naron) te blizina Narone kao velikog privrednog, upravnog i kulturnog centra. Bojanovski pretpostavlja da se možda upravo ovdje nalazio *pagus Scunasticus* gdje su naseljeni veterani za vrijeme cara Tiberija.³¹

Mopsus je ime grčkog porijekla, navedeno bez filijacije.³² Čini se da je bilo rijetko, jer je pronađen još samo jedan natpis na kojem se spominje Mopsus, i to na javnom natpisu članova *familie Silvani* u antičkom gradu Trebula Mutuesca (današnji Monteleone Sabino) u centralnoj Italiji.³³

³¹ Bojanovski 1977a, 107.

³² Alföldy 1969, 249.

³³ EDH: <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD000745>; Na osnovu sadržaja natpisa nije moguće definitivno zaključiti kakav je bio društveni status Mopsusa iz Trebule Mutuesce, osim da je bio član *familie Silvani*, religijskog kolegija koji je snosio troškove sahrane njenih članova. Poznato da je su u takve organizacije ulazili ljudi slabijeg imovinskog statusa, uglavnom oslobođenici i robovi, s tim

Sl. 4. Spomenik iz Vitine (foto : A. Marić)

Sličan oblik, *Mopsinus*, otkriven je još jedino u provinciji Galiji Narbonensis.³⁴ Obično se datira u doba ranog principata. Njegov gospodar, Seksto Varije, vjerovatno je bio vlasnik ville rustice, koja predstavlja najbolje očuvani spomenik iz rimskog doba na prostoru današnje Vitine, pošto je ostatak građevina iz tog razdoblja uništen raznim građevinskim zahvatima tokom proteklog vremena.³⁵

ISANTE I SURUS

Krehin Gradac, Čitluk³⁶

ISANTE SVRO CONIVGI INCONPARAB / D
M VICTORINE ANNE / BENE MERENTI PRE-
CEPTO / DOMNICO FACTVM MISE / RAM PA-
RENTES PERDED[] / RVNT ANNIS TRIGITT[]
*Isante Suro coniugi inconparab(ili) / D(is)
m(anibus) Victorin(a)e Ann(a)e / bene merenti
pr(a)cepto / dom(i)nico factum. Mise- / ram pa-
rentes perded[e] — / runt annis trig(in)tt[a].*

Epigrafski spomenik iz Krehinog Graca posjeduje određene specifičnosti u kontekstu proučavanja kategorije robova na prostoru današnje Hercegovine u rimsko doba. Na natpisu se navo-

di nekoliko osoba, od kojih je prva sahranjena tridesetogodišnja Victorina Anna. Nakon nje, na isto mjesto, sahranjeni su njen otac Surus, što možemo procijeniti na osnovu naknadno urezanog imena, povrh prvobitnog reda, te nakon njega i njena majka Isante.³⁷ Surus i Isante su vjerovatno bili robovi na imanju gospodara gdje je pronađen spomenik. Društveni status njihove kćerke je nešto teže procijeniti s obzirom na to da ima dvočlanu onomastičku formu, dok se kod njenih roditelja nalazi samo cognomen. To znači da je Victorina Anna vjerovatno imala status oslobođenika.

Ime Surus je ilirskog porijekla, sa srednjodalmatinskog imenskog područja. Surus i slična srodna imena domaćeg porijekla (Surio, Sura) su veoma česta kod osoba robovskog i oslobođeničkog statusa.³⁸ Spominje se i na epigrafskom spomeniku iz Veličana na Popovu Polju, na kojem se navodi rob Mascellio. S druge strane, Isante je ime orijentalnog porijekla.

Na dnu epigrafskog spomenika je u plitkom obliku urezana *ascia*. Pitanje ovog simbola je često obrađivano u naučnoj literaturi. Urađena je podjela na spomenike koji posjeduju samo predstavu ascije te one koji imaju dedikativnu formulu *sub ascia dedicare*. Spomenik iz Krehinog Graca stoga spada u grupu ascija bez dedikativne formule.³⁹ Prema mišljenju B. Gabričevića, koji se najviše bavio izučavanjem ovog pitanja s naših prostora, ascija je bila alat za izradu spomenika, odnosno groba, s praktične strane, dok je s moralno-pravnog aspekta označavala pravo vlasništva nad grobom.⁴⁰ Prema historijsko-epigrafskim elementima za datiranje, ascije sa spomenika u današnjoj Bosni i Hercegovini datiraju se u 2. i 3. stoljeće.⁴¹

³⁷ Patsch 1904, 49.

³⁸ Mayer 1957, 325-326; Poznati su i neki spomenici s imenom Surus koji nije ilirskog porijekla, poput majstora Surusa iz sjeverne Italije (Dodig 2006, 53).

³⁹ Različita mišljenja u vezi sa simbolikom ascije vidjeti kod: Paškvalin 2012, 115.

⁴⁰ Gabričević 1959, 305.

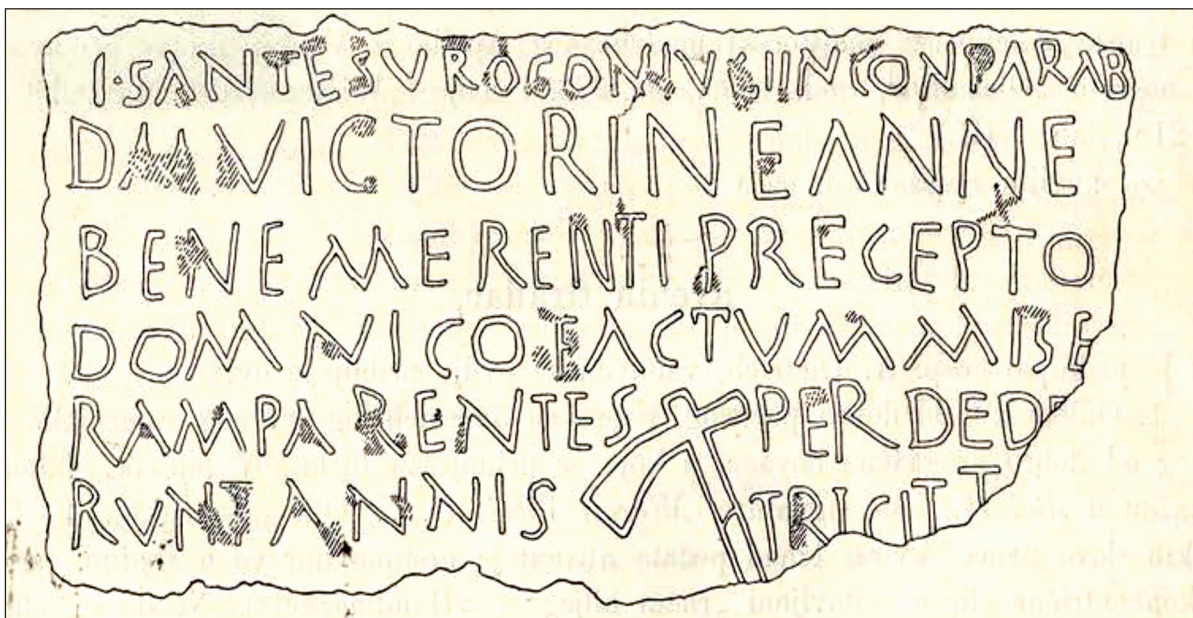
⁴¹ Paškvalin 2012, 116; Na prostoru današnje Hercegovine *ascia* je otkrivena još samo na steli iz Trebimlje u Popovu Polju na kojoj se spominje P. Aplije Plaso, dekursion municipija Dilluntum.

da se na spomeniku iz Trebule Mutuesce spominje i nekoliko članova kolegija koji su bili po rođenju rimski građani.

³⁴ Dodig 2006, 72.

³⁵ Truhelka 1983, 673-677; Moguću rekonstrukciju ville rustice u Vitini vidjeti kod: Busuladžić 2011, 208.

³⁶ CIL III, 08500; Patsch 1904, 48, sl. 20; Vego 1981, 33, sl. 8; Atanacković-Salčić 1981, 269-270, sl. 10; Bojanovski 1988, 127; Škegro 1997, 89; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD056525>

Sl. 5. Spomenik iz Krehinog Graca (prema Patsch 1904, 48, sl. 20.)

RESTUTIANUS I CALLISTE

Mogorjelo, Čapljina⁴²

D M / AMAERIMNO / GENERI PIENTISSIMO / B M / VIXIT ANN / XXV RESTVTIANVS / ET CALLISTE /

D(is) M(anibus) / Am{a}erimno / generi / pientissimo / b(ene) m(erenti) / vixit ann(os) / XXV Rest(it) / utianus / et Calliste /

Nadgrobni spomenik iz Mogorjela navodi robove Restutianus i Calliste koji su sahranili sina Amaerimna u 25 godini života. Datira se u doba kasnog principata (3. st. n. e.). Imena sa spomenika upućuju na italsko porijeklo pokojnika i dedikanata.⁴³ Cognomen Restutianus izveden je iz Restutus i italskog je porijekla.⁴⁴ Calliste je, s druge strane, grčkog porijekla.

Na spomeniku i natpisu nema nekih dodatnih simbola niti podataka na temelju kojih bi se moglo nešto više reći o ovoj porodici. Mjesto na kojem je pronađen u određenoj mjeri nam može pomoći. Naime, na Mogorjelu se nalazilo imanje koje se sastojalo iz dijela koji je bio namijenjen proizvodnji ulja i vina (*villa rustica fructuaria*) te stambenog dijela (*villa rustica habitatoria*).

Sl. 6. Spomenik iz Mogorjela (prema Paškvalin 2012, 227, sl. 53.)

⁴² Sergejevski 1940, br. 26, sl. 29; Paškvalin 2012, 101; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD034224&lang=en>

⁴³ Alföldy 1969, 147, 169, 281.

⁴⁴ Skok 1915, 56; Cognomen Restutus inače se najviše javlja u Africi u odnosu na ostale dijelove rimske države.

Također, pronađeni su ostaci mlina i pekare koji su vjerovatno služili za opskrbu obližnje Narone. Dakle, pokojnik i njegovi roditelji su mogli biti

zaposleni na nekom od tih proizvodnih dijelova imanja na Mogorjelu.

URSUS I PULCHRA

Doljani⁴⁵

D M S / PVLCRA ET / VRSUS / PAR / VIPERINO / FILIO PIENTISSIMO / POS B M / SIB ET / SVIS

D(is) M(anibus) s(acrum) / Pulc(h)ra et / Ursus par(entes) / Viperino / filio pien / tissimo / pos(uerunt) b(ene) m(erenti) / sib(i) et / suis

Epigrafski spomenik iz Doljana kod Čapljine postavili su robovi Pulc(h)ra i Ursus svome preminulom i zaslužnom sinu Viperinusu. Datira se u razdoblje kasnog principata. Veoma je moguće da su radili na poljoprivrednom imanju, pošto je upravo tu pronađen objekt još uvijek nedefinisane namjene, za koji se pretpostavlja da bi mogao biti imanje koje je svom vlasniku donosilo određeni profit, kao što su obližnji Višići i Mogorjelo.⁴⁶

Cognomen Ursus je veoma čest na epigrafskim spomenicima. Najviše je raširen kod keltskog stanovništva, u njihovim etničkim područjima.⁴⁷ U provinciji Dalmaciji je kasnijom tvorbom imena bio zastupljen i kod domaćeg stanovništva.⁴⁸ S druge strane, Viperino je veoma rijetko ime. Iz Dalmacije je otkriven još jedino u Saloni.⁴⁹ Značenje imena je također veoma zanimljivo i prevodi se kao „zmija“, što vjerovatno ima određene veze s njegovim karakternim osobinama. Ime majke također je povezano s nekim ličnim osobinama jer Pulc(h)ra u prijevodu znači lijepa.

⁴⁵ CIL III 1876 = 8428; Patsch 1906, 388; Bojanovski 1988, 128; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD053590>; Od svih epigrafskih spomenika koje navodimo u radu, samo za ovaj nije bilo moguće pronaći fotografiju niti informaciju gdje se trenutno nalazi. Bojanovski (1988, 128) navodi da se spomenik, u vrijeme kad on piše o njemu, nalazi u Metkoviću. Međutim, spomenik se ne nalazi u fundusu Arheološkog muzeja Narona, koji je nadležan za taj prostor. Također, spomenik se ne nalazi ni u Arheološkom muzeju u Splitu, što je utvrđeno uvidom u inventarne knjige Muzeja. Zahvaljujemo se kolegama iz muzeja u Metkoviću i Splitu, te R. Dodigu na informacijama o ovom spomeniku.

⁴⁶ Vasilj 2012, 131.

⁴⁷ Alföldy 1969, 318.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Bojanovski 1988, 128.

AMACE

Kolovrat, Prijepolje⁵⁰

D M / NARENS / VA XXXVIII / AMACE AEL PANTONI SER / VS AET CONP P

D(is) M(anibus) / Narens / v(ixit) a(nnos) XXXVIII / Amace (!) Ael(iae) P / antoni(s) ser(va) / v(iva) s(ibi) aet (!) conp(ari) p(osuit).

Izvan prostora današnje Hercegovine otkriveni su spomenici koje svakako treba navesti jer su sadržajem svojih natpisa direktno vezani za prostor koji je u fokusu našeg interesovanja. Naime, epigrafski spomenik koji spominje robinju Amace i njenog muža porijeklom iz naroda Naresa, koji je vjerovatno isto pripadao kategoriji roba,⁵¹ pronađen je u oblasti Polimlja, na mjestu nekadašnjeg rimskog naselja u današnjem Kolovratu, 3 km jugozapadno od Prijepolja.⁵² Spomenik je objavila M. Mirković 1975. godine,⁵³ ali je S. Loma predložila potpuno novo čitanje za koje smatramo da je ispravno.⁵⁴ Reljef na kojem su predstavljeni muškarac i žena predstavlja rad koji spada u sami vrh domaće provincijalne portretne umjetnosti. Žena se nalazi desno i drži u ruci vazu, dok je bradati muškarac lijevo i drži neki predmet, vjerovatno svitak.⁵⁵ Carsko gentilno ime Aelius pokazuje da je ovaj spomenik nastao najranije u vrijeme vladavine cara Hadrijana.

Amace je vjerovatno bila robinja kod *Aeliae Panto*. Njena gospodarica je vjerovatno pripadala sloju romanizovanih peregrina, jer ima carski

⁵⁰ Mirković 1975, 99-100; Лoма 2004, 35-63; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD006000>.

⁵¹ S. Loma smatra da postoji mogućnost da Narens u ovom slučaju predstavlja antroponim, a ne etnonim. Sličan slučaj zabilježen je s imenom Plarens koje je izvedeno iz iste osnove kao i ime naroda Plereja (Лoма 2004, 40). Međutim, o vezama između stanovništva s prostora gornje Neretve i Polimlja svjedoči epigrafski spomenik iz Homolja na kojem se spominje ime *Mandeta* (CIL III 14617, 4), posvjedočeno samo na jednom natpisu u Crnči kod Zatona u istočnom dijelu provincije Dalmacije (Grbić 2012, 171). Zbog toga riječ Narens s natpisa iz Kolovrata vjerovatno predstavlja ime ilirskog naroda iz kojeg je muž od Amace bio porijeklom.

⁵² Rimsko naselje u Kolovratu je nastalo pored rudnika srebra koji su bili pod nadzorom carskog fiska. Ovdje se, do objedinjavanja uprave nad svim rudnicima srebra u provinciji Dalmaciji, u vrijeme cara Marka Aurelija, nalazio upravni aparat za rudnike srebra na jugoistoku provincije Dalmacije.

⁵³ Prva verzija natpisa: *D(is) M(anibus) Narens(is) v(ixit) a(nnis) XXVIII (?) MAGE Ael(i) P antoni(s) ser(v) us A T co(niugi) p(osuit)* (Mirković 1975, 99, br. 7, T. III, sl. 2)

⁵⁴ Лoма 2004, 39-42.

⁵⁵ Mirković 1975, 95.

Sl. 8. Spomenik iz Kolovrata
(prema Mirković 1975, sl. 7.)

gentilicij i domaće ime kao *cognomen*. Moguće je pretpostaviti da je *Aelia Panto* bila žena magistrata u municipiju S., *Publius Elius Pladomenus Carvanius*, koji je sahranjen na nekropoli u Kolovratu.⁵⁶ *Pladomenus* i njegova žena su vjerovatno bili porijeklom iz delmatskog Ridera, jer su njihova imena najčešća u riderskom onomastikonu.⁵⁷

Prema rimskim zakonima robovi nisu mogli sklapati brak (*matrimonium*). Imali su pravo da stupe u kvazi bračnu zajednicu *contubernium*, ali, s druge strane, uvijek je postojala mogućnost da vlasnik proda jednog od članova *contuberniuma* ili da razdvoji djecu od roditelja jer je potom-

⁵⁶ Лoма 2004, 42; Porodica kojoj je pripadao *Publius Elius Pladomenus Carvanius* imala je veliki društveni ugled u jugoistočnom dijelu provincije Dalmacije. Pripadnik ove porodice *P. Ael(ius) Firminianus* obavljao je značajne političke i društvene funkcije, od kojih posebno treba istaknuti dužnost *sacerdos provinciae*. Po svemu sudeći on je bio unuk *Pladomenus Carvaniusa* (Cermanović-Kuzmanović 1990, 230-231; Лoма 2004, 49).

⁵⁷ Лoма 2004, 49.

stvo rođeno u takvoj zajednici bilo njihovo vlasništvo.⁵⁸ Njihova zajednica je postajala legalna u slučaju kad jedan od njenih članova promijeni društveni status, odnosno postane oslobođenik (*libertus* ili *libertinus*). Pored prava, vlasnik roba je također imao određene obaveze prema njemu. Jedna od njih bila je dužnost da poslije smrti sahrane roba, što je vjerovatno bio slučaj s Amace i njenim mužem koji je bio porijeklom s prostora gornje Neretve.

DIONYSIUS

Jedini rob s prostora današnje Hercegovine u rimsko doba koji se navodi u literarnoj izvornoj građi je Dionizije, rob u službi poznatog rimskog političara, pisca i advokata Marka Tulija Cicerona. Naime, među Ciceronovom korespondencijom s velikim brojem prijatelja i poznanika nalazi se nekoliko pisama koje je razmijenio s namjesnikom Ilirika Publijem Sulpicijom Rufom i njegovim nasljednikom na toj funkciji, prokonzulom Publijem Vatinijem. Ciceron piše Rufu i Vatiniju s molbom da pronađu i vrate roba Dionizija koji je pobjegao od njega i odnio neke vrijedne knjige za koje je bio zadužen.⁵⁹ Dionizije je kod Cicerona radio nekoliko poslova, zavisno od potreba. Bio je bibliotekar (*a bybliotheca*), zatim čitač (*anagnostes*), a ponekad i glasnik (*nuntius*). S Vatinijem je Ciceron razmijenio nekoliko pisama, od jula 45. g. pr. n. e. do februara 44. g. pr. n. e.⁶⁰ U jednom od njih odgovorio mu je da je rob pobjegao Ardijejcima i da će ga vratiti, ukoliko ga pronađe.⁶¹

⁵⁸ Horvat 2002, 103; Migotti 2008, 457; Edmondson 2011, 347.

⁵⁹ Informaciju da se Dionizije nalazi u Naroni Ciceron je dobio od M. Bolanusa i nekoliko drugih njegovih prijatelja koji su sreli Dionizija u tom gradu. Dionizije im je rekao da je dobio slobodu od Cicerona (*manusmissio*), što su mu oni povjerovali (Cicero, Ad. Fam. 13.77).

⁶⁰ Cicero, Ad. Fam. 5.9; 10a.1-2; 10a.3; 10b; 11.

⁶¹ Cicero, Ad. Fam. 5, 9; Postoje različite teze oko smještaja Ardijejaca u tome razdoblju. Naime, nakon poraza od Servija Fulvija Flaka 135. g. pr. n. e., prema Strabonu, premješteni su u neplodnu unutrašnjost (Strab. VII, 6). Postoje različite teorije o tome gdje se tačno nalazi teritorij koji Strabon naziva neplodnim i škrtim. Nama se čini zanimljiva teorija R. Dodiga koji iznosi mišljenje da su Rimljani preselili Ardijejce na područje Podveležja. Prema njegovom mišljenju, ovaj kraj je bio pogodan za to, jer je relativno blizu Narone i Rimljani su mogli bez problema intervenisati u slučaju da Ardijejci stvaraju problem. (Dodig 2012, 47). Osim toga, to je izrazito kraško područje, veoma pogodno za stočarstvo i

Na osnovu pisama teško je procijeniti zbog čega je ukrao vrijedne Ciceronove knjige, ali je vrlo moguće da je to uradio da bi finansirao svoj bijeg u Naronu, odnosno dalje prema unutrašnjosti.⁶² Također, postavlja se pitanje zašto je Dionizije od svih teritorija na koje je mogao pobjeći izabrao upravo Naronu, odnosno njeno zaleđe? Čini se da se odgovor na to pitanje nalazi u specifičnom položaju koji su imali oslobođenici i robovi u tome gradu.⁶³ Kategorija oslobođenika po svom položaju bila je potpuno izjednačena sa zemljoposjednicima, što je vjerovatno izgledalo veoma privlačno ljudima u sličnom statusu iz ostalih dijelova rimske države. Također, Dionizija je vjerovatno privukla i blizina Narone, kao i činjenica da rimska vlast u Iliriku nije bila zaživjela u punom kapacitetu, što znači da se vjerovatno ni rimski zakoni nisu poštovali rigorozno kao u samom Rimu i provincijama koje su duže vremena bili pod rimskom vlašću. Sve to je vjerovatno utjecalo na Dionizija, koji je dodatnu sigurnost od onih koji su ga tražili pronašao u zaleđu Narone, na nekom od kraških predjela današnje Hercegovine.

Također, nejasno je zbog čega se Dionizije uopće odlučio da pobjegne od Cicerona. Izvorna građa ni u tragovima ne navodi šta ga je motiviralo da iz prijestolnice pobjegne u provinciju, gdje se živjelo na potpuno drugi način, s neporedivo manjim mogućnostima nego u Rimu. Kod Cicerona je radio poslove koji nisu zahtjevali veći fizički napor, stalno je bio u okruženju ljudi iz visokog rimskog društva i teško je povjerovati da mu je život u Naroni i njenom zaleđu mogao pružiti nešto slično. Zbog toga možemo pretpostaviti da je Dionizije imao krupne razloge da napusti dotadašnji način života i odabere jedan novi put, s puno neizvjesnosti.

Nije poznato da li je Vatinije u kasnijem periodu pronašao Dionizija, s obzirom na to da izvorna građa ne donosi nove podatke u vezi s ovim slučajem.⁶⁴ U situaciji kad se odbjegli rob

(*fugitivus*) pronađe, bila je praksa da se zatvori od strane magistrata ili pošalje na rad u rudnik, dok njegov vlasnik ne zatraži da se vrati. S obzirom na vrijednost knjiga koju Ciceron stalno potencira u pismima, vjerovatno je želio da mu se one vrate, ili da bar ispita Dionizija šta se s njima desilo, ukoliko ih eventualno ne bi kod njega pronašli.

* * *

Građa za proučavanje ropstva na prostoru današnje Hercegovine, koja je u rimsko doba bila sastavni dio provincije Dalmacije, veoma je oskudna. Otkriveno je ukupno sedam epigrafskih spomenika s matičnog hercegovačkog teritorija te još jedan, u Kolovratu, na kojem se spominje čovjek koji je bio porijeklom s prostora gornje Neretve. Veoma su interesantna mjesta na kojima su ti spomenici otkriveni. Uglavnom se radi o imanjima gdje su obavljali određene poslove, bilo kao upravitelji imanja (*vilicusi*) ili kao obični radnici na imanjima u Mogorjelu ili Krehinom Gracu.

Zanimljiva je činjenica da su robovi koji rade u ruralnim sredinama ostavili više spomenika od onih iz urbanih. Ranije smo vidjeli da je na nivou Rimskog carstva situacija bila obrnuta. Za sada je teško naći logično objašnjenje za takvu pojavu, osim za naronitanski ager, gdje je većina robova obavljala svoje poslove u samom sjedištu kolonije, o čemu su ostavili veliki broj epigrafskih potvrda. S druge strane, posebno je zanimljiva činjenica da na prostoru municipija Dilluntuma, kao i na prostoru današnjeg Konjica, gdje je također vjerovatno postojala urbana cjelina municipalnog ranga, nije otkriven nijedan spomenik na kojem se spominju osobe u statusu roba. Osim toga, prostor oko današnjeg Konjica poznat je po velikom broju imanja koja su solidno istražena, poput onih u Lisičićima i Čelebićima, pa stoga posebno začuđuje nedostatak spomenika čiji su dedikanti bili robovi.

S obzirom na ukupan broj robova u rimskom društvu, jasno je da većina njih nije ostavila nikakve tragove iza sebe. Slično je vjerovatno bilo i u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Spomenike koji su otkriveni na ovom prostoru uglavnom

u potpunosti odgovara opisu kod Strabona. Kada se sve to uzme u obzir, sasvim je moguće da je Ciceronov odbjegli rob završio upravo na ovome području.

⁶² Dix 2013, 227.

⁶³ Više o povoljnom položaju oslobođenika u Naroni i njejoj okolini vidjeti kod: Medini 1980, 195-206.

⁶⁴ Malo je vjerovatno da je Vatinije uopće mogao da uloži veći napor u pronalasku Dionizija s obzirom na to da je u to vrijeme vodio velike kampanje protiv Delmata, koje su se odvijale u suprotnom pravcu od onog kojim je Dionizije

vjerovatno pobjegao. Zato nam se čini vjerovatnijom opcija da je Dionizije ostao van njegovog domašaja (više podataka o Vatinijevim vojnim kampanjama u Iliriku vidjeti kod: Bilic-Dujmušić 2004, 322-355).

Ime roba	Porijeklo	Lokalitet	Funkcija
Casio	grčko	Korita	<i>vernae</i>
/	/	Kosijerevo	<i>vilicus</i>
Mascellioni	Italsko ili keltsko	Veličani	/
Mopsus	grčko	Vitina	/
Isante	grčko	Krehin Gradac	/
Surus	ilirsko	Krehin Gradac	/
Restutianus	italsko	Mogorjelo	/
Calliste	grčko	Mogorjelo	/
Ursus	keltsko	Doljani	/
Pulchra	italsko	Doljani	/
Viperino	italsko	Doljani	/
Amace	/	Kolovrat	/
Dionizije	grčko	Narona i njeno zaleđe	Čitač, bibliotekar, glasnik

Tab. 1. Osnovni podaci za robove s prostora današnje Hercegovine

su postavili robovi koji su obavljali neke važnije poslove na imanju, npr. *vilicus*, zatim oni koji su bili blisko povezani s vlasnicima poput *vernae* itd. Ostali robovi, koji su činili ubjedljivu većinu, nisu ostavili nikakve materijalne tragove svog postojanja i zbog toga je svaki zaključak općeg karaktera gotovo nemoguće izvesti.

Robovi s ovog prostora nose uglavnom strana imena, većinom grčka. *Cognomen* kod većine robova u cijelom rimskom svijetu je općenito bio grčki. U ranijim tumačenjima ova pojava objašnjavala se time da je većina robova u Rimskom carstvu dolazila s istoka te činjenicom da je grčki bio glavni jezik u trgovini, što se sve odrazilo na nomenklaturu robova u općem smislu. Istraživanja novijeg datuma su, pak, pokazala da robovi nose grčka imena i u slučaju kada nisu orijentalnog porijekla nego su vremenom grčki oblici imena postali svojstveni robovima.⁶⁵ Domaća imena rijetko susrećemo, osim imena Surus iz Krehinog Graca. Velika je mogućnost da su robovi s romaniziranim i greciziranim imenima ilirskog porijekla.

Summary

Servile caput On Slavery in the Interior of the Province Dalmatia

This work observes slavery on the area of today's Herzegovina, which belonged to the interior of the Roman province Dalmatia, and it represents geographical frame of our theme. Material traces used for study of slavery in this area are very deficient. Seven epigraphic monuments in total were discovered from the home territory of Herzegovina, where slaves are mentioned. In Kolovrat near Prijepolje, a monument was found which mentions a person from the region of upper Neretva, whose wife Amace had been a house slave, whereas his status was ambiguous, even though he also could have been a slave himself. Places where the monuments were found are highly interesting. Most of the places happen to be estates where slaves used to perform certain tasks, be it as estate administrators (*vilicus*) or simple estate workers in estates of Mogorjelo or Krehin Gradac. It is interesting to note that slaves who worked in rural areas left behind more monuments than those from urban areas. In the Roman Empire the situation was different. Up to now, a logical explanation for this is not provided, except for the *ager naronitanus*, where a majority of slaves performed their tasks within the very center of the colony, which a great number of epigraphs are proof of. On the other hand, an extraordinarily interesting fact is that neither the area of the municipium of Diluntum nor in the area of today's Konjic, which also

⁶⁵ Sinobad 2005, 178.

most probably held an urban structure of municipium level, bear witness of monuments which mention persons ranked as slaves. Besides, the region around today's Konjic is known for numerous estates which have been thoroughly explored as e.g. those in Lisičići and Čelebići. Therefore, it does come as a surprise that these areas lack monuments whose authors had been slaves.

Considering the total number of slaves in the Roman society, it is clear that a majority of them left no traces behind, which is what most probably was the case in the interior of the province Dalmatia also. The monuments that were discovered in this area were mainly erected by slaves who performed more important tasks on the estate e.g. *vilicus*, and, to a lesser degree, those who were tightly connected to estate owners like *vernae* etc. Other slaves, who constituted a huge majority, did not leave any material traces of their existence behind whatsoever. Hence, a general conclusion is almost impossible to be reached.

The only slave from this area mentioned in the literary sources is Dionysius, who was a part of Cicero's service before he escaped in the interior of the province. At first, he escaped in Naronia, where he was noticed by Cicero's friends. That is the reason why he eloped in today's Herzegovina. Sources do not tell us if Dionysius was captured, but there is a little possibility that it happened.

Bibliografija

Skraćenice

AL	Arheološki leksikon, Sarajevo
ANUBiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
AP	Arheološki pregled, Beograd
Balcanica	Godišnjak Balkanološkog instituta SANU, Beograd
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo
CIL	Corpus Inscriptiones Latinarum
EDH	Epigraphische Datenbank Heidelberg (http://edh-www.adw.uniheidelberg.de/offen/suchen2.html?benutzer=gast&keenwort=g2dhst)
GLAS SKA	Glas Srpske kraljevske Akademije
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
HAD	Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

LCL	The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD – Cambridge Mass, Harvard University Press
MH	Matica Hrvatska, Zagreb.
N. S.	Nova serija GZM od 1945. sv. I-VIII; od sv. IX (1954. god.) naziva se N. S. Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo
NS	Naše starine
Op. Arch.	OPVSKVLA ARCHÆOLOGICA, Arheološki zavod, Zagreb
TRIBUNIA	Tribunia, Trebinje
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split

Izvori

- CICERON 1958: *Cicero, The letters to his friends I*, ur. T. E. Page, The Loeb classical library.
- SHACKLETON BAILEY 2004: D. R. Shackleton Bailey, *Cicero: Epistulae ad familiares*, sv. 2, 47–43 BC, Cambridge.
- STRABON 1954: *The Geography of Strabo*, H. L. Jones, The Loeb classical library.

Literatura

- Alföldy, G. 1961, Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipats, *Acta antiqua Acad. Scient. Hung.* t. IX, 1961, 121-151.
- Alföldy, G. 1965, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, *Akadémiai, Kiadó*, Budapest 1965.
- Alföldy, G. 1969, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, *BzN*, N. F. Beiheft 4, Heidelberg 1969.
- Atanacković-Salčić, V. 1981, Kameni spomenici u arheološkoj zbirci na Humcu, *Naše starine*, XIV-XV, 1981, 257-281.
- Bilić-Dujmušić, S. 2004, Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34–33. god. pr. Kr., doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest 2004.
- Bodel, J. 2011, Slave labour and Roman society, in: Bradley, K. / Cartledge, P. (eds.) *The Cambridge world history of slavery*, Volume I, Cambridge University Press, 2011, 311-337.
- Bojanovski, I. 1973, Rimska cesta Naronia – Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta, *Godišnjak ANUBIH X*, CBI 8, Sarajevo 1973, 137-189.
- Bojanovski, I. 1976, Gatačko polje u antici, *Tribunia*, 2, Zavičajni muzej Trebinje, Trebinje 1976, 17-44.

- Bojanovski, I. 1977a, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) I – Prethistorijska i rimska cesta Salona – Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i istorijskih izvora, Godišnjak ANUBiH XV, CBI 13, Sarajevo 1977, 83-152 + Tbl. I-III + Prl. 1-3.
- Bojanovski, I. 1977b, Rimski natpisi iz doline Trebišnjice, Tribunia, III, 1977, 67-98.
- Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela ANUBiH LXVI, CBI, 6, Sarajevo 1988.
- Bradley, K. 2011, Slavery in Roman Republic, in: Bradley, K. / Cartledge, P. (eds.) The Cambridge world history of slavery, Volume I, Cambridge University Press 2011, 241-265.
- Bruun, C. 2013, Greek or Latin? The owner choice of names for *vernae* in Rome, in: George, M. (ed.) Roman slavery and Roman material culture, University of Toronto Press 2013, 19-42.
- Busuladžić, A. 2011, Rimske vile u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2011.
- Cambi, N. / Pasini, U. 1980, Antički izvori o Naroni i Neretvi, u: Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD, Split 1980, 279-295.
- Cermanović-Kuzmanović, A. 1990, Grobnica jedne ugledne porodice u Kolovratu kod Prijepolja, Arheološki vestnik, 41, 1990, 227-234.
- Čremošnik, I. 1976, Rimsko naselje na Paniku kod Bileće, GZM n. s. A. XXIX, Sarajevo 1976, 41-164.
- Dix, K. 2013, Beware of promising your library to anyone: Assembling a Private Library at Rome, in: König, J. / Oikonomopolou, K. / Woolf, G. (eds.) Ancient Libraries, Cambridge University Press 2013, 209-234.
- Dodig, R. 2006, Ljubuški kraj u antičko doba, Rukopis magistarskog rada, Filozofski fakultet Zagreb 2006.
- Dodig, R. 2012, Publije Vatinije u Naroni 45–44. pr. Kr., Hrvatski neretvanski zbornik, 4, 2012, 26-34.
- Dodig, R. 2013, Bilješke o Ardijejcima, Hrvatski neretvanski zbornik, 5, 2013, 35-61.
- Edmondson, J. 2011, Slavery and the Roman family, in: Bradley, K. / Cartledge, P. (eds.) The Cambridge world history of slavery, Volume I, Cambridge University Press 2011, 337-362.
- Finley, M. 1999, Antička ekonomija, Mate, Zagreb 1999.
- Gabričević, B. 1959, Značenje ascije na antičkim nadgrobnim spomenicima, Arheološki radovi i rasprave I, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1959, 299-310.
- Garašanin, M. 1967, Crna Gora u osvit pisane istorije, u: Istorija Crne Gore, Podgorica 1967.
- Grbić, D. 2012, Civitates peregrinae u Iliriku u doba principata prema Plinijevoj Naturalis historia i epigrafskim izvorima, Rukopis doktorske disertacije, Beograd 2012.
- Hermann-Otto, E. 1994, Ex ancilla natus. Untersuchungen zu den „hausgeborenen“ Sklaven und Sklavinnen im Westen des Römischen Kaiserreiches, Stuttgart 1994.
- Horvat, M. 2002, Rimsko pravo, Zagreb 2002.
- Лома, С. 2004, Домаћестановништво муниципија S. у светлости нових епиграфских сведочанстава, Старица, LIII–LIV/2003–2004, 2004, 35-63.
- Matijašić, R. 2002, Uvod u latinsku epigrafiju, Pula 2002.
- Mayer, A. 1957, Die Sprache der alten Illyrier, Bd. 1: Einleitung; Wörterbuch der illyrischen Sprachreste (Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung XV), Beč 1957.
- Mayer i Olivé, M. 2011, Cicerón y Narona, u: Zbornik u čast Emilija Marina (za 60. rođendan), Franjevačka provincija Presvetoga Otkupitelja – Split, Split 2009.
- Migotti, B. 2008, Nadgrobni spomenik robovske obitelji iz Donjih Čeha kod Zagreba, Archaeologica Adriatica, 2, 2008, 453-465.
- Medini, J. 1980, Uloga oslobođenika u životu Narone, u: Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD, Split 1980, 195-205.
- Mirković, M. 1975, Iz istorije Polimlja u rimsko doba, Godišnjak ANUBiH XIV, CBI 12, Sarajevo 1975, 95-109.
- Morley, N. 2011, Slavery under the Principate, in: Bradley, K. / Cartledge, P. (eds.) The Cambridge world history of slavery, Volume I, Cambridge University Press 2011, 265-287.
- Paškvalin, V. 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Djela ANUBiH LXXXIII, CBI 9, Sarajevo 2012.
- Patsch, C. 1904, Arheološko epigrafsko istraživanje o povjesti rimske pokrajine Dalmacije, GZM XVI, I, 1904, 33-60.
- Patsch, C. 1906, Pseudo Skilakovo jezero, GZM XIII, Sarajevo 1906, 322-367.
- Patsch, C. 1907, Zur Geschichte und Topographie von Narona, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung V, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Wien 1907.
- Patsch, C. 1996, Povijest i topografija Narone, Matica hrvatska, Ogranak Metković, Metković 1996.
- Sanader, M. 1995, Vilicus – prilog poznavanju djelatnosti upravitelja imanja i državnog namještenika, Opvskvla Archaeologica, 19, 1995, 97-109.
- Scheidel, W. 2010, Slavery in the Roman economy, Stanford Working Papers in Classics 2010, 1-21.

- Sergejevski, D.* 1938, Rimski spomenici iz Bosne. II Rimski natpisi iz Bosne, Spomenik SKA LXXXVI-II, Beograd 1938, 95-131.
- Sergejevski, D.* 1940, Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka, Spomenik Srpske kraljevske akademije nauka XCIII, Beograd 1940, 133-160.
- Sergejevski, D.* 1964, Borne frontier romanie de Kosi-jerevo, *Archaeologica Iugoslavica*, V, 1964, 93-95.
- Sinobad, M.* 2005, Starosna dob žena u vrijeme udaje: Primjer antičke Salone, *Opvskvla Archæologica*, 29, 2005, 173-189.
- Šačić, A.* 2011, Antički epigrafski spomenici istočne Hercegovine, Magistarski rad, Sarajevo 2011.
- Šašel-Kos, M.* 2005, *Appian and Illyricum*, *Situla*, 43, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2005.
- Škegro, A.* 1997, *Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae*, *Opvskvla Archæologica*, 21, Zagreb 1997, 85-116.
- Thébert, Y.* 2006, Rob, u: Giardina, A. (ur.) *Likovi starog Rima*, *Clio* 2006, 167-213.
- Truhelka, Č.* 1893, Rimske iskopine u Vitini, *GZM*, IV, 1893, 673-677.
- Vasilj, S.* 2012, Arheološki lokalitet Doljani – Dubine u općini Čapljina, Bosna i Hercegovina. Prilog istraživanju donjeg toka rijeke Neretve, *Godišnjak CBI*, 41, Sarajevo 2012, 113-135.
- Vego, M.* 1981, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, Čitluk 1981.
- Wilkes, J. J.* 1969, *History of the provinces of the Roman Empire, Dalmatia*, University of Birmingham, London 1969.

Epigrafski spomenik iz Donje Šibenice kod Jajca

Edin Bujak, Salmedin Mesihović, Amra Šaćić
Sarajevo

Da se u našoj zemlji kriju još mnogi tragovi naslijeđa klasične civilizacije pokazuje i primjer pronalaska epigrafskog spomenika u širem području Jajca. Prilikom građevinskih radova za kopanje temelja svoje kuće (cca 10 m udaljeno od seoske osnovne škole), mještаниn Ivo Jurišić u selu Donja Šibenica pronašao je rimsku stelu. Navedeni lokalitet se nalazi na desnoj strani rijeke Vrbas, na području Dnoluke, ispod uzvisine Hum (nadm. vis. 1162 m) udaljen nekih 7 km cestom od centra Jajca.

Nažalost, pronađena stela je značajno oštećena i nedostaje joj lijeva strana, uključujući i dio odgovarajućeg teksta. Nakon pronalaska, stela je prenesena u lapidarij Franjevačkog samostana u Jajcu. Desetak metara od kuće je seoski put, kojeg mještani nazivaju rimski ili turski put. Na oko pedesetak metara ispod škole se nalazi lokalitet Crkvina za koji mještani kazuju da se na njemu nalazila crkva.¹

Do danas na području sela Šibenice nisu registrirani arheološki ostaci. Širi lokalitet na kome je pronađena stela se zove Crkvina što svakako, toponomastički posmatrano, indicira na postojanje određenih arheoloških formacija na ovom području iz perioda antike, a otkriće stele dodatno potvrđuje. U selu se nalazi još jedan lokalitet koji nosi naziv Gradina.

Ono što je sada jasno jeste da se ovdje nalazilo određeno naselje čiji je rang, veličinu ili broj građevina teško preciznije odrediti. Generalno govoreći, šire područje Jajca je veoma bogato

nalazima iz antike. Na užem području gradske jezgre konstatirano je nekoliko nalaza rimske provenijencije koji su uglavnom bili upotrebljeni kao spolije. Ipak, najznačajnije otkriće je hram boga Mitre iz III ili IV stoljeća koji se nalazi ispod same starogradske jezgre. Treba spomenuti i još nekoliko nalaza upotrijebljenih kao spolija. U istočni vanjski zid tvrđave uzidan je ulomak vijenca s prikazom bukranija, a kapitel pilastra pronađen je u mahali Zagrad. Uz Volujački put kod Papaz ili Banjalučke kapije otkrivena je kasnoantička nekropola s jednom grobnicom na svod i dvije zidane grobnice, od čega je jedna pokrivena kamenim pločama na dvije vode, a jedna pokrivena ravnom pločom.²

Također, u okruženju Jajca registrirane su značajnije antičke aglomeracije. Tu treba prije svega spomenuti lokalitet Metaljku na Carevom polju gdje je registriran proizvodno-stambeno-religijski kompleks. Prilikom građevinskih radova ovdje se nailazi na temelje zgrada, brojne ostatke metalne troske, a pronađeno je i nekoliko značajnih pokretnih spomenika među kojima treba istaći dva žrtvenika, od kojih je jedan posvećen vrhovnom rimskom božanstvu – Jupiteru, potom korintski kapitel, fragmente stuba, željezne ingote itd.³ Isto tako, na lokalitetu Nadvoda na Carevom polju pronađen je veoma značajan reljef s prikazom dva Silvana u edikuli, i pet Nimfi u edikuli što je jedinstven slučaj na području Bosne i Hercegovine.⁴

¹ Autori se zahvaljuju Tvrtku Zrili iz Jajca koji je prvi upozorio autore na otkriće stele i okolnosti njenog pronalaska. Njegovim zaslugama natpis je i spasen te prenesen u lapidarij Franjevačkog muzeja u Jajcu.

² Paškvalin 1970, 29-38

³ Bujak 2013, u štampi.

⁴ Paškvalin 1964, 151-155. Reljef se danas nalazi u zbirci Franjevačkog samostana u Jajcu.

Značajnije antičke aglomeracije nalazile su se i u današnjim Divičanima. Temelji rimskih zgrada, ulomci dva rimska natpisa, reljef rimskog konjanika, dvije kasnoantičke grobnice na svod te kasnoantički sarkofazi samo su dio nalaza pronalazjenih ovdje, pretežno na lokalitetu Crkvina, što još više ističe značaj ovog područja u antici.⁵ Na Gradini u Podmilačju registrirano je rimsko utvrđenje,⁶ u Kuprešanima je pronađen fragmentirani rimski spomenik s natpisom,⁷ a u Vincu je otkrivena kasnoantička grobnica na svod.⁸

Dimenzije sačuvanog dijela stele iz Donje Šibenice su: visina 75 centimetara, širina 46 centimetara, a debljina 18 centimetara. Sačuvani tekst i rekonstrukcija natpisa glasi:

D(is) [M(anibus)]
P(ublio) Ael(io) Da[--- q(ui)]
fuit an(nos) L[--- et]
Licccani[ae --- coniu-]
5 gi eius q(uae) f[uit annos ... et]
Basseana[e ---]
meae q(uae) f[uit] [annos---].
P(ublius?) Ael(ius?) Pro[cu-?]
[lus ?]EXTI[----]

Prijevod: Bogovima Manima, Publiju Eliju Da... koji je bio star godina 50 (?), Licani supruzi, koja je bila stara godina (?), i Baseni mojoj koja je bila stara godina (?) , Publije Elije Prokul, ??

Tekstnokritički komentar sačuvanog natpisa:

U drugom redu iza slova P i iza L uklesan je trokutast znak. U trećem redu nakon slova T i N uklesan je trokutast znak. U četvrtom redu slovo iza N nije sasvim sigurno, sačuvane su negdje dvije trećine okomite haste (I ?), ali se dopuna čini najvjerojatnijom. Navedeno ime moglo bi biti gentilno, odnosno pseudogentilno ime izvedeno iz domaćeg imena, a u ovom slučaju bi to najvjerojatnije bilo ime *Liccan-us,-a*.

U petom redu poslije prvog I i iza slova S uklesan je trokutast znak. Slovo koje se nalazilo iza Q u gornjem dijelu je oštećeno, pa nije sasvim sigurno, da se radi o slovu F. Slovo N u šestom redu izgleda kao da je u ligaturi sa A (AN), tako da nije isključeno, da je ovdje uklesano imenu *Basseana*. Srodstvena veza koja bi se navezivala

Sl. 1. Fragment stele iz Donje Šibenice kod Jajca
 (Foto: Tvrtko Zrile)

na *meae* u slijedećem retku možda je *coniugi* kao kod gornjih dviju osoba.

Slovo F u sedmom redu je oštećeno u gornjem dijelu, ali je čitanje sigurno. Kada je u pitanju osmi red ne može se potvrditi da je ime bilo napisano u nominativu, možda navedena osoba nije ona koja je podigla spomenik, ali se to čini najvjerojatnijim.

Deveti red je dosta loše očuvan, te daje mogućnost dvojake rekonstrukcije. Naime, na lijevoj strani ovog reda teksta nedostaju otprilike tri slova. Sačuvani tekst možda je ostatak imena. Druga mogućnost je da se radi o formuli *ex te*[estamento]. Ipak, to je malo vjerovatno jer posljednje djelimično sačuvano slovo ne izgleda kao gornji zaključak slova E.

Prema sačuvanim ostacima teksta može se otprilike procijeniti, da na desnoj strani fali najmanje 5-7 slova u pojedinim riječima, odnosno negdje polovina prvobitnog teksta. Ispred slova

⁵ Paškvalin 1988, 174; Lovrenović 2007, 58.

⁶ Čremošnik 1988, 178.

⁷ Marijanović 1988, 182; Sergejevski 1951, 305.

⁸ Paškvalin 1959, 156.

D u prvom redu uklesan je bršljanov list, a iza slova D trokutast znak, koji se najvjerojatnije nalazio u sredini natpisnog polja, odnosno ako je bilo uklesano i slovo S kao skraćenica za *sacrum*, onda treba računati sa još većim oštećenjem teksta na desnoj strani.⁹

Fragment natpisa koji je sačuvan ukazuje kroz svoju onomastiku na ranu fazu procesa romanizacije, a sam spomenik se može datirati u II stoljeće nove ere. Osobe navedene na spomeniku rimski civitet dobijaju u periodu vladavine cara Hadrijana (*Caesar Publius Aelius Traianus Hadrianus Buccellanus Augustus*, 117–138. god.). To nesumnjivo otkriva Hadrijanov gentilni nomen *Aelius* koji se pojavljuje u onomastičkoj strukturi imena u drugom i osmom redu. Međutim, prisustvo domaćih imena Licanus i Basana ukazuje na ranu fazu romanizacije, odnosno na II stoljeće nove ere. Nažalost zbog oštećenosti spomenika, samo na osnovu atributa *meae*, koji se jedini jasno uočava na spomeniku, može se zaključiti da je u pitanju porodični sepulkralni spomenik. Lična imena navedena na ovom epigrafskom spomeniku su poredana prema starosnoj dobi pokojnika. Zanimljivo je, da su godine starosti, kako se čini kod sve tri osobe u proteklom vremenu u obliku „koji je bio star u vrijeme kad je podignut spomenik“ ili „za vrijeme smrti toliko i toliko godina“. Na osnovu sačuvanog teksta može se procijeniti da su bila uklesana imena četiri osobe. Starije dvije osobe (broj za godine starosti kod prve osobe počinje sa L, što znači da je osoba imala najmanje 50 godina) su navedene od drugog do petog retka i po svemu sudeći radi se o muškarcu i ženi sa građanskom imenskom formulom. Muškarac Publije Elije Da- možda je bio otac od Publija Elija Pro..., a Liccanija njegova majka. Eventualno majčino ime je dosta rijetko. Prema *Möcsy*, onomastički oblik *Liccanus* se pojavljuje samo na jednom spomeniku iz Panonije.¹⁰ Ime u ženskom rodu se javlja također samo u Panoniji Superior.¹¹ Osnovica *Licc* je prema Wilkesu i Alföldyju prisutna kod panonskih naroda, ali se

može pronaći i kod Delmata i ilirskih naroda u Crnoj Gori.¹² Sudeći po zaključcima spomenutih naučnika, ime koje je na ovom epigrafskom spomeniku uklesano u četvrtom redu je vjerovatno domaćeg porijekla. Za sada, ovo je prvi spomenik iz BiH na kome se pojavljuje ovaj *praenomen*.

Pridjev *meae* dobar je pokazatelj da je ime u šestom redu ženskog roda i da se odnosi na ličnost jer se prisvojni pridjevi te vrste obično ne koriste kada se želi iskazati pripadnost nekoj administrativno-pravnoj jedinici (provinciji, res publici, koloniji ili municipiju).¹³ Ženska osoba *Bassena* ili *Basseana* je u nekoj srodstvenoj vezi sa osobom koja je podigla spomenik, najvjerojatnije njegova žena. Možda je ispred toga imena u petom retku bilo i žensko gentilno ime, pa je i ta osoba imala imensku formulu rimske građanke. Osnovica *Bass* pojavljuje se na nekolicini natpisa u Britaniji, Noriku, Narbonitanskoj Galiji, Meziiji Superior i Panoniji.¹⁴ U tom slučaju osnovica imena bi se mogla dovesti u vezu s keltskim porijeklom. Ipak takav zaključak bi bio preuranjen ukoliko se ima u vidu da indoevropska imena različitih etničkih skupina često imaju isti korijen. Slično ime u ženskom rodu se pojavljuje na jednom spomeniku iz Hispanije, a to je ime *Bassemia*.¹⁵ Na spomeniku iz Jajca jasno se uočava grafema N, dok je na spomenutom natpisu iz Hispanije uklesana grafema M, tako da su dva razli-

⁹ Ovu priliku koristimo da se zahvalimo dr. Milanu Lovenjaku, docentu sa Odsjeka za arheologiju, Filozofskog fakulteta u Ljubljani za stručnu pomoć pri rekonstrukciji i analizi teksta spomenika.

¹⁰ *Möcsy*, 1983, 164.

¹¹ *D(is) M(anibus) / Cal(purnio?) Severo / Cl(audiae) Liccan(a)e / coniugis / Cl(audio) Calvo / filio et / Ulp(iae) Proballae / an(norum) V Iustin(us?) / fil(ius?) fecit parentibus / h(ic) s(iti) s(unt)* (CIL III, 11051.)

¹² Takva imena su *Liccais* i *Liccai*. (Wilkes 2001, 92-93; Alföldy 1965, 42-43). Prema *Möcsy* postoje četiri onomastička oblika sa osnovicom *Licc*: *Liccaius*, *Liccanus*, *Licco* i *Liccus*. Pojavljuje se, gledano statistički, puno češće na prostoru Panonije nego Dalmacije. Tako naprimjer, *Liccaius* se pojavljuje na sedam natpisa u Panoniji, a u Dalmaciji na tri. (*Möcsy* 1983, 164). Ne treba odbaciti mogućnost da je u pitanju i keltski onomastički oblik koji se pojavljuje i u Noriku, Galiji Belgici i Panoniji Superior, provincijama koje su u velikoj mjeri bile naseljene i keltskim stanovništvom.

¹³ Sličan oblik pojavljuje se u nazivu jedne kolonije iz Numidije i na prvi pogled fonetički sistem izgleda dosta slično, ali ipak rekonstrukcija natpisa ne ukazuje na istovjetnost. Tekst spomenika iz Numidije glasi: *Imp(eratoribus) Cae(saribus) / P(ii)s Fel(icius) / Aug(ustis) / aram sa/cra(m) coloni / B(---) assensu / ddd(ominorum) nnn(ostorum)* (AE 1894, 00140 = AE 1993, 01766.)

¹⁴ Lorincz 2005, 113.

¹⁵ *Ex iussu Matris deum / pro salute imperii / tauribolium fecit Publicius / Valerius Fortunatus thalamas / suscepit crionis Porcia Bassemia / sacerdotae Aurelio Stephano / dedicata VIII Kal(endas) April(es) / Pio Proculo co(n)s(ulibus)* (CIL II-VII, 00234 = CIL II, 05521 = D 04139 = CCCA-05, 00177 = AE 1962, + 00267).

čita imena u pitanju.¹⁶ U ilirskoj onomastici ovo ime se do sada nije pojavljivalo, što ne znači da se ime ne može tretirati kao mogući dio upravo ilirskog imenskog korpusa. Vrlo je moguće da se ovdje radi o novom, do sada nepoznatom ilirskom imenu. Budući da spomenik pripada ranoj fazi procesa romanizacije, nije neobično što upravo ženska osoba i dalje ima domaće ime. Primijetno je i na primjerima drugih sredina koje su naseljavali Iliri da su žene tradicionalno duže zadržavale svoju izvornu, ilirsku onomastiku. Upravo se konzervativnost ilirskih žena ogledala kroz njihovu onomastiku.¹⁷ Nije rijetkost da muški članovi porodice imaju potpunu rimsku onomastiku, dok žene i dalje, i nakon dobijanja rimskog građanstva, imaju domaća imena. I ovaj spomenik iz Jajca bi se mogao svrstati u tu kategoriju. Imena uklesana u drugom, petom i osmom redu, za koja se sa sigurnošću može utvrditi da su muška, pripadaju tipičnim rimskim imenima, te su imala punu rimsku onomastičku formulu koja podrazumijeva *praenomen*, genitilni *nomen* i *cognomen*. Puna struktura imena je na prostoru Bosne i Hercegovine puno češće upotrebljavana na spomenicima iz I i II stoljeća nego na onima iz kasnijeg razdoblja, što je još jedan od argumenata za dataciju ovog spomenika u II stoljeće.

Na osnovu svega izloženog, za natpis iz Donje Šibenice se može reći da predstavlja interesantno svjedočanstvo jednog vremena u kome je proces romanizacije bio u svojoj početnoj fazi na ovim područjima. Spomenik se može datirati u II stoljeće. U pitanju je porodični nadgrobni spomenik za čije je podizanje najvjerovatnije bio zaslužan Publije Elije Pro... naveden u osmom redu. On je vjerovatno sin od Publija Elija Da.. i Liccanije..., i muž od ženske sobe sa imenom *Bassena* ili *Basseana*.

Karakteristiše ga prisustvo domaće onomastike koja ukazuje na tradicionalnu konzervativnost antičkog čovjeka u BiH. Iako je teško precizirati da li su imena *Liccanus* i *Bassena* ilirskog ili keltskog porijekla, ona su dosta rijetka i nadopunjaju korpus onomastičkih elemenata ne samo

Bosne i Hercegovine, već i cjelokupne teritorije nekadašnjeg Rimskog carstva.

Summary

Epigraphic monument from Donja Šibenica near Jajce

The paper deals with the newly discovered Roman stele from the village of Donja Šibenica in Jajce. Stele was discovered accidentally during the construction works. Unfortunately, only a fragment of the monument is preserved. Yet, much of the inscription on the fragment is preserved which allows the partial reconstruction of the text written on the sepulchral monument. Stela can be dated to the second century AD and it is characterized by the presence of onomastics of the indigenous local population which has not yet been Romanized.

Skraćenice

AEM	Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn, Wien
AE	L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, Paris.
ANUBiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (časopis Godišnjak)
CIL	Corpus Inscriptiones Latinarum
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Literatura

- Alfoldy, G. 1965, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von Andras Mocsy, Akademiai kiado, Budapest 1965.
- Bujak, E. 2013, Novi slučajni nalazi sa Carevog polja kod Jajca, Gradina, 2, Zenica 2013 (u štampi).

¹⁶ Ne treba isključiti ni mogućnost klesarske greške. Takve greške nisu rijetkost kada je riječ o provincijalnoj epigrafiji.

¹⁷ Šačić 2012, 104.

- Čremošnik I. 1988, Gradina, Podmilačje, Jajce, Arheološki leksikon BiH, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988, 178.
- Lőrincz, B. 2005, *Onomasticon provinciarum Europae latinarum*, Budapest 2005.
- Lovrenović, D. 2007, Jajce – sjedište i margina povijesti i ljepote, Baština III, Godišnjak Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, Sarajevo 2007, 57-150.
- Marijanović, I. 1988, Kuprešani, Jajce, Arheološki leksikon BiH, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988, 182.
- Möcsy, A. 1983, *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpine cum indice inverso*, col. „Dissertationes Pannonicae“, Budapest 1983.
- Paškvalin, V. 1959, Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji BiH, GZM, Sarajevo 1959, 149-162.
- Paškvalin, V. 1964, Reljef Silvana i Nimfi, GZM, Sarajevo 1964, 151-155.
- Paškvalin, V. 1970, Kasnoantički grobovi iz Jajca, GZM, Sarajevo 1970, 29-38.
- Paškvalin, V. 1988, Crkvina, Divičani, Jajce, Arheološki leksikon BiH, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988, 174.
- Sergejevski, D. 1951, Novi i revidirani rimski natpisi, GZM, Sarajevo 1951, 301-310.
- Šačić, A. 2012, Kulturno-historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (*civitas Narensium*), Godišnjak CBI, 41, ANUBiH, Sarajevo 2012, 97-112.
- Wilkes, J. J. 2001, Iliri, Split 2001.

Četiri do sada neobavljena epigrafska spomenika

Amra Šaćić
Sarajevo

Izučavanje teritorijalne, upravno-administrativne strukture i historije svakodnevnice, odnosno procesa vezanih za njih, predstavlja suštinu naučnog istraživanja razvoja provincija koje nisu pripadale krugu visokorazvijene mediteranske civilizacije. Usljed geografske udaljenosti i nepriступačnosti planinskog terena pojedini dijelovi rimskih provincija koji su se nalazili na tlu današnje Bosne i Hercegovine bili su dosta odsječeni od velikih urbanih centara ne samo carstva već i provincija čiji su to sastavni dijelovi bili. Takav položaj je rezultirao nedovoljnom zastuplenošću u antičkim pisanim vrelima.

Pisanje antičkih pisaca vrlo često je konfuzno, neprecizno i zahtijeva detaljnu metodološku obradu korištenjem vanjske i unutrašnje kritike izvora. Kada se govori o literarnim izvorima u dosadašnjoj bosanskohercegovačkoj antičkoj historiografiji, njima se davala velika prednost u odnosu na materijalnu građu, iako ti izvori zapravo predstavljaju historiju ilirskih naroda gledanu iz nedovoljno objektivne perspektive grčko-rimskih pisaca.¹ Nasuprot tome epigrafski

spomenici, kojih je do sada na tlu Bosne i Hercegovine pronađeno više stotina, autentično su svjedočanstvo ljudi tog vremena o tekovinama političkog, kulturnog i socijalnog života provincija Dalmacije (*Dalmatia*) te dviju Panonija (*Pannonia Superior* i *Pannonia Inferior*).

U ranijim fazama istraživanja, epigrafskoj građi se davao sekundarni značaj, dok se moderna antička historiografija sve više oslanja na podatke do kojih dolazi analizom sadržaja teksta epigrafskih spomenika.² Iako nema sistematskih istraživanja, broj novootkrivenih epigrafskih spomenika u Bosni i Hercegovini značajno se povećao. Tako je nakon XIX stoljeća i istraživanja Arthura Evansa, koji je na širem prostoru Trebinja zabilježio pronalazak dva miljokaza, krajem XX stoljeća pronađen i treći epigrafski miljokaz.³

provincije spominje tek u veličanju pobjede rimskih trupa *Celebri etiam opera diligentique Vibius Postumus vir consularis, praepositus Delmatiae, ornamenta meruit triumphalia* (Vell. II, 116, 1-2). Zbog različitih prepisa, interpretacije i određenih naučnih propusta rad na grčkim i rimskim izvorima svakako još uvijek može dati rezultate koji će pridonijeti potpunijoj slici strukture peregrinskih *civitates* i značaju pojedinih rimskih institucija u procesu njihovog prelaska u municipalni status te faza određenih kulturno-historijskih procesa na tlu današnje Bosne i Hercegovine.

² Dokaz za to jeste da su velike zbirke latinskih natpisa poput: Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich Ungarn-Wien (AEM), L'Année épigraphique; Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine – Paris (AE), Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL), *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia (ILJug)* dostupne naučnim radnicima na web bazama podataka, od kojih su najznačajnije Epigraphische Datenbank Clauss i Epigraphic Database Heidelberg.

³ *ILJug* II, 962 = *CIL* III, 10175 = *CIL* III, 10175 add. P. 2328, 177.

ILJug II, 966 = *CIL* III 10176.

¹ Tako na primjer savremena historiografija, povodeći se za Velejem Paterkulom, zaključuje da je provincija Ilirik podijeljena na dva dijela 8. godine nove ere nakon rimske pobjede na rijeci *Bathinus* – *Ferocem illam tot milium iuventutem, paulo ante servitute minatam Italiae, conferentem arma, quibus usa erat, apud flumen nomen Bathinum, prosternentemque se universam genibus imperatoris, Batonemque et Pinnetem excelsissimos duces, captum alterum, alterum a se deditum iustis voluminibus ordine narrabimus...* (Vell. II, 114, 4), odnosno Bosni, ali u kojem dijelu njenog toka historiografija još uvijek nije u kontekstu historijske hermeneutike identificirala. Međutim, Velej Paterkul u svom tekstu ne navodi da je tada došlo do bilo kakve administrativne podjele unutar postojeće provincije na čijem teritoriju se vodi *Bellum Pannonicum*, pa Dalmaciju u kontekstu

Sl. 1. Epigrafski miljokaz cara Maksimina Tračanina i njegovog sina Maksimusa nađen na lokalitetu Aleksina Međa u blizini Trebinja
(Foto: A. Šačić)

Sl. 2. Prednja strana miljokaza s tekstualnim dijelom s lokaliteta Aleksina Međa (Trebinje)
(Foto: A. Šačić)

Miljokaz je pronašao trebinjski arheolog Đorđe Odavić 1980. godine prilikom arheološkog iskopavanja srednjovjekovne crkve Svetog Pantelejmona u selu Aleksina Međa u neposrednoj blizini grada Trebinja.⁴ Spomenik je bio uzidan u ogradu spomenute crkve. Zbog takve sekundarne upotrebe sačuvan je u dosta lošem stanju. Važno je naglasiti da je sačuvan samo fragment miljokaza, gornji dio s tekstom. Visina sačuvanog fragmenta je 55 cm, promjer 40 cm. Slova su jako plitko uklesana i veći dio je izbrisan. Uklesane grafeme na spomeniku su veličine 6,9 cm u trećem redu, 5,2 cm u četvrtom redu te u petom i šestom redu 7,2 cm i 5,3 cm.

Sačuvani tekst i rekonstrukcija natpisa glasi:

[-----]
[-----]
[Ma]X[iminus] • [I]mp
[erator] II co(nsul)
s[----] M[ax]/[imus ?]
[n]obi[lissimus][----].

⁴ Ovom prilikom se zahvaljujem gospodinu Odaviću na ustupljenoj objavljenoj i neobjavljenoj epigrafskoj građi Muzeja Hercegovine u Trebinju.

Prevod : Maksimin, Imperator dva puta, konzul (?), ... Maksimus, najplemenitiji.

Analiza teksta, koji se zbog oštećenosti spomenika može pročitati samo malim dijelom, ukazuje na to da spomenik potječe iz vremena cara Maksimina Tračanina (*Imperator Caesar Caius Iulius Verus Maximinus Augustus* 235–238) i njegovog sina Maksimusa (*Gaius Julius Verus Maximus Princeps Iuventutis*). Ako je titulacija Imperator (dva puta) tačna, onda se spomenik može datirati u ljeto 236. godine, kao miljokaz iz Donje Bijenje (Nevesinje).⁵ Za relativno preciznu dataciju miljokaza postoji više razloga. Naime, pored imena i titulacije cara Maksimina, na spomeniku je uklesano i ime njegovog sina Maksimusa. On ima identičan *praenomen* i *nomen* kao i njegov otac. Uz Maksimusovo ime na natpisu je vjerovatno stajala titula *Caesar* koja mu je dodijeljena 236. godine.⁶ Naime, te je godine,

⁵ *Imp(erator) Caes(ar) C(aius) Iul(ius)] / Verus Maximinus / Pius Felix p(ontifex) m(aximus) t(ribunica)/ p(oteste) II Imp(erator) III co(n)s(ul) s/ p(ater) p(atriae) et C(aius) Iul(ius) Verus / Maximus nobi/lissimus Caes(ar) / Augusti. (ILJug II,1022 = AE 1980, 0681)*

⁶ Titula *Caesara* je izgubila svoje značenje iz perioda uspostavljanja principata kada je tu titulu mogao nositi samo car.

pored toga što je svog sina proglasio *Caesarom*, Maksimin Trački treći put proglašen imperatorom.⁷ Budući da je na spomeniku uklesano da je Maksimin Trački *imperium* imao dva puta, a treći put je titulu imperatora dobio krajem jeseni, prije 10. decembra 236. godine, datacija koju je za spomenik iz Donje Bijenje ponudio Bojanovski i u ovom slučaju se čini opravdanom.⁸ Moguće je da sekundarna upotreba ovog miljokaza nije uništila tekst te da je do toga došlo već u antici kada je ime cara Maksimina brisano s natpisa (*damnatio memoriae*).

Svakako, bez obzira na prostor na kome je nađen epigrafski miljokaz, treba ukazati na mogućnost da je spomenik bio dio komunikacijske mreže koja je prolazila preko Nevesinjskog polja prema Sarajevskom polju, odnosno prema municipalnoj jedinici *Aque*. Tim više ako se ima u vidu da je miljokaz korišten u srednjem vijeku kao građevinski materijal i ne bi bilo ništa neobično da je prenesen s prostora Nevesinja. Po svemu sudeći je za vrijeme vladavine Maksimina Tračanina došlo do obnove putne komunikacije Naron – Sarajevsko polje. Kao argument za ovu pretpostavku da je spomenik donesen s prostora Nevesinjskog polja može se uzeti i drugi Maksiminov miljokaz nađen u Han Viteku kod Konjica.⁹ Čak se može pretpostaviti da su sva tri spomenuta miljokaza Maksimina Tračkog nastala u istoj klesarskoj radionici. Nažalost, niti na jednom od tri navedena epigrafska spomenika nije sačuvana miljacija.¹⁰

S druge strane, bitno je istaći da je spomenik nađen u blizini mjesta gdje se prema mišljenju Bojanovskog nalazila rimska stanica *Asamo* (*Asamum*).¹¹ Do tog zaključka je Bojanovski došao na osnovu detaljne analize *Tabule Peuntin-*

geriane.¹² Njegov značaj je time veći i što dolina Trebišnjice, za razliku od doline Neretve, ne obiluje epigrafskim miljokazima. Budući da je ovo prva interpretacija sadržaja ovog miljokaza, tek kasnije analize mogu odrediti njegov eventualni značaj za izučavanje ceste *Epidaurum – Asamo*. Spomenik se danas nalazi u Muzeju Hercegovine i nije uvršten u muzejsku postavku.

U korpus epigrafske građe s prostora agera *Epidaura* (*Ager Epidauritanus*) treba svrstati i epigrafski nadgrobni spomenik otkriven 1999. godine u Trebinju.¹³ Osim malog dijela natpisa, od koga se sačuvalo svega nepotpuna tri reda teksta, sve ostalo je sekundarnom upotrebom uništeno. Dimenzije očuvanog fragmenta iznose: visina 29 cm, širina 11 cm i debljina 6 cm. Slova su uklesana u pravilnoj kapitali i njihova visina iznosi 7 cm. Prva 2 ili 3 reda teksta su uništeni, kao i posljednji redovi. Ne može se precizirati koliko je redova bilo, osim što je očigledno da nedostaje uvodna zavjetna formula bogovima Manima. Također, na spomeniku nedostaje i završna formulacija teksta.

Sačuvani tekst i rekonstrukcija natpisa glasi:

[-----] [-----]
[-----] / [---]emo
Ael(io) • ann(or)um
• XXXV • [----].

Prevod : Elija (koji je umro) s 35 godina

Sačuvani oblik na natpisu	Ime osobe	<i>nomen</i>	Informacije
[---] EMO / AEI	Elije	<i>Aelius</i>	-

Kao i na većini sepulkralnih spomenika s trebinjskog područja, i osoba koja se spominje na ovom spomeniku ima *nomen Aelius*.¹⁴ Na osnovu gentilnog nomena može se zaključiti da

Naime, kada je Antonije Pije 138. godine postao car, titula *Caesar* data je drugom Hadrijanovom usvojenom sinu Marku Aureliju. Time se davao nasljedni legitimitet nosiocu te titule.

⁷ Sergejevski 1948, 50.

⁸ Bojanovski 1978, 117.

⁹ *Imp(eratori) C(aesari) IUL(io) / M[a]ximino Pio Felici e[st] C(aesari) Lu[l](io) maximo / nobilissim[o] / Caesar Aug(usti).* (CIL III 10165)

¹⁰ Bojanovski smatra da je gradnja ceste Naron – Nevesinjsko Polje – Borci – Konjic – Sarajevsko polje počela još u Augustovo doba (Bojanovski 1974, 15). Po svemu sudeći u četvrtoj dekadi III stoljeća došlo je do relativno velike rekonstrukcije dijela te ceste koji je prolazio sjeveroistočnom Hercegovinom.

¹¹ Bojanovski 1988, 86.

¹² U tom kontekstu značilo bi da je ovaj miljokaz i materijalni dokaz onog što je zabilježeno u *Tabuli Peuntingeriani*.

¹³ Kao i u slučaju prethodnog spomenika, za pronalazak ovog *cippusa* je zaslužan arheolog Đorđe Odavić. Odavić je našao spomenik u prostorijama Muzeja Hercegovine, kada je muzej bio podvrgnut velikom čišćenju prostorija zbog izložbe „Galerija legata“ slikarke Milene Šotre. Spomenik je znači bio pronađen prije 1999. ali je bio zagubljen u muzejskom inventaru.

¹⁴ Gentilni nomen *Aelius* je najčešći nomen na prostoru koji je u administrativno-pravnom kontekstu pripadao *Ageru Epidauritanusu*. Jedino što se iz sačuvanih onomastičkih elemenata može sa sigurnošću utvrditi jeste da se radi čovjeku koji nosi gentilno ime cara Hadrijana (*Caesar Publius Aelius Traianus Hadrianus Buccellanus Augustus* 117–138).

Sl. 3. Prednja strana s tekstom cippusa iz Trebinja
(Foto: A. Šačić)

je *terminus ante quem* nastanka spomenika prva polovina II stoljeća nove ere. Zbog loše očuvanosti spomenika *praenomen* se ne može tačno odrediti. Sačuvana su samo tri posljednja slova EMO. Dativni nastavak /O/ ukazuje na to da se radi o muškoj osobi. Imena koja se u lingvističkom smislu sastoje od grafema /EMO/ u onomastičkom mozaiku rimske države nisu česta. Pojavljuju se najčešće u rimskoj provinciji *Gallia Narbonensis*, odakle je, moguće, ovaj Elijevac doselio.¹⁵ Ipak, zbog nedovoljnih informacija koje

¹⁵ Jedino ilirsko ime koje ima posljednji slog na EM je *Temus*. Međutim, to je žensko ilirsko ime, koje istina ima muški nominativni nastavak /US/, ali u dativu se ne pojavljuje nastavak /O/ što je ovdje slučaj. Andras Mócsy u svom radu *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpine cum indice inverso*, col. „*Dissertationes Pannonicae*“ navodi nekoliko imena koja se mogu dovesti u vezu s onomastičkim elementima ovog natpisa: *Aedemo*, *Eudemus*, *Demostratus*, *Lemnus*. Ova imena se u najvećem broju javljaju u rimskoj provinciji *Gallia Narbonensis*, u kojoj dominira izvorno keltsko stanovništvo. (Više, Mócsy, 1983, 6, 118, 100, 161). U istom kontekstu spominje i Barnabás Lőrincz u radu *Onomasticon provinciarum Europae latinarum* ime *Aedemo* (više u: Lőrincz 2005, 25). Bojanovski navodi da su u zaleđu Epidauruma uglavnom sačuvana domaća, ilirska imena. Međutim, on ne odbacuje mogućnost prisustva doseljenika (Bojanovski 1988, 83-84). Shodno navedenom, postoje dvije mogućnosti koje se mogu dovesti u vezu s porijeklom ovog Elijevca. Prva opcija bi bila da je u pitanju osoba domaćeg, ilirskog porijekla, dok bi druga

ovaj epigrafski spomenik pruža, pitanje etničkog porijekla pokojnika ostaje otvoreno.

U odnosu na antičke sepulkralne spomenike, nalazi antičke cigle (opeke) s utisnutim tekstom su dosta rjeđi.¹⁶ Razlog treba tražiti u činjenici da materijal koji su proizvodile male radionice iz unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije nije izlazio iz okvira lokalne upotrebe.¹⁷ Imajući navedeno u vidu, do sada neobjavljeni natpis na opeci, a koji je pronađen na širem lokalitetu Makljenovca (kod Doboja), proširit će korpus antičkih pečata s prostora današnje Bosne i Hercegovine.¹⁸ Širina opeke je 28 cm, dužina očuvanog fragmenta je 18 cm, dok je veličina slova 4 cm. U ortografskom smislu grafeme su napisane u pravilnoj kapitali i dosta dobro očuvane izuzev posljednjeg slova. Kod posljednjeg slova u natpisu je sačuvana gornja polovina, dok je donja polovina uništena vjerovatno slučajno, prilikom iskopavanja. Budući da se natpisi na opeci nalaze

opcija ukazivala na doseljenika iz Galije Narbonensis. Zbog parcijalno očuvanih grafema iz ličnog imena, ne treba odbaciti niti jednu od mogućih opcija u vezi s porijeklom ovog Elija čiji je spomenik nađen u Trebinju.

¹⁶ U unutrašnjosti provincije Dalmacije registrovano je oko petnaest radionica koje su proizvodile opeku (Škegro 1999, 258). Čitajući literaturu može se primijetiti da je Robert Matijašić trenutno klasičar koji se najviše bavi problematikom tekstova na opeci. Pedišić i Podrug podvlače da je Matijašić u nekoliko navrata naglasio da se stručnjaci moraju više angažirati oko publikacije opekarskih proizvoda jer bi se tako stvorila osnova za izradu korpusa antičkih pečata (Pedišić / Podrug 2007, 82). Kada je u pitanju prostor Bosne i Hercegovine do sada nije obavljena niti jedna monografija na ovu temu. Problem natpisa s prostora Bosne i Hercegovine tretiran je sporadično u okviru drugih, širih tema kod autora poput Patscha, Sergejevskog, Čremošnikove, Bojanovskog, Škegre, Mesihovića, Busuladžića i drugih. Određene podatke o natpisima na opekama iz Bosne i Hercegovine daju autori u komparativnom smislu poredeći te natpise s natpisima nastalim u radionicama na jadranskoj obali. Vidi se to na primjerima radova Matijašića i Wilkesa.

¹⁷ Škegro navodi da se u doba razvijenog Carstva (pri tome misleći na razdoblje od druge polovine II stoljeća) otvaraju i općinske radionice (municipalne) za proizvodnju opeke čiji su proizvodi namijenjeni samo za lokalnu upotrebu (Škegro 1999, 253). Posmatrano iz hronološkog ugla, vrijeme djelovanja tih radionica je po svemu sudeći bilo kratko i zavisilo je od internih građevinskih potreba manje zajednice. Moguće je da su te radionice na prostoru Bosne i Hercegovine nastale u okviru građevinskih projekata koji su bili aktuelni na određenom prostoru u jednom vremenskom razdoblju.

¹⁸ Ovom prilikom se zahvaljujem arheologu Aleksandru Jašareviću, kustosu Regionalnog muzeja u Doboju, koji me je informirao o prisustvu ovog nalaza u depou spomenutog muzeja te mi dao uvid u materijal i time omogućio analizu pečata.

Sl. 4. Fragment rimske opeke s natpisom s Makljenovca (Doboj) (Foto: A. Šaćić)

na materijalu koji je ipak mekši u odnosu na druge vrste epigrafskih natpisa, ovakva (nenamjerna) oštećenja su česta. Pored posljednjeg slova na natpisu, jasno se uočava da je jedan dio opeke otkinut nekim oruđem te je na tom mjestu nastalo manje udubljenje. Ovo je važno naglasiti jer se na fotografiji može steći dojam da je u pitanju ostatak neke grafeme ili interpunkcijskog znaka.

Sačuvani tekst i rekonstrukcija natpisa glasi:
C(aesari) v(etustate) [c(orrumpum)].

Prevod: Cezari (obnovitelji) starina uništenih.

Tekst natpisa na opeci sa Crkvine na Makljenovcu je dosta neuobičajen za prostor Zapadnog Balkana. Njegova analiza je zahtijevala komparaciju s tekstualno sličnim natpisima iz drugih dijelova rimske države. Naime, ova vrsta teksta se u najvećem broju slučajeva pojavljuje na javnim (*tituli publici*) ili privatnim natpisima na građevinama (*tituli privati*) te ima svrhu počasnih natpisa i rijetko se koristi kao pečat na upotrebnim predmetima (*instrumentum*).

Pečat upućuje na to da je opeka nastala u periodu vladavine cara Septimija Severa (Caesar *Lucius Septimius Severus Eusebes Pertinax Augustus* 193–211). *Terminus ante quem* izrade opeke jeste 202. godina, dok je *terminus post quem* 211. godina.¹⁹ Riječ *caesar* se treba čitati u množini,

jer svi spomenici koji imaju skraćenicu CVC se odnose na princepsa Septimija Severa i njegove sinove i nasljednike Karakalu i Getu.²⁰ Pojavljuje se na još jednom epigrafskom spomeniku pronađenom na Crkvini kod Makljenovca.²¹ Kraj drugog i početak trećeg stoljeća je razdoblje kada riječ *Caesar* počinje gubiti svoje prvobitno značenje i počinje dobivati smisao u značenju nasljednika *Augusta*. Kao još jedna potvrda ove datacije mogu se uzeti i ranije objavljeni epigrafski spomenici s *castruma* u Doboju. Naime, do sada je pronađeno više takvih spomenika koji se odnose na spomenutog rimskog vladara i članove njegove porodice.²² Sistematsko istraživanje koje je 1984. godine izvršila Irma Čremošnik potvrdilo je da se na Crkvini kod Makljenovca nalazio vojni logor, za koji se može pretpostaviti da je u periodu vladavine Septimija Severa bio na svojevrsnom vrhuncu.²³ Iako postoje indicije da je na širem prostoru Doboja postojala radionica u ko-

vima (koji su također nosili titulu *caesara*) Getom i Karakalom obnovio *Panteon* (*Pantheon*) u Rimu (Birley 2002, 163).

²⁰ Slični natpisi su nađeni u Britaniji i Francuskoj. Naprimjer: *[Imperatores] Caesares L(ucius) Septi[m]ius Severus Pius Pertinax Aug(ustus) et M(arcus) Aurelius* / *[Antoninus A]ug(ustus) [[et [P(ublius)]]] Septimius [[[Geta]]] nobilissimus Caesar 3* / *[vetustate c]orruptum* (CIL VII, 00106)

²¹ Fragment sepulkralne stele, očuvani tekst:] / i(?)[---] / cv(?)[---] / h[---] / eiu[s? ---] / [-----](?) (CIL III, 12760).

²² CIL III, 14222 (p. 2328, 117); CIL III, 12757 = AHB p 639.

²³ Čremošnik 1984, 23-84.

¹⁹ Skraćenica CVC se pojavljuje na spomenicima Septimija Severa nakon 202. godine kada je on zajedno sa svojim sino-

Sl. 5. Fragment rimske opeke s natpisom s Makljenovca (Doboj) (Foto: A. Šačić)

joj se proizvodila opeka, još uvijek ne postoji dovoljan broj nalaza koji bi to potvrdili. Na osnovu jednog nalaza s pečatom CVC teško je procijeniti je li riječ o domaćoj proizvodnji ili je u pitanju import građevinskog materijala za potrebe vojnog logora i naselja koje je nastalo uz logor.²⁴

Svakako ne treba negirati ni mogućnost postojanja radionice, čije bi postojanje hronološki gledano bilo relativno kratko i usko vezano za interne potrebe gradnje castruma. Takve radionice, često radi interne upotrebe, koja nije uključivala veću proizvodnju radi izvoza, nisu na materijal morale stavljati pečat radionice. S druge strane, moguće je i da su takve radionice stavljale pečat samo na određeni, manji broj proizvedenih primjeraka. Međutim, distribucija opeke sa pečatom CVC na širokom prostoru rimske države ukazuje na mogućnost da je materijal importiran iz nekog od vecih, moguće italjskih centara proizvodnje ob-

zirom da je oznaka CVC korištena prvobitno sa ciljem prikazivanja aktivnosti cara Seprimija Severa.

Na Crkvini kod Makljenovca nađen je još jedan antički epigrafski spomenik koji do sada nije objavljen.²⁵ Riječ je o votivnoj ari posvećenoj vrhovnom rimskom božanstvu Jupiteru. Širina spomenika je 29 cm, dužina 60 cm. Prostor za pisanje teksta je širine 15 cm, dok je visina iste 28 cm. Slova su napisana pravilnom kapitalom u visini od 3,5 cm.

Sačuvani tekst i rekonstrukcija natpisa glasi:

[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo)

[L?] [V]AR(ius) R (ufus)

[DELMA]TI[S]

COH(orti) • I • M(illiariae)

5 EX I(maginifero) V(oto) S(olverunt)

l(ibentes) •

²⁴ Dosadašnja istraživanja su pokazala da su naselja organizirana uz vojne logore bila ustrojena po uzoru na civilna naselja i *vicuse*. (Čremošnik 1984, 38)

²⁵ Kao i u slučaju prethodnog nalaza zahvalnost dugujem arheologu Aleksandru Jašareviću, kustos Regionalnog muzeja u Dobouju, koji mi je omogućio pristup spomeniku. Ova epigrafska ara trenutno se nalazi u depou spomenutog muzeja, ali bi se u skorijoj budućnosti trebala naći u stalnoj muzejskoj postavci.

Prevod: Jupiteru najvećem najboljem, [L] Varius Rufus, Delmatskoj kohorti I miliariji, od *imaginifera* u zavjet ispunio rado.

Od svih navedenih epigrafskih spomenika navedenih u radu, možda bi bilo pretenciozno reći da ova votivna ara ima najveću vrijednost, premda njena analiza može dati određene smjernice u vezi s određivanjem međuprovincijske granice Dalmacije i Panonije. Kada je u pitanju ova vrsta spomenika, do sada je na Makljenovcu kod Doboja pronađen samo još jedan fragment spomenika, na kome se može pročitati Jupiterova zavjetna formula.²⁶ Za razliku od ove votivne are, taj spomenik, budući da je samo malim dijelom očuvan, ne omogućava nikakvu detaljniju epigrafsku analizu.²⁷ Naravno, historijska vrijednost ovog spomenika nije u zavjetnoj formuli ili onomastičkoj strukturi imena dedikanta, već u nazivu kohorte koja se pojavljuje na njemu. Prvo slovo *praenomena* L je dosta loše sačuvano, ali nije u potpunosti izbrisano i moguće je da označava jedno od najčešćih rimskih ličnih imena *Lucius*. Ista situacija se susreće s genitilnim nomenom u kojem se može prepoznati gornji dio grafeme V te grafeme AR koje su dosta dobro očuvane. Početno slovo R u *cognomenu* označava *Rufus* ili *Rufinio*. U onomastičkom kontekstu analiza imena u kome je sačuvano samo prvo početno slovo i pored svih onomastikona i nomenklatora i dalje se zasniva na dosta nepreciznim pretpostavkama. U trećem redu na spomeniku se može relativno dobro razaznati ostatak riječi *Delmatis*, što je dativ od riječi *Dalmatarum*, koja je ulazila u zvanični naziv kohorte. Potom je u petom redu sačuvana formula koja precizira da se u ovom slučaju radi o *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata*.²⁸ Podatak je to koji potvrđuje da je

castrum na Makljenovcu pripadao rimskoj provinciji Dalmaciji jer za razliku od *Cohors prima Flavia Hispanarum*²⁹ i *Cohors prima Belgarum*,³⁰ koje se također pojavljuje na po jednom natpisu iz Doboja, kohorta čije ime je uklesano na ovoj ari sve vrijeme svog postojanja je bila stacionirana na prostoru Dalmacije. U petom redu je navedeno da je dedikant are bio *imaginifer*. To bi značilo da je on bio *principales* što bi današnjim rječnikom rečeno odgovaralo činu podoficira. Njegov zadatak u kohorti je bio da nosi simbol sa likom principesa i ovo zanimanje je karakteristično samo za prvu kohortu. Nakon toga slijedi uobičajana zavjetna formula bez da su primjetne neke specifičnosti.

Na mogućnost prisustva kohorte *Delmatarum milliaria equitata* ukazivao je Géza Alföldy koji je jedan od tri ulomka do sada pronađena vojna natpisa s Makljenovca pripisao upravo ovoj kohorti.³¹ Ivo Bojanovski prilikom pisanja poglavlja o rimskoj vojsci na prostoru današnje Bosne i Hercegovine unutar monografije „Bosna

jeme vojne kampanje koju je Septimije Sever vodio protiv Parta (197–198. godina). Smatra se da je u pitanju kohorta koja je *de facto* čitav principat bila stacionirana u svojoj „rodnoj“ provinciji Dalmaciji i da se kao takva ubraja u red, uslovno rečeno, autohtonih kohorti (više u: Holder 1980).

²⁹ [...]m[us(?) tr[i]b(unus)(?) / [c]oh(ortis) eius[d]em / [p]raef(ectus) coh(ortis) I Fl(aviae) / [Hi]spano[r]um (CIL III, 12759. (B) = CIL III, 14619. (B)). U vezi s ovim natpisom treba podvući da Čremošnik dobro primjećuje da je na natpisu naveden *cursus*, odnosno položaj koji je ovaj tribun imao u vojsci, da je plemićkog roda, ali budući da je samo sačuvan fragment spomenika, on je nekad ranije mogao biti tribun kohorte I Flavije Hispanorum, što ne znači da se ta kohorta nalazila u castrumu na Makljenovcu u trenutku nastanka spomenika. Naime, tribunat u toj kohorti bi mogao biti samo dio njegovog *cursus honorum* koji nije, nažalost, u potpunosti sačuvan. (Čremošnik 1984, 39)

³⁰ D(is) M(anibus) / C(aius) Iulius Maxi/mus veter(anus) / coh(ortis) I Belg(arum) / 5 v(ivus) f(ecit) / sib(i) ed(= et) Avil(liae) / Amabili co/niugi su(a)e (CIL III, 8376b. = CIL III, 12750 = AE 1890, 0105).

³¹ U pitanju je fragment votivne are s tekstom *curam] / [age]nte M(arco) R(ufinio) [---] / [praese]nte co(hors-) [---] / miliar[ia- ---] (CIL III, 12758 = CIL III, 14618b). Način čitanja kakav je uradio Alföldy dovodi ovaj spomenik u vezu s analizom neobjavljene are s Makljenovca (više u: Alföldy 1962). Ne treba negirati mogućnost da je u pitanju čak ista osoba, tim više što onomastički elementi na ari nisu dovoljno dobro očuvani. Na natpisu ove kohorte iz Užica se također pojavljuje ime *Rufus: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Part(h)ino / C(aius) Iul(ius) Rufus / trib(unus) coh(ortis) Imil(liariae) / Delm(atarum) pro sal(ute) / 5 [[.....]] / [[...]] I l(ibens) p(osuit) (CIL III, 12718 (p 2328,116) = ILJug III, 1511)**

²⁶ CIL III, 12756.

²⁷ Imamović 1977, 366–367; Mesihović 2011, 640.

²⁸ *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata* je puno ime ove kohorte. Radi lakše analize spomenika neophodno se u kratkim crticama osvrnuti na historijat ove kohorte. Najprije treba naglasiti da ovu kohortu treba razlikovati od *Cohors prima Delmatarum*, koja je bila uglavnom stacionirana u Britaniji, te ove kohorte predstavljaju dvije potpuno različite auksilijarne jedinice. Kohorta čije ime se pojavljuje na epigrafskom spomeniku iz Doboja je vjerovatno nastala 80-tih godina prvog stoljeća nove ere nakon povlačenja rimskih legija s teritorije provincije Dalmacije. Za razliku od *Cohors prima Delmatarum* koja je čisto pješadijska, *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata*, kao što joj i samo ime kaže je mješovita pješadijsko-konjička. Samo jedan kraći period ova kohorta se nalazila izvan matične provincije, i to za vri-

Sl. 6. Jupiterova ara na kojoj se spominje *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata* s Makljenovca (Doboj) (Foto: A. Šačić)

Sl. 7. Natpisno polje Jupiterove stele s Makljenovca kod Doboja (Foto: A. Jašarević)

ju. Također ni Irma Čremošnik, iako je napisala najobimniju studiju o castrumu na Makljenovcu, koja je bila rezultat sistematskog istraživanja, nije našla dokaze da je tu bila stacionirana *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata*.³³

Potvrda da je *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata* bila stacionirana u castrumu na Makljenovcu dobar je pokazatelj da su Rimljani vodili računa i o međuprovincijskim granicama, a ne samo o limesu. Ako se navedena kohorta posmatra kao pogranična, onda se Apijanov podatak da je sva *Peonija*³⁴ od *Japoda do Dardanaca šumovita i duga*³⁵ poklapa s nalazima Prve Dalmatske mješovite kohorte. Do sada su nađeni dokazi njenog prisustva u Saloni (Solin kod Splita),

i Hercegovina u antičko doba“ ovu kohortu smješta u castrum u Doboju, iako naglašava da nije siguran u tačnost analize pronađenih epigrafskih fragmenata.³² Samim tim očigledno je da ni Bojanovski nije bio u prilici da vidi ovu aru koja se nalazila u depou Regionalnog muzeja u Doboju.

³² Bojanovski 1988, 328.

³³ Čremošnik 1984, 23-84.

³⁴ Šašel-Kos je detaljno razradila ovu problematiku u svojoj studiji „Appian and Illyricum“ i došla je do zaključka da Apijan zbog nepoznavanja ilirske etnografije miješa Peonce i Panonce (Šašel-Kos 2005, 275-389). Sam Apijan kaže da *su Peonci najveći narod duž Dunava (Istra) koji žive od (vjerojatno se misli sjevernije) od Japoda i Dardanaca* (App. Ill. 14, 40). Hronološki gledano u razdoblju u kome piše i živi Apijan te po događajima koje opisuje, izvjesno je da se podatak odnosi na ilirske narode Panonije, a ne Peonce.

³⁵ App. Ill. 22.

Klisu, Promoni,³⁶ Užicu, Čačku i Doboju.³⁷ Hronološki posmatrano Promona je prvobitno bila u graničnom prostoru dva ilirska naroda Liburna i Delmata.³⁸ Kasnije je pripadala pograničnom prostoru i ulazila u sastav provincije Dalmacije,³⁹ a to potvrđuje prisustvo natpisa podignutih od strane vojnih dužnosnika *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata*. Prostor Užica i Čačka bi pak odvajao provinciju Dalmaciju od Mezije Superior, pa je iz tog razloga ova kohorta bila stacionirana na tom teritoriju. U skladu s navedenim, jasna implikacija je da je i Makljenovac kod Doboja bio najsjevernija tačka rimske provincije Dalmacije u sjeveroistočnoj Bosni.⁴⁰ Pored kontrole međuprovincijske granice, zadatak ove kohorte je bio i nadgledanje transporta ruda iz rudarskih središta srednje i istočne Bosne (*Bostuae Nova, Domavia*) prema Sirmijumu. Kada je riječ o dataciji ovog spomenika, on ne može biti mlađi od drugog stoljeća iz dva razloga. U prvom stoljeću u castrumu je bila stacionirana *cohortis I Flavia Hispanorum*, dok je *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata* formirana tek krajem prvog stoljeća. Treba podvući: ako se uzme za tačnu tvrdnja da Rimljani prilikom formiranja provincijskih granica vode računa o međuetničkim granicama ilirskih naroda (*peregrinus civitas*), onda bi Makljenovac bio i krajnja sjeverna granica Dezidijata (*civitas Desitiates*).

³⁶ Određivanjem geografskog položaja Promone bavili su se različiti historičari. Tako Zaninović smatra da je Promona Tepljuh, južno od Knina (Zaninović 2008, 181), a Bilić-Dujmušić navodi da je to Velika Orišnica (Bilić-Dujmušić 2004, 465). Šašel-Kos Promonu locira između Petrovog i Kosovog polja (nekih 8 km sjevernije od Drniša i 19 km južnije od Knina) (Šašel-Kos 2005, 444).

³⁷ Bojanovski 1988, 356; Mesihović 2011, 258.

³⁸ To se može zaključiti iz Apijanovog svjedočenja da su Delmati dok je Cezar ratovao s Keltima okupirali grad Promonu od Liburna. (*App. Ill. 12, 34*) Čitajući Apijana može se zaključiti da je Promona u vrijeme Oktavijanove kampanje Delmatski pogranični grad.

³⁹ Sjeverozapadnu granicu bi u ovom slučaju trebalo tražiti u nekom prirodnom ograničenju poput planine Promin, čije se ime etimološki veže za grad Promonu.

⁴⁰ Zahvaljujući potvrdi nalaza koji dokazuje prisustvo kohorte koja je gotovo sve vrijeme svog egzistiranja provela u provinciji Dalmaciji, odnosno kohorte koja je ujedno i pogranična te karakteristična samo za rimsku provinciju Dalmaciju, za logor u Makljenovcu potvrđuje se da ipak nije bio samo etapna stanica na putu rimskih jedinica. Zaključak koji iznosi Bojanovski, da je ovaj logor peripanonski te i samim tim da je faktički pripadao Panoniji (Bojanovski 1988, 328), ovaj nalaz ne potvrđuje.

Zaključak

Ukoliko su pisani izvori desna ruka svakog historičara, utoliko su materijalni, u prvom redu epigrafski spomenici, prsti te iste ruke. Metafora je ovo koja možda na prvi pogled nije svojstvena historijskoj nauci, ali u izučavanju teritorijalne, upravno-administrativne strukture društvenih procesa i historije svakodnevnice je opravdana. Četiri epigrafska spomenika koja su analizirana u ovom radu otvaraju dosta širok dijapazon tema kojima bi se u budućim historijskim istraživanjima trebala posvetiti pažnja. Prije svega, pri tome se misli na pitanje južne granice rimske provincije Panonije koja je prolazila kroz sjevernu Bosnu te pitanja rimskih cesta i radionica za proizvodnju opeke.

Premda se često ovakve teme u historiografiji tretiraju kao čisto tehničke teme čiji je osnovni cilj osnovna analiza i datacija teksta natpisa, ovaj rad je bio koncipiran tako da pored leksičke i onomastičke analize građe sagleda koje mjesto ta građa zauzima u mozaiku kulturno-historijskih procesa u vrijeme principata. Miljokaz cara Maksimina Tračanina pokazuje da zbog svoje izolovanosti *damnatio memoriae* nad njegovim likom i djelom nije u unutrašnjosti bila toliko raširena. To zapravo dokazuje da informacije, pa i značajne za rimsku državu, nisu bile transparentne čak ni među činovnicima u unutrašnjosti. Miljokazi, naime, spadaju ipak u domen javnih građevina za koje su nadležni određeni upravni organi. Za razliku od miljokaza cara Maksimina Tračanina i njegovog sina Maksimusa, fragment cipusa pronađen također u okolici Trebinja ne daje nikakve značajnije podatke i čak se porijeklo čiji je to bio nadgrobni spomenik ne može odrediti. Ipak, ova vrsta spomenika je važna jer pomaže da se upotrebom statističke metode prate određene faze romanizacije.

Rekonstrukcija teksta s pečata na opeci s Makljenovca zahtijevala je analizu epigrafske građe s puno šireg prostora u odnosu na onaj na kome je nađena. Istraživanje je pokazalo da se skraćenica CVC pojavljuje na puno više natpisa u Britaniji i Narbonitanskoj Galiji u odnosu na zapadnobalkanske provincije. Njena upotreba je bila dosta kratkoročna i veže se za obnovu *Panteona* (*Pantheon*) u Rimu. Godine 202. Septimije Sever i njegovi sinovi su obnovili taj čuveni hram i zbog tog čina na natpise su stavljali *C(aesari)*

v(etustate) [c(orrupum)]. Sam taj podatak pokazuje usku povezanost rimskih provincija i određeni oblik centralizma. Estetski, pečat je vrlo lijepo urađen, s kapitalom koja zbog preciznosti oblika više ukazuje na uvoz nego na domaću proizvodnju. Također, ranija sistematska istraživanja na terenu nisu rezultirala pronalaskom natpisa na opeci na Makljenovcu, što je neuobičajeno ukoliko je tu postojala radionica. Vrijednost ovog fragmenta opeke i njegovog pečata je ta što dokazuje da je u periodu od 202. do 211. godine castrum na Makljenovcu građevinski obnavljan. Moguće je da je to bila investicija države u znak zahvalnosti Kohorti I dalmatskoj mješovitoj (*Cohors prima Delmatarum milliaria equitata*) zbog njenog učešća u ratovima protiv Parta (197–198. godine) kada je prvi i zadnji put napustila matičnu provinciju.

Do sada se samo pretpostavljalo da je spomenuta kohorta bila stacionirana u *castrum* na Makljenovcu. Većina bosanskohercegovačkih antičkih historičara i arheologa se pozivala na Alföldijevu tvrdnju da je fragment are dio spomenika na kojem se spominje *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata* (CIL III, 12758 = CIL III, 14618b). Do sada spomenuta Alföldijeva pretpostavka je bila jedini dokaz za prisustvo te kohorte u sjeveroistočnoj Bosni. Međutim, relativno dobro očuvana Jupiterova ara koju je u depou Regionalnog muzeja u Doboju pronašao arheolog Aleksandar Jašarević potvrdila je da je Alföldi bio u pravu. Za historičare ovakvo otkriće je važno jer daje odgovor na pitanja na koja odgovor za sada nisu dala literarna vrela. Prije svega tu se misli da ovaj natpis potvrđuje da je Makljenovac kod Doboja bio najsjevernija tačka rimske provincije Dalmacije u sjeveroistočnoj Bosni. Također dokazuje da Rimljani kao veliki praktičari vode računa i o unutrašnjim granicama svoje države, a to je problematika koja je u dosadašnjoj bosanskohercegovačkoj historiografiji bila poprilično zanemarena. Na kraju treba istaći da se kroz rad nije nastojalo pobijati ili potvrđivati ranija mišljenja, već analizu neobjavljene građe metodološki obraditi tako da u narednim fazama istraživanja pomogne pri definiranju konkretnog naučnog problema.

Summary

Four previously unpublished epigraphic monuments

Hundreds of epigraphic monuments, that were found by now in Bosnia and Herzegovina, make authentic evidence about political, cultural and social heritage of the people of that time in the province of Dalmatia (*Dalmatia*) and two parts of Pannonia (*Pannonia Superior* and *Pannonia Inferior*). Although systematic research is unknown, the number of newly discovered epigraphic monuments in Bosnia and Herzegovina has increased significantly and four more epigraphic monuments will be added to the body of epigraphic material. Two of them were found in the wider area of Trebinje, while the rest were found in Crkvina near Makljenovac (Doboj). All four monuments belong to different types of epigraphic inscriptions. A milestone and a fragment of a cippus was found in Trebinje. The milestone dates from the III century and can be put in year 236 during the reign of the emperor Maximinus Thrax (*Imperator Caesar Caius Iulius Verus Maximinus Augustus* 235–238) and his son Maximus (*Gaius Iulius Verus Maximus Princeps Iuventutis*). There is a possibility that the monument was a part of communication network that was passing through the Nevesinje field to Sarajevo field or to the municipal unit *Aque*. This milestone is today exposed in the Museum of Herzegovina.

In the body of epigraphic material from the area of Epidaurus (*Ager Epidauritanus*) should also be added epigraphic tombstone found in 1999 in Trebinje. Only three partial lines of text have been preserved. As on the majority of sepulcher monuments from the area of Trebinje, a person mentioned in its inscription has *nomen Aelius*. Based on the gentile nomen it can be concluded that *terminus ante quem* of the monument's origin is the first half of the II century AD.

The third epigraphic finding that has been analyzed in this work is a seal on the brick found in the locality of Makljenovac near Doboj. Inscription on the brick from Crkvina near Makljenovac is rather unusual for the Western Balkans area. Its analysis required comparison to textually similar inscriptions from the other parts of the Roman Empire. This type of text is mostly present on public (*tituli publici*) or private inscriptions from the buildings (*tituli privati*), and it has the purpose of honorary inscriptions and is rarely used as a seal on the objects that are used (*instrumentum*). The seal shows that the brick dates from the period of reign of the emperor Septimius Severus (Caesar *Lucius Septimius Severus Eusebes Pertinax Augustus* 193–211).

Terminus ante quem of the brick's manufacture is year 202, while *terminus post quem* is year 2011. Word *cesar* should be read in plural because all monuments that have abbreviation CVC are referring to principes Septimius Severus and his sons and successors Caracalla and Geta. Possibility of workshop's existence shouldn't be denied, because it would exist over a relatively short period of time and closely related to internal purposes of building a castrum. These workshops were not obligated to put a seal on a material that was produced for internal purposes, that didn't include masive production for export, or they would put it on a smaller number of produced items. However, great dislocation of epigraphic material with abbreviation CVC would mostly point to import than to domestic production.

In Crkvina near Makljenovac was found another ancient epigraphic monument that wasn't published by now. This is a votive ara dedicated to supreme Roman god Jupiter. From all epigraphic monuments mentioned in this work, maybe it would be pretentious to say that this votive ara is the most valuable, although its analysis can give some guidelines regarding specifying interprovincial borderline for Dalmatia and Pannonia. Historical value of this monument is not in votive formula or onomastic structure of dedicant's name, but in the name of cohort that appears on it. In the third line of text can be seen what's left of a word *Delmatis* – a dative of the word *Dalmatarum* that was official name for cohort. In the fifth line, a formula is preserved that specifies this was the case of *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata*. This is first material evidence for the existence of this cohort in Dobož. Cohort, whose name appears on epigraphic monument from Dobož, probably dates from '80s of the first century AD, after withdrawal of the Roman legions from the province of Dalmatia. This cohort is considered the one that was *de facto* for entire principate stationed in its „native“ province of Dalmatia and that it represents one of the indigenous cohorts, conditionally speaking. Confirmation that *Cohors prima Delmatarum milliaria equitata* was stationed in castrum on Makljenovac is a good indicator that Romans took care of interprovincial borderlines, not only limes.

Bibliografija

Kratice

AEM Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn, Wien

AE L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, Paris.
 ANUBiH Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
 CBI Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (časopis Godišnjak)
 CIL *Corpus Inscriptiones Latinarum*
 GZM Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
 ILJug *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia*
 N. S. Nova serija GZM od 1945 sv. I-VIII; od sv. IX (1954. god.) naziva se N. S.
 Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo
 SAZU Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana
 WMBH Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, Wien

Izdanja izvora

Antoninov Itinerarij 1848: Parthey, G. / Pinder, M. 1848, Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum, F. Nicolai, Berlin 1848, 1-234.
 Apijan 2005: Šašel-Kos, M. 2005, Appian and Illyricum, Situla 43, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2005, 52-81.
 Velej Paterkul 1955: Shipley, F. W. 1955, Velleius Paterculus, Compendium of Roman History 1955, LCL.

Literatura

Alföldy, G. 1962, Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, Acta Arch. Acad. Scient. Hungaricae XIV, Budimpest 1962, 259-295.
 Bojanovski, I. 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela XLVII, CBI 2, ANUBiH, Sarajevo 1974.
 Bojanovski, I. 1978, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, II Prahistorijska i rimska cesta Narona – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima, Godišnjak XVII, CBI 15, ANUBiH, Sarajevo 1978, 63-175.
 Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela LXVI, CBI 6, ANUBiH, Sarajevo 1988.
 Čremošnik, I. 1984, Rimski castrum kod Doboja – Das riimische Castrum bei Dobož, GZM, N. S. Arheologija 39, Sarajevo 1984, 23-84.

- Bilić-Dujmušić, S.* 2004, Oktavijanova kampanja 34-33. god. pr. Kr. (rukopis doktorske disertacije), Zadar 2004.
- Holder, P.* 1980, *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*, London 1880.
- Imamović, E.* 1977, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977.
- Kraljević, G.* 1984, *Rimski novci iz castruma kod Doboja – Römische Münzen vom Castrum bei Dobjo*, Sarajevo 1984, 85-87.
- Lőrincz, B.* 2005, *Onomasticon provinciarum Europae latinarum*, Budapest 2005.
- Matijašić, R.* 2002, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula 2002.
- Mesihović, S.* 2011, *Antiqvi homines Bosnae*, Sarajevo 2011.
- Möcsy, A.* 1983, *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpine cum indice inverso*, col. „Dissertationes Pannonicae“, Budapest 1983.
- Pedišić, I. / Podrug, E.* 2008, *Antički opekarski pečati iz fundusa muzeja grada Šibenika*, *Opuscula Archaeologica*, Radovi Arheološkog zavoda, Zagreb 2008.
- Sergejevski, D.* 1948, *Rimska cesta na Nevesinjskom polju*, GZM N. S., sv. III, Sarajevo 1948, 43-62.
- Šašel, J. / Šašel, A.* 1963, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Situla 5, (ILJug I), Ljubljana 1963.
- Šašel, J. / Šašel, A.* 1978, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Situla 19, (ILJug II), Ljubljana 1978.
- Šašel, J. / Šašel, A.* 1986, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Situla 25, (ILJug III), Ljubljana 1986.
- Šašel-Kos, M.* 2005, *Appian and Illyricum*, Situla 43, Ljubljana 2005.
- Škegro, A.* 1999, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Hrvatski studij, Zagreb 1999.
- Zaninović, M.* 2008, *Beneficarii consularis na području Delmata*, *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu*, Zagreb 2008, 181-184.

Ranovizantijski grad na Gradini u Bakincima

Bojan Vujinović
Gradiška

Arheolozi vjeruju da su na Gradini u Bakincima pronašli ranovizantijski grad za koji postoji mogućnost da je vremenom prerastao u episkopsko sjedište, najvjerovatnije nakon 535. godine, u Justinijanovoj obnovi utvrđenja u Panoniji i Dalmaciji.

Gradina u selu Bakinci nalazi se na sjeveru Bosne i Hercegovine, na obroncima planine Kozare u sjeverozapadnom dijelu opštine Laktaši (Sl. 1).

Gradinu sa sjeverozapada okružuje rijeka Osor-na, a s jugozapada potok Gavranovac, koji se u nju ulijeva. S jugozapadne strane nekada je postojao još jedan potok, ali je on vremenom presušio i ostalo je samo korito kao nijemi svjedok njegovog postojanja. U podnožju Gradine, s istočne strane, ispod zemljanog utvrđenja zvanog

Karaula, nalazi se potok Popišanac, kao i aktivan izvor pitke vode, čije ime u narodu nije poznato.

Kompletan prostor ovog arheološkog lokaliteta na katastarskim kartama vodi se pod nazivom "Gradina" i "Marije Terezije Grad" te su mještani sela Bakinci upravo iz tog razloga *pogrešno* mislili da je Marija Terezija podigla ovo utvrđenje.

Istorijat istraživanja

Prva nestručna iskopavanja na ovom lokalitetu vršena su 30-ih godina 20. vijeka od strane mještana sela Bakinci. Ta iskopavanja su sačuvana kroz predanja mještana, koji i danas svjedoče o tome, a djelimično se pominju i u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* iz 1988. godine. Tu se navodi da su mještani 1936. godine pronašli bistu ukrašenu lovorovim listom, ali da je vremenom uništena.¹ Ova nestručna iskopavanja registrovana su kroz rekognosciranja 2012. godine na četvrtastoj prostoriji donjeg grada, gdje je sjeverni (odbrambeni) zid potpuno devastiran.

Lokalitet Gradina stručno je ubiciran 80-ih godina 20. vijeka od strane arheologa Zavičajnog muzeja Gradiška, gospodina Milana Đurđevića. Ta istraživanja publikovana su u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine*, 1988. godine, pod imenom "Gradina-Bakinci". Tu se navodi da je rekognosciranjem Gradine pronađeno rimsko utvrđenje većih dimenzija, koje s istočne strane ima očuvane zidove u širini od 1,5 metra. Oko Gradine je pronađena i veća količina rimske cigle i tesanog kamena.²

Sl. 1. Položaj lokaliteta Gradina u selu Bakinci na karti Bosne i Hercegovine

¹ Đurđević 1988, 50.

² Đurđević 1988, 50.

Sl. 2. Pogled na baziliku A tokom arheoloških istraživanja

Sl. 3. Episkopski presto bazilike „A“

Sl. 4. Pogled na oltar – časna trpeza s postamentom, episkopski presto i subselijum

Tek 30-ak godina kasnije (2012. godine), na poziv mještana sela, koji svakodnevno viđaju ogromne komplekse zidnih ostataka, arheolozi su obavili revizionni pregled terena. Tada su iz-

vršena i prva sondažna arheološka istraživanja, koja su nastavljena i 2013. godine.

Cilj istraživanja bio je utvrđivanje namjene utvrđenja i pratećih objekata van njegovih zidina, kao i period njihovog egzistiranja.

Metodologija je podrazumijevala ubiciranje objekata kroz rekognosciranje i postavljanje probnih soni na vidljive konture zidova te skidanje različitih kulturnih slojeva do podnice objekata.

Utvrđeno je da se grad sastoji od tri platoa – gornjeg, srednjeg i donjeg grada, dok su sondažna istraživanja vršena samo na gornjem gradu, kada je pronađena unutrašnja prostorija nekog većeg kompleksa. Oko grada postoji i veliki broj pratećih objekata najvećim dijelom s istočne i južne strane.

S istočne strane grada, izvan odbrambenih zidina, sondažnim arheološkim istraživanjima, identifikovana su dva objekta. Riječ je o ranohrišćanskim bazilikama, koje su prema hronološkom redoslijedu pronalaženja označene kao bazilika „A“ i bazilika „B“.

Bazilika „A“

Rekognosciranjem 2012. godine, oko 300 metara istočno od Gradine, ubiciran je objekat impozantnih dimenzija s polukružnim zidom na istoku.

Pretpostavljeno je da se radi o crkvi, što je i ustanovljeno sondažnim arheološkim istraživanjem (sonda 1/12). Istraživanja su bila usmjerena na oltar, gdje je pretpostavljeno da će se dobiti najveći broj podataka (Sl. 2). Ustanovljeno je da je riječ o kasnoantičkoj bazilici, što je utvrđeno na osnovu kamene plastike, koja analogijama upućuje na pomenuti period.

Riječ je o trobrodnoj bazilici s jednom, spolja i iznutra polukružnom apsidom (Sl. 7). Bazilika je građena od lomljenog i pritesanog kamena, vezanog krečnim malterom, dok je pod bio sačinjen od malterskog premaza na podlozi od lomljene sedre i kamena. Opeke nisu pronalažene u zidovima, ali sudeći po mjestu njihove koncentracije u šutu, vjerovatno su korištene za nadvratne lukove. Ta opeka često ima vidljive tragove prstiju, napravljene prije pečenja, što je kroz vezivanje s krečnim malterom uticalo na veću stabilnost tokom zidanja. Na pojedinim dijelovima javljali su se i veći fragmenti sige, s tragovima klesanja

i krečnog maltera, pa se pretpostavlja da je i taj materijal korišten kroz gradnju određenih dijelova bazilike.

Središnji brod bazilike vjerovatno je bio prekriven krovom na dvije vode, dok su bočne prostorije (brodovi) imale krov na jednu vodu. Krov je bio prekriven rimskim crijepom na drvenim gredama, čiji fragmenti su pronađeni u šutu južnog broda bazilike.

U oltaru bazilike, uz unutrašnji zid apside, pronađen je episkopski presto (Sl. 3) i subselijum, odnosno svećeničke klupe. Zapadno od episkopskog prestola pronađeno je postolje za menzu, odnosno časnu trpezu (1,30 x 0,80 m) s četvrtastim usjekom za stub, koji je držao časnu trpezu. Ispred ovog postolja, s njegove zapadne strane, pronađen je četvrtasti postament (0,75 x 0,75 m), koji je predstavljao prilaz časnoj trpezi. Prilaz i postolje za časnu trpezu bili su omalterisani (Sl. 4). S južne strane na prelasku iz oltara u južni brod pronađen je prag rađen od rimske cigle (0,80 m) (Sl. 5). Uz istočni zid južnog broda, na djelimično očuvanoj klupi (0,50 m), pronađene su freske s nejasnim predstavama (Sl. 6). Na prelazu iz naosa u južni brod pronađena su dva postamenta napravljena od krečnjačke sedre s usjecima za drvene grede, žlijeb za dasku i rupe za gvozdene klinove.

Sjeverni brod bazilike „A“, uslijed nagiba terena, dosta je niži u odnosu na naos i južni brod, koji je djelimično ukopan u zemlju. Taj problem riješen je postavljanjem postamenta (0,75 x 0,75 m), koji imitira stepenicu i niveliše prelaz u sjeverni brod (Sl. 2).

Dijelovi oltarske pregrade nisu nađeni *in situ*, ali je na prelazu iz oltara u naos pronađen postament oltarske pregrade (0,40 x 5,75 m) rađen od lomljenog kamena.

Bazilika „A“ bogata je nalazima kamene plastike, koja se na osnovu mjesta pronalazjenja može podijeliti u dva dijela: fragmenti uzidani u episkopski presto i fragmenti pronađeni u ostalim istraženim dijelovima bazilike.

Episkopski presto sagrađen je od tri stepenika. Posljednji stepenik (0,75 x 0,80 x 0,75 m) predstavlja „ostavu“ fragmenata kamene plastike, koja je vjerovatno prenesena iz neke druge bazilike ili predstavlja stariju fazu ove bazilike.

U episkopskom prestolu pronađene su dvije parapetne ploče i dijelovi crkvenog namještaja.

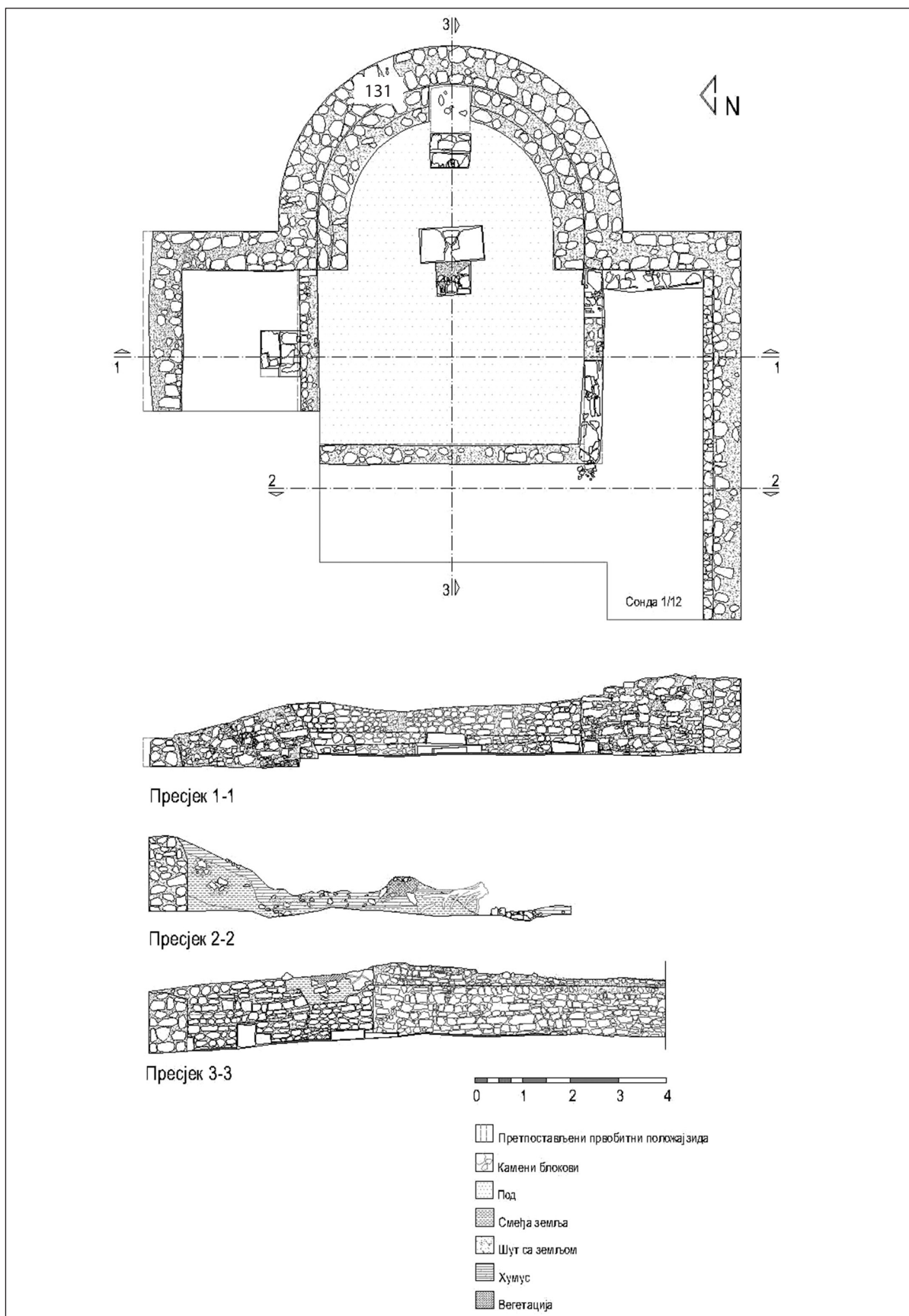
Sl. 5. Južni brod bazilike „A“ s klupama i pragom od rimske cigle

Sl. 6. Freske s nejasnim predstavama na klupama južnog broda

Parapetna ploča s dekoracijom krugova i radijalnih usjeka, na osnovu analogija, dovodi se u vezu s periodom kraja 5. i 6. vijeka (Sl. 8). Slični fragmenti parapetnih ploča pronađeni su istraživanjem bazilike u selu Založje, kod Bihaća.³ Dekorativni sistem ukrašavanja tih parapetnih ploča vodi prema Saloni, koja je u pomenutom periodu bila glavno središte crkvene organizacije

³ Basler 1972, 122, sl. 132.

Sl. 7. Osnove i profili sondažnog istraživanja bazilike „A“ na lokalitetu Gradina u Bakincima

Dalmacije, vjerovatno i dijela Panonije južno od rijeke Save, odnosno sjeverne Bosne.⁴

Fragment te parapetne ploče dovodi se u vezu sa stubom bazilike, koji je pronađen na prelazu iz oltara u naos, neposredno uz oltarsku pregradu (Sl. 9). Ta parapetna ploča vjerovatno je klesana upravo za taj stub, jer idealno ulazi u njegove usjeke i s njim je činila dio oltarske pregrade.

Najinteresantniji nalaz kamene plastike pronađen sondažnim istraživanjem bazilike "A" pretstavlja impost kapitela s natpisima sveštenika ili možda čak i episkopa, o čemu će biti riječi u posebnom poglavlju. Sličan impost kapitela s urezanom šestokrakom rozetom i krstom na bočnim stranama, pronađen je istraživanjem bazilike u Šipragama kod Kotor-Varoša. Taj impost kapitela dovodi se u vezu s periodom 5. ili 6. vijeka.⁵ Sličan impost kapitela, manjih dimenzija, pronađen je tokom istraživanja objekta I na lokalitetu Gradina na Jelici i dovodi se u vezu s periodom 6. i početkom 7. vijeka.⁶ Parapetne ploče koje su pronađene u šutu oltara i naosa (Sl. 11. i 12) vjerovatno potiču iz perioda 6. vijeka, a moguće da su stradale u naletu Avara krajem 6. ili početkom 7. vijeka.

Tada je srušena i bazilika o čemu svjedoči sloj paljevine mjestimično pronalažen kroz arheološka istraživanja. U južnom brodu bazilike pronađeno je više fragmenata namještaja kamene plastike, a izdvaja se fragment izrađen od krečnjačke sedre s urezanim krstom u krugu.

U oltaru su pronađena i dva dekorisana fragmenta kapitela. Moguće da su nosili drvenu gredu oltarske pregrade. O tome svjedoče perforacije za željezne klinove pronađene na jednom od kapitela.

Jedan od njih ima urezanu predstavu jelena (Sl. 14), koji je čest motiv još od perioda 4. vijeka. Jelen predstavlja simbol krštenja, a zadržao se na predstavama kroz cijeli srednji vijek. Često simbolizuje i potragu čovjeka za Bogom i ljudsku dušu kroz posmrtni kult.

Pronađen je i stub oltarske pregrade, koji s jedne strane ima urezanu predstavu, koju nije moguće sa sigurnošću protumačiti. Stub ima usjeke s dvije strane, koji su služili za držanje parapetnih ploča prema brodu i oltaru bazilike

Sl. 8. *Fragmenti parapetne ploče pronađeni tokom istraživanja episkopskog prestola*

Sl. 9. *Baza stuba*

Sl. 10. *Impost kapitela s latinskim natpisima*

⁴ Isto, 125.

⁵ Veletovac 2014, 279.

⁶ Милинковић / Шпехар 2014, 173, кат. бр. 225.

Sl. 11. *Fragment parapetne ploče iz oltara bazilike*

Sl. 12. *Fragment parapetne ploče iz oltara bazilike*

Sl. 13. *Fragment namještaja bazilike „A“*

Sl.14. *Fragment kapitela s predstavom jelena*

“A”. Jedan od stubova oltarske pregrade pronađen je s djelimično devastiranom bazom.

U oltaru je pronađen i fragment stuba bez dekoracije, dok je u središtu oltarskog prostora, na prelazu iz oltara u naos, pronađen veći fragment luka časnih dveri s dekoracijom izvedenom urezivanjem paralelnih linija.

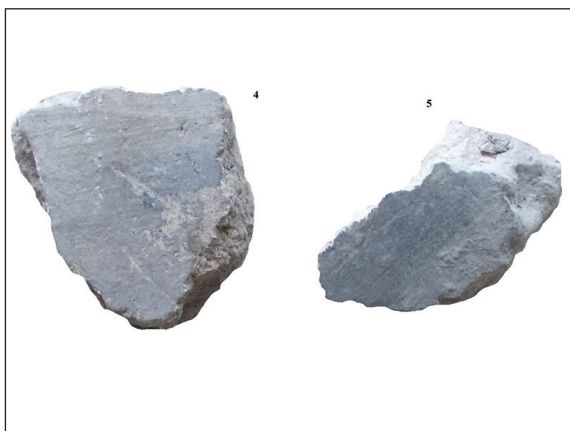
Uz unutrašnji zid oltarske apside, između episkopskog prestola i jugoistočnog dijela svešteničkih klupa, pronađena su dva manja fragmenta fresaka (Sl. 15). Na njima nema jasnih predstava, ali su vidni premazi zelenom i tamnoplavom bojom. Na osnovu toga može se pretpostaviti da su pojedini dijelovi ili kompletan oltarski prostor bili oslikani.

U južnom brodu pronađen je i kružni poklopac od bronzе, čija namjena nije sa sigurnošću utvrđena (Sl. 16). Pretpostavlja se da je dio neke crkvene posude, koju su koristila sveštena lica kroz liturgijske obrede.

U tom brodu pronađen je i fragment keramičkog poklopca (Sl. 16), odnosno dugmetasta drška rađena na vitlu od gline s primjesama pijeska. Sličan poklopac s takvom dugmetastom drškom pronađen je istraživanjem objekta VI na lokalitetu Gradina na Jelici.⁷

U sjevernom brodu bazilike “A” pronađen je željezni klin (Sl. 16), vjerovatno s greda koje su nosile krovnu konstrukciju.

⁷ Милинковић / Шпехар 2014, 171, кат. бр. 221.

Sl. 15. Fragmenti fresaka iz oltara bazilike „A“

Sl. 16. Pokretni nalazi bazilike „A“

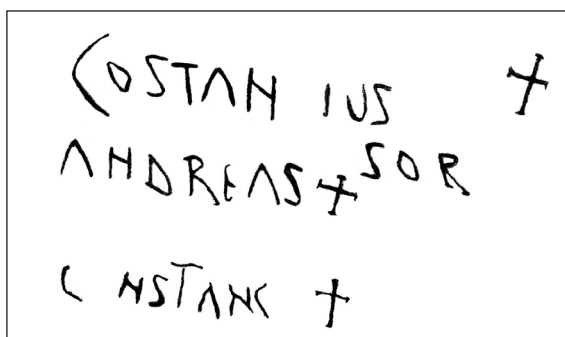
Tumačenje natpisa s impost kapitela bazilike „A“

Najinteresantniji nalaz kamene plastike pronađen je u južnom brodu bazilike „A“ i predstavlja impost kapitela. Na tom impostu kapitela urezana su imena CO(N)STAN(T)IUS, ANDREAS i CONSTANC (Sl. 17). S obzirom na to da iza svakog imena stoji urezan krst, postoji mogućnost da se radi sveštenim licima, možda čak i episkopima.

Ukoliko se prihvati pomenuto datovanje bazilike „A“ u period 6. vijeka, te se pretpostavi da je riječ o mogućim episkopima, najbliža analogija za ta imena nalazi se na spisku episkopa Salonitanskih sabora, održanih u Saloni 4. maja 533. godine.⁸

Na tim Salonitanskim saborima, kao i onim održanim 15. jula 530. godine, rješavali su se problemi crkvene organizacije Salonitanske mitropolije u provinciji Dalmaciji. Postoji mogućnost da je tada i prostor provincije Panonije, južno od rijeke Save, bio pod uticajem te crkvene organizacije.

Zahtjev za sabore iz 533. godine nije dolazio direktno iz sjedišta mitropolije u Saloni, od strane mitropolita Honorija, već od jadertinskog episkopa Andrije (*Andreas, Iadertinae ecclesiae episcopus*). On traži da se u službu uvede još episkopa, kao i nove crkvene dijaceze, jer su mnoge župe razvučene i trenutni broj episkopa nije mogao da postigne svoje obaveze.⁹

Sl. 17. Latinski natpisi na impostu kapitela bazilike „A“

Na tim saborima Andrija (Andreas), episkop Bestoenske crkve (Bistua Nova) u Zenici, moli da se od mjesta Kopele i Arene¹⁰ pa sve do gradova i bazilika koje se trenutno nalaze u njegovoj episkopiji postavi novi episkop. Time bi se uklonio napor koji ima, jer mu je episkopija prevelika. Mitropolit Honorije razumije njegove zahtjeve i obećava da će prvom prilikom postaviti jednog episkopa u tim krajevima.¹¹ Postoji mogućnost da se neposredno nakon tih zahtjeva uspostavlja „episkopija“ u današnjim Bakincima.

Na tim saborima ime CO(N)STAN(T)IUS pominje se kao episkop Siscije (Sisak), dok se ime ANDREAS dovodi u vezu s episkopom Jadere (Zadar) ili Bistue Nove (Zenica). Ukoliko su ove pretpostavke tačne, vjerovatno se ime ANDREAS prije dovodi u vezu s episkopom Bistua Nove, koja je dosta bliža „episkopiji“ u Bakincima, u odnosu na episkopiju Jadere.

⁸ Dodig / Škegro 2008, 21.

⁹ Škegro 2009, 196.

¹⁰ Riječ je o planinama Kopilo i Vranica u okolini Zenice, gdje se na osnovu natpisa ubicira sjedište municipija Bistua Nova.

¹¹ Dodig / Škegro 2008, 20-21.

S obzirom na to da se između imena CO(N) STAN(T)IUS i ANDREAS nalazi latinska riječ sor (sor, sortis – služba), može se pretpostaviti da su ova dva episkopa vršila službu u toj bazilici, odnosno episkopiji. Oni su vjerovatno dolazili kao ispomoć, jer su se susjedne episkopije međusobno pomagale dok ovdje nije uspostavljeno “episkopsko sjedište”, odnosno postavljen episkop. Ukoliko su te pretpostavke tačne, vjerovatno se treće ime s imposta stuba – CONSTANC, iza koga stoji urezan krst, može dovesti u vezu s imenom “episkopa” ranovizantijskog utvrđenja u Bakincima.

Međutim, da li su na impostu kapitela bazilike “A” urezana imena sveštenika ili episkopa, u nedostatku dokaza, ostaje pitanje na koje se još uvijek ne može dati siguran odgovor.

Bazilika “B”

Oko pedesetak metara istočno od bazilike “A”, na približno istoj konfiguraciji terena, ubiciran je objekat čija je namjena prvobitno dovedena u vezu s pomenutom bazilikom. Pretpostavljalo se da je riječ o objektu koji su koristila sveštena lica bazilike “A”.

Sondažnim istraživanjem utvrđeno je da se radi o bazilici koja je prema hronološkom redu pronalaženja označena kao bazilika “B”. Sondiranja su obuhvatala oltar, dio naosa, sjeverni brod, spoljašnji dio apsida k jugu, južni brod i jugozapadni dio naosa. Rad je otežavala gusta šuma, čije žile su djelimično devastirale zidove i usporavale arheološke radove.

Utvrđeno je da je bazilika “B” rađena istom tehnikom kao bazilika “A”, što implicira da su nastale u približnom periodu. U oltaru, uz unutrašnji zid apsida, pronađen je subselijum – sveštenečke klupe, s izdvojenim centralnim sjedištem, episkopskim prestolom. Uz južni zid naosa takođe su pronađene klupe za sjedenje, koje su kao i one u oltaru bile omalterisane krečnim malterom. Kompletan oltar (Sl. 19), zajedno s istraženim dijelom naosa, bio je prekriven podnicom od krečnog maltera, na podlozi od lomljenog kamena i sedre, dok su se mjestimično pojavljivali i fragmenti cigle.

Iz naosa se prelazilo u sjeverni brod (Sl. 18), koji je bio niži u odnosu na naos. O tome svjedoči ulaz pronađen na sjevernom zidu naosa i

Sl. 18. Pogled na sjeverni brod bazilike „B“

Sl. 19. Pogled na unutrašnji dio oltara bazilike „B“

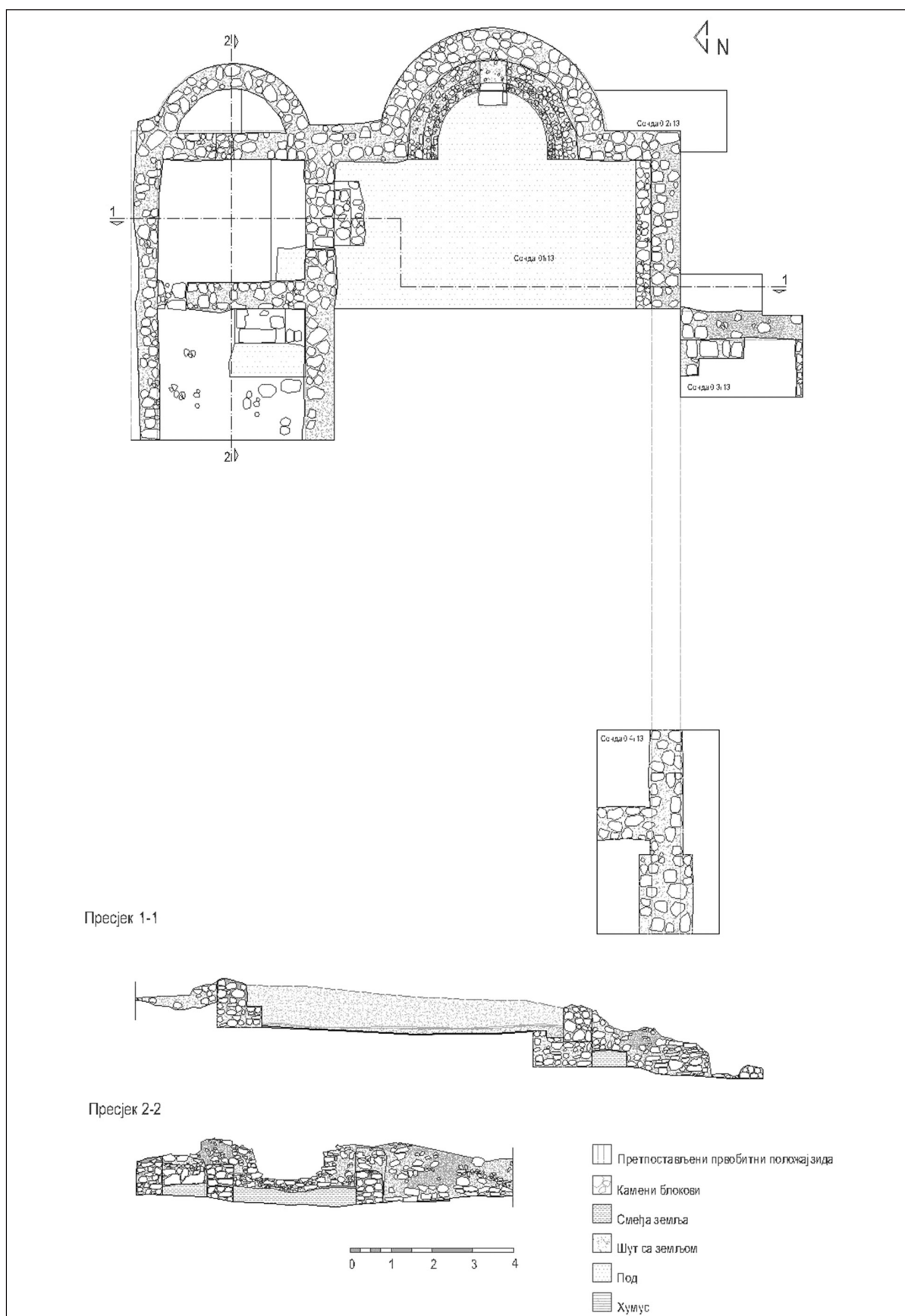

Sl. 20. Impost kapitela bazilike „B“

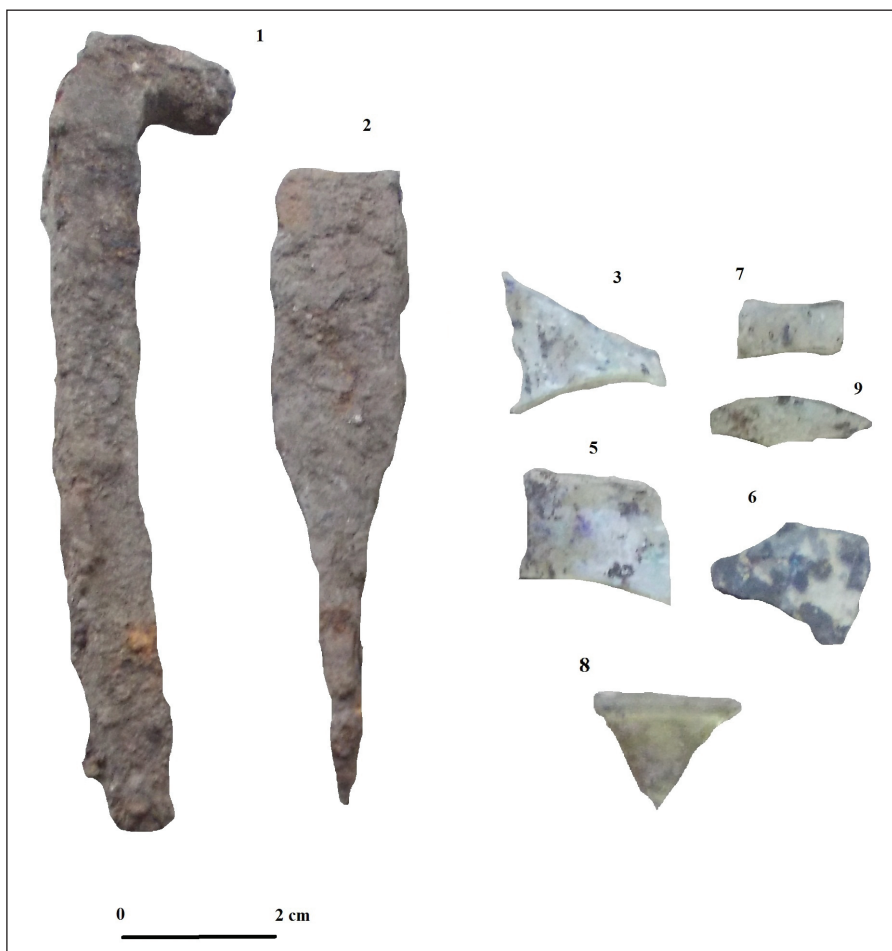
stepenice koje vode u sjeverni brod. Stepenice su rađene od lomljenog kamena, u dva nivoa, s tim što se niža stepenica niveliše sa sjevernim pregradnim zidom, a potom se ulazi u prostoriju sjevernog broda, koji se završava apsidom.

Na stepenicama je pronađena veća količina paljevine, koja ukazuje na to da je bazilika vjerovatno spaljena te je moguće da su dovratnici na tom dijelu bili od drveta.

U sjevernom brodu, u starijoj fazi bazilike “B”, vjerovatno je bila krstionica. Na to upućuje mogući krstoobrazni bazen za krštavanje (piscina),

Sl. 21. Osnova i profili bazilike „B“ – sondažna istraživanja

Sl. 22. Pokretni nalazi bazilike „B“

preko koga je prešao pregradni zid. Taj podatak otvara mogućnost da je na Gradini u Bakincima stolovao episkop. Međutim, u periodu 6. vijeka obred krštenja mogli su vršiti i prezbiteri¹² te to pitanje ostaje otvoreno do završetka arheoloških istraživanja.

Pod sjevernog broda rađen je od krečnog premaza, na šta ukazuju mjestimično sačuvane partije maltera. Uz tu podnicu sačuvan je i sloj paljevine, koji ukazuje na spaljivanje tog sakralnog objekta. Na vanjskom dijelu oltarske apside pronađene su veće partije maltera, koje ukazuju na to da je bazilika bila djelimično ili potpuno omalterisana i sa spoljašnje strane. Uz južni zid naosa pronađene su konture istočnog i južnog zida bočnih prostorija bazilike, čija će namjena biti utvrđena kroz dalja arheološka istraživanja.

Kamena plastika bazilike „B“ je rijetka i s oskudnom dekoracijom. U sjevernom bro-

du pronađen je jedan impost kapitela (Sl. 19) s urezanim kružnim rozetama na bočnim stranama, koji ima analogije s impostom kapitela bazilike „A“ (pogledati Sl. 10). Sličan impost kapitela s urezanom šestokrakom rozetom s jedne i krstom s druge bočne strane pronađen je istraživanjem bazilike u Šipragama kod Kotor-Varoša, koja se dovodi u vezu s periodom 5. ili 6. vijeka.¹³ S impostom kapitela iz bazilike „B“ u Bakincima može se dovesti u vezu i jedan impost kapitela, bez dekoracije, iz perioda 6. i početka 7. vijeka pronađen istraživanjem objekta I na lokalitetu Gradina na Jelici.¹⁴

Na prelazu iz oltara u naos pronađen je fragment stuba, te više fragmenata doprozornika uz sjeverni zid naosa. U naosu bazilike pronađen je fragment prstenastog oboda staklene čaše. Sličan fragment pronađen je u objektu VIII na lokalitetu Gradina na Jelici. Na prelazu iz naosa

¹³ Veletovac 2014, 279.

¹⁴ Милинковић / Шпехар 2014, 173, кат. бр. 225.

¹² Капларевић 2014, 56.

u sjeverni brod pronađena je klamfa, dok je u sjevernom brodu pronađeno više fragmenata stakla s prozora. Slični fragmenti pronađeni su u okviru srednjeg južnog aneksa bazilike "C" na Gradini na Jelici i dovode se u vezu s periodom 6. i početkom 7. vijeka.

Utvrđenje na Gradini u Bakincima

Utvrđeno je da na Gradini u Bakincima postoji građevinski kompleks impozantnih dimenzija, koji se sastoji od gornjeg, srednjeg i donjeg grada. Opasan je odbrambenim zidom sa sjeverne, južne, istočne, a djelimično i zapadne strane gradine u dužini većoj od 440 metara (Sl. 24). Taj odbrambeni zid najvećim dijelom prati izohipsu gradine, a ustanovljen je prateći vanjske ili unutrašnje ivice bedema. Zid je debljine od 1,20 do 1,60 metara u zavisnosti od njihove očuvanosti i dijela terena na kome su izgrađeni.

Razlog zašto sa zapadne strane jednim djelom nema odbrambenog zida može se tražiti u prirodno velikom nagibu terena i nemogućnošću da se gradu na bilo koji način priđe sa zapada. Najjednostavniji prilaz utvrđenju je sa istočne strane gradine i upravo na tom mjestu treba tražiti glavni ulaz.

Bedem je na svim vidljivim mjestima zidan na isti način, lomljenim i pritesanim kamenom, koji je slagan u nepravilne redove i vezan žučkasto-mrkim malterom (Sl. 24). Ispunu je činio sitniji lomljeni kamen, slagan bez nekog posebnog reda i zaliven malterom. Upotreba opeke u samom zidu za sada nije ustanovljena.

Rekognosciranjem se ne može definisati tačan raspored građevina unutar grada, ali se pojedine prostorije ipak mogu ubicirati. Sa sjeverne strane utvrđenja nalaze se dvije četvrtaste prostorije. Najsjevernija (7,6 x 6 m) je vjerovatno predstavljala kulu izvidnicu. Svega 30-ak metara jugoistočno od "izvidnice" nalazi se još jedna četvrtasta prostorija (5,5 x 5,3 m). Njen sjeverozapadni zid stradao je uslijed vremenskih prilika ili iskopavanja mještana, koja su djelimično zabilježena u arheološkim izvorima. S obzirom na to da nivo očuvanosti zidova na određenim dijelovima dostiže visinu od četiri metra, može se pretpostaviti da je riječ o prostoriji na sprat.

Jasno se može vidjeti da se sa sjeveroistočne strane Gradine prostire donji plato na kome je

Sl. 23. *Ostaci odbrambenog zida na utvrđenju Gradina u Bakincima*

ubiciran veliki broj prostorija raznih dimenzija i namjene. Jugozapadno od tog platoa nalazi se srednji i gornji plato, gdje je najvjerovatnije stolovala vođa ovog grada.

Gornji grad

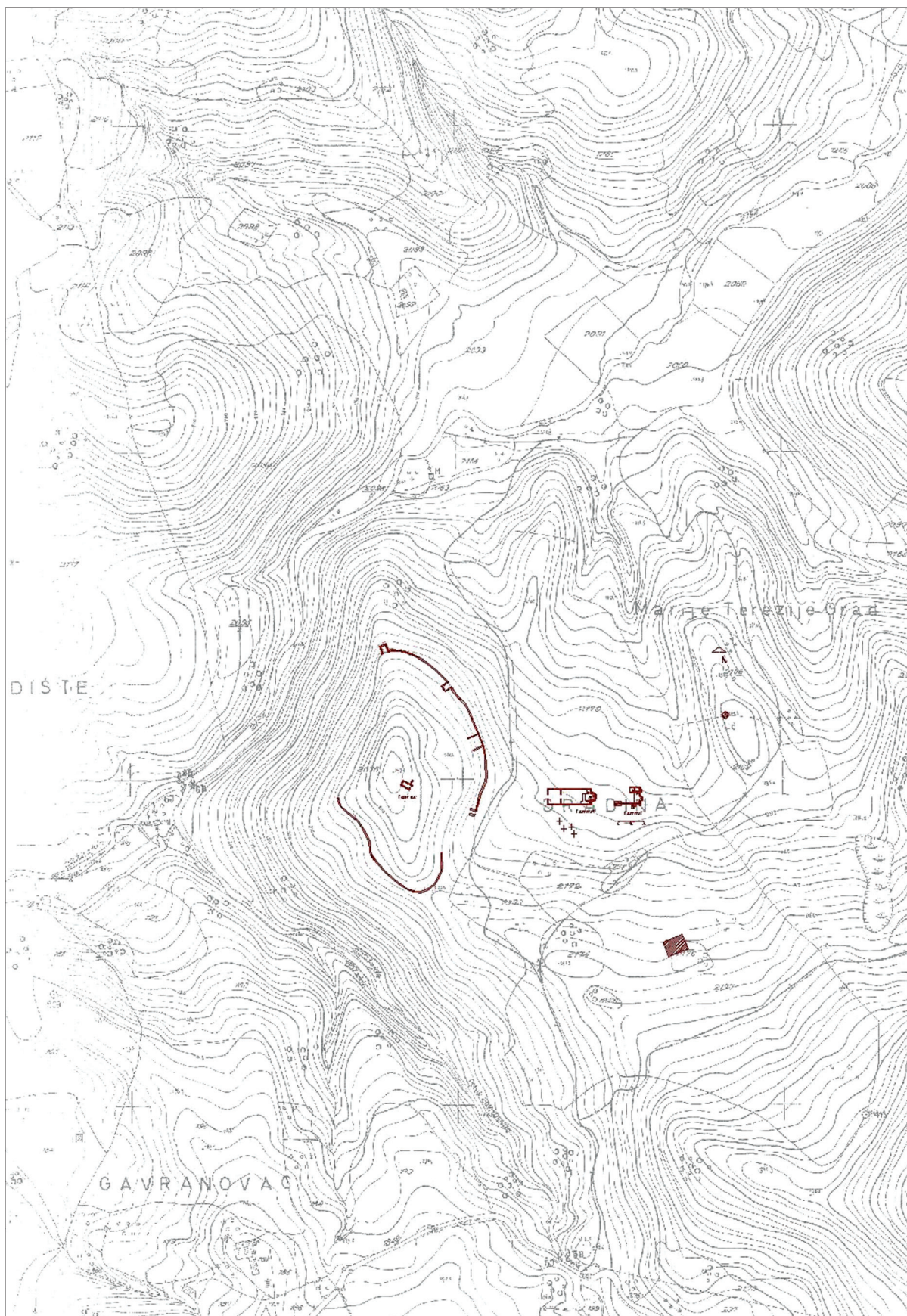
Istraživanja Gornjeg grada vršena su 2013. godine, kada je postavljanjem sonde 05/13 (12 x 8 m) otkrivena manja prostorija (Sl. 25) (6 x 3 m) s ulazom na jugoistoku, kao i pregradni zid sa sjeverne strane (Sl. 26).

Sondažnim istraživanjem ustanovljeno je postojanje unutrašnje prostorije neke veće cjeline, odnosno većeg objekta. Namjena pronađene prostorije nije sa sigurnošću utvrđena, jer u nedostatku finansija istraživanja kulturnog sloja nisu završena. Sonda je preventivno zaštićena, a istraživanja će biti nastavljena. Uslijed toga, ovdje će se izložiti pokretni nalazi pronađeni tokom istraživanja, na osnovu kojih se može pretpostaviti period i namjena korištenja objekta.

Pokretni arheološki nalazi Gornjeg grada

U pomenutoj sondi (05/13) pronađen je veliki broj pokretnog arheološkog materijala koji upućuje na period korištenja i namjenu otkrivene prostorije.

Prostorija je bila pokrivena rimskim crijepom i imala je podno grijanje. O tome svjedoče fragmenti crijepa i šuplje cigle hipokausta pronađene

Sl. 24. Položaj bazilika i utvrđenja na Gradini u Bakincima

u sloju šuta. Pretpostavlja se da je bila jedna od prostorija za “odmor” u tom dijelu Gornjeg grada.

Pronađen je i veliki broj klamfi i ručki od željeza, koje potiču s otvora ove prostorije i mogu da upućuju na veličinu tih otvora. Tu je i veći broj klinova, koji su najvećim dijelom vjerovatno s potpornih greda, koje su držale krovnu konstrukciju. Pronađen je i manji broj omalterisanih komada, koji upućuju na to da je prostorija kompletno bila omalterisana, a na pojedinim dijelovima zidova ona je ostala *in situ*.

Sondažnim istraživanjem Gornjeg grada pronađeno je pet kovanica – četiri iz antičkog perioda i jedan novčić iz ranovizantijskog perioda, koji se datuje u kraj 5. i početak 6. vijeka. Iako taj ranovizantijski bronzani novac nije čitljiv na aversu, njegova pripadnost ustanovljena je na osnovu reversa, veličine i gramaže. Riječ je o polufolisu cara Anastasija I (491–518), koji na reversu ima oznaku “K” i vrijedi 20 numija (Sl. 28/17). Potiče iz perioda njegove prve reforme 498–512. godine, kada se veličina folisa kretala 22–27 milimetara i težila oko 9 grama,¹⁵ a upravo ove karakteristike ima i bronzani novac pronađen istraživanjem Gornjeg grada u Bakincima. Nakon 512. godine dolazi do promjena u veličini (30–39 milimetara) i gramaži (oko 20 grama) folisa. Ovim reformama car Anastasije I dovodi do stabilizacije bronzanog novca i utvrđivanja njegove vrijednosti u odnosu na srebreni i zlatni novac, što je u velikoj mjeri stabilizovalo finansijski sistem Vizantije.¹⁶

Pronađen je i manji četvrtasti teg od bronzе, koji je korišten za mjerenje težine novca. Težina ovih tegova iznosila je 4,02, 3,85 i 3,90 grama.¹⁷ Na osnovu analogija dovodi se u vezu s periodom 6. i početkom 7. vijeka. Pronađen je i fragment bronzane fibule s urezanim monogramom (Sl. 27/3). Tu je i kopča rađena od gvožđa, koja se datuje u drugu polovinu 5. i prvu polovinu 6. vijeka (Sl. 27/7).¹⁸ Pronađena je i bronzana aplikacija krsta s dvije kružne perforacije, kojim se aplikacija pričvršćivala za odjeću (Sl. 30/7). Međutim, postoji i mogućnost da je bila dio polijelega ili kandila? Pronađen je i fragment jedne strane bronzane “pincete” ili “šestara” s dekoracijom izvedenom urezivanjem linija.

¹⁵ Вујчић 2011, 162.

¹⁶ Симоновић 2009, 399.

¹⁷ Мано-Зиси 1979, 38; Ivanišević / Špehar 2005, 142.

¹⁸ Мркобрад 1980, XXVIII/10–12; Miletić 1970, Tab. II/11.

Sl. 25. Sondažna istraživanja Gornjeg grada

Sl. 26. Sondažna istraživanja Gornjeg grada

Pronađen je i veći broj fragmenata predmeta izrađenih od gvožđa – rimski klinovi različite veličine s glavom ili bez nje, željezne alke, britva od željeza, vrhovi strijela, trn predice, fragment sjekire, kao i teg s ušicom od gvožđa i ispunom od olova (Sl. 30/6).

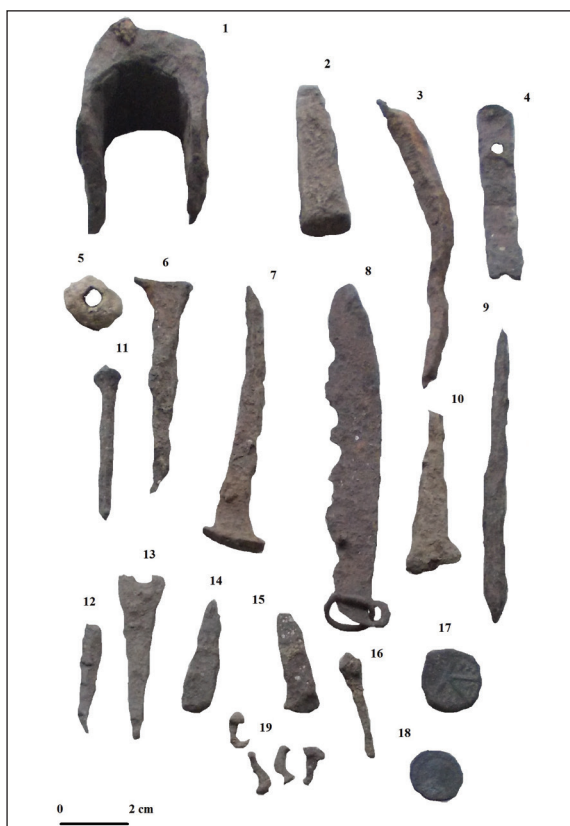
Pronađena je velika količina fragmenta kasnoantičke keramike – dna, obodi, poklopci, drške, izlivnik, kao i veći broj staklenih dijelova posuda, poput oboda, dekorativnih drški, trbuha itd. (Sl. 31, 32).

Da li je pronađen grad Balkis?

Arheolozi vjeruju da su na Gradini u selu Bakinci pronašli ranovizantijski grad Balkis, koji je stradao u ljeto 597. godine. Tada je avarski vojskovođa Bajan prešao rijeku Savu negdje između Servicijuma i Sirmijuma te zajedno s 40 manjih refugija i stražarnica uništio pomenuti grad, dok je kompletno stanovništvo ovih krajeva poubijao.

Sl. 27. Sonda 05/13, površinski sloj, kvadrant A1 i A2

Sl. 28. Sonda 05/13, površinski sloj, kvadrant B1 i B2

Đuro Basler u knjizi *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini* navodi postojanje grada Balkisa na putu od Servicijuma do Salone.

U ljeto 597. Bajan je provalio starom rimskom cestom od Servicija (Bos. Gradiška) prema Saloni

*(Solinu), pa je usput razorio grad Balkis (možda Baloe, područje Ključa i Varcara) i još 40 manjih refugija i stražarnica u okolini. Tom prilikom pobijao je sve stanovnike ovih krajeva.*¹⁹

Postavlja se pitanje da li je ispravno izjednačiti rimsku putnu stanicu Baloe s gradom Balkis? Prije svega, povezanost ova dva mjesta izvedena je najvećim dijelom posmatrajući samo korijen riječi oba naziva (Baloe – Balkis) te se najvećim dijelom uslijed toga pretpostavlja da je riječ o jednom mjestu. Međutim, vjerovatno je riječ o dva potpuno različita lokaliteta.

Putna stanica Baloe, iako nikada nije sa sigurnošću utvrđena, najčešće se stavlja u porijeku srednjeg Vrbasa i Plive:

*Wilhelm Tomascek je Baloie smjestio u Mrkonjić-Grad ili u nešto južniji Majdan. I Vjenceslav Radimsky predlagao je Majdan kao mjesto na koje bi se trebala ubicirati Baloie. I Ćiro Truhelka nije se u ubiciranju Baloe puno udaljio od Mrkonjić-Grada identificirajući je sa Bilajcem (Mali Bilaj), danas poznato kao Bilajce. Tu tezu je prihvatio i Frano Bulić, dok je K. Miller predlagao prostor južno od planine Podrašnice. Posljednja teorija, od Ive Bojanovskog, smješta Baloie u Šipovu na lokalitetu Gromile (Grad), što prihvaća i Ante Škegro.*²⁰

Tome ide u prilog i njen položaj na Pojtingerovoj karti (*Tabula Peutingeriana*), gdje se ova putna stanica nalazi na pravcu Servitium – Salona (VIA A SERVITIO VSQVAE AD SALONAM):

*Servitio – XVI m. p. – Ad Fines – XIII m. p. – Casra – XII m. p. – Lamatis – X m. p. Leusaba – XII m. p. – Baloie – V m. p. Indenea – VII m. p. – Sarute – XIII m. p. – Ionnaria – Bariduo XI III m. p. – Inalperio – VIII m. p. – Aeque – XVI m. p. – Salona.*²¹

Iz ovih podataka vidi se da je Baloie udaljena 63 rimske milje (cca 92-95 kilometara) od Servicijuma i 34 rimske milje (cca 50-51 kilometara) od Castre (današnja Banja Luka).

Na osnovu toga ispravno je tražiti Baloe na području Šipova²² ili na prostoru opštine Mrkonjić-Grad,²³ ali nikako izjednačavati ovu putnu stanicu s gradom Balkis, koji je vjerovatno pro-

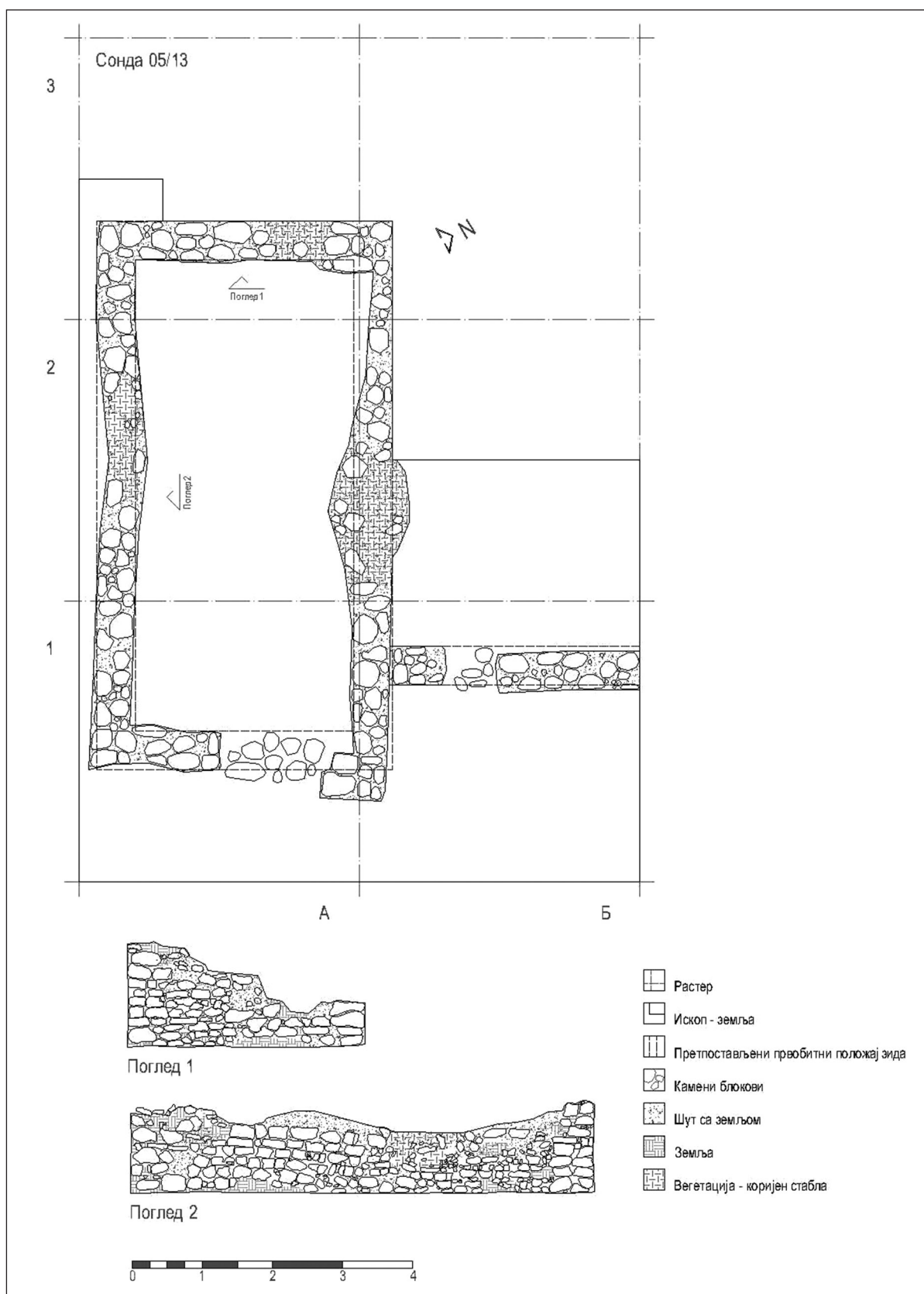
¹⁹ Basler 1972, 20.

²⁰ Mesihović 2009, 4.

²¹ Isto, 5.

²² Bojanovski 1988, 291-292.

²³ Mesihović 2009, 5.

Sl. 29. Osnove i profili sondažnih istraživanja Gornjeg grada – Gradina u Bakincima

Sl. 30. Sonda 05/13, kvadrant B1, sloj šuta
(0,30-0,60 cm)

nađen na Gradini u Bakincima, na granici opština Laktaši i Gradiška.

Jovan Kovačević u knjizi *Avarski kaganat* pominje postojanje grada Vonke, koji je uništio kagan Bajan 597. godine. On ovaj grad stavlja na dionici Servicijum-Salona, jugoistočno od današnje Banja Luke, između Strašnjice i Čađevice:

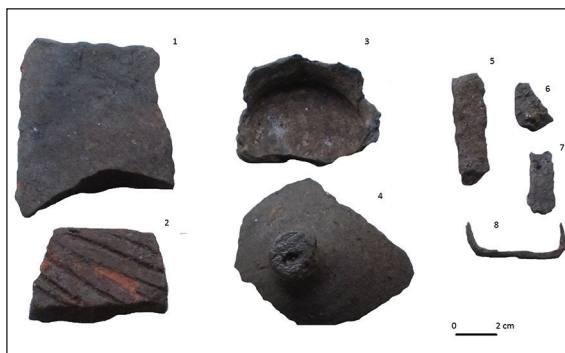
Идуће, 597. године, аварска офанзива кренула је другим путем, а не уобичајним правцем продирањем преко Мезије и Тракије ка Црном мору и Цариграду. Овог пута напад је био уперен на провинцију Далмацију и порушено је четрдесет тврђава и град Вонке, како то тврди Теофилакт Симоката. Теофан назива исти град Балкес, Скипница-Кондреи Balbes, а Тешанов преводилац на латински, библиотекар Анастасије, Балеа. Ово мјесто се може изједначити са античким градом Baloie, Leusaba и Indenea и убицирати на магистралу Сервицијо-Салона, југоисточно од Бањалуке, између Страшњице и Чађевице.²⁴

Prije svega, grad Vonke, Balkis, Balkes, Balbes, Bonkeis su različiti nazivi za isti grad. Malo je vjerovatno da se na lokacijama Strašnjice i Čađevice nalaze ostaci ovog grada, jer se u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine na ovim lokacijama pominju ostaci rimske vile²⁵ i srednjovjekovnog naselja.²⁶ Pretpostavlja se da je rimska stanica Baloe pogrešno izjednačena s ovim lokacijama, a pogotovo s gradom Balkis.

²⁴ Ковачевић 1977, 58.

²⁵ Марјеновић 1988, 146.

²⁶ Милетић 1988, 142.

Sl. 31. Sonda 05/13, kvadrant A2, sloj šuta
(1,20-1,40 cm)

U posebnom izdanju Vizantijskih izvora za istoriju naroda Jugoslavije, Teofil Simokata 597. godine pominje pohod kagana koji sakuplja vojsku i kreće na Jadran. Tada se pominje da nakon određenog broja konačišta kagan stiže u grad Vonke, koga osvaja pomoću ratnih sprava, te ruši 40 tvrđava. Taj grad nalazi se na putu iz Sirmijuma prema Dalmaciji, vjerovatno na području današnje sjeverne Bosne. Možda bi se upravo ranovizantijski grad pronađen na Gradini u Bakincima mogao dovesti u vezu s gradom Vonke/Balkis? Tome ide u prilog i objašnjenje za tvrđavu Vonke: “εις ἱάς- λεγομένης Βογκεῖς (Báγκεῖς vulg.; Βάλκ*)ς”, gdje se pretpostavlja se da se taj grad nalazi najvjerovatnije na drumu Sirmijum-Salona, negdje u današnjoj Bosni.²⁷

Ovi izvori svjedoče o tome da je avarsko-slovenska vojska, na čelu s vojskovođom Bajanom, 597. godine krenula prema Jadranskom zalivu iz Sirmijuma. Međutim, nije prešla rijeku Savu kod Servicijuma, kako to pominje Basler, već vjerovatno negdje u okolini Sremske Mitrovice, ili možda između ova dva mjesta. To potvrđuje i prevod istorije Teofila Simokate od strane *Michaela* i *Mary Whitby*. U sedmoj knjizi tog prevoda navodi se da poslije okršaja Carstva i Avara u Singidunumu, oni kreću prema Jadranskom zalivu. Nakon određenog broja konačišta, dolaze blizu zemlje Dalmacije, te na tom putu uništavaju 40 refugija i stražara, kao i grad Bonkeis.²⁸ Međutim, ovo su za sada samo pretpostavke, a da li je ranovizantijsko utvrđenje pronađeno na Gradini u Bakincima zaista grad Balkis ili grad drugog imena, pokazat će nastavak istraživanja.

²⁷ Баришић / Марковић 1955, 121.

²⁸ Whitby 1986, 230.

Sl. 32. Sonda 05/13, kvadrant A3, sloj šuta
(1,80-2,10 cm)

Završna razmatranja

Na lokalitetu Gradina u selu Bakinci pronađen je ranovizantijski grad za koji se vjeruje da je četrdesetih godina 6. vijeka postao jedan od episkopskih sjedišta sjeverne Bosne. Na to upućuju imena "episkopa" s imposta stuba pronađenog u južnom brodu bazilike "A", koji se pominju na Salonitanskim saborima održanim u Saloni 533. godine. Riječ je o imenima: CO(N)STAN(T)IUS, ANDREAS i CONSTANC.

Ime CO(N)STAN(T)IUS dovodi se u vezu s episkopom susjedne zapadne episkopije u Sisciji, dok se ime ANDREAS dovodi u vezu s južnom episkopijom Bistua Nova u današnjoj Zenici. Episkopi ove dvije episkopije najvjerovatnije su pomagali u služenju i pokršćavanju stanovništva u bazilikama buduće Bakinačke episkopije, o čemu svjedoči i natpis *sor* (*sor*, *sortis* – služba) između imena pomenutih episkopa.

Tek nakon drugog Salonitanskog sabora, održanog 4. maja 533. godine u Saloni, mitropolit Honorije na zahtjev Andreasa pristaje da uvede novu episkopiju od mjesta Kopele i Arene, odnosno od današnjih planina Kopilo i Vranica u okolini Zenice. Ne zna se tačno u kom se pravcu od pomenutih planina uspostavlja ova episkopija. Međutim, gledajući crkvenu organizaciju i episkopije tog perioda, jedina potreba za novom episkopijom bila je između Siscije i Bistua Nove, odnosno sjevernije prema rijeci Savi, u današnjim Bakincima.

Upravo tada, četrdesetih godina 6. vijeka, neposredno nakon 533. godine na Gradini u Bakincima vjerovatno se uspostavlja episkopsko sjedište, čiji je mogući episkop CONSTANC. Njegovo ime nalazi se na pomenutom impostu stuba, ali

nema analogije s imenima koja se pojavljuju na Salonitanskim saborima. Vjerovatno se ovo ime može dovesti u vezu s prvim zvaničnim "episkopom" u Bakincima, koji je u ovom periodu bio duhovni i svjetovni vođa grada.

Summary

Early Byzantine town at Gradina in Bakinci

In the village of Bakinci at Gradina location an early Byzantine town was found, which is believed to have become one of the episcopal centers of northern Bosnia in 6th century's 40s.

This is indicated by the names of "bishops" from pillar imposts found in the south section of the basilica. These names were mentioned at Salona councils which took place in today's Solin in 533. The names are: CO(N)STAN(T)IUS, ANDREAS and CONSTANC. The name CO(N)STAN(T)IUS is related to the neighboring western episcopacy of Siscia, while ANDREAS is related to southern episcopacy of Bistua Nova in today's Zenica. Bishops of these two episcopacies most likely helped in church servicing and christianizing of the population of the future episcopacy of Bakinci. This is testified by *sor* (*sor*, *sortis* – service) caption between the names of the aforementioned bishops.

It was not before the second Salona council held May 4, 533 that Metropolitan bishop Honorius at Adrian's request agreed to establish a new episcopacy from Kopele to Arena, that is today's mountains Kopilo and Vranica in Zenica region.

It is not familiar which direction from these mountains this episcopacy took. However, judging by church episcopacy organization from that period the only need for a new episcopacy was between Siscia and Bistua Nova, that is to the north in river Sava direction, in today's Bakinci.

It is precisely in 6th century's forties, immediately after 533 that an episcopal center was established in Bakinci at Gradina location. It is possible that its episcopate was CONSTANC. His name is on the aforementioned pillar impost.

However, there is no analogy to the names mentioned at Salona councils. This name can probably be related to the first official "bishop" who was both spiritual and civil leader of the people in this period.

Literatura

- Basler, Đ.* 1972, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972.
- Bojanovski, I.* 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela LXVI, Centar za Balkanološka ispitivanja 6, Sarajevo 1988.
- Баришић, Ф. / Марковић, М.* 1955, Хаганов поход на Далмацију (ур. Г. Острогорски), Византијски извори за историју народа Југославије, књига 3, Византолошки институт, Београд 1955.
- Veletovac, E.* 2014, Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini, Radovi XVII/3 (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2014, 277-301.
- Вујчић, Б.* 2011, Византијски новац, Градишки зборник бр. 13, 2011, 160-169.
- Damjanović, D.* 2011, Antičke biskupije na tlu današnje Hrvatske, Đakovo 2011.
- Ivanišević, V. / Špehar, P.* 2005, Early byzantine finds from Čečen and Gornji Streoc (Kosovo), Starinar LV, Arheološki institut, Beograd 2005, 133-160.
- Lovrenović, D.* 2009, Stećci, Bosansko i Humsko mramorje srednjeg vijeka, Sarajevo 2009.
- Капларевић, М.* 2014, Архитектонска пластика и живопис са Градине на Јелици, у: Градина на Јелици, Тридесет година археолошких истраживања, Народни музеј Чачак, Чачак 2014, 53-59.
- Ковачевић, Ј.* 1977, Аварски каганат, Београд 1977.
- Marjanović, I.* 1988, Gromile, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Sarajevo 1988, 146.
- Мано-Зиси, Ђ.* 1979, Царичин град – Justiniana Prima, Народни музеј Лесковац и Народни музеј Београд, Лесковац 1979.
- Mesihović, S.* 2009, Prilozi antičkoj topografiji Bosne i Hercegovine – dva toponima sa šireg Jajačkog područja, Godišnjak Bošnjačke kulturne zajednice "Preporod", god. IX, Sarajevo 2009, 171-185.
- Милинковић, М. / Шпехар, П.* 2014, Градина на Јелици, Тридесет година археолошких истраживања, Народни музеј Чачак, Чачак 2014.
- Miletić, N.* 1988, Bašča i Bukvica, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988, 142.
- Mrkobrad, D.* 1980, Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Muzej Grada Beograda, Beograd 1980.
- Miletić, N.* 1970, Ranosrednjovjekovna nekro-pola u Rakovčanima kod Prijedora, GZM, Nova serija – sveska XXV, Sarajevo 1970, 119-177.
- Ђурђевић, М.* 1988, Gradina – Bakinci, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom II, Sarajevo 1988, 50.
- Whitby, Michael / Whitby, Mary* 1986, Seven Book, The History of Theophylact Simocatta, Oxford – New York 1986.
- Dodig, D. / Škegro, A.* 2008, Akti salonitanskih sabora održanih u Saloni 530. i 533. godine, Povjesni prilozi 35, Zagreb 2008, 9-23.
- Симоновић, З.* 2009, Прилог проучавању новчаних реформи Диоклецијана, Константина и Анастасија, Ниш и Византија, VII/2009, 395-406.
- Škegro, A.* 2009, Akti Salonitanskih metropolitanskih sabora održanih 530. i 533. godine – analiza, ARCHAEOLOGIA ADRIA-TICA III, Zagreb 2009, 191-204.
- Шпехар О.* 2012, Настанак хришћанске сакралне топографије урбаних простора централног Балкана: од Миланског едикта до почетка 7. века, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2012.

Iz historije Bitunje u srednjem vijeku (Povodom 610. godišnjice prvog spomena u pisanim izvorima)

Esad Kurtović
Sarajevo

Naselje Bitunja u srednjem vijeku pripada društvenim i upravnim cjelinama koje su imale značaj i poziciju manjih, lokalnih zajednica i predstavljale naseljena mjesta u okviru sitnijih vlastelinstava u srednjovjekovnoj Bosni. Pojavno, Bitunja se prepoznaje kroz nekoliko aspekata. Prije svega, poznata je po tome što se nalazi u blizini Stoca, naizgled značajnijeg u historiji i literaturi afirmativnijeg srednjovjekovnog središta. Druga važna značajka kojom se Bitunja prepoznaje je kroz vezivanje vlastele Šimrakovića za ovo naselje. Treća značajka su stećci na ovom području. U sva tri slučaja Bitunja se redovno navodi kao periferni odsjaj drugih i važnijih literarnih i historiografskih tema i obrada pa ima usputno i nedovoljno određeno spominjanje kada je srednji vijek u pitanju. Interesantno ime koje se lako uočava i pamti mogla bi biti četvrta značajka ovog naselja, pa time i značajan prostor za pokušaje rješavanja njegove etimologije. U njegovom tumačenju prepoznaje se osnova BIT, u značenju *stan*.¹ Svakako bi „stanište“ bilo lijepo i ilustrativno značenje koje bi se moglo povezati za ovo srednjovjekovno naselje.

U cjelini posmatrano, u dosadašnjoj literaturi izostala je zasebna obrada kojom bi se skrenula pažnja i ukazalo na egzistenciju i položaj ovog naselja u srednjem vijeku. U povodu obljetnice, 610. godišnjice prvog očuvanog spomena Bitunje u pisanim izvorima, ovdje pokušavamo sve poznato prezentirati na jednom mjestu u cilju boljeg sagledavanja samog naselja, što je pretpostavka za promatranje njegove pozicije u široj topografiji hercegovačkog područja, a i u vertikali

njegovog doprinosa u urbanom razvoju Hercegovine.

Smještaj Bitunje u blizini Stoca i pripadnost župi Dubravi u dosadašnjoj literaturi rezultirao je njegovim spominjanjem u obradama ovog naselja i ove župe.² Svi autori koriste se saznanjima o Bitunji do kojih je došao Mihailo Dinić u svome radu o humsko-trebinjskoj vlasteli na mjestu gdje je ovaj vrhunski istraživač medievalne građe govorio o Šimrakovićima.³ Mada je imao namjeru da pretrese neobjavljenu arhivsku građu i najnoviji pristup Siniše Mišića, ostao je u kontinuitetu onoga što su dali njegovi prethodnici, prije svega Mihailo Dinić i Marko Vego.⁴ Srđan Rudić ovom tematskom okviru pristupa usput, kroz obradu vlastele Šimrakovića prisutnih u ilirskim grbovnicima i značajno kroz pristup Vlatkovićima za koje su Šimrakovići bili povezani krajem XV i početkom XVI stoljeća.⁵ Nemamo domaćih pisanih vrela za srednjovjekovnu historiju Bitunje. Materijalni ostaci, prije svega stećci, perom neimara Šefika Bešlića, govore o tradiciji naselja i naseljenosti na ovom području i njegovoj vezanosti za ovo podneblje. Svi dosad poznati pisani podaci o Bitunji potječu iz Državnog arhiva u Dubrovniku. Na osnovu njih kroz prizmu Bitunje moguće je sagledavati opće karakteristike međusobne upućenosti primorja i kopna, tj. privrednih veza Dubrovnika sa zaleđem.

* * *

² Andelić P. 1999, 191; Andelić T. 1999.

³ Динић 1967, 36-38.

⁴ Мишић 1996, 162, napomena 89 na str 311. Uporedi, Vego 1981, 281-282, 289.

⁵ Рудић 2006; 2008.

¹ Опаčić 2011, 453-455.

Naselje Bitunja smješteno je na oko 12 km jugoistočno od Stoca uz putnu komunikaciju Stolac-Ljubinje.⁶ Literatura ga samouvjereno smješta u konture župe Dubrave. Prema kartografskim prikazima radilo bi se o jugoistočnim granicama župe Dubrave, gdje su ucrtana moderna naselja Gornja i Donja Bitunja, a u blizini sjeverne granice župe Popovo.⁷ Uprkos zaokruženim i prihvatljivim graničnim linijama župe Dubrave, u dostupnim izvorima se nikad ne spominje da se Bitunja nalazi u sastavu ove župe. Najveći problem za to predstavlja činjenica da su svi dosad poznati podaci o naselju Bitunja očuvani samo za XV stoljeće, a to je vrijeme kada stare župe, kakvim pripada i župa Dubrave, više nemaju niti ranije administrativne okvire niti raniji značaj, tj. tada su zahvaćene promjenama koje karakteriše usitnjavanje župa na širem području i vlast krupnih velmoža u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Tako je u XV stoljeću na prostoru ranije župe Dubrava jedino relevantno područje zapravo Vidovo polje, koje je aktualno poput ranijih župa u ranijem vremenu i čije ime prednjači u pisanim izvorima XV stoljeća kao prediona cjelina koja predstavlja srž ranije župe Dubrave.

Prvi poznati podatak koji bi se mogao vezati za Bitunju, a on je iz marta 1403. godine, govori o izvjesnom Radoslavu Bogdanoviću. Za njega je navedeno da je „de Bittugno Popaue“.⁸ Kako izostaju pokazatelji o vezanosti Bitunje za župu Dubravu, navedeno bi jasnim pokazivalo da je Bitunja bila u sastavu župe Popovo. Ipak, ne možemo isključiti sve opcije koje izaziva ovaj podatak jer se i na području Popova dešavaju slična rastakanja starih župa i nastanci novih kao i u slučaju Dubrava. Blíže i poznatije područje Popova možda je bilo orijentir za definiranje smještaja u ovom podatku. Svakako ne možemo olako odbaciti ranije izvršena terenska istraživanja i postavke literature o naselju Bitunja u župi Dubravi, ali niti isključiti ovaj podatak, već sve navedeno ostaviti otvorenim pred budućim istraživačima

kojima će, pored pisanog vrela, od pomoći biti i nova terenska sagledavanja.

Prvi spomen Bitunje iz marta 1403. godine nije vrijeme nastanka naselja. Naselje je svakako starije, ali je, srećom, tada ušlo u vidokrug kancelarijskog bilježenja. U svakom slučaju, Bitunji ne nedostaje nimalo prostora za prestiž pri isticanju starine svoje historije jer ni „famozni“, poznatiji obližnji Stolac pisana historija nije zabilježila ranije (1420).

Arhivski izvori Bitunju spominju uglavnom u izrazima: *Bitugna*, *Bithugna*, *Bitugn*, *Bitun*, *Bithone* i *Bitogna*. Krajem februara 1420. Bitunja je nazvana mjestom (*locus*), septembra 1436. kao selo (*villa*), a aprila 1442. godine kao: *villa vocata Bitugna Slafcouigh*.⁹ U nedostatku potpunijih i jasnijih klasifikacija, a prema svemu dosad poznatom, Bitunju možemo nazvati srednjovjekovnim seoskim naseljem. Mada ima pokazatelja koji vezuju vlastelu Šimrakoviće za Bitunju, u podatku iz juna 1435. godine vidljiva je povezanost naselja za vojvodu Radoslava Pavlovića.¹⁰

* * *

Bitunja se u XV stoljeću neslavno spominje u više navrata po izvršenim pljačkama. Tako je naselje spomenuto maja 1411. godine u vezi s pljačkom. Pribislav Bogdanić podigao je tužbu protiv Radoslava Tvrtkovića „de Trestigula“ navodeći da je u vrijeme prošlog Uskrsa u Bitunji (*in Bitugna*) oteo dva dukata u grošima i raznu robu u vrijednosti od četiri perpera.¹¹

Sredinom marta 1412. godine Vlatko Gojčinić podigao je tužbu protiv Vukoslava Kostadinovića i njegovog šurjaka Brajana zbog pljačke izvršene u Bitunji. Predmet pljačke bila su tri kupela žita, tri perpera, tri noža (od čega su dva vri-

⁶ Ranije je pripadalo općini Stolac, a danas pripada općini Berkovići i entitetu Republika Srpska (19 km od središta Berkovića).

⁷ Karta srednjovjekovnih humskih župa, u: Anđelić-Sivrić-Anđelić 1999, na kraju knjige (kartu izradio Nikola Badanković).

⁸ „Ego Radoslaus Bogdanouich de Bittugno Popaue“ (5. 3. 1403. g.), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Diversa Notariae, XI, 42v.

⁹ „in loco dicto Bitugn“ (28. 2. 1420. g.), DAD, Lamenta de foris, IV, 155v; „in villa vohata Bitogna“ (22. 9. 1436. g.), Isto, XI, 203; „in villa vocata Bitugna Slafcouigh“ (3. 4. 1442. g.), Isto, XV, 139.

¹⁰ „Stiepcus Mercotich de Bitugne voiouode Radossau“ (15. 6. 1435. g.), DAD, Diversa Notariae, XX, 15.

¹¹ „Pribislauus Bogdanich coram domino Rectore ser Junio Tripe de Georgio conqueritur contra Radoslaum Teuertichouich de Trestigula, dicens quod circha dies Passce proxime elapssis in Bitugna per vim accepit ei duos ducatorum [prekriženo: *auri*] in grossos et alias mercarias ad valorem perperorum quatuor“ (10. 5. 1411. g.), DAD, Lamenta de foris, II, 52.

jedila četiri groša) te pojas s torbom (vrećicom) u kojoj je bilo 10 groša.¹²

Početkom juna 1413. godine Pribil Radosalić podiže tužbu protiv braće Bogoslava, Gojaka, Bogdana, Pribinje i Ivanka Bogdilovića zbog pljačke izvršene u Bitunji. Braća su tužiocu otuđila šest kvingva vina vrijednosti tri perpera.¹³

Augusta 1413. godine Pribislav Bogdanić podigao je tužbu protiv Vukca Sakonovića, Radoja Krajsalića te braće Radovana i Kaljina Kranetića. Oni su Pribislavu u Bitunji opljačkali šest košnica pčela,¹⁴ a Pribislav Bogdanić je, vidjeli smo, maja 1411. godine već imao tužbu za pljačku izvršenu u Bitunji. To je značajna informacija o kretanju ovog trgovca kroz Bitunju u dužem periodu.

Mjesto zvano Bitunja (*in loco dicto Bitugn*) je poprište izvršene pljačke krajem februara 1420. godine. Kao pljačkaši od strane Boguta Bratoševića i Stojasa Milaševića optuženi su ljudi vojvode Sandalja Hranića i kralja Tvrtka II Tvrtkovića. Oni su opljačkali vino i druge stvari u vrijednosti od 12 perpera. Kao kraljevi ljudi spomenuti su Stipko Gleđević, Brajan i Mirko Stanihnić, a kao Sandaljevi ljudi označeni su braća Radienko, Ostoja, Radoje i Krasoje (Crassia) Krasojević te Pribil Medošević.¹⁵ S obzirom na to da u pljački

učestvuju i kraljevi ljudi, čini se ni da spomenuti Sandaljevi ljudi nisu s područja Bitunje, nego su se tu zajedno s kraljevim ljudima zatekli u navedenoj pljački.

Razbojništvo i pljačka u Bitunji desili su se i krajem 1434. godine. Učesnici razbojništva najvjerovatnije su stanovnici toga područja. Od strane Ostoje Brajkovića tuženi su Radovac Radetić, Bogiša Radovanić i Stipko, ljudi iz katuna Brajana Gojakovića. Napadači su štapovima pretukli tuženoga do prolijevanja krvi i oteli mu tri perpera, pojas, nož i tkanine. Osim jasnog imena katunara, u tužbi nije navedeno kojoj vlaškoj skupini napadači pripadaju.¹⁶

Septembra 1436. godine za pljačku novca (10 perpera i dva groša) i stvari (košulju, nož od tri perpera, uže vrijednosti 16 groša, nožić od dva groša, jedan „didalum“, kapu od šest groša, stolnjak vrijednosti četiri groša i četiri kupela žita) izvršenu „in villa vohata Bitogna“ Branilo Pribošević iz Lisca optužio je braću Radoslava i Milaša Stančića, braću Milka i Stipka Stojkovića te braću Radivoja i Radojka Vlatkovića.¹⁷

Aprila 1442. godine braća Nikola i Vukašin Vučimilović podigli su tužbu protiv većeg broja

¹² „Vlatcus Goycinouich coram domino Stefano de Lucaris Rectore conqueritur supra Vucoslauum Costadinouich et supra Braianum sura Vucoslai. Eo quia predicti his proxime diebus preteritis in Bitun violenter acceperunt predicto conquerenti copellos tres frumenti et unam coltelessiam, yperperorum trium et duos colltellos valoris grossorum quatuor, unum cingulum cum pera cum grossos decem” (15. 3. 1412. g.), DAD, Lamenta de foris, II, 158v.

¹³ „Pribil Radoslaglich coram domino Michaelae de Menziis Rectore conqueritur supra Bogoslauum Bogdilouich, Goyach, Bogdani, Pribignam et supra Iuanchum Bogdilouich fratres. Eo quia predicti violenter sibi acceperunt quinqu sex vini valoris yperperorum trium. Et hoc fuit ista hyeme ante Natiuitatis in Bitugni. Et ipse Pribil videndo et non videndo dimisit Velislaua uxorem Pripce Bogoeuich procuratricem ad faciendum omnia petendum et exigendum quem ad modum ipse Pribil facere poterat in promissione et generaliter etc.” (4. 6. 1413. g.), DAD, Lamenta de foris, III, 73v.

¹⁴ „Pribislaus Bogdagnich coram domino Marino de Gradi Rectore conqueritur supra Vochaç Sachonouich et supra Radoe Crayslaglich et supra Radouanum Cranetich et supra Caglinam Cranetich fratres. Eo quia prescripti furtim acceperunt sex apiaria siue examina apium. Et fuit in Carnispuio elapso in Bitugni. Et dixit dedisse pro soçbina perperos tres” (18. 8. 1413. g.), DAD, Lamenta de foris, III, 90v.

¹⁵ „Boguth Bratosseuich et Stoissau Milasseuich clibanarius coram nobili et sapienti viro domino Rectore ser Clemente de Bodaça conqueruntur supra Radienchum Crassoëuich, Ostoiam, Radoium et Crassia fretres dicti Radienchi et

Pribilum Medosseuich, homines voiuode Sandali et supra Stipchum Glegeuich et Braianum et Mircum Stanichnich homines domini regis. Eo quia dicti accusati violenter die lune propelapsa in loco dicto Bitugn acceperunt accusatoribus predictis inter vinum et alias res valorem yperperorum duodecim” (Die ultimo februarii 1420. g.), DAD, Lamenta de foris, IV, 155v.

¹⁶ „Ostoia Braychouich coram domino Rectore ser Marino Si. de Goze conqueritur supra Radouaz Radetich, Bogissam Radouagnich, Stipchum homines catone Brayani Goiachouichia. Eo quia ipsum vulnerauerunt cum lignis et fronte et prope oculo dextro cum plaga et sanguinis effusione, et de pluri derobauerunt sibi iperperos tres, cingulum unum et cortelixiam, dimidium brachiam panni. Et predicta fuerunt hodie est quartus dies in Bithugna. Testes: Pribissauus bastaxius, Budissauus Miletich” (17. 11. 1434. g.), DAD, Lamenta de foris, X, 325v.

¹⁷ „Branillus Pribosseuich de Lissaz coram domino Rectore ser Nicola de Georgio conqueritur supra Radossaum Stancich et Millas Stancich eius fratrem et Milcho Stoychouich et Stipchum Stoychouich eius fratrem et Radiuoy Vlatchouich et Radoychum Vlatchouich eius fratrem. Eo quia dicti accusati die vinerea XIII presentis mense in villa vohata Bitogna per vim acceperunt dicto Branillo in denariis perperos decem et grossos duas Ragusii et unam camisiā de brachia sex nouam et unam cortelissiam valoris perperorum trium et unam corigiam valoris grossos XVI et unum cultellum valoris grossos II et unam didalum et unum biretum valoris grossos VI et unam toaliā valoris grossos IIII° et quatuor copellos farine. Testes: Branoe Stoyanouich, Budelia Milouich” (22. 9. 1436. g.), DAD, Lamenta de foris, XI, 203.

ljudi Grgura Šimraka zbog toga što su „in villa vocata Bitugna Slafcouigh“ ukrali dva vola, tri krave i osam ovnova. Tada su kao ljudi Grgura Šimraka spomenuti braća Ivan i Radonja Tvrđić, Vučihna Gojaković, Mikoje Milivojević, Radivoj Bogošević, Branko Kodojević, Uglješa Zulović, Petar Gojaković, braća Ivan i Radivoj Grubačić, Ratko Lukarić i Pokrajac Zulović.¹⁸

Septembra 1449. godine Radiša Vitković iz Stona zbog pljačke i ranjavanja podigao je tužbu protiv ljudi hercega Stjepana Vukčića Kosače iz Prijedolja (braće Božidara i Radovca Milatovića), protiv Tasovca Vukotića iz Bitunje, čovjeka Dabiživa, Budelja Milovčića te Bogiše Radovčića čovjeka Stjepana Šimrakovića. Mjesto ovog razbojništva navedeno je upravo na glavnom putu (*supra via publica*), a među opljačkanim stvarima su novac, vosak, svila, mačevi, prstenje i krmiz.¹⁹

Naizgled neslavna spominjanja, ovih devet pljački (u periodu 1411–1449) izvršenih na području Bitunje ipak daju prostora za interesantne opservacije, prije svega vezane za poziciju naselja u širim okvirima. Privredni promet ovog vremena u dubrovačkom zaleđu je intenzivan, a kao ključan zaključak koji se iz navedenih pljački može izvući jeste činjenica da je put preko Bitunje bio sastavni dio tog prometa te da se radi o naselju koje je svoju egzistenciju značajno vezivalo uz ovu putnu komunikaciju. Ne možemo

potvrditi da su svi optuženi upravo iz Bitunje, ali možemo pretpostaviti da pripadaju području koje je gravitiralo ovom naselju. Izvjesno je da na području Bitunje svoje ljude ima izvjesni vlasteličić Dabiživ jer se u pljački iz 1449. godine spominje Tasovac Vukotić iz Bitunje kao njegov čovjek. Pored toga, za područje Bitunje značajno se vežu ljudi vlastele Grgura Šimraka i Stjepana Šimrakovića (1442, 1449).

* * *

U dubrovačkom zaleđu, na hercegovačkom prostoru, glavna karakteristika privrednog razvoja obilježena je zemljoradnjom, stočarstvom, trgovinom i zanatstvom. Predmeti pljačke na području Bitunje pokazuju upravo takva obilježja koja su opća karakteristika na širem prostoru. Izvorna podloga nije dostatna da privrednu sliku detaljnije upoznamo. Otuda se izuzetnim čini informacija iz testamenta Vitasa Dupovčića iz Drijeva iz 1434. godine koji, između ostalog, spominje izvjesnog Radina Bogdanića iz Bitunje i dug od devet lukna žita.²⁰ To bi išlo u prilog činjenici o razvoju poljoprivrede, prije svega uzgoju žitarica na bitunjskom području. Na sličan način informacija iz sumarnog popisa iz 1468. godine svjedoči o razvoju vinogradarstva na ovom području.²¹

Pred uobičajenim nedostatkom izvora u jednom segmentu, odlasku radne snage i odlasku na izučavanje zanata osoba s ovog područja u Dubrovnik, imamo izuzetak. Odlazak radne snage na dubrovačko područje karakteristika je čitavog zaleđa, naročito obližnjih župa. Takve primjere pratimo i u slučaju Bitunje. Već u prvom poznatom dokumentu o Bitunji iz marta 1403. godine Radoslav Bogdanović ugovara šestogodišnju službu i izučavanje kamenarskog (klesarskog) zanata (*artem petrarie*) kod klesara Kranislava

¹⁸ „Nicolaus Vocimilouigh et Vocasinus eius frater coram domino Rectore ser Benedicto de Gondola fecerunt lamentum supra Iuan Tuerdisigh, Radoghnem eius fratrem, Vocighnam Goiacouigh, Micoie Miliuoieueigh, Radiuoi Bogoseuigh, Brancum Codoieueigh, Uglessam Zuglouigh, Petar Goiacouigh, Iuan Grubacigh, Radiuoi eius fratrem, Ratcum Lucarigh et Pocraiac Zulouigh homines Gregorii Simbrach, dicentes quod ipsi accusati arripuerunt sibi per vim duos boues et tres vacas et viginti octo pecudes in villa vocata Bitugna Slafcouigh. [Testes:] Milissa Mercotigh, Goicin Dobriglieuigh, Iuancus Iuanouigh” (3. 4. 1442. g.), DAD, Lamenta de foris, XV, 139.

¹⁹ „Radissa Vitichouich de Stagno coram domino Rectore ser Damiano de Sordo fecit lamentum supra Bosidar et Radouac Milatouich fratres de Priedolia, homines chercechi Stiepani, Tassouac Vochotich de Bitugne hominem Dabisiui, Budeglia Miloucich, Bogissam Radoucich hominem Stiepani Simracouich, dicens quod aggressi fuerunt ipsum Radissam supra via publica et acceperunt sibi per vim yperperis triginta in monetis, ducatis octo auri, libras centum cere crude, libras duas sete, gladios ad valorem unius ducatis, unam spatam valoris ducatorum duorum, anulos duos argenti valoris unius ducatis, libras quinque de chermixi et ipsum vulnerauerunt in capite et in cossa. Bogossaus Cripsich soch cui dedit ducatis octo pro sočbina” (19. 9. 1449. g.), DAD, Lamenta de foris, XXII, 204.

²⁰ „Testamentum Vitas Dupouzich de Narente. MCCCCXXXIII, indictione duodecima, die decimocitauo decembris, Ragusii. Hoc est testamentum Vitas Dupouzich de Narente mortui Narenti ... Ancora me die dar Radin Bogdanich de Bitugna 9 luchna de formento. Ancora me die dar Obrad Dobrieuich de Brmas luchna 6 de formento e yperperi 4 e grossos 8 ... azo dato a Radogna mio nieuo yperperi 16 grossos 9 ... Io Vitas son plezo a Iuanis Gudelich yperperi 66 grossos 6 per Ostoia Miloeuich de Praza” (18. 12. 1434. g.), DAD, Testamenta Notariae, XII, 90v.

²¹ Aličić 2008, 158.

Ratkovića.²² Marta 1405. godine Pribislav sin Bogdana iz Bitunje uz saglasnost majke Gojslave obavezao se na sedmogodišnju službu i izučavanje zanata kod kolara Božitka Mildružića.²³

Januara 1430. godine Božićko Obradović iz Bitunje, uz jemstvo svoga brata Božidara, obavezao se na dvije godine službe kod dubrovačkog kanonika Mateje Ranjine. Za svaku godinu službe dogovorena naknada je bila po 12 perpera.²⁴

²² „Ego Radoslaus Bogdanouich de Bittugno Popaue confiteor quod ex certa mea sciencia et bona voluntate loco me et opera mea ad Cranislauo Ratchouich petrario presenti et recipienti me ad standum cum eo et artem petrarie capescendam et ipsi laborandum et seruendum usque ad sex annos proxime futuros, promittens et me obligans stare cum eo usque ad dictum terminum et eidem fideliter seruire et laborare et facere quemcumque michi possibilitia committit facienda eundo, stando et redeundo et eius res et bona fideliter saluare et custodire et de eis non facere furtum nec fraudem nec volenti facere consentire et ante dictum terminum non aufugere nec recedere ab eo absque eius licencia. Et si aufugere etc. Et hoc quia ex altera parte dictus Cranislaus promixit et se obligauit dicto Radoslauo facere eidem expensas victus et vestitus condecetes tam infirmo quam sano existenti et eum docere fideliter artem petrarie supra animam et conscenciam suam et in fine termini dare ei capita dicte artis secundum consuetudinem Ragusii. Ser Paulus de Gondulla iudex et ser Marinus Michaeli de Bona testis” (5. 3. 1403. g.), DAD, Diversa Notariae, XI, 42v.

²³ „Pribislaus filius Bogdani de Bitugna cum consensu et voluntate Goislaue matris sue presentis et conscientis locauit se et oppera sua Bositicho Mildrusich usque ad septem annos proxime futuros, promittens bene et legaliter seruire sibi et facere omnia sibi possibilitia et furtum non comitere nec volenti comitere consentire et non recedere ab eo durante dicto termino. Et hoc quia dictus Bositichus promixit et se obligauit sibi dare victum et vestimenta condecetes et in fine dictorum septem annorum dare sibi capita artis carpentarie secundum uxum ciuitatis Ragusii. Renuntiando” (25. 3. 1405. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXV, 166v.

²⁴ „Bosigchus Obradouich de Bithone locauit se et opera sua hinc ad annos duos proxime futuros venerabili domino Matheo de Ragnina canonico Ragusii, promittens secum stare toto dicto tempore et ab eo non aufugere nec recedere, scilicet, eidem bene et fideliter seruire et obedire in omnibus licitis et honestis et personam suam operari in Ragusio et extra tam per mare quam per terram quosquam mittetur per ipsum dominum Mateum et ipsi videbitur et placebit et res et bona sua fideliter saluare et custodire, nec sibi furtum facere nec facere volentibus consentire, imo posse suo penitus obiuare. Et versa vice idem dominus Matheus promisit dictum Bosigchum toto dicto tempore sanum et infirmum tenere, pascere, vestire, nutrire et humane tractare more Ragusino et idem dare pro eius mercede singulo anno yperperos duodecim grossorum. Pro quo Bosigcho et quibus precibus Bosigchus siue Bosidar frater dicti Bosigchi se constituit plegium et principalem de omnibus et singulis suprascriptis obseruantis et ad implementis per dictum Bosigchum fratrem suum. Que omnia et singula suprascripta

Juna 1435. godine Stijepko Merkotić iz Bitunje vojvode Radoslava Pavlovića (*de Bitugne voiuode Radossau*) obavezao se na trogodišnju službu kod braće Bogdanović uz cijenu od devet perpera godišnje. Kao jemci za Stjepka se pojavljuju Ivanko Bogdilović, Radoslav Petković i njegov brat Miliša Merkotić.²⁵ Na samom kraju 1435. godine Jurak Gojčinović iz Bitunje, sa svojih 15 godina, uz saglasnost oca Gojčina, obavezao se na šestogodišnju službu i izučavanje zanata kod obučara Radovana Vlačića. Kao jemci za Juraka se pojavljuju Radoje Petković i Jurakov otac Gojčin Dobriljević.²⁶

dicte partes simul, vicissim, firma et rata habere promiserunt. Renuntiando” (26. 1. 1430. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XLVI, 120v.

²⁵ „Stiepcus Mercotich de Bitugne voiuode Radossau locauit se et opera sua hinc ad annos tres proxime futuros Dabisio Bogdanouich presenti ac nomine et vice Goichi et Thonchi fratrum Bogdanouich conducenti pro quibus se constituit et de rato promisit, promittens dictos Goicho et Toncho in Ragusio et extra toto dicto tempore stare et ab eis non aufugere nec recedere sed ipsius fratribus bene et fideliter seruire et obedire in omnibus licitis et honestis et personam suam solcite et diligenter operari in omnibus agendis dictosrum Goichi et Tochi et res et bona sua fideliter saluare et custodire, nec ipsis furtum facere nec comitere volentibus consentire, imo suo posse penitus obiuare. Et versa vice dictus Dabisius promisit quod dicti Goichus et Thoncus toto dicto tempore sanum et infirmum tenebunt predictum Stipchum et eum nutrient induent et humane tractabunt secundum morem Ragusii et sibi quolibet anno pro sui mercede dabunt yperperos nouem. Pro quo Stipcho et eius precibus pro omnibus et singulis suprascriptis per ipsum promissis et obseruandis et attendendis et non contraveniens Iuanchus Bogdilouich clibanerius, Radossauus Petchouich pelliparius et Milissa Mercotich frater dicti Stipchi ad melius tenentem nomine fideiussionis se obligauerunt suprascripto Goicho, Toncho et cuilibet ipsorum. Que omnia et singula suprascripta dicte partes simul et vicissim firma et rata habere promiserunt super se, se et omnia cuiuslibet ipsorum bona. Renuntiantes. Iudex et testis ut supra” (15. 6. 1435. g.), DAD, Diversa Notariae, XX, 15.

²⁶ „Giuragh Goicinouich de Bitogna annorum circa XV ut dixit dictus pater suus Goizin ibi presens et omnibus et singulis infrascriptis consentiens, locauit se et opera sua hinc ad annos sex proxime futuros Radouan Vlacich cerdoni, presenti et eum pro dicta arte conducenti, promittens secum toto dicto tempore stare et ab eo non aufugere nec recedere, scilicet, eidem bene et fideliter seruire et obedire in omnibus licitis et honestis et res et bona sua fideliter saluare et custodire, nec sibi furtum facere nec comittere volentibus consentire, imo suo posse penitus obiuare. Et versa vice idem Radouan promisit dictum Giurag toto dicto tempore sanum et infirmum tenere, pascere, vestire, nutrire et humane Ragusino more tractare et artem predictam toto suo posse eum docere et in fine dicti termini annorum sex sibi dare pro eius mercede capita artis et omnia alia secundum

Prema tužbi iz decembra 1436. godine saznajemo da je Bogdan iz Bitunje bio sluga kod Ivana Brakievića. Prema tužbi, pod okriljem noći, dok je gazda spavao, on mu je ukrao tri perpera.²⁷

Odlazak na službu i izučavanje zanata u Dubrovnik, pored primamljivih izvora zarade i egzistencije, pokazuje i interes i stanje sredine iz koje se odlazi. Pet ugovora o službi i izučavanju zanata osoba s područja Bitunje pokazuju da je interes domaćeg stanovništva bio vezan za novčanu zaradu, kao i za izučavanje zanata klesara, kolara i obučara. Izvjesno je da je neko od njih uporišta za dalje svoje poslovanje pronašao i u vlastitoj sredini.

* * *

Prema podatku iz juna 1435. godine koji spominje Stijepka Merkotića iz Bitunje vojvode Radoslava Pavlovića (*de Bitugne voiuode Radossaii*), moramo kazati da je ovdje svoje ljude imao i moćni vojvoda, koji, istina, gubi svoje pozicije u južnim krajevima države (područje Trebinja) od Stjepana Vukčića Kosače 1438. godine. Uočili smo da je na području Bitunje svoje ljude imao izvjesni vlasteličić Dabiživ (optužba za pljačku iz 1449. godine spominje Tasovca Vukotića iz Bitunje kao njegovog čovjeka). Teško je znati o kome se radi. No, najviše veza vlastele za područje Bitunje literatura ima za vlastelu Šimrakoviće, kojima na ovom mjestu dajemo red više.

Prvi poznati član ove porodice je Grgur Šimrak. Početkom aprila 1433. godine Miok Radosalić optužio je Branka Gojkovića i Bratula Kocieljevića (Kočeljevića), ljude Grgura Šimraka (*homines Gregorii Simrach*), koji su ga maltretirali i opljačkali u potpunosti. Oduzeli su mu u novcu dva perpera, ogrtač, svu odjeću i obuću te

usum. Pro quo Giurag et eius precibus Goizich Dobrilieuich pater dicti Giurag et Radoe Petchouich ad meliustenendum se constituerunt plegios et principales debitorum solutorum super se et omnia cuiuslibet ipsorum dicto Radouano pro omnibus et singulis suprascriptis sibi Radouano promissis, attendis et obseruandis per dictum Giuragh. Que omnia et singula suprascripta dicte partes simul et vicissim firma et rata habere promiserunt super se, se et omnia cuiuslibet eorum bona. Renuntiantes. Iudex ser Petrus de Bona et Nicola Stella testis" (28. 12. 1435. g.), DAD, Diversa Notariae, XX, 130v.

²⁷ „Iuan Brachieuich coram domino Rectore ser Vita de Restis conqueritur supra Bogdanum de Bithone eius famulus. Eo quia dormiendo secum una nocte furati sibi fuit yperperos tres de marsupio" (12. 12. 1436. g.), DAD, Lamenta de foris, XI, 274v.

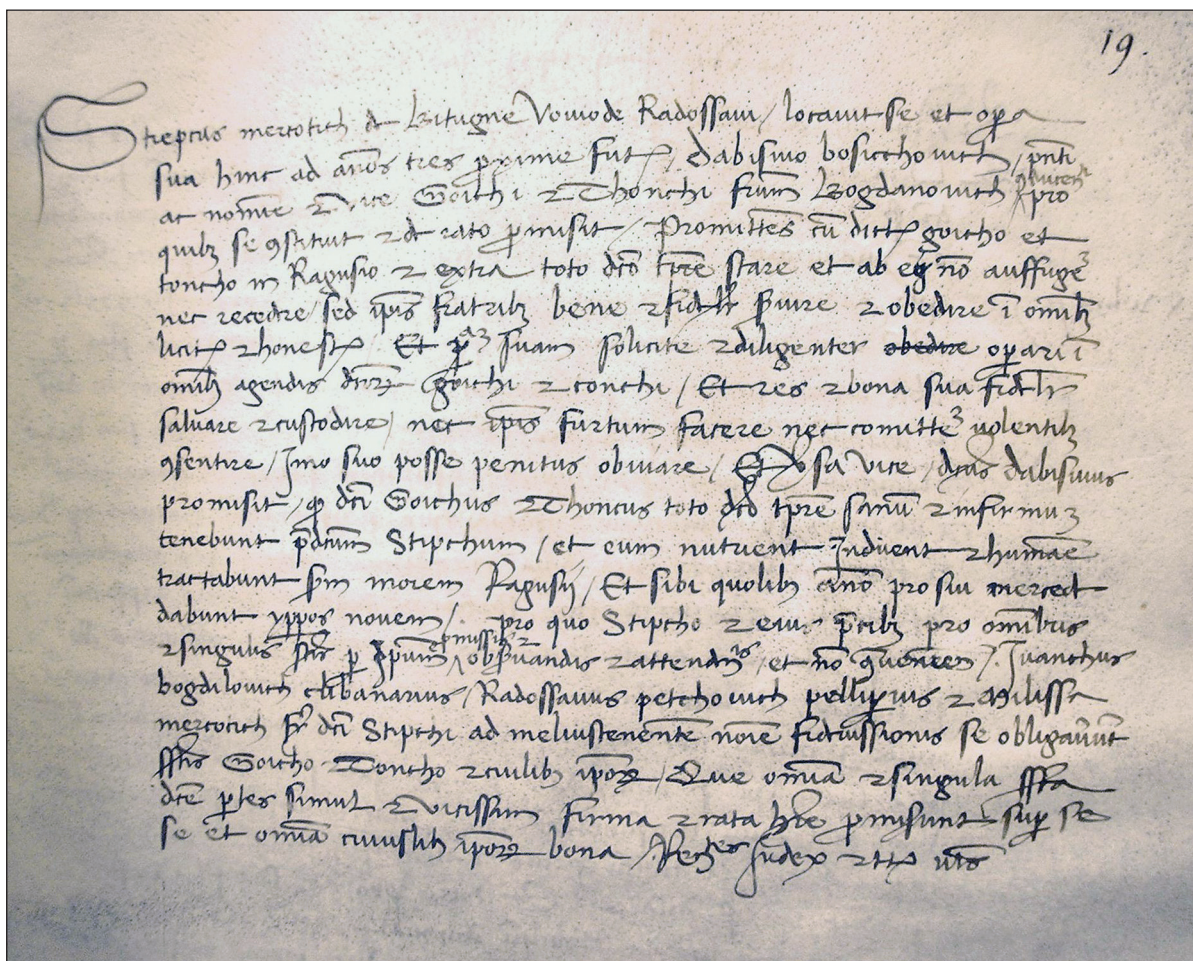
ga ranili u lice. Dodano je da je krajem maja dug namiren tužiocu.²⁸ Ne znamo s kojeg su područja ova dva čovjeka Grgura Šimraka. Sljedeće spominjanje je u tužbi iz aprila 1442. godine. Vidjeli smo da je tada 12 ljudi Grgura Šimraka (*homines Gregorii Simbrach*) u Bitunji opljačkalo braću Nikolu i Vukašina Vučimilovića.²⁹ Jedan od tih ljudi Grgura Šimraka, Branko Kodojević i njegov brat Branilo, te Miobrat Radosalić Tulić, kako se navodi u tužbi iz februara 1443. godine, učesnici su pljačke koja se desila na putu iz Ljubinja, kod Vjetrenice. Međutim, tada za njih nije navedeno da su njegovi ljudi.³⁰

Poslije se prati Stjepan Šimraković, ali ne znamo u kakvom srodstvu, kao brat ili sin Grgura Šimraka. Radi se o tužbi iz septembra 1449. godine kada je, kao što smo već naveli, Radiša Vitković iz Stona zbog pljačke i ranjavanja podigao tužbu protiv ljudi hercega Stjepana Vukčića Kosače iz Prijedolja, protiv Tasovca Vukotića iz Bitunje, čovjeka Dabiživa, Budelje Milovčića te Bogiše Radovčića, čovjeka Stjepana Šimrakovića (*Bogissam Radoucich hominem Stiepani*

²⁸ „Miochus Radossalich coram domino Rectore ser Andrea de Volzo conqueritur supra Branchum Goychouich et supra Bratul Cocieleuich homines Gregorii Simrach. Eo quia dicti acusati abstulerunt per vim dicto Mocho perperos duos, unam clamidem et omnes alias vestis et calcamentam quas et que habebat dictus Miochus. Et de pluri verbauerunt ipsum super facie et fuerunt liuore" (1. 4. 1433. g.), DAD, Lamenta de foris, IX, 236. Sa strane: „1433 die ultimo maii cassa de mandato domini Rectoris ser Zore de Palmota et suorum iudicium ser Marini de Restis, ser Natalis de Procuro et ser Petrus de Sörgo", Isto. Na osnovu onoga što je naveo P. Anđelić, stječe se dojam da je i Grgur Šimrak učestvovao u ovom događaju, Anđelić P. 1999, 64.

²⁹ „Nicolaus Vocimilouigh et Vocasinus eius frater coram domino Rectore ser Benedicto de Gondola fecerunt lamentum supra Iuan Tuerdisigh, Radogham eius fratrem, Vocighnam Goiacouigh, Micoie Miliuoieigh, Radiuoi Bogoseuigh, Brancum Codoieigh, Uglessam Zuglouigh, Petar Goiacouigh, Iuan Grubacigh, Radiuoi eius fratrem, Ratcum Lucarigh et Pocraiaç Zulouigh homines Gregorii Simbrach, dicentes quod ipsi accusati arripuerunt sibi per vim duos boues et tres vacas et viginti octo pecudes in villa vocata Bitugna Slafcouigh. [Testes:] Milissa Mercotigh, Goicin Dobriglieuigh, Iuancus Iuanouigh" (3. 4. 1442. g.), DAD, Lamenta de foris, XV, 139.

³⁰ „Milouač Milutinich et Pribigna Veocouich coram domino Rectore ser Jacobo de Sörgo fecerunt lamentum supra Branchum Codoieich et Branilum et [prazan prostor] eius fratres et supra Miobrat Radosalich Tulich, dicentes quod dum venirent de Gliubine cum fuerunt apud Vetrieniza ipsi depredarunt per vim et acceperunt sibi yperperis viginti, libris L^a cere, duos irchos" (5. 2. 1443. g.), DAD, Lamenta de foris, XVI, 116v.

Sl. 1. DAD, Diversa Notariae, XX, 19 (15. 6. 1435. g.)

Simracouich).³¹ Stjepan Šimraković je bio oženjen Milicom, kćerkom velikog kneza bosanskog Tvrtka Borovinića, kastelana Visokog. Milicina majka bila je Katarina, kćerka Balše Hercegovića, tj. unuka hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinica.³² Sve to ukazuje na vlastelinski status Šimrakovića. Januara 1465. godine Vijeće umoljenih u Dubrovniku dalo je dozvolu da se odgovori gospođi Milici, supruzi Stjepana Šimrakovića i kćerki tada već pokojnog Tvrtka Borovinića.³³

Stjepan Šimraković je umro prije oktobra 1472. godine. Njegova supruga Milica tada je

primala svoj dio novca od zakupa kuće hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinica, a u priznanici se navodi da Stjepan Šimrak više nije među živima (*Domina Miliza filia olim Tuertchi Borouinich et uxor qua fuit olim Stiepani Simrach*).³⁴

Ono što se dalje može vezati za Milicu i Šimrakoviće nije baš najjasnije, kao što je to Mihailo Dinić svojevremeno utvrdio i rješavanja ostavio u amanet budućim istraživačima.³⁵ Nai-

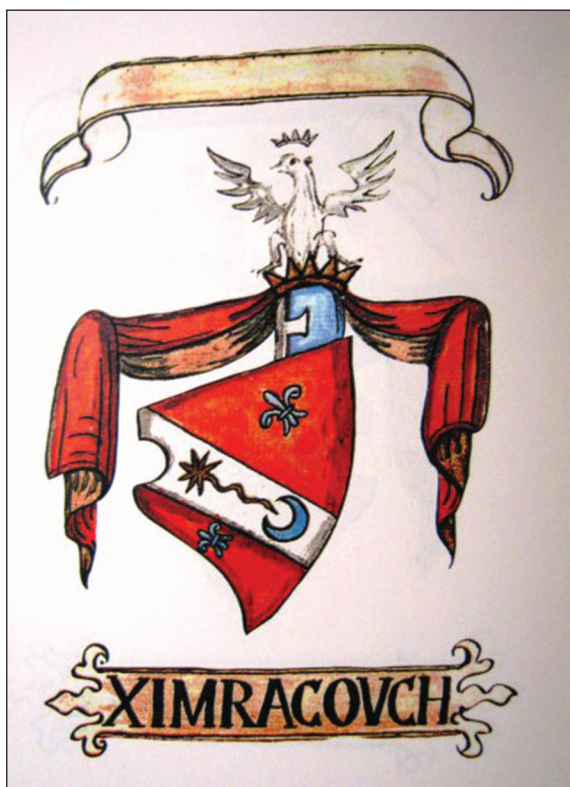
³¹ (19. 9. 1449. g.), DAD, Lamenta de foris, XXII, 204.

³² Hrvojev sin Balša imao je dvije kćerke Katarinu i Doro-teju, koje su kao jedine nasljednice popola dijelile novac od zakupa kuće i imanja koje je Hrvoje Vukčić imao na području Dubrovnika. Рудић 2006, 239; Рудић 2008, 353-369.

³³ „Prima pars est de dando libertatem d. R. et sui minori consilio respondendi domine Milize uxori Stiepani Sem-rachouich filie olim Tuertchi Borouinich” (13. 1. 1465. g.), DAD, Consilium Rogatorum, XVIII, 117v.

³⁴ „Domina Miliza filia olim Tuertchi Borouinich et uxor qua fuit olim Stiepani Simrach confessa fuit habuisse et recepisce a ser Michaelae Benedicti de Restis qui tenet domum in Ragusio que fuit olim ducis Cheruoe ducatos auri viginti pro toto eo quod spectat ipsa domina Milize de afflictibus dicte domus pro tempore preterito completo per totum mensem februarii de 1472. Item a predicto ser Michaelae confessa fuit ipsa domina Miliza habuisse et recepisce iperperorum quadraginta pro afflictu sibi spectante de dicta domo pro uno anno qui nunc eruerit et complebiter per totum mensem februarii proxime futuris de 1473” (19. 10. 1472. g.), DAD, Diversa Notariae, LVI, 118.

³⁵ Динић 1967, 38.

Sl. 2. Fojnički grbovník

me, već novembra 1474. godine, kada prima novac od zakupa kuće u Dubrovniku, Milica je navedena kao udovica Radoja Grgurovića zvanog Šimraković (*Domina Miliza filia olim Tuertchi Borouinich de Bosna et relictia Radoe Gregorouich dicti Simrachouich*).³⁶ S pravom je Pavo Anđelić ovo nazvao nejasnim dokumentom.³⁷ Kada bismo pokušali da razumijemo nastalu situaciju, mogli bismo pretpostaviti da se Milica preudala, i to za Radoja, sina Grgura Šimraka, što i nije nemoguće. Iako posjedujemo još niz informacija o Milici, one su nam u tom pravcu manjkave za pojašnjenja jer se ona kasnije ne spominje u vezi sa svojim suprugom (1475, 1476, 1478, 1479, 1480, 1495).³⁸ Prema literaturi, iz braka Stjepana i Mi-

³⁶ „Domina Miliza filia olim Tuertchi Borouinich de Bosna et relictia Radoe Gregorouich dicti Simrachouich confessa fuit habuisse et recepisit a ser Michaeli Benedicto de Restis yperperos quadraginta pro medietate spectante ipsi domine Milize de affictu domus que fuit olim Cheruoe cherzechi in qua ipse ser Michael habitatis, videlicet, pro uno anno preterito et completo per totum mensem februarii de 1474” (6. 11. 1474. g.), DAD, Diversa Notariae, LVIII, 134.

³⁷ Anđelić P. 1999, 64.

³⁸ „Domina Milica [prazan prostor] filia olim Tuertchi Borouinich” (27. 11. 1475. g.), DAD, Diversa Notariae, LIX, 163v; „Domina Miliza olim Tuertchi Borouinich” (6. 8.

lice bio je Vladislav Šimraković koji se spominje 1507–1514. godine.³⁹ Ovoj lozi pripada i vojvoda Petar Pavlović (Kovski) Šimraković, spomenut 1508. godine,⁴⁰ vjerovatno Petar Pavlović iz roda Vlatkovića.⁴¹ Time se ne iscrpljuju sve poznate informacije o Šimrakovićima, naročito povezanim za donji tok Neretve, za područje župe Žaba, ali njihove veze s Bitunjom očito su prestale davno prije, već s osmanskim osvajanjem Bitunje.⁴² Bitunja je kao osmanski posjed već 1468–1469. godine zabilježena u sumarnom popisu Bosanskog sandžaka.⁴³ Značaj Šimrakovića ogleda se i u tome što je njihov rod na značajnom mjestu među poznatom bosanskom vlastelom uvršten u ilirske grbovnike.⁴⁴

* * *

Najznačajnije domaće vrelo u historiji Bitunje su stećci. Na ovom mjestu demonstriramo ih istraživanjima Šefika Bešlagića. U zaseoku Zabrdū kod sela Gornja Bitunja 282 stećka se nalaze na četiri mjesta, u Zakuku, Potkuku, Lokvama i Babi. Sva mjesta su pažljivo odabrana i nalaze se u blizini puteva u ravnom i istaknutom terenu u odnosu na svoju okolinu. Oni se datiraju širokookvirno s XIV i XV stoljećem. U Zakuku u sredini nekropole nalaze se tragovi crkve. Raspored stećaka oko crkve pokazuje da je crkva postojala i u vrijeme stećaka. U Potkuku je jedna od najvećih nekropola koja s 241 stećkom zauzima prostor promjera 70 x 40 m. Uglavnom se radi o stećcima u ležećim osnovnim oblicima, tj.

1476. g.), Isto, LX, 99; „Domina Miliza filia olim Tuertchi Borouinich” (19. 1. 1478. g.), Isto, LXIII, 10v; „Domina Miliza olim Tuertchi Borouinich” (15. 4. 1479. g.), Isto, 191; „Domina Miliza filia olim Tuertchi Borouinich” (14. 11. 1480. g.), Isto, LXV, 50; „Tutoris domine Milize olim Tuertchi Borouinich” (23. 12. 1495. g.), Isto, LXXV, 166; Рудић 2008, 366–367.

³⁹ Динић 1967, 38; Anđelić P. 1999, 64; Рудић 2008, 367.

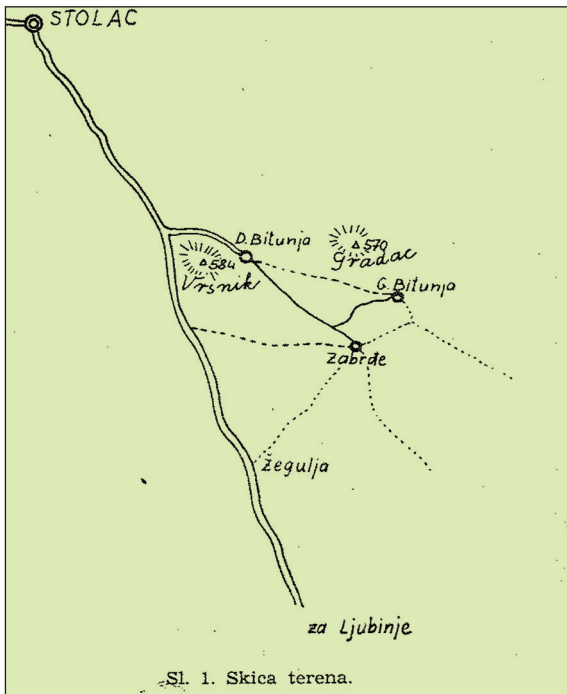
⁴⁰ „Ego Petrus Paulouich Couschi vouioda Simarachouich principalis debitor et ego presbiter Nicolaus Barneus plegius et tanquam principalis confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere Marino Petri Radagleuich ducatus auri viginti quinque usque ad menses sex proxime futuros. Sub pena X pro cento. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra” (29. 4. 1508. g.), DAD, Debita Notariae, LXVI, 101; Рудић 369.

⁴¹ Рудић 2008, 367.

⁴² Vladislav Šimraković i njegova supruga Anuela imali su sina Pavla, Рудић 2008, 367–368.

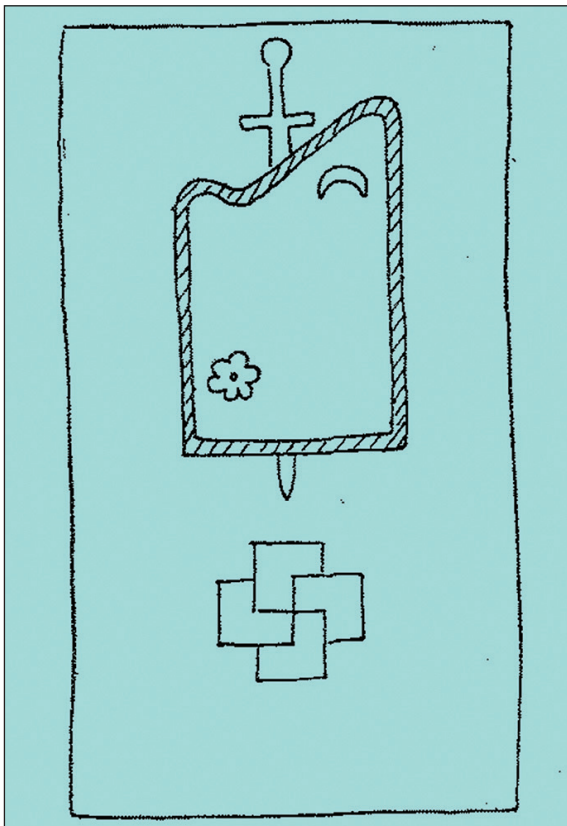
⁴³ Aličić 2008, 158.

⁴⁴ Рудић 2006, 239–240; Fojnički grbovník 2009, 70, 195.

Sl. 1. Skica terena.

Sl. 3. Bitunja

Sl. 4. Motiv na stečku u nekropoli Baba

u obliku sanduka. Istaknutu poziciju ima jedan stećak u Potkuku koji je dimenzija 255 x 244 x 42 cm. Obrada stećaka je bila dobra, na što ukazuju

pravilni oblici i veći broj njih ima dekorativne i simbolične reljefne motive. Na 160 stećaka uočena su 34 raznovrsna reljefna motiva (krst, polumjesec, svastika, rozeta, vijenac, štit s mačem, ruka s mačem i dr.). U isto vrijeme, nijedan stećak nema natpis.⁴⁵

Zaključak

Oskudnija izvorna podloga i nedostatak literaturnih pristupa djelimično ograničava, ali ne sprječava prezentiranje historije Bitunje u srednjem vijeku. Blizina Stoca, vlastela Šimrakovići i stećci predstavljaju polazišta za njegovo razumijevanje. Ostvareni uvid u pisane izvore Dubrovačkog arhiva pokazuje da Bitunja predstavlja naselje koje je svoju afirmaciju na historijskoj pozornici ponajviše dobilo zahvaljujući prometnoj putnoj komunikaciji koja je prolazila linijom Stolac-Ljubinja. Privredna dimenzija ove komunikacije dala je Bitunji tipične karakteristike živahnog humskog (hercegovačkog) naselja tokom XV stoljeća. Bitunja se prvi put spominje u izvorima marta 1403. godine, no njena srednjovjekovna starost je svakako duža. Njegova privredna osnova počiva na zemljoradnji i stočarstvu. Često se spominje kao mjesto pljačke i kao područje s kojeg mladići odlaze na šegrtovanje u Dubrovnik. Čitavo područje poznato je po prisustvu Vlaha. Uz Bitunju se svakako povezuju Vlasi. Ipak još uvijek nedostaju konkretnije informacije putem kojih bismo sa sigurnošću identificirali i po nazivu precizirali pojedine katune i vlaške skupine. Stanovnici su vazali vlastele Šimrakovića i Pavlovića. Stećci na ovom području u Zakuku, Potkuku, Lokvama i Babi ukazuju na tipičnu razvijenu lokalnu hercegovačku sredinu dubrovačkog zaleđa u razvijenom srednjem vijeku.

⁴⁵ Bešlagić 1964, 79-101.

Summary

From the history of Bitunja in the Middle Ages (On the occasion of the first mentioning in the written sources)

Deficient source background and the lack of the literary approaches partly limit, but not completely beset the presentation of the history of Bitunja in middle ages. Closeness of Stolac, Šimrakovići nobility and stećci are representing the starting point for the better understanding of this place. Insight in the written sources from Dubrovnik archive shows that Bitunja represents a settlement which receives his affirmation at the historical scene thanks to the transport road communication between Stolac and Ljubinje. Economic dimension of this communication gave to Bitunja typical character of the airy settlement of Hum (Herzegovina) during the 15th century. Bitunja is mention in the sources in March 1403, but its medieval age is definitely older. Its economic potential lays on the agriculture and animal husbandry. It is often mentioned as a place of the robbery and as a area from which young men were leaving to Dubrovnik for apprenticeship. This whole area is known for the Vlachs. Bitunja is also associated with Vlachs. Nevertheless, more concrete information that could be used in identification and precise specification of katuns and groups of Vlachs are still missing. Population of this area are vassals of Šimrakovići and Pavlovići. Stećci of this area in Zakuk, Potkuk, Lokve and Baba point to the typical local developed Herzegovinian environment of Dubrovnik's hinterland in the developed Middle Ages.

Literatura

- Aličić, A. S. 2008, Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine, Islamski kulturni centar, Mostar 2008.
- Anđelić, P. 1999, Srednjovjekovna humska župa Žaba, u: P. Anđelić / M. Sivrić / T. Anđelić, Srednjovjekovne humske župe, ZIRAL, Mostar 1999.
- Anđelić, P. / Sivrić, M. / Anđelić, T. 1999, Srednjovjekovne humske župe", ZIRAL, Mostar 1999.
- Anđelić, T. 1999, Srednjovjekovna župa Dubrave, u: P. Anđelić / M. Sivrić / T. Anđelić, Srednjovjekovne humske župe, ZIRAL, Mostar 1999.
- Bešlagić, Š. 1964, Stećci u Bitunjoj, Naše starine IX, Sarajevo 1964.
- Динић, М. 1967, Хумско-требињска властела, Српска академија наука и уметности, Посебна издања 397, Одељење друштвених наука 54, Београд 1967.
- Fojnički grbovnik 2009, Fojnički grbovnik, Prir. D. Lovrenović / E. O. Filipović, Rabić, Sarajevo 2009.
- Мишић, С. 1996, Хумска земља, Београд 1996.
- Орачић, Н. 2011, Hudi Bitek, Vijenac 453-455, Zagreb 14. 7. 2011.
- Рудић, С. 2006, Властела Илирског грбовника, Историјски институт, Београд 2006.
- Рудић, С. 2008, О кући Хрвоја Вукчића Хрватинића у Дубровнику, Историјски часопис 56, Београд 2008.
- Vego, M. 1981, Ispisi iz Historijskog arhiva u Dubrovniku o srednjovjekovnoj Hercegovini, Hercegovina 1, Mostar 1981.

Rezultati zaštitnog iskopavanja na lokalitetu tekija na Vrelu Bune u Blagaju kod Mostara

Enver Imamović
Sarajevo

Uvod

Namjera Medžlisa Islamske zajednice u Mostaru da obnovi nekadašnji kompleks tekije u Blagaju na vrelu Bune kod Mostara zahtijevala je da se prethodno na tom lokalitetu obave potrebna arheološka istraživanja. Iskopavanja su započela oktobra mjeseca 2007. godine i trajala su tri godine pod rukovodstvom pisca ovih redova. Ekipu su sačinjavali još Hasan Eminović dokumentarista, dipl. ing. arh. Sead Pintul iz Mostara i mr. Adnan Kaljanac s Katedre za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Svima ovom prilikom iskazujem veliku zahvalnost za plodnu suradnju i pomoć, kao i vrijednim radnicima koji su neumorno s nama kopali i prekopali sav tekijski prostor i njegovu užu okolicu.

Iako nam je primarni zadatak bio da se istraže tragovi kompleksa nekadašnjeg tekijskog zdanja, pokazala se potreba da se izvrše mnogo šira istraživanja. Ambijent i sadržaj lokaliteta je takav da je svakako morao privući pažnju ljudi već u dalekoj prošlosti pa je istraživanjima obuhvaćen širi prostor. To se pokazalo opravdanim jer su dobijena neočekivana i veoma korisna saznanja o ovom lokalitetu i njegovoj užoj okolini.

Vrelo Bune s tekijom predstavlja jedinstvenu prirodnu pojavu. Tu je priroda kao malo gdje stvorila ljepotu koju čine visoke i zastrašujuće litice u čijem podnožju izbija ogromna rijeka. Takav ambijent privukao je pažnju ljudi još u kameno doba prije sedam-osam hiljada godina, ako ne i ranije. Privredne, strateške i geografske pogodnosti lokaliteta takve su da su se tu ljudi naseljavali hiljadama godina, počev od kamenog doba do današnjeg dana.

Dotični lokalitet do sada nije arheološki istraživan, iako su postojale indicije da je bogat kao i njegova šira okolica. Najpoznatije nalazište u tom prostoru je Zelena pećina koja se nalazi u liticama iznad vrela. U njoj su otkriveni ostaci ljudi iz rane faze mlađeg kamenog doba. Postoji još jedan lokalitet iz tog razdoblja od ranije poznat. Nalazi se u nedalekim Vranjevićima. Tokom naših istraživanja otkriveno je treće takvo nalazište (Vučje Točilo), koje se također nalazi u liticama iznad vrela Bune. To sve govori da je vrelo Bune sa svojim liticama privlačilo ljude u svim epohama.

Ovaj kraj je bogat nalazima i iz metalnog doba. To potvrđuju brojna gradinska naselja kao i tumuli, među kojima su: Gradina Blagaj, Matera (Blagaj-Orah), Bunsko (Blagaj-Vinogradine), Kosorska glavica (Kosor), Gomile (Donje Gnojnice – Rudine), Hum Osoje i Ograđ (Hodbina), Gorica (Buna – Suho Polje), Đulića Ograde (Gubavica), Križ (Dračevica), Povitine (Kokorina – Gradina), Buna, Gradina (Biograci), Kićin (Malo Polje) itd.¹

Tokom naših istraživanja registrirano je još jedno gradinsko naselje. Nalazi se nedaleko od lokaliteta Mali grad smješteno kod brda Orlovača, udaljeno od blagajske tvrđave oko 800 metara u pravcu istoka. U metalno doba ovaj dio Hercegovine, pa tako i okolicu današnjeg Blagaja, naseljavali su ilirski Daorsi kojima je središte bila gradina na Ošanićima kod Stoca. Jedno od njihovih gradinskih naselja nalazilo se i na brdu iznad vrela Bune, na mjestu gdje se danas nalaze ostaci srednjovjekovnog grada Blagaja.

Može se zasigurno tvrditi da je snažni izvor Bune koji izbija ispod visoke litice bio primaran

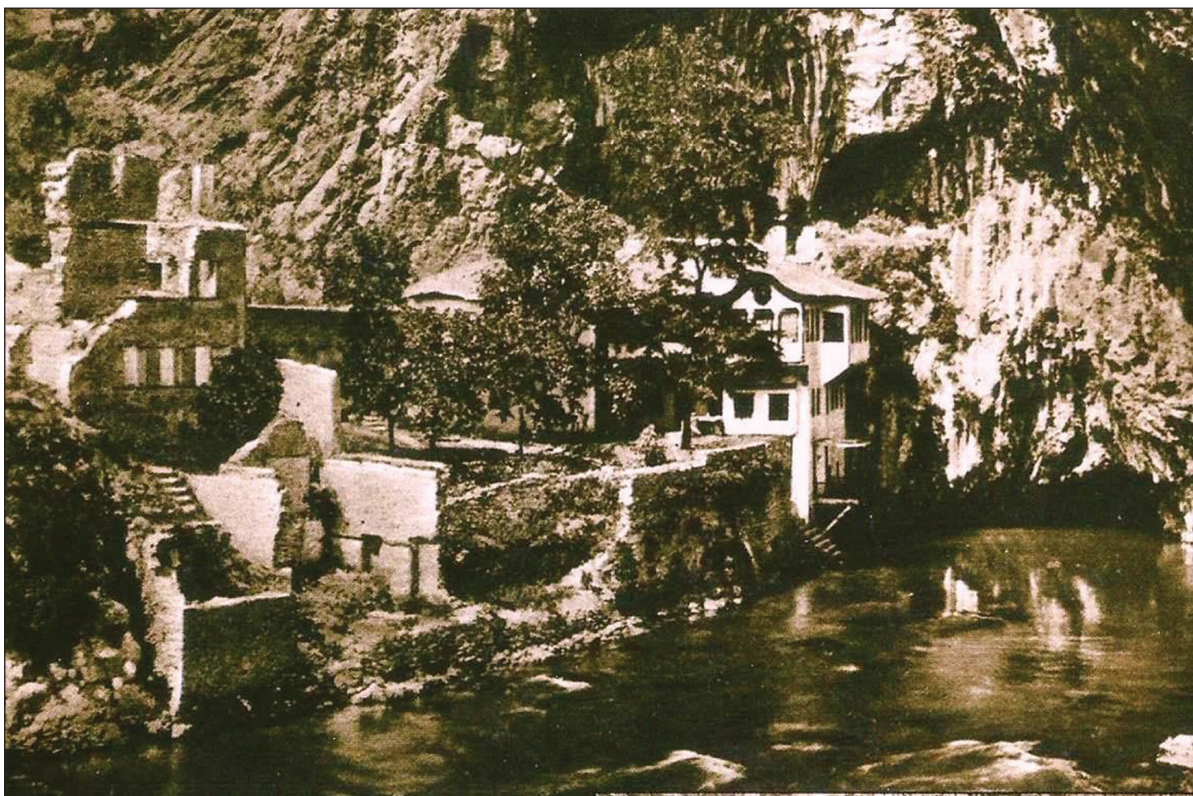
¹ Arheološki leksikon III 1988, 286-287, 290-309.

Sl. 1. Vrelo Bune

Sl. 2. Tvrđava Blagaj

Sl. 3. Ostaci stare tekije

faktor koji je privlačio pažnju ljudi u proteklom epohama. Voda je i u prethistorijsko doba igrala važnu ulogu u duhovnom životu ljudi. Da su i Iliri slijedili ovaj kult potvrđuju odgovarajući arheološki nalazi na drugim stranama. U Privlici kod Bihaća otkriveno je jedinstveno svetište posvećeno bogu vodâ. Uz tamošnje vrelo otkopan je sloj debeo preko 2 m koji je sadržavao obilje kostiju domaćih životinja, uglavnom jaraca. Radi se o ostacima žrtava prinesenih bogu – zaštitniku izvora. Pronađeni su i kameni žrtvenici s natpisima (iz rimskog doba), u kojima se spominju imena osoba koje prinose žrtve. Važnost ovih spomenika je ta što se za rimskog boga vodâ Neptuna (grčki Posejdon) navodi ilirski naziv: *Bind*, ili kako stoji u natpisu: *Bind Neptun*.²

Na području Bosne i Hercegovine pronađeni su spomenici posvećeni i drugim zaštitnicima voda. To su nimfe. Ovo se s razlogom navodi jer je ovdje upravo riječ o prošlosti Blagaja, odnosno o vrelu Bune. Onakvo kakvo jeste nije moglo ostati izvan interesa ljudi koji su već u prethistorijsko doba njegovali kult vode. Svakako su se i neolitski stanovnici Zelene pećine i Vučjeg točila

naselili u liticama upravo zbog vrela koje izvire u podnožju tih litica. Isti slučaj je bio u metalno doba kad su ilirski stanovnici naselili pećinu u litici iznad vrela kao i gradinu Blagaj na vrhu litica. Na istom mjestu su kasnije Rimljani, a nakon njih Bizantinci, imali naselje i tvrđavu, a tako je bilo i u srednjem vijeku.

Gradnja tekije uz vrelo, do čega je došlo nakon turskog osvajanja ovih krajeva, također je bila u uskoj vezi s kultom vode koja i u islamu ima određeno značenje. Zadivljujući ambijent kakav pruža ovo vrelo po svemu je odgovarao predodžbama derviša o vodi kao izvoru života i snazi duhovnog nadahnuća. To je razlog da su ovdje nad samim vrelom podigli tekiju koja je opstala do današnjeg dana i koja je vremenom stekla veliki ugled među vjernicima. Kao takva i danas je mjesto svakodnevnog hodočašća kako vjernika tako i turista. Jednom godišnje, u mjesecu maju, kada se održava dova, okupi se na desetine hiljada ljudi.³ Uz Ajvatovicu kod Prusca, ovo je najpoznatije i najposjećenije dovište u Bosni i Hercegovini, pa i šire. I ta činjenica je bila indikator historičarima i arheolozima da se ovom

² O kultu boga Binda: Imamović 1997, 95-101, 338-344.

³ O tekiji: Mičijević 2004.

Sl. 4. Pogled na teren pred iskopavanje

Sl. 5. Ostaci odžaka

Sl. 6. Lule

lokalitetu posveti posebna pažnja. Bilo je logično pretpostaviti da se radi o okupljanju koje ima mnogo dublje korijene od islama, što se tokom iskopavanja i dokazalo.

Bilo je planirano da se istraži samo uži tekij-ski prostor koji se nalazi neposredno uz vrelo, onaj dio koji je zapremao kompleks nekadašnjih tekij-skih zgrada. Do naših istraživanja tu se na-

lazila samo manja zgrada, koja je služila potrebama derviša, i uz nju turbe. Prostor koji je bio dostupan za istraživanje bio je dosta skučen. S istočne i sjeverne strane nalaze se litice. Između njih i rijeke je sasvim uska površina tako da nizvodno od grotla vrela jedva da ima mjesta za uzani pristupni put. Zbog skučenosti prostora postojeća tekij-ska zgrada djelimično je podignuta na podzidu iznad vode.

Iskopavanje u arealu starog tekij-skog kompleksa

I prije iskopavanja moglo se odrediti gdje se nalazila stara, to jest prvobitna tekij-ska zgrada koja je bila u planu naših istraživanja. Analizirajući postojeću izvornu građu koja se odnosi na nju, došlo se do saznanja da je predstavljala dosta veliki kompleks. Uz poneki pisani podatak o njoj, mogli su se uočiti njeni tragovi i na terenu. Na nekim mjestima još su se primjećivali ostaci zidova. Za njeno potpunije identificiranje od velike koristi bili su fotografski snimci nastali krajem 19. stoljeća. Na njima se lijepo vide urušeni zidovi, na nekim mjestima u visinu do drugog kata. Na osnovi toga moglo se zaključiti da je staro tekij-sko zdanje bilo većih dimenzija složenog sadržaja. Od svega toga do naših dana nije preostalo ništa. Još uvijek postojeća manja zgrada koja služi potrebama derviša i uz nju turbe novijeg su datuma.

Da od starog tekij-skog kompleksa do danas nije preostalo ništa ima puno razloga. Pisana građa govori da je tekij-sko zdanje u svojoj dugoj prošlosti bilo ne jednom rušeno. Urušavale su ga gromade koje su padale na njega s litica. Samo u posljednja dva stoljeća otkad se to prati zabilježeno je sedam takvih slučajeva, tako: 1717, 1851, 1885, 1952, 1974. i 1977. godine.⁴ Posljednji put se to dogodilo 2008. godine tokom naših iskopavanja. O tome svakako treba voditi računa kada se govori o historijatu ove tekije, kao i gradnjama koje su se tu nalazile prije nje. Nakon prve podignute tekije krajem 15. ili početkom 16. stoljeća, kroz razdoblje više od četiri stotine godina, nakon svakog rušenja ili oštećenja poduzimana je obnova što je dovodilo do promjena njenog izgleda, sadržaja i dimenzija.

⁴ Mičijević 2004, 79-80.

Sl. 7. Dio stubišta

Skućeni prostor i na njemu postojeći objekti nisu dozvolili da se istraživanja obave planski. Nije bilo moguće istražiti čak ni svu površinu koju je zapremao stari tekijski kompleks. S kopanjem se započelo na lijevoj strani pristupnog puta u tekiju, na mjestu gdje su se od ranije mjestimično nazirali ostaci zidova. I na fotografijama s kraja 19. stoljeća tu se vide. Površina koja je na tom mjestu stajala na raspolaganju za iskopavanje iznosila je nekih 120 m² (k. č. 3/56).

Kako se radi o padini s kamenom podlogom s koje su kroz dugo razdoblje kiše spirale materijal i preko koje je djelimično vodio suvremeni pristupni put u tekiju, slojevi su bili dosta plitki. Na temelje i pregradne zidove naišlo se malo ispod površine. Otkopane su ukupno četiri prostorije. Debljina vanjskih zidova iznosi 0,70, pregradnih 0,40 m. Od prve prostorije s južne strane sačuvao se tek dio vanjskog zida u dužini jednog metra. Dimenzije sljedeće prostorije u pravcu litice iznose 4,40 x 2,96 m. Uz vanjski (sjeverni) zid naišlo se na ostatke odžaka (ognjišća), tipičnog za osmansko doba. U cijelosti je ostalo sačuvano samo vatrište (dim. 0,83 x 0,73, debljina podloge 0,5 m). Sačuvan je i dio dimnjaka (promjer 0,50 m). Ispod podloge vatrišta nalazi se malo spre-

mište ukrašeno s tri luka orijentalnog izgleda. Vjerojatno je služilo za držanje posuđa ili drva.

Do odžaka s desne strane sačuvao se dio podzida širok 0,80, dug 2 m. Moguće da je služio kao klupa (bankina) ili kao ležaj. Na suprotnoj strani od odžaka nalazio se ulaz, širok 0,85 m, s kamenim pragom širine 0,30 m. Unutar prostorije našao se veći broj kamenih ploča raznih dimenzija debljine 3,5 cm. Nesumnjivo se radi o krovnim pločama na što upućuje njihova gruba obrada. Od predmeta svakodnevne upotrebe nađeno je više ulomaka lula bolje izrade načinjene od pročišćene crvene gline s glaziranom površinom. U jednom slučaju vrat otvora za spremnik duhana ukrašen je nizom žigosanih otisaka romboidnog izgleda.

Do ove prostorije otkopana je još jedna prostorija (dimenzije: 4,40 x 2,76 m). Sastoji se od dva nivoa s visinskom razlikom 0,60 m. Iz donjeg u gornji nivo vode četiri kamene stepenice. Gornji nivo, odnosno platforma (dimenzije: 2,76 x 1,34 m), ima kameno popločanje, a donja kaldrmu načinjenu od sitnih riječnih oblutaka. Riječ je o stubištu od kojeg su se u kamenom podu gornje platforme sačuvala dva plitka udubljenja u razmaku 1,5 m. Služila su za ležišta greda koje

Sl. 8. Oslíkana žbuka

su nosile drveno stepenište kojim se penjalo na gornji kat.

Iza ove prostorije otkopana je još jedna (dim. 5,55 x 4,40 m), s dobro sačuvanim zidovima visine 2,5 m. Pod prostorije je napravljen od sitnih riječnih oblutaka (kaldrama). U podnožju sjevernog, vanjskog zida, čitavom njegovom dužinom nalazi se podzid širok 0,67 i visok 0,50 m. Nije jasno kakva mu je bila namjena, kao ni namjena same prostorije. Moguće da je riječ o hajatu (trijemu) u kome je podzid služio za sjedenje.

Vrijedan nalaz u ovoj prostoriji su brojni ulomci kamenih ploča debljine između 7 i 14 cm, presvučene tankim slojem fine žbuke oslikane višebojnim floralnim i linearnim motivima u kombinaciji žute, plave, crvene, bijele i oker boje. Neki od ulomaka se blago savijaju što upućuje na to da se radi o zidnim okvirima prozora na luk koji su pripadali prostorijama na gornjem katu. U svim otkopanim prostorijama nađena je veća količina kovanih većih i manjih klinova (Tab. 1, 1), konjskih potkova i drugog sitnog materijala, (Tab. 1, 2), halki od vrata (Tab. 1, 3), jedan starinski džepni sahat (Tab. 1, 4) i ulomaka lončića keramičkih peći te ulomaka keramika (Tab. 1, 5, 6). Sav iskopani materijal pripada osmanskom dobu.

Po završetku otkopavanja ove prostorije nastavilo se s kopanjem daljnjeg slobodnog prostora u pravcu litice. Radi se o površini cca 100 m² s debelim slojevima za koju se moglo pretpostaviti

da također sadrži nalaze. Ispod humusa debljine cca 0,60 m ukazale su se velike kamene gromade koje su tu nesumnjivo dospjele obrušavanjem s litica. Nalaz većih komada žbuke ispod njih nalagao je da se prekopa sav taj prostor u nadi da će se naići na ostatke arhitekture. Na taj se način doprlo u dubinu od 6 m, ali su očekivani nalazi izostali.

Potom se nastavilo kopati uz samu liticu još dublje gdje smo otvorili sondu veličine 2 x 3 m. Već na dubini od 0,50 m naišlo se na životinjske kosti, garež (Tab. 2, 1) i ulomke crvenkaste i tamne prethistorijske (željeznodobne) keramike (Tab. 2, 2, 3). Takvi nalazi su slijedili sve do dubine od 2,5 m. Dublje nije bilo moguće kopati jer se potkopalo ispod ogradnog zida i dijela turbetske zgrade koja se tu nalazi pa je prijetila opasnost od obrušavanja. Iz tog razloga nije do kraja pretražen kulturni sloj na tom dijelu terena pa je ostalo neizvjesno do koje dubine ide, uz napomenu da se pruža u pravcu ispod turbetskog objekta i dvorišta iza njega.

Iskopani keramički ulomci pripadaju željeznom dobu. Kako su izmiješani sa životinjskim kostima i gareži, to ovom lokalitetu daje posebnu notu. To, naime, potvrđuje da je ambijent ovog vrela s razlogom ovdje privukao ljude još u prethistorijsko doba, što se svakako dovodi u vezu s kultom vode, o čemu je naprijed bilo riječi. Keramika, kosti životinja i garež navode na pretpo-

stavku da se radi o tragovima prinošenja žrtava bogu vode, odnosno izvora.

Analiza fotografija tekijuskog kompleksa s kraja 19. stoljeća pokazuje da je sadašnji pristupni put kojim se dolazilo u tekiju vodio do ulaza koji se nalazio u sredini zgrade. Dio koji se nalazio s lijeve strane današnjeg puta tek je mali komad njegovog sjevernog krila, dok se ostatak zgrade krije ispod puta i površine koja se pruža do obale rijeke.

Stare fotografije pokazuju i to da je dotični put vremenom mijenjao pravac u radijusu desetak metara. To je navelo na pretpostavku da se ispod njegovog sadašnjeg pravca također nalaze kulturni slojevi. Da bi se to provjerilo, počeli smo kopati u onom njegovom dijelu koji se nalazi dvadesetak metara ispred donedavno postojeće prve kapije (kanata) kroz koja se ulazi u dvorište tekije. Pretpostavke da se ispod nalaze stariji kulturni slojevi pokazale su se opravdanim. Samo u jednoj sondi (dim. 2,5 x 2,5 m) iskopano je nekoliko ulomaka kamenih stupova (Tab. 3, 1) i dijelova kapitela (Tab. 3, 2), što pripada arhitekturi osmanskog doba, to jest staroj tekijskoj zgradi. Na jednom od ulomaka stupa uparan je kraći tekst na arapskom pismu (Tab. 3, 3). Daljnje prekopavanje nije bilo moguće jer se radi o jedinom pristupnom putu kojim se dolazi u tekiju i kojim svakodnevno prolaze brojni njeni posjetioци pa je taj dio terena ostao neistražen.

Kopanje smo nastavili s druge strane pristupnog puta, na uskom prostoru koji se nalazi uz rijeku i gdje se donedavno nalazio sanitarni čvor. Moglo se primijetiti da njegova gradnja djelimično leži na supstrukcijama čija je struktura i sastav žbuke ukazivao na mnogo stariji datum. Moglo se također primijetiti da se taj zid jednim dijelom, u dužini oko 2 m, blago savija prema unutrašnjosti, što je podsjećalo na apsidu. To je bio razlog da pridemo prekopavanju cijelog slobodnog prostora da bi se ustanovilo o čemu se radi.

Nakon što je u cijelosti otkopan taj dio zida, pokazalo se da se zaista radi o apsidi. Nastavili smo s otkopavanjem njegovog zapadnog, uzdužnog dijela. Istočni dio zida (onaj od strane rijeke) mogao se samo djelimično pratiti jer je to onemogućio sanitarni čvor koji je na njemu sagrađen. Da bi se pretražio prostor koji su omeđavali otkriveni zidovi s apsidom trebalo je raskopati kaldrmu pristupnog puta u dužini desetak metara. Trud se isplatio. Na koncu je otkopan objekt

Sl. 9. Ulomci stupova

Sl. 10. Dio zida apside

Sl. 11. Komadi estriha

Sl. 12. *Ulomak ukrasne arhitekture*

čije dimenzije iznose 6,30 x 5,70 m, sa zidovima debelim 0,70 m. I apside je u cijelosti otkopana (dim.: širina 4,5 i dubina 1,70 m). Objekt je orijentiran istok-zapad, kako je nalogala situacija na terenu. Ulaz je bio na sjevernoj strani, širok 1,10 m. Preko sredine objekta naknadno je izgrađen poprečni zid širine 0,80 m, koji je vjerojatno pripadao starom tekijskom kompleksu.

U istočnom dijelu prostorije naišlo se na djelimično sačuvan podni premaz (estrih), postavljen na podlogu načinjenu od sitnih riječnih oblutaka. Sastoji se od kvalitetne krečne mase koja u sebi sadrži sitno drveno iverje. Riječ je o posebnoj vrsti izolacionog estriha u kojem, umjesto istucane opeke, drveno iverje ima dvostruku funkciju: da služi kao vezivo i da pobošlja izolaciju koja se postiže na način što se vremenom iverje reducira ili ga potpuno nestane (istruhne), nakon čega se stvaraju šupljine, odnosno zračni vakum što pobošljava izolaciju.

Apsida i estrih bi upućivali na to da se radi o antičkom zdanju. Moguće da se radi o kasnoantičkoj bazilici. Ono što stvara sumnju da se radi o zdanju iz antičkog doba jeste estrih koji ne sadrži istucanu opeku, dok s druge strane element apside nedvojbeno upućuje na antičko, odnosno na kasnoantičko doba. Da se radi o bazilici, to jest o kulturnom objektu, potkrijepila bi činjenica da bi mu po svemu odgovarao ambijent izvora i visoke litice. Taj ambijent je svojevremeno privukao i dervise, a prije toga vjerojatno i sljedbenike bosanske hereze (bogumile), za koje se zna da su

Sl. 13. *Kamano popločanje jedne od otkopanih prostorija*

im se kulturna mjesta najčešće nalazila uz izvore, u pećinama i sličnom ambijentu.⁵

Po završetku otkopavanja objekta s apsidom, nastavilo se kopati na prostoru koji se odatle pruža u pravcu tekije. Prekopana je sva slobodna površina u dužini 8 m. Objekat sanitarnog čvora koji je u novije vrijeme izgrađen na ovom mjestu znatno je uništio starije tragove gradnje. Otkopane su dvije prostorije koje su pripadale starom tekijskom kompleksu. Dimenzije prve su 4,80 x 3, druge 4,80 x 4,20 m. Zidovi, koji su bili zatrpani, sačuvani su do visine 2 m. U prvoj prostoriji pod je imao kameno popločanje. Nivo između prostorija iznosi 1 m. Po sredini druge prostorije naknadno je izgrađen pregradni zid, zapravo suhozid, debljine 0,40 m. Ulaz se nalazio na istočnoj strani prema rijeci. U sjevernom zidu otkriven je zazidan prozor manjih dimenzija.

U obje prostorije našlo se više ulomaka keramičkih peći (lončića), zatim željeznih klinova raznih dimenzija, nekoliko sjeciva od nožića, konjskih potkova i obrađenih kamenih ploča. Iskopan je i jedan reljefni ulomak ukrasne arhitekture s uparanom bordurom koja uokviruje kvadratnu površinu (dim. 0,8 x 0,14 m)

S otkopavanjem ovih prostorija bilo je završeno iskopavanje tekijskog prostora u onom opsegu i dinamici kako je bilo predviđeno, odnosno koliko je dozvoljavala situacija na terenu. Ustvari, istražen je tek dio areala koji je pripadao staroj tekiji. Veći dio terena ostao je nedostupan. Postojeća tekijaska zgrada, turbe, dvorište ispred tekije, kaldrmisani pristupni put te sanitarni čvor

⁵ Rački 1870, 191-192; Hadžijahić 1977, 42, 84; Jalimam 1998.

predstavljali su prepreke zbog kojih se teren nije mogao u cijelosti prekopati.

Pretpostavka da i dvorište koje se nalazi ispred stare tekijske zgrade i turbeta sadrži građevinske ostatke iz proteklih epoha dokazali su nedavni slučajni nalazi do kojih je dolazilo u nekoliko navrata kada je nabujala Buna odranjala potporni zid dvorišta. Tom prilikom su se ukazali stariji zidovi za koje je neizvjesno kojoj epohi pripadaju. Također je bilo neophodno iskopati sondu ispod temelja turbeta, kao i u podrumu postojeće stare tekijske zgrade gdje su se mogli očekivati najstariji ostaci gradnji na ovom lokalitetu. U svakom slučaju ovaj izuzetno značajan lokalitet nije istražen u onoj mjeri koliko zavređuje i koliko je bilo potrebno. Svaka daljnja istraživanja su onemogućena izgradnjom novog tekijskog kompleksa s čime se započelo odmah po završetku naših iskopavanja. Nova izgradnja je prekrila ne samo istraženi prostor nekadašnje tekije nego mnogo širi areal kojom prilikom su uništeni njeni preostali ostaci i tragovi, a ispod njih ostaci još starijih gradnji o kojima je naprijed bilo riječi.

Iskopavanje u pećini litice iznad vrela

Istraživanje tekijskog lokaliteta iskoristili smo da usput pretražimo bližu okolicu vrela Bune. Pažnju smo prvo usmjerili na litice koje se uzdižu iznad vrela u kojima se nalazi nekoliko većih i manjih pećinskih udubljenja. Za neka od njih moglo se pretpostaviti da su mogla služiti kao staništa ljudima kamenog doba. Na tu pretpostavku navela je činjenica da su u jednoj od takvih pećina u ovim liticama, onoj koja se nalazi nekoliko stotina metara istočno od vrela, sredinom prošlog stoljeća pronađeni tragovi života ljudi upravo iz tog doba.

Našu pažnju je privuklo udubljenje koje se nalazi neposredno iznad vrela, na visini od oko 70-80 m. Pažnju je privuklo iz razloga što se odozdo, sa zemlje, može vidjeti na njegovom ulazu visoki kameni stup koničnog završetka. Postavilo se pitanje da li je riječ o prirodnoj ili vještačkoj tvorevini. Oblikom i veličinom po svemu podsjeća na žrtvenike kakvi se susreću antičko, ali i u predantičko doba. Jedan od najpoznatijih takvog izgleda je onaj iz delfijskog svetišta u Grčkoj koji se nalazio u hramu boga Apolona, poznat pod nazivom „Pupak svijeta“.

Sl. 14. Penjanje ekipe uz liticu

S obzirom na to da se pećina nalazi visoko u litici do koje je moguće doprijeti isključivo vranjem pomoću konopaca, zatražili smo pomoć alpinističke ekipe. Pomogli su nam članovi Interventne spasilačke službe u Mostaru koju je predvodio Esad Humo. Na improviziranu platformu postavljenu na krov tekijske zgrade, uz liticu su prislonjene vatrogasne ljestve duge cca 15 metara, a iznad njih, na preostaloj razdaljini do ulaza u pećinu, zabili su klinove koji su poslužili da se može dalje penjati do pećine. Nakon što nam je objašnjeno i pokazano kako se uz pomoć konopaca penje, uspjeli smo se popeti u pećinu i započeti s istraživanjima. Napor i izlaganje opasnosti penjući se svaki dan na ovakav način isplatio se.

Površina pećine iznosi cca 40 m², a dimenzije su joj 11,5 x 4,80 m. Već na prvi pogled moglo se zaključiti da su je u prošlosti ljudi posjećivali i da im je čak služila kao stanište. Na rubu otvora mjestimično su se sačuvali ostaci suhozida do visine 0,50 m. Vjerovatno je podignut u svrhu izravnjanja unutarnje površine i da smanji otvor pećine. U istočnom kutu nalazi se manji odvojak (pripečak) veličine 2,90 x 1,70 m. Tu smo zakopali prvu sondu. Na dubini od 0,30 m naišlo se na ulomke prehistorijske keramike, slične onoj kakvu smo iskopali u sondi u podnožju litice.

Sl. 15. Ulomci keramike iz grobne jame u pećini

Na dubini od 1 m slijedio je novi nalaz. Naišlo se na nekoliko komada obrađene daske debljine 5 cm i jednu letvu debljine 0,20, dužine 1,46 m (Tab. 4, 1). Uz njih se našlo ljudskih kostiju (Tab. 4, 2), nekoliko ulomaka metalnog lima (od željeza) debljine 2-3 mm (Tab. 4, 3), zatim jedan željezni tanki klin dužine 6 cm i nekoliko ulomaka staklenih čaša (Tab. 4, 4). Posebnu pažnju su skrenuli brojni komadići neke smjese, zapravo minerala, žute boje (Tab. 4, 5) i ulomaka keramike (Tab. 4, 6). Ulomci keramike, dijelovi ljudskog skeleta, ostaci daski i komadići minerala upućuju na to da se nesumnjivo radi o grobnici za koju je namjerno odabran izdvojeni uski prostor pećine.

S obzirom na to da su u istoj sondi nađeni predmeti iz raznih epoha, jasno je da su slojevi ispreturani. Ulomci keramike i komadići žućkastog minerala pripadaju prethistorijskom dobu, dok ulomci čaša i daske s komadima metalnog lima pripadaju srednjem vijeku. Iz tog vremena su i ulomci staklenih čaša. Jedna je načinjena od bijelog, druga od plavog stakla. Ona od bijelog ima ukrase s bradavičastim aplikacijama. Isti tip čaša poznat je s više srednjovjekovnih lokaliteta u Bosni i Hercegovini.⁶ Srednjem vijeku pripadaju i nalazi željeznih četverobridnih vrhova strijela tipa veretoni, kakvi se često nalaze na srednjovjekovnim lokalitetima u Bosni i Hercegovini.⁷ U pećinu su vjerojatno dospjeli gađanjem ptica (orlova i sl.), na što upućuju iskrivljeni vrhovi nekih od njih, što su nastali udarom u stijenu.

Analiza pronađenih komada minerala pokazala je da se radi o sumporu. Taj se mineral upotrebljavao i u prethistorijsko i antičko doba u

Sl. 16. Vrhovi strijela pronađeni u pećini

kulturnim obredima. Spominje ga i Biblija. U brončano i željezno doba prakticiran je običaj da se njime prekriva tijelo pokojnika, pa bi i ovdje bio takav slučaj, kao što se u razdoblju gornjeg paleolita grob pokojnika posipao okerom.⁸

Nalazi koji pripadaju razdoblju srednjeg vijeka ukazuju na to da je ovaj kutak pećine korišten i u srednjem vijeku, odnosno da je također bio odabran za grobnicu, vjerovatno zato što se radi o izdvojenom dijelu pećine. Tom prilikom ispreturani su slojevi pa je došlo do miješanja materijala. To pokazuje da je pećina posjećivana i korištena kroz dugo vremensko razdoblje. Razlog je svakako bio njen položaj i ambijent u kojem se nalazi.

Druga sonda je otvorena u sredini pećine. Površinski sivkasti i pepeljasti sloj upućivao je na to da se radi o vatrištu, što se kopanjem i dokazalo. Da je dugo bilo u upotrebi pokazuje debljina sloja pepela koja iznosi 0,80 m. Raspoznaju se dva sloja. U gornjem, mlađem, naišlo se na obilje keramičkih ulomaka tamne boje tankih stijenki. Pripadaju koničnim plitkim i dubljim zdjelama i šoljicama od kojih neke imaju male šuplje ručke. Ulomci tanjih stijenki pripadaju manjim bikoničnim zdjelama crno poliranih tankih stijenki. Riječ je o željeznodobnoj keramici. Uz njih je nađeno više životinjskih kostiju.

Donji, stariji sloj, sadrži brončanodobnu keramiku. Ulomci pripadaju širokom repertoaru raznih oblika i veličina, mahom debelih stijenki s plastičnim i nareckanim ukrasima. Pored zdjela s punom ručkom ima i onih koje na ramenu imaju zadebljano proširenje koje je imalo funkciju ručki. Pojedini ulomci su pripadali posudama većih

⁶ Anđelić 1966, 442; Anđelić 1973, 131, 193.

⁷ Anđelić 1973, 133, 197; Sijarić 2014, 290 i d.

⁸ Benac 2012, 69.

Sl. 17. Stup na ulazu pećine

dimenzija – loncima i zdjelama koje su služile za kuhanje i čuvanje veće količine hrane.

Vrijedan nalaz u ovoj pećini je spomenuti kameni stup, visok 2,30 i promjera 0,90 m. Kako je naprijed rečeno, nalazi se na samom rubu otvora pećine i uočljiv je sa zemlje. Ustvari, radi se o prirodnoj tvorevini, odnosno stalagmitu, nastalom od kapavica koje su kroz dugo vremensko razdoblje padale sa stropa pećine. Vremenom se taloženje povećavalo pa je nastao stup navedene visine i debljine, sferičnog završetka. Kao takav skrenuo je pažnju ljudi već u prethistorijsko doba. Vjerojatno je i to bio razlog da je pećina posjećivana i da su u njoj boravili ljudi već u prethistorijsko doba koji su iza sebe ostavili evidentne dokaze.

Nije slučajnost da je ova prirodna tvorevina skrenula pažnju davnasnjih ljudi. Stup svojim izgledom, naime, podsjeća na falos, to jest muški spolni organ. Kako u prethistorijsko tako i u antičko doba, falos je predstavljao simbol plodnosti pa se izrađivao na razne načine, bilo da se nosi kao amulet, u vidu kultne posude, kao oltar i sl.⁹ Da je i u ovom slučaju imao takvo značenje i da je kao takav bio predmet magijskih obreda potvrđuju uklesane stepenice u njegovom pod-

Sl. 18. Prethistorijski crtež sakupljača meda u litici Cuevas de la Araña, Španija (prema Neustupni 1960)

nožju kojima se uspinjalo do njega. Moguće da se obred sastojao i od prinošenja krvnih žrtava jer su u sondi ispred stupa iskopane brojne životinjske kosti.

Kult plodnosti sa simbolom muškog uda bio je široko rasprostranjen u prethistorijsko doba o čemu svjedoče brojni nalazi. Poznati bliži lokaliteti s takvim nalazima su Smilčić, Bribir i Danilo u Dalmaciji gdje su pronađene keramičke izradvine u obliku falosa.¹⁰

S obzirom na to da se pećina nalazi visoko u okomitoj litici, postavlja se pitanje kako su ljudi dolazili do nje. Naprijed je spomenuto da se naša istraživačka ekipa u nju uspinjala na alpinistički način, uz pomoć konopaca. Nalazi na koje smo naišli govore da je posjećivana od prethistorijskog doba do u srednji vijek. Ljudi su u njoj boravili, ložili vatru, spremali hranu, donosili meso divljači i obavljali magijske obrede. U njoj su također sahranjivali svoje pokojnike. Keramičko posuđe, drveni lijes, meso divljači, metalni predmeti i kamenje upotrijebljeno za podizanje suhozida doneseni su u pećinu pa se postavlja pitanje na koji je način to obavljano. Po našem mišljenju, to je bilo moguće tako da je u litici

⁹ Gruppe 1906, 853-854.

¹⁰ Korošec 1958, 140; Benac 1964, 120 i d.; Batović 1968; 1979, 548 i d.

postojala izbočina preko koje je vodila stazica, a koja se u jednom od potresa vjerovatno obrušila, od kad je pećina postala nepristupačna. U vodi, ispod pećine, uz samo grotlo iz kojeg izbija vrelo, vide se velike gromade koje su se nekoć obrušile s litice. U jednom od obrušavanja vjerovatno je nestalo i pristupne stazice kojom su ljudi dolazili do pećine.

Treba, međutim, uzeti u obzir i činjenicu da su ljudi kamenog doba koji su živjeli u pećinama bili spretni i vični veranju po nepristupačnim terenima. Na to upućuje i jedan prethistorijski crtež na lokalitetu u blizini Valencije u Španiji. Na njemu je prikazana muška osoba s posudom u ruci kako visi o užetu na litici i vadi med iz pukotine.¹¹

Probno iskopavanje u pećini Vučje točilo u litici iznad vrela

Tokom rada na ovom lokalitetu skrenuta nam je pažnja od mještana na još jednu pećinu koja se nalazi u ovim liticama. Nalazi se sjeverozapadno od vrela, a zovu je Vučje točilo. Rečeno nam je i to da se u njoj nailazi na ulomke keramike što je bio razlog da je posjetimo. I u nju je otežan pristup, ali ne u onoj mjeri kakav je bio slučaj s prethodnom pećinom. Ispred samog ulaza nalazi se velika stijena preko koje se treba verati da bi se u nju ušlo.

Unutrašnjost je dosta prostrana, ljevkastog je izgleda s dosta širokim otvorom. Duga je 10, široka u prosjeku 6 m. Teren se postepeno spušta prema ulazu. Zatečena situacija pokazuje da su je današnji posjetioc i znatno devastirali. Na više mjesta je prekopavano, a uokolo su razbacani komadići keramičkih ulomaka. Pojedine rupe su duboke preko jednog metra u čijim stijenama se naziru ulomci keramike.

Probnu sondu otvorili smo pri samom ulazu gdje smo pretpostavili da se nalaze najdeblji slojevi. Bilo je ugodno iznenađenje kad su se uz metalodobne ulomke pojavili i ulomci tipične ranoneolitske keramike s impresso ukrasima: otisci nokta, žigosanje, štipanje s dva prsta, bockanje i sl. Na iskopanim ulomcima moguće je razlikovati više varijanti dekoriranja: široki raspored utisnutih plitkih ureza u prosjeku dugih oko 3 cm.

Sl. 19. Keramika iz pećine Vučje točilo

U drugom slučaju površina je prekrivena gustim otiscima nokta. To su standardni ornamenti ranoneolitske keramike specifični za područje Mediterana. Debljina stijenki pojedinih ulomaka kreće se 8 mm – 1,5 cm. Nađeno je više ulomaka životinjskih kostiju.

Ovo je drugi po redu ranoneolitski lokalitet otkriven u blizini vrela Bune. Od ranije poznata Zelena pećina također se nalazi u liticama, oko 300 m istočno od ove. Otkrivena je sredinom prošlog stoljeća. Dok je Zelena pećina po Alojzu Bencu, koji ju je istraživao, služila kao povremeno boravište, za Vučje točilo se može reći da je bilo nastanjeno kroz dugo vremensko razdoblje. O tome govore debeli slojevi koji sadrže obilje ulomaka keramike koji pripadaju razdoblju od ranog neolita do željeznog doba. Ovim otkrićem je bosanskohercegovačka arheologija dobila još jedan značajan ranoneolitski lokalitet koji pripada hercegovačkoj zoni neolita.

Kako je Vučje točilo u neposrednoj blizini Zelene pećine koja je arheološki istražena, ono što je za nju rečeno vrijedilo bi i za ovu pećinu, a to je da su njeni stanovnici pripadali mediteranskoj rasi, njihovoj kulturi i navikama. Održavali su trgovačke veze s bližim i daljim zajednicama mediteranskog kruga. Na to upućuju i motivi ukrasa na keramici, posebno oni s otiscima morske školjke (*Spondilus cardium*), što pripada maniru neolitičara te geografske zone. Zelena pećina je značajna i iz razloga što je predstavljala važnu stanicu u komunikaciji mediteranskih i kontinentalnih neolitičara.¹²

U tom pogledu dolina rijeke Neretve odigrala je historijsku ulogu jer su se tim pravcem odvi-

¹¹ Neustupni 1960, 44.

¹² Benac 1957, 61-92.

Sl. 20. Suhozid na gradini ispod brda Orlovača

jale sve migracije i trgovinske razmjene između dva glavna evropska kulturna bazena: Mediterana i Podunavlja, odnosno Srednje Evrope.¹³ U tome su svakako učestvovali i stanovnici pećine Vučje točilo.

Zelena pećina je značajna iz još jednog razloga. Istraživanja su otkrila da su njeni stanovnici slijedili obred prinošenja ljudskih žrtava. Uz ognjište su pronađene dječije kosti na kojima su jasno vidljivi tragovi oglođenosti. Pripadale su djeci do pete godina starosti. Riječ je o obredu koji se primjenjivao raznim povodima: da se odobrovolje zli duhovi, da se zaustavi pomor članova zajednice koju je kosila zaraza, u okolnostima gladi, vanjske opasnosti za zajednicu, za uspješan početak života u novom staništu i sl. Slični nalazi su potvrđeni na još jednom bosanskohercegovačkom nalazištu, onom u Obriima kod Čatića blizu Kaknja.¹⁴ Možda će buduća iskopavanja pećine Vučje točilo također dati dokaze tog obreda.

¹³ Benac 1980, 15 i d.; Basler 1980, 14 i d.; Imamović, 2010, 55-65.

¹⁴ Benac 1973, 23 i d.

Rekognosciranje uže okolice vrela Bune

Po završetku radova u pećini Vučje točilo obavili smo rekognosciranje uže okolice vrela Bune kojom prilikom je otkriven još jedan vrijedan lokalitet. Riječ je o gradini koja se nalazi oko 900 metara sjeveroistočno od srednjovjekovne tvrđave Blagaj koja se uzdiže na brdu iznad vrela Bune. Gradina se nalazi u blizini tzv. Male gradine (Mali grad). Lokacija je izuzetno pogodna za gradinsko naselje. Struktura sačuvanih ostataka zida podsjeća na megalitsku gradnju. Na blagoj padini kose zid je većim dijelom nadzidan na prirodnu geološku tvorevinu koja ima izgled zida, prosječno visok 2-3 m. Na njega su naslagani ogromni pritesani blokovi čime se dobio visoki bedem. Gradinsko naselje se nalazilo na vrhu brežuljka koje je na taj način bilo dobro zaštićeno.

U neposrednoj blizini ove gradine nalazi se naprijed spomenuta Mala gradina (Mali grad). Riječ je o ostacima kasnoantičke utvrde, zapravo kuli (*specula*), uz koju se vide ostaci zida još nekih zgrada. Da se radi o antičkoj, to jest ka-

Sl. 21. Ostaci kasnoantičke utvrde na Maloj gradini (Mali grad)

snoantičkoj gradnji, govori obilje ulomaka rimskog krovnog crijepa, a prije svega struktura zida izvedena tehnikom riblje kosti (*opus spicatum*).¹⁵

Ispod ovog utvrđenja prolazila je važna komunikacija koja je u prethistorijsko kao i u antičko doba povezivala dolinu Neretve s područjem današnjeg Nevesinja, odnosno s istočnom Hercegovinom i Drinom. S obzirom na njenu važnost, ovdje su Iliri podigli čak dva utvrđenja: jedno na mjestu srednjovjekovne tvrđave Blagaj, a drugo oko 900 metara dalje, ispod brda Orlovača, o kojem je naprijed bilo riječi.¹⁶

¹⁵ Basler 1972, 50.

¹⁶ O tvrđavi Blagaj: Basler 1972, 47 i d.; Ratković 1998, 8 i d.; Imamović 2005, 9-17.

Tokom rekognosciranja posjetili smo i lokalitet Vrač. Nalazi se u Bišću, udaljen od Blagaja oko 1 km u pravcu Mostara. Pod Bišćem se podrazumijeva prostrano polje koje je arheolozi- ma dobro poznato po bogatim nalazima kako iz antičkog doba tako i iz srednjeg vijeka. Na tom lokalitetu je ispred Zemaljskog muzeja svojevremeno kopao Marko Vego tragajući za ostacima srednjovjekovne crkve Kuzme i Damjana poznate iz arhivske građe. Iz te građe se zna da se tu nalazio i ljetni dvor bosanskih vladara u kojem je izdato nekoliko povelja. Uz dvor se nalazilo i manje naselje. Iskopavanja su pokazala da je dvor bio sagrađen na ostacima rimske vile od koje su

Sl. 22. Iskopavanje tekijskog kompleksa

se u znatnoj mjeri sačuvali temelji, ulomci krov-nog crijepa i ostaci mozaika.¹⁷

Tokom naših iskopavanja na vrelu Bune obaviješteni smo da je na dotičnom lokalitetu došlo do nekih nalaza na koje je naišao bager prilikom kopanja temelja za kuću. Ustanovilo se da se radi o srednjovjekovnoj nekropoli s brojnim pločama i temeljima kuća. Neki od grobova već su bili devastirani pa nam je preostalo samo da prikupimo nekoliko reljefnih ukrasa i brojne ulomke rimskog crijepa. I ovo je potvrdilo da je riječ o bogatom lokalitetu sa sadržajem iz više epoha koji svakako zaslužuje da se temeljitije istraži.

Summary

Results of the excavations at the *tekki* (*tekija*) site on the Spring of Buna River in Blagaj near Mostar

Excavations of the remains of the old *tekki* (*tekija*) at the spring of Buna river in Blagaj near Mostar resulted with discoveries which are much older than the first building of *tekki* that have been erected after the Ottomans conquered this area. Our excavation ensured the complete reconstruction to its original shape. Old photographs showing the ruins of old *tekki* from the second half of the 19th century were also used for the proper reconstruction. Excavations have been made on the both sides of the approaching road, close to the existing *tekki* and tomb (*turbe*). Four rooms have been excavated and a lot of attributed material from ottoman period was discovered (fragments of the painted mortar, clay pipes, fragments of pottery, pegs, horse shoes, knife blades, etc.).

Excavations also brought out many and very valuable discoveries about this site. Under the founda-

¹⁷ Vego 1958, 336-337; Više o nalazima u Bišću: Anđelić 1981, 41 i d.

tions of the old *tekki* building older foundations of the small building with apse were discovered. Remains of the floor pavement were also found which points to the antique construction. This could be a late antique basilica. Its existence at this site would have a full justification. This unique ambient with the rich water spring under the high cliffs as an ideal place for the cult rituals presumably attracted the people in all historical epochs.

Few meters from the river spring fragments of prehistoric pottery with charcoal and animal bones were discovered which indicates that people lived here in the prehistory and performed the rituals probably connected to the cult of water. The existing ambient was probably the reason why the members of Islamic dervish order built their *tekki* at the same spot.

This research campaign was also an opportunity for the survey of one of the caves in the cliffs above the hatch with the spring. Even though that is only possible to climb up to the cave with the alpinist equipment we managed to make the detailed survey. The findings revealed that people visited this cave during the long period from the Bronze and Iron Age until the Middle Ages.

A fireplace with many Bronze Age and Iron Age pottery fragments and numerous remains of the animal bones was excavated in the central part of the cave. A grave construction was found at one corner of the cave and it was determined that was used for the burial in prehistoric period, as well as in the middle Ages. Pieces of yellowish mineral are the valuable discovery in this area. It is recognized as sulphur which was used for the covering the prehistoric burial. Pieces of the faced wood (plank) and iron plates were found in the same trench. These planks are presumably related to the coffin from Middle Ages. Fragments of the beaker made of blue and white glass decorated with papillary applications are indicators for such dating. Similar beakers are well known from many medieval tombs from Bosnia and Herzegovina.

Significant finding in this cave is the stone pillar. This is a cylindrical shape stalagmite with a spherical ending which reminds on phallus. It is 2.30 m tall with 70 cm in diameter. Several steps engraved in the bottom of the monument confirm its usage as a altar for the magical rituals of the prehistoric people. They were probably climbing up to reach it. Cult of phallus is confirmed by the ceramic findings in several sites in neighbouring Dalmatia (Danilo, Smilčić, Bribir). However the stone pillar from this cave, used as a phallus in the cult rituals represents the unique discovery in the wider area.

Excavations of the *tekki* were used to make the survey of another cave. It is also placed among the cliffs above the spring. Local people call it Vuče točilo (Wolfs pour). Prehistoric pottery dated in the period

of early Neolithic until the Iron Age was discovered in the trench opened at the entrance of the cave. By these excavations archaeology of Bosnia and Herzegovina obtained another valuable site which complete researches are planned for the future.

Literatura

- Anđelić, P.* 1966, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966.
- Anđelić, P.* 1973, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, Sarajevo 1973.
- Anđelić, P.* 1981, Bišće i Blagaj, politički centar humske zemlje u srednjem vijeku, Hercegovina, 1, Mostar 1981.
- Arheološki leksikon III, Sarajevo 1988.
- Batović, Š.* 1968, Problem kulta phallosa u danilskoj kulturi, Diadora 4, Zadar 1968.
- Batović, Š.* 1979, Srednje neolitičko doba ili Danilska kulturna skupina, u: Praistorija jugoslavenskih zemalja, I, Sarajevo 1979.
- Basler, Đ.* 1972, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972.
- Basler, Đ.* 1980, Paleolitski čovjek u porječju Neretve, Zbornik radova Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, Split 1980.
- Benac, A.* 1957, Zelena pećina, Istorijat istraživanja i terenski podaci, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. sv. XII, Sarajevo 1957.
- Benac, A.* 1964, Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu, Sarajevo 1964.
- Benac, A.* 1973, Obre I – Neolitsko naselje starčevačke-impresso i kakanjske kulture na Raskršću, Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. sv. XXVII-XVIII, Sarajevo 1973.
- Benac, A.* 1980, Širenje neolitskih i eneolitskih kultura dolinom Neretve, Zbornik radova Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, Split 1980.
- Benac, A.* 2012, Religijske predstave prastanovnika južnoslavenskih zemalja, Sarajevo 2012.
- Gruppe, O.* 1906, Griechische Mythologie und Religionsgeschichte, u: Müller, I., Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft V, 2, 1906.
- Hadžijahić, M.* 1977, Islam i muslimani, Sarajevo 1977.
- Imamović, E.* 1977, Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977.
- Imamović, E.* 2005, Arheološka slika Blagaja, stolnog mjesta hercega Stjepana Vukčića Kosače, Mostar 2005.
- Imamović, E.* 2010, Arheološka topografija Donje Neretve prehistorijskog i antičkog doba, Radovi

- Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knj. XIV/1, Sarajevo 2010.
- Jalimam, S.* 1998, Lastavica od bogomilskog zborišta do muslimanskog dovišta, Zenica 1998.
- Korošec, J.* 1958, Neolitska naseobina u Danilu Bitinju, Zagreb 1958.
- Mičijević, S.* 2004, Blagaj, Mostar 2004.
- Rački, F.* 1870, Bogomili i patareni, Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. X, Zagreb 1870.
- Neustupni, J.* 1960, Praistorija čovječanstva, Sarajevo 1960.
- Ratković, A.* 1998, Blagajska tvrđava u svjetlu najnovijih istraživanja, Hercegovina, 10, Mostar 1998.
- Sijarić, M.* 2014, Hladno oružje u Bosni i Hercegovini u arheologiji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, Sarajevo 2014.
- Vego, M.* 1958, Iskopavanje u Vračima i Blagaju kod Mostara, Starinar, VII-VIII, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 1958.

Tab. 1.

1

2

3

Tab. 2.

1

2

3

Tab. 3.

1

2

3

4

5

6

Tab. 4.

Kako su Jevreji-Sefardi donijeli u Bosnu proizvodnju sira Kačkavalja

Eli Tauber
Sarajevo

„Kashkaval“ je dio evropske baštine zajedno s drugim poznatim mliječnim proizvodima. Nastao je u Bugarskoj,¹ u kombinaciji s dugom tradicijom sira, kao dio evropske ishrane.²

Nakon španske rekonkviste, inkvizicije i protjeravanja Jevreja iz Španije i Portugala (1492, tj. 1496), mnogi su Jevreji – Sefardi – našli utočište u Dalmaciji. Iz Dalmacije, tj. uglavnom iz Dubrovnika su se karavanima prebacivali za Tesaloniki (Solun). Sigurno je, međutim, da su se Jevreji već nastanili u Bosni, kako to ranije rekoše, u doba vladavine Hadim Ali-bega (1541. = 5311. po jevrejskom kalendaru).³

Međutim, Jevreji su bili malobrojni u ovim mjestima, a neki su imali i porodice u Solunu, gdje su se i vraćali uoči velikih vjerskih praznika, ostavljajući svojim namještenicima da se brinu o njihovim interesima. Smatra se da se nisu trajno nastanili u Bosni prije godine 1548, a to je doba vezira Gazi Hasan-paše porijeklom iz Hercegovine, koji je zabranio Jevrejima da nastave svoju tr-

govinu, naglašavajući im da, ako žele da nastave poslove u ovoj zemlji, moraju da se tu nastane sa svojim porodicama te prihvate zakone i običaje ove zemlje.⁴ I tako su se Jevreji počeli u većem broju dolaziti u Bosnu. Uskoro, 1581. godine, izgradiše i prvu sinagogu i za stalno se nastaniše u Sarajevu.

Sultan Bajazit II otvorio je vrata Osmanskog carstva Jevrejima, pozvavši ih da dostojanstveno žive u njegovom carstvu. Njegova pozdravna riječ: „Ferdinand je osiromašio svoju, a obogatio moju državu i carstvo.“ ih je u tolikoj mjeri zadovoljila te su prešli olako preko svojih duševnih potreba i prohtjeva. Zavolješe ove tolerantne zemlje i snađoše se brzo među tim narodom.⁵

Nakon što je Papa Pavao IV protjerao 1556. godine Jevreje iz Ankone, velik ih se broj sklonio u Dubrovnik. Iako je veći dio njih nastavio put prema Istanbulu, Edirneu i Tesalonikiju, jedan dio se zadržao i kao trgovci su, vjerovatno, boravili u Sarajevu. Iz Salonike Jevreji su nastavili da se naseljavaju u Bugarskoj.

Španski Jevreji su naselili Bugarsku poslije 1494. godine, naseljavajući gradove u kojima su već živjeli Jevreji. Oni su došli u Bugarsku iz Saloniki preko Makedonije, iz Italije, preko Dubrovnika i Bosne. Jevreji su trgovali s Turskom, Valhom, Moldavijom, Dubrovnikom i Venecijom. Jevrejski trgovci su uživali velike privilegije.⁶ Španski Jevreji su takođe donijeli žuti sir zvan

¹ Zirojević 2013, 167-168: „Godine 1467. pominje se u starom Dubrovniku, a jedno stoleće kasnije u bugarskom gradu Vidinu, gde su ga proizvodili Jevreji Sefardi ... Iz jednog spora među Jevrejima u Vidinu (1558) saznajemo da su ga oni tu pravili od masla dvadeset stada ovaca koristeći, pri tom, svoje specijalne kalupe ... Povlasticu da proizvode kačkavalj imali su, početkom narednog veka, i Jevreji u Sofiji i Solunu ... proizvodnju ovog sira on (Sima Trojanović) vezuje za Cincare, koji su, kaže, došli u Srbiju u pretposljednoj deceniji 19. veka, a zanat kačkavalždžija izučili kod Jevreja. Tačnije, jedan njihov sunarodnik – Nikola Jorgo – učio ga je, kod Jevrejina Hajna (Haima o. a.) iz Samokova, tri godine.“

² National Association of Milk Processors, www.european-dairy.com/en/the-program.

³ Greška u tekstu, godina 956. po Hidžri odgovara godini 1551. gregorijanskog kalendara, kada je Hadim Ali-paša bio po drugi put bosanskim sandžakbegom.

⁴ Moše (Rafaela) Atijas ili Moše Rafajlović alias Zekki efen-di, *Istoria de los Žudios de Bosna*, Sarajevo, La Alborada, br. 16, od 3. maja 1901, 69-70; Nežirović 2000, 245-260.

⁵ Kajon 1927, 23.

⁶ Encyclopedia Judaica.

„cache yallo“, koji je vremenom postao veoma popularan u Bugarskoj, kao kashkaval.⁷

Prema podacima koje je objavila Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture, izvjesno je da se među bugarskim prezimenima pojavljuju i ona na koja nalazimo u Bosni za vrijeme osmanskog perioda. To nas povezuje s činjenicom da prema zapisima u siđžilima porodice Papo, Maestro i Levi, koje su se bavile proizvodnjom kačkavalja u Sarajevu, svoje porijeklo vode iz Bugarske i Albanije, odakle su došli, vjerovatno, već u 16. stoljeću.

Iz drugih krajeva osmanskog carstva Jevreji su se počeli kretati dublje prema Srbiji i Bosni. Prvo su došli iz Tesalonikija, zatim Jedrena i Valone. Neke porodice došle su iz Bugarske: Samokovlija iz Samokova, Kapon iz Ruščuka, Elazar iz Čustendila, zatim porodice Papo, Maestro, Levi...

Nema sumnje da je masovni dolazak Jevreja Sefarda u Bosnu bio omogućen zahvaljujući tolerantnosti osmanskog carstva prema pripadnicima drugih konfesija. 1532. godine Gazi Husrevbeg izdaje Emer-namu⁸ o slobodi vjeroispovjesti žitelja Sarajeva koja dokazuje otvorenost Osmanskog carstva prema nemuslimanima pa i prema Jevrejima.

Balkansko jevrejstvo postoji i dalje kao psihičko-historijska zajednica sa svojim specifičnim osobinama, i ono se kao takvo može jedino posmatrati s kulturno-historijskog gledišta, ali se ono nalazi kao živa zajednica, koja ima svoje političke i socijalno-prosvjetne potrebe, u procesu preobražavanja i komadanja. To znači, recimo, Jevreji Soluna ili Ruščuka imaju s Jevrejima Bosne i dalje istu kulturno-historijsku pozadinu...⁹

Svi sirevi su zapravo autohtoni za neko područje i predstavljaju blago neke zemlje i njenu kulturnu baštinu. Oni čine važno obilježje nekog naroda i zemlje i pokazatelj su opšte i tehničke kulture.¹⁰

Proizvodnja i konzumiranje sira datira unazad nekoliko hiljada godina, što ga čini jednom od najstarijih namirnica. Historijski razvoj sirarstva se kretao od prvih početaka proizvodnje, u

primitivnim uvjetima, do prave industrijske ekspanzije, tako da proizvodnja sira u mnogim državama predstavlja važnu privrednu granu. Kroz stoljeća, proizvodnja sira se raširila i doživjela razne modifikacije tako da danas prema nekim autorima postoji preko 1.000 vrsta sireva, a prema drugima i više. Vremenom su, u pojedinim regionima i zemljama, nastale brojne autohtone vrste sireva. Od prvobitne primitivne prerade mlijeka, razvojem tehnologije, usavršavali su se postupci, a proizvodnja modernizovala, ali su sirevi zadržali svoj prvobitni naziv i postali materijalno blago zemlje. Najveći broj sireva nosi ime po svom porijeklu, ali je čest slučaj da su pojedini gradovi i regioni postali poznati po sirevima koji nose njihovo ime. U vremenu razvoja proizvodnje hrane, tradicionalna proizvodnja autohtonih mliječnih proizvoda, a posebno sireva, dobija sve veći značaj.¹¹

Mlijeko se na prostorima Bosne i Hercegovine koristilo uglavnom za preradu u različite autohtone mliječne proizvode, s obzirom na to da se tradicionalno uzgaja domaća pramenka. Bitan utjecaj u razvoju stočarstva BiH, a time i u prerađivanju mlijeka, kroz historiju imali su narodi koji su živjeli na ovim prostorima, u prvom redu Iliri, Sloveni i Vlasi. Nedostatak historijskih podataka otežava detaljnije opise prvih proizvođača i prerađivača.¹²

Na planinskim pašnjacima se vršilo jagnjenje ovaca, proizvodilo se ovčije i jagnjeće meso, čuveni sir torotan i kajmak-skorup. Proizvodnja autohtonih mliječnih proizvoda u Bosni i Hercegovini sačuvana je stoljećima, uprkos brojnim ratovima, raseljavanju i učestalim migracijama stanovništva u gradove. Ovi proizvodi odlikuju se velikom raznolikošću. Neki od njih su poznati još od najdavnijih vremena. Evlija Čelebija u svom djelu Putopisi iz 1660. godine spominje da je, pored ostalih jela i pića, u Sarajevu na glasu sir od surutke i surutka od kozjeg mlijeka.¹³

Među najstarije autohtone sireve Bosne i Hercegovine spada sir tarenik (tucanik, tučenik, čabrenik), koji se čuvao u kačicama. Proizvodio se u planinskom dijelu srednje Bosne. U 15. stoljeću donijeli su španski Jevreji u Bosnu tehnologiju sira „kaškavala“, čija je tehnologija također slična

⁷ Tigay 1994, 492.

⁸ Emernama, Sign. OZ; ZAT-228, najstariji je čuvani dokument u JU Historijski arhiv Sarajevo; Emernama (ar.-pers.) – pismena zapovijed; pismeni nalog; naredba.

⁹ Kajon 1925, 143.

¹⁰ Bijeljic / Sarić 2005, 5.

¹¹ Ibidem.

¹² Ivanković / Šakić / Brka 2008, 32-40.

¹³ Bijeljic / Sarić 2005, 12.

kačkavalju.¹⁴ Sirio se od ovčijeg mlijeka sve do pred Drugi svjetski rat na planinama oko Sarajeva, a za potrebe jevrejskog stanovništva Sarajeva. Oblikovao se u hljepčice (bez kalupa) teške $\frac{1}{2}$ do $\frac{3}{4}$ kg.¹⁵

Do dolaska Sefarda u Bosnu nije bila poznata proizvodnja sira kačkavalja.

Među tvrdim ovčijim sirevima kod nas je najpoznatiji kačkavalj. Poznat je i u inozemstvu.¹⁶ Dolje se opisuje način sirenja kaškavala, koji se provodio u jednoj sarajevskoj obitelji u toku nekoliko generacija 1840–1941. godine.

Podsirivanje se vršilo u bakrenim kotlovima, u starije doba domaćim sirilom, a u novije kupovnim. Nakon grušanja mlijeka graševina se razbijala i miješala sve dok ne bi postala žitkog, jednoličnog izgleda. Poslije toga sadržina kotla se ostavljala nekoliko minuta radi taloženja. Staložena gruda se cijedila kroz platneno cjedilo, a surutka se odvajala u drvenu kacu. Ocijeđena gruda se smještala u platnene kese koje su

Sl. 1. Sir kačkavalj

se vješale na klinove radi potpunijeg odvajanja surutke i sazrijevanja grude. Po toplom vremenu zrenje grude je trajalo kraće, a po hladnom – duže vremena. Stupanj zrelosti grude određivao se pomoću malog suda s vodom zagrijanom na 70°C, u koju su se bacali tanki i duguljasti komadi grude iz kese. Ako su se u vodi ugrijani komadi grude dobro razvlačili i tvorili niti, smatralo se da je gruda zrela za daljnju obradu. Ako se komadi nisu razvlačili u niti, ili su se niti trgale, smatralo se da gruda još nije sazrela. Zrela („nadošla“) gruda iz vrećica brzo se križala u tanke, duguljaste komade, kojima bi se punila cjediljka, potopljena u vruću vodu također kod 70°C. U vodi bi gruda omekšala, pa bi se onda mijesila, gužvala s povremenim preklapanjem. Iz takve grude konačno bi se napravila polulopta u obliku dobro nadignutog hljeba. Da bi sirac otvrdnuo i zadržao svoj oblik, stavljan je u hladnu vodu. Iz preostale vode nakon grijanja grude mast bi se pokupila, te bi se iz nje napravilo maslo. Od surutke bi se pravile „zarice“, okrugle, loptaste i sirčići – urdenjaci.

Španjolski (jevrejski) kaškaval u Sarajevu se prodavao prije rata u raznim veličinama u prosječnoj težini od nekih 400 g poredan na dasci i pokriven „tilom“ (lakom tkaninom). U prerezu kaškaval se slojio, imao je „faslas“ – fasle, tj. slojeve kao i ostali sirevi gužvaši.¹⁷

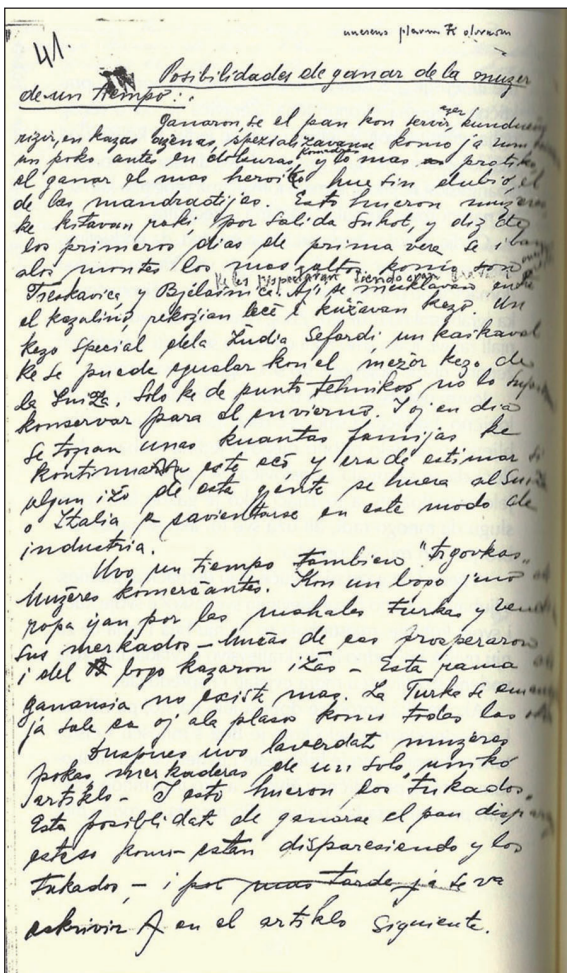
Prve podatke o spravljanju sira kačkavalja u Bosni nalazimo u sarajevskim sidžilima. S obzirom na činjenicu da se dozvole Jevrejima, da mogu uzgajati, kupovati, spravljati sir i izvoziti ga, ponavljaju više puta u nekoliko sidžila, ne-

¹⁴ Postavlja se pitanje kako su Jevreji-Sefardi usvojili tehnologiju izrade kačkavalja i odakle, uopšte, ovaj sir vodi porijeklo. Činjenica je da su Jevreji živjeli u Španiji najmanje hiljadu godina prije nego što su bili brutalno protjerani. Suživot koji su imali na Iberijskom poluostrvu omogućio im je usvajanje određenih znanja u proizvodnji sira od ovčijeg mlijeka. Tu moramo uzeti u obzir da ovčije mlijeko dolazi prvenstveno iz centralne i sjeverne regije Španije, kao što je Castilla – León, Castilla – La Mancha, Baskija i Navarra. To su pokrajine u kojima su uglavnom i živjeli Jevreji. Tamo su se proizvodili raznovrsni ovčiji sirevi: *Zamorano*: ljut oštar sir iz provincije Zamora, u sjeverozapadnom području Castilla – Leon regiji. Ovo područje je poznato kao područje za uzgoj visoke kvalitete proizvodnje ovaca. Sir koji se tamo proizvodio ima nevezanih tekstura i okus sličan blage dobi cheddar; *Burgos*: snijeg – bijelo vlažni, lagano slani, svježi sir iz provincije Burgos, u sjevernoj Španiji; *Manchego*: vjerovatno najpoznatiji španjolski sir i svoj naziv nosi prema Manchego ovacama od kojih se pravi ovaj sir u centru poluotoka, u Castilla – La Mancha regiji; *Roncal*: tvrdi sir iz doline Roncal, blizu francuske granice, u regiji Navarra i *Idiazábal*: baskijski tvrdi sir napravljen od mlijeka dugodlakih Lácha ovaca. Jevreji su napuštajući Španiju do Balkana stizali na razne načine: kopnom, brodovima... Na putu su prelazili i preko južne Italije i tu se zadržali do neke 1566. godine. Baš tu se proizvodio poznati sir *Caciocavallo* od kravljeg mlijeka. Poslije, došavši u Osmansko carstvo gdje je već postojala izvjesna tradicija prerade ovčijeg mlijeka u Albaniji, Grčkoj i Bugarskoj, razvijaju tehnologiju proizvodnje kačkavalja. Prema nekim sefardskim izvorima, *el kezo kaškaval* je turskog porijekla, a pravila su ga turska plemena od konjskog mlijeka. Kačkavalj je bio poznat kao Cascaval u Rumuniji, kasseri u Grčkoj i ksara u Turskoj.

¹⁵ Ivanković / Šakić / Brka 2008, 30-31.

¹⁶ Zdanovski 1947, 113.

¹⁷ Zdanovski 1967, 201.

Sl. 2. Faksimil rukopisa Bohorete Posibilidades de ganar de la muzer de un tiempo

sumnjivo je da se već radi o činjenici da su se Jevreji u Bosni ozbiljno bavili proizvodnjom sira kačkavalja. Da je to bilo izuzetna djelatnost kojom su se bavili Jevreji potvrđuje i jedan zapis u sarajevskom sidžilu: Kada su Čehaje esnafa i pretstavnici čaršije zajedno sa ostalim žiteljstvom grada Sarajeva, po običaju pristupili regulisanju životnih namirnica, zbog toga što su Jevreji koji imaju svoje kolibe, iste uspostavili u blizini grada...¹⁸

Ovo nesumnjivo dokazuje da je na početku 19. stoljeća spravljanje sira kačkavalja bila djelatnost kojom su se permanentno bavili Jevreji grada Sarajeva. Radi toga su u sezoni žene odlazile u planine, gdje su kupovale od seljaka mlijeko i sirile kačkavalj. Postupak se provodio uz najveću

čistoću s pridržavanjem tradicionalnih običaja, koji potiču iz starih vjerskih propisa.¹⁹

Nekih 120 godina poslije, Laura Papo Bohoreta pišući o sefardskoj ženi potvrđuje još jednom činjenicu da su se Jevreji-Sefardi bavili proizvodnjom kačkavalja: ...već od prvih proljetnih dana išle bi na najveće planine kao što su Treskavica i Bjelašnica. Tu su se mješale sa seljakom, koji ih je poštovao, jer su bile čestite i poštenjem skupljale su mlijeko i pravile su sir, koji se može mjeriti sa najboljim švicarskim sirom. Samo što ga sa tehničke strane nisu znale sačuvati za zimu.²⁰

Iz sidžila se jasno vidi da su Jevreji, uglavnom, otkupljivali mlijeko za potrebe spravljanja kačkavalja; ovdje je zavedeno da je izdata dozvola i dato odobrenje za tri obora (koliko za spravljanje sira) u kojima će se u sporazumu sa svim uglednim ljudima praviti kačkavalj sir.²¹

Samo nekoliko dana poslije u istom sidžilu izdata je ovog puta dozvola dvojici seljaka iz Kijeva: Izdata pismena dozvola Hadži Ahmedu i Ali-Baši, iz sela Jablanice, u džematu Kijevo, u okolini grada Sarajeva, da mlijeko koje dobiju od dvjesto pedeset grla vlastitih ovaca koje drže na ispaši, prerađuju u sir kačkavalj i da ga prodaju Jevreju Isaku – Čori...²²

Sljedeći dan zapisana je u sidžilu još jedna dozvola za proizvodnju sira kačkavalja. Čini se da su Sefardi obučili neke seljake kako se to radi, te da su neki od njih i sami proizvodili za prodaju Jevrejima sir kačkavalj: Izdata dozvola Mehmed agi Kabadaiću i Pračo ... Hasan Bajraktaru (Alemdaruru), iz sela Tvrdimlića – džemata Kijevo da mlijeko koje dobiju od tristo i trideset svojih ovaca, prerađuju u kačkavalj sir i prodaju Jevreju Đogi sinu Avramovu.²³

A već sljedeći dan nova dozvola: Izdata pismena dozvola Ibrahim baši, starješini na Defterdarevića čifluku, u selu Šljeme (Išlemne), u džematu Rakova Noga, da od mlijeka koje dobije od tristo

¹⁹ Papo 2005, 121; originalni rukopis, pod rednim brojem 41, čuva se u Historijskom arhivu Sarajevo pod nazivom: Posibilidades de ganar de la muzer de un tiempo; HAS, lični fond „Papo Laura Bohoreta“ sign. 8.33. BP-168.

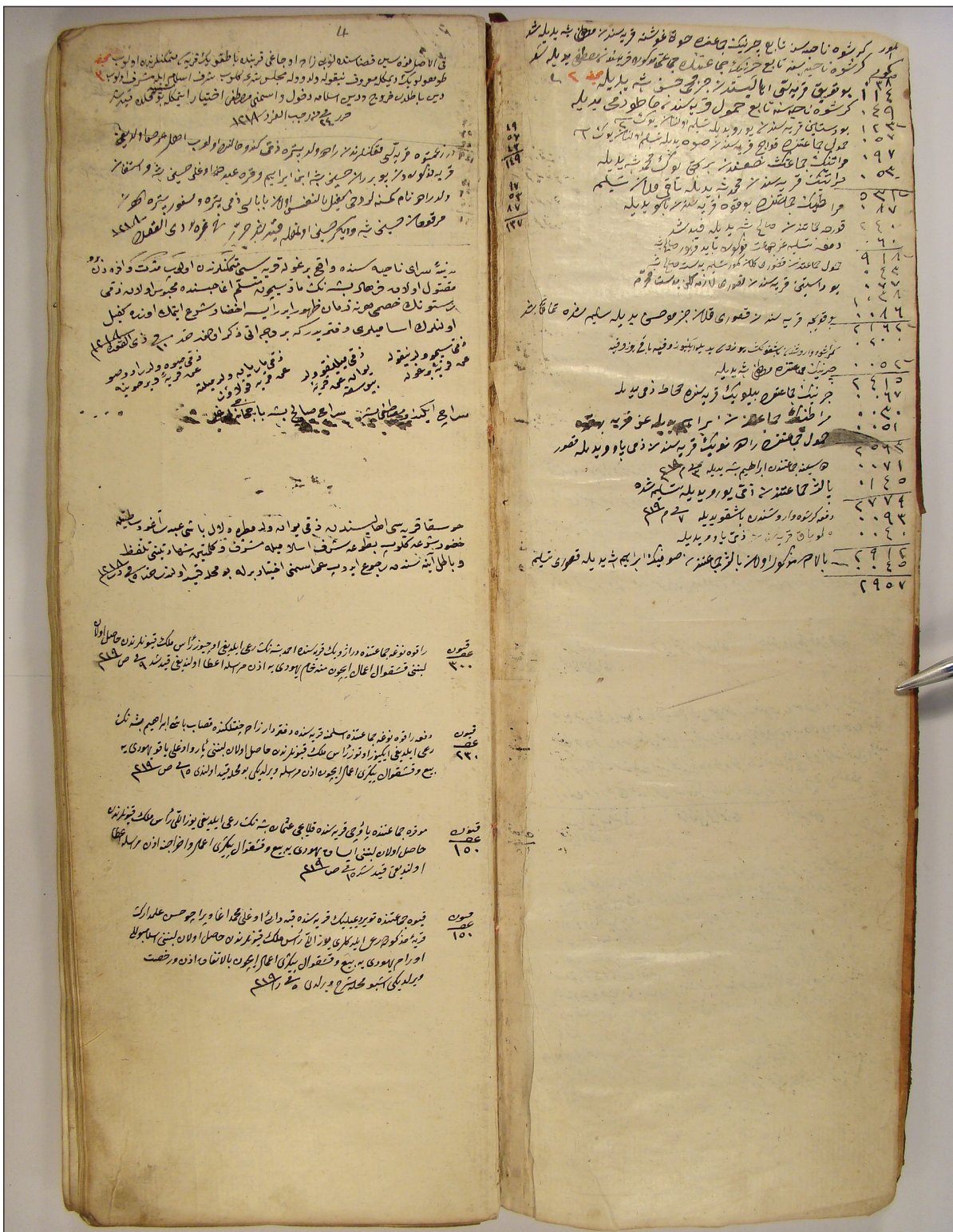
²⁰ Papo 2005, 121; originalni rukopis, pod rednim brojem 41, čuva se u Historijskom arhivu Sarajevo pod nazivom: Posibilidades de ganar de la muzer de un tiempo, HAS; lični fond „Papo Laura Bohoreta“ sign. 8.33. BP-168.

²¹ Sidžil 41, zavedeno 4. safera 1217. / 5. juna 1802. godine, Isto.

²² Sidžil 41, dana 5. safera 1217. / 8. juna 1802. godine, Isto.

²³ Sidžil 41, dana 6. safera 1217. / 9. juna 1802. godine, Isto.

¹⁸ Sarajevski sidžil 41.

Sl. 3. Faksimil sarajevskog sidžila 43.

četrdeset svojih ovaca koje drži na ispaši, pravi sir kačkavalj i prodaje Perić²⁴ Jakovu, Jevreju.²⁵

²⁴ Porodica Maestro promijenila je prezime u Perić.

²⁵ Sidžil 41, dana 7. safera 1217. / 10. juna 1802. godine, 28.

Da su se zaista Jevreji bavili proizvodnjom sira kačkavalja pronalazimo u sidžilu 43. iz 1819. godine. Iz istog zapisa vidimo da su Jevreji posjeđovali i vlastita stada: *Dozvola kojom se na pred-*

log zanatlijskih ćehaja i glavnog telala dozvoljava Jevreju Šećerdžiji Avramu da izrađuje sir kačkavalj od vlastitih 150 grla ovaca (stoka) koje drži na ispaši Kalajdžija Osman baša u džematu Mokro.²⁶

Iste te godine izdato je još nekoliko potvrda kojim se Jevrejima dozvoljava da mogu kupovati ovčije mlijeko za pravljenje kačkavalja: *Kadija je izdao potvrdu (murasela) da Jehudija Menahem može kupiti mlijeko za pravljenje kačkavalja u džematu Rakova noga.*²⁷

Istog mjeseca data je *murasela da Jehudija Jakov može otkupiti mlijeko od Ibrahima kasanbaše koje se dobija od 300 ovaca za pravljenje kačkavalja.*²⁸; *Data je murasela Avramu iz Istanbula da proizvodi kačkavalj od 150 ovaca iz sela Kijeva koje pripadaju Mehmedagi Kabadaji-oglu.*²⁹

Ova dozvola upućuje na to da sir kačkavalj nije pravljen samo za domaće potrebe, već da je jedan od razloga i njegov izvoz. U slučaju ove dozvole izvjesno je da će sir biti izvezen u Istanbul. Kontinuitet izvoza kačkavalja u koji su uspostavili Jevreji – Sefardi nastavio se sve do Drugog svjetskog rata izvozom u Egipat, Carigrad i u Ameriku.

Sve dalje dozvole koje pronalazimo u sidžilu 63 sarajevskog kadije samo potvrđuju da su Jevreji nastavili da proizvode i izvoze sir kačkavalj. Ne radi se o simboličnoj proizvodnji, jer je riječ o proizvodnji sira od stada veličine 200-300 ovaca.

Registracija u kojoj se bilježi da je data murasela i dozvola Papić³⁰ Sunbulu Jevreju da kupuje mlijeko koje se dobija od 200 ovaca. Goro Sulejman age iz sela Vlahovo brdo u džematu Nahorevo da bi proizvodio i izvezio (imal ve ihradž ičin) sir kačkavalj/kaškaval. Daje se dozvola Jevreju Davidu da kupuje mlijeko od dvjesto ovaca od handžije Sadiković Husejin baše sa sela Stup i njegovog ortaka Volujica Osmana i da pravi kačkavalj sir i izvozi ga. Ubilježeno je da se daje murasela i dozvola Jevreju Leviju da kupuje mlijeko koje se dobija od dvjesto ovaca Sabura Šejho Mehmed age iz sela Nedžarići, da proizvodi sir kačkavalj i izvozi ga. Ubilježeno je da se daje murasela i dozvola Jevreju (nema imena) da kupuje mlijeko od

*200 ovaca Odabašić Ahmed age iz sela Zabrdže, da proizvodi sir kačkavalj i izvozi ga.*³¹

Analizirajući navedene dokumente dolazimo do saznanja da Jevreji (Sefardi) nisu bili locirani samo na jednom mjestu u cilju proizvodnje sira kačkavalja. Prema najranijim dokumentima Jevreji su otkupljivali mlijeko ili sir u selima oko Kijeva, što kasnije potvrđuje i Bohoreta govoreći o Treskavici i Bjelašnici kao mjestima gdje su Jevreji pravili kačkavalj. Pored ovih sela na obroncima Treskavice, izdvajamo da su Jevreji u najbližoj okolini Sarajeva otkupljivali mlijeko: Stup, Nedžarići, Nahorevo, Mokro, Zabrdže...

Proizvodnja kačkavalja ima u Bugarskoj, kao i kod nas, veoma veliko značenje. Kao i kod nas, i u Bugarskoj se kačkavalj do nedavna proizvodio na primitivan način, tj. upotrebom krstaša, gaženja sirenine nogama itd.³²

U već navedenom rukopisu Laura Papo Bohoreta navodi: „I danas se sreću pojedine porodice koje nastavljaju ovaj posao“. To potvrđuju i oglasi koji su objavljeni u listu „Jevrejski glas“ koji pozivaju svoje sunarodnjake da mogu da nabave svježiji kačkavalj.

Sl. 4. Oglas Baća Maestra iz Jevrejskog glasa

Španjolski (jevrejski) kačkavalj (keškeval) – španjolski „kaškaval“ – sirio se u Bosni sve do Drugog svjetskog rata, pojedine jevrejske porodice bavile su se tom proizvodnjom kao zanatom.

Nažalost, Drugi svjetski rat i Holokaust nad Jevrejima Bosne i Hercegovine odnio je 70 posto članova ove nacije. Među njima su stradali Jevreji-Sefardi, posljednji proizvođači kačkavalja u Bosni i Hercegovini.

²⁶ Sidžil 43, Isto, 1.

²⁷ Sidžil 43, 9. sefera 1219. godine, Isto, 3.

²⁸ Isto, 15. sefera 1219. godine.

²⁹ Isto, 5. sale-i-evrea 1219. godine.

³⁰ Izvjesno je da se radi o jevrejskom prezimenu Papo.

³¹ Sidžil 63, 2.

³² Zdanovski 1947, 117-118.

Summary

How did the Sephardi-Jews brought the production of Kaškaval cheese to Bosnia

After the Spanish Reconquista, Inquisition and exile of Jews from Spain and Portugal (1492–1496) many of the Sephardi-Jews came to the Dalmatian coast. Sultan Bajazit II opened the doors of Ottoman Empire to Jews inviting them to live proudly in his Empire. Spanish Jews settled in Bulgaria after 1494, in the cities where the Jews have already lived. Sephardi brought with them the production of the yellow cheese called *cache yall*, which became very popular in Bulgaria as Kaskaval.

According to the notations from Sijil (protocol) families Papo, Maestro and Levi were producing the cheese in Sarajevo, bringing the tradition from Bulgaria and Albania in 16th century.

One of the oldest autochthonous cheese of Bosnia and Herzegovina is cheese Tarenik (Tucanik, Tučenik, Čabrenik), which was kept in the vats. It was produced in the mountainous part of Central Bosnia. In 15th century Spanish Jews brought in Bosnia technology of making Kaškaval cheese, similar to the Kačkavalj. Cheese was made out of sheep milk on the mountains around Sarajeva until the beginning of the Second World War. Cheese was made for the local Jews, as well as for the export. It was made in a form of small bread (without mould) on weight of ½ or ¾ of kilogram.

Production of Kaškavalj cheese was not known in this region until the Sephardi came in Bosnia. Some of the families were performing this craft until the Second World War, going in the mountains in the season and buying the milk from the peasants, for cheese making.

Unfortunately, Second World War and Holocaust on Jews of Bosnia and Herzegovina have taken 70 percent of this nation. Among them victims were also Sephardi Jews as the last manufacturers of Kačkavalj in Bosnia and Herzegovina.

Bibliografija

Izvori

Gazi Husrev-begova biblioteka:

- Sarajevski sidžil 41

- Sarajevski sidžil 43
- Sarajevski sidžil 63

Historijski arhiv Sarajevo:

- Lični fond "Papo Laura Bohoreta" sign. 8.33. BP-168.
- Emernama, Sign. OZ; ZAT-228.

Literatura

- Bijeljac, S. / Sarić, Z.* 2005, Autohtoni mliječni proizvodi sa osnovama sirarstva, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2005.
- Encyclopedia Judaica, Volume 4, Keter Publishing House, Jerusalem Ltd, Jerusalem 1978.
- Ivanković, S. / Šakić, V. / Brka, M.* 2008, Razvoj ovčarstva u funkciji unapređenja proizvodnje autohtonih sireva i mesa, Projekt, Izvještaj o radu za period 2007/2008. godine, Poljoprivredno-prehrambeni fakultet Univerziteta u Sarajevu Institut za ekonomiku poljoprivrede i prehrambene industrije, Sarajevo 2008.
- Jevrejski glas, 1928-41.
- Kajon, J. A.* 1925, O Jevrejima na Balkanu, naročito u Bosni, Kalendar SPKD Prosvjeta, br. 11, Sarajevo 1925, 143.
- Kajon, J. A.* 1927, Sefardi do danas, Biblioteka „Esperanza“, broj 1 i 2, Zagreb 1927, 23.
- Koén-Sarano, M.* 2005, La componente culinaria i lingüística turca en la kuzina djudeo-espanyola, Sefárdica 15, Publicación del Centro de Investigación y Difusión de la Cultura Sefardí, Buenos Aires 2005, 67-77.
- Kosier, Lj. St.* 1930, Jevreji u trgovini Jugoslavije i Bugarske, "Bankarstvo", Ekonomska biblioteka Srba Hrvata i Slovenaca, XXIII, Zagreb, Beograd 1930.
- Kosier, Lj. St.* 1930, Statistika Jevreja u Jugoslaviji i Bugarskoj, "Bankarstvo", Ekonomska biblioteka Srba Hrvata i Slovenaca, XX, Zagreb, Beograd 1930.
- National Association of Milk Processors, www.european-dairy.com/en/the-program.
- Nežirović, M.* 2000, Historija bosanskih Jevreja Moše (Rafaela) Atijasa – Zeki efendije, Prilozi, br. 29, Institut za Istoriju, Sarajevo 2000, 245-260
- Papo, L. B.* 2005, Sefardska žena u Bosni, (Ur. Nežirović, M.), Connectum, Sarajevo 2005.
- Tigay, A. M.* 1994, The Jewish Traveler, Hadassah Magasinne's, Guide to the World's Jewish Communities and Sights, Jason Aronson Inc., Northvale, New Jersey, Jerusalem 1994.
- Zbornik za istočnjačku istoriju i književnu građu, knjiga 2, Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i

XVI veka za Smederevsku, Kruševačku, Vidinsku oblast, Beograd 1974.

Zdanovski, N. 1947, Ovčje mljekarstvo: proizvodnja i preradba ovčjeg mlijeka, Poljoprivredni nakladni zavod, Zagreb 1947.

Zdanovski, N. 1967, Naši tvrdi ovčji sirevi, Mljekarstvo, br. 9; Referat održan na IV seminaru za mlje-

karsku industriju pri Prehrambeno-tehnološkom institutu u Zagrebu, Zagreb 1967.

Zirojević, O. 2013, Kačkavalj, u: Spomenica dr Danice Milić, Zbornik radova, knjiga 27, Istorijski institut, Beograd 2013.

Ludwig Thallóczy's Ausflug in die Literatur

Lejla Sirbubalo
Wien/Mostar

Abstract: Der vorliegende Artikel stellt einen kurzen literaturtheoretischen bzw. literatur-soziologischen Nachtrag zu der im Jahre 2008 organisierten Konferenz über die Person Ludwig von Thallóczy dar. In diesem Aufsatz wird Thallóczy's literarische Tätigkeit v. a. in Bezug auf Bosnien-Herzegowina, der bislang wenig Aufmerksamkeit zuteilwurde, anhand seines Romans *Jakob Bársy* analysiert. Die Autorin erörtert die grundlegenden Züge des Romans und interpretiert die wichtigsten Motive, wobei sie immer wieder auf Thallóczy's Überlegungen und Ansichten als Historiker zurückgreift, da diese einen wichtigen interpretatorischen Rahmen für seine literarische Tätigkeit bilden.

Schlüsselworte: Ludwig Thallóczy, Bosnien-Herzegowina in der Habsburgermonarchie, Jakob Bársy, Bosnien-Herzegowina in der Literatur

Unter der Federführung des wichtigsten bosnisch-herzegowinischen Historikers im Hinblick auf die österreichisch-ungarische Zeit und Vorsitzenden der Historischen Kommission der Akademie der Wissenschaften und Künste von Bosnien Herzegowina, Dževad Juzbašić, fand im Jahr 2008 anlässlich der „150. Wiederkehr des Geburtstages“ Lajos (Ludwig) Thallóczy's eine internationale Konferenz statt.¹ Diese Konferenz sollte ein großes und längst überfälliges internationales wissenschaftliches Vorhaben ankündigen: Das Projekt „Lajos Thallóczy – Historiker und Politiker der bosnisch-herzegowinischen Verwaltung“. Das Vorhaben gehöre, so Juzbašić im Vorwort, „zum gemeinsam koordinierten, wissenschaftlichen Programm der Ungarischen

Akademie der Wissenschaften und der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosnien und der Herzegowina“.² Es widme sich erstmals umfassend, wenn auch mit einiger Verspätung, einem der bedeutendsten österreichisch-ungarischen Historiker und Politiker des ausklingenden 19. und beginnenden 20. Jahrhunderts, dem „Begründer der ungarischen Balkanforschung“³ und einem gewichtigen Mitgestalter der österreichisch-ungarischen Balkanpolitik.

Über seine Biographie und seine historische und politische Tätigkeit wurde im Rahmen dieser Konferenz, deren Beiträge im Jahr 2010 in einer Sonderpublikation der bosnischen Akademie der Wissenschaften veröffentlicht wurden, eingehend diskutiert. Im vorliegenden Artikel, der lediglich einen kleinen Nachtrag zur Konferenz darstellt, steht jedoch Thallóczy's literarische Tätigkeit v. a. in Bezug auf Bosnien-Herzegowina (in der Folge als Bosnien abgekürzt), die bislang kaum untersucht wurde, im Vordergrund. Nichtsdestotrotz seien aber an dieser Stelle einige grundlegende Überlegungen und Ansichten in Bezug auf seine Tätigkeit als Historiker zusammengefasst und vorausgeschickt. Diese bilden nämlich einen wichtigen Rahmen für die Interpretation des Romans.

Juzbašić fasst Thallóczy's Werdegang als Politiker und Historiker folgendermaßen zusammen:

„Lajos Thallóczy ist in wissenschaftlichen Kreisen bekannt als einer der wichtigsten Experten für die mittelalterliche Geschichte

¹ o. A. 2010, Vorwort, 9-13.

² Juzbašić 2010, 15-16.

³ Haselsteiner 2010, 45-53.

des Balkans. Zu seiner Zeit galt er aber auch als einer der größten Experten der österreichisch-ungarischen Balkanpolitik und der diese bedingenden Kräfte. Nachdem Benjamin Kállay ihn Jahre 1886 im Ministerium engagierte, übernahm Thallóczy außer den Verpflichtungen als Leiter des Hof- und Finanzarchivs Aufgaben in der Abteilung für Bosnien und Herzegowina des gemeinsamen Finanzministeriums. Ein bemerkenswerter Aufstieg geschah im Jahre 1908 als ihm die Leitung der Bildungs-, Wissenschafts- und Kulturangelegenheiten der genannten Abteilung komplett überantwortet wurden[!], wodurch Thallóczy zu einer Schlüsselfigur für die politische Verwaltung von Bosnien und der Herzegowina im Gemeinsamen Finanzministerium avancierte. Sein Engagement fiel in den Zeitraum, in welchem die Ungarn Benjamin Kállay und István Burián sowie der Pole Leon Bilinski das gemeinsame Finanzministerium führten.⁴

„Von den Gegebenheiten der damaligen Zeit und von der geistigen Atmosphäre der Österreichisch-Ungarischen Monarchie wurden seine historischen Forschungen und seine weitverzweigten politischen Aktivitäten in wesentlichem Maße geprägt“, heißt es diplomatisch und historisch korrekt im Vorwort des Bandes, das Beiträge der oben erwähnten Konferenz enthält.⁵ Dass die Monarchie, in einer Zeit, in der die Entwicklung der Nationalstaaten als Ziel von oberster Priorität angesehen wurde, einen Anachronismus darstellte, war ein durchaus bekanntes Faktum, das tatsächlich weitgehenden Einfluss hatte. Das komplexe Gebilde der Monarchie, die Feichtinger nach Friedrich Umlauf sehr treffend als einen „Staat der Contraste“⁶ zusammenfasst, die über/a-nationale Idee Österreich-Ungarns, aber auch die zunehmende nationale Emanzipation der einzelnen Völker und die immer stärker präsenten Hegemonialvorstellungen aller habsburgischen Völker, besonders aber die der (deutsch-)österreichischen und ungarischen, wirkten selbstverständlich auch auf die historischen Wissenschaften bzw. die Historiographie ein, die zu dieser höchst brisanten Zeit (vor al-

lem seit dem Ausgleich 1867 bis zum Ersten Weltkrieg) als eine Art Legitimationswissenschaft aufgefasst werden muss. Vor allem anhand der medialen und wissenschaftlichen Inkorporation Bosniens (ab 1878) wird dies überaus deutlich: Neben einer gesamt-österreichischen Geschichtsschreibung, zu deren wichtigen Vertretern z. B. Alexander Freiherr von Helfert zählte⁷, stellte sich zunehmend auch eine nationale ein.

Der ungarische Historiker Ferenc Glatz erklärt im Kontext der Historiographie dieser Zeit, es habe sich eine „bestimmte Auffassung von der ‚nationalen Aufgabe‘ der Geschichtsschreibung“ aufgedrängt, „wonach alle historischen Erscheinungen vom tatsächlichen oder vermeintlichen Standpunkt dieser oder jener Nation, meistens natürlich der eigenen Nation des Historikers“⁸ betrachtet wurden. In einem solchen historisch-politischen Kontext (bzw. Widerspruch) muss auch die Tätigkeit Lajos Thallóczys betrachtet werden. Glatz erörtert in diesem Zusammenhang in erster Linie die Positionierung der in Wien lebenden ungarischen Beamten bzw. Historiker und betont, sie hätten auf „eine Harmonisierung zwischen der Konstruktion der 1867er k. u. k. Monarchie und der ungarischen nationalen Position“ abgezielt.⁹ Er erklärt des Weiteren, dass Thallóczy, der im Dienste der Monarchie und nicht im Dienste Ungarns oder Österreichs stand, in seinen Arbeiten die Darstellung forciert habe, dass Österreich und Ungarn aufeinander angewiesen seien, und dass er somit „im Geiste einer toleranten nationalitätenpolitischen Konzeption [...], mit Verständnis und Anerkennung für die historischen Errungenschaften der süd-slawischen Völker“ geschaffen habe.¹⁰ Sein größtes Anliegen sei es aber gewesen, die „notwendige, historische Schicksalsgemeinschaft, das Aufeinanderangewiesensein der slawischen Völker des Balkans und Ungarns zu beweisen“.¹¹ Auch Haselsteiner betont, Thallóczys große wissenschaftliche Ambition sei es gewesen, „eine umfassende Gesamtdarstellung der spätmittelalterlichen Großmacht Ungarn zu schreiben – unter breiter Heranziehung möglichst aller relevanten

⁴ Juzbašić 2010, S. 15.

⁵ o. A. 2010, Vorwort, 9.

⁶ Feichtinger 2006, 2.

⁷ Zu Alexander Freiherr von Helfert und v. a. dessen Ansichten zu Bosnien-Herzegowina siehe Sirbubalo 2012, 205ff.

⁸ Glatz 2010, 19-31.

⁹ Ebd., 24.

¹⁰ Ebd., 26.

¹¹ Ebd.

Quellen“. Zudem habe er geplant „eine grundlegende und mehrbändige Geschichte Bosniens und der Herzegowina zu verfassen“.¹²

Im Jahr 1884 wurde Thallóczy jedenfalls vom gemeinsamen Finanzminister Österreich-Ungarns, Benjamin Kállay, damit beauftragt, „innerhalb von zwei Jahren die Geschichte von Bosnien und Herzegowina von den frühesten Zeiten bis zum Pariser Friedensvertrag von 1856“ zu verfassen.¹³ Kállay hatte mit diesem Auftrag auf die Arbeit Vjekoslav Klajićs reagieren wollen, dessen Anschauungen über das mittelalterliche Bosnien seinen eigenen Anschauungen und den Interessen der Monarchie entgegengesetzt waren.¹⁴ Der Finanzminister habe insofern die „Schaffung einer nationalen historischen Meistererzählung“ erwartet, erklärt Ress, die letztlich das bosnische Nationalgefühl stärken und dieses den nationalen Ansprüchen der Nachbarländer entgegenhalten sollte, außerdem aber auch der weltweiten Öffentlichkeit die Erfolge der Kulturmission, die Österreich-Ungarn in Bosnien innehatte, vor Augen führen sollte.¹⁵ Thallóczy ohnehin vorhandenes Interesse an der Geschichte Bosniens sei deshalb (unter anderem auch aufgrund der finanziellen Aufwandsentschädigung) noch mehr geweckt worden und seine in diesem Kontext entstandenen Untersuchungen bzw. vor allem seine Quellensammlung und Edition verdienen hohe Anerkennung.

Ohne an dieser Stelle Thallóczy's historische Tätigkeit und seine politischen Anschauungen weiter ausführen zu wollen, sei in diesem Zusammenhang lediglich noch Ress' zusammenfassende Beobachtung bezüglich Bosniens Status erwähnt: die von Thallóczy in einem von Kállay

in Auftrag gegebenen bosnischen Geschichtsbuch ausgeführten Anschauungen hätten ganz klar den „unveränderten Fortbestand des historischen Rechtsanspruchs auf Bosnien“ signalisieren wollen.¹⁶ „Die Kreierung eines [...] weiten Geschichtsbogens, der die Gegenwart der von Österreich-Ungarn besetzten osmanischen Provinzen über die Stürze von Königreichen und Dynastien, über Kriege und Migrationen mit der Vergangenheit des mittelalterlichen bosnischen Staatsgebildes verband, war ein bewährtes Legitimationsmodell in der nationalen Geschichtsauffassung und in den Geschichtslehrbüchern von ganz Südosteuropa“, erklärt Ress. Diese Form der „Legitimierung der Gegenwart durch das Mittelalter“ habe auch bei dem von Thallóczy verfassten Geschichtsbuch, welches zudem laut Ress den Eindruck vermittelte, dass Bosnien nur in einem größeren Reich zur weiteren Entfaltung fähig sei, dazu führen sollen, „die neue staatliche-dynastische Autorität und die Zugehörigkeit zur Donaumonarchie zu rechtfertigen [...]“.¹⁷

Diesen historisch-wissenschaftlichen Zugang – die Betonung der Aspekte einer Schicksalsgemeinschaft, des Aufeinanderangewiesenseins aller habsburgischen Völker und der Stärkung der gemeinsamen übernationalen Identität bzw. auch Legitimierung des eigenen Anspruchs auf andere Länder/Völker – findet man zu dieser Zeit in vielen historischen Abhandlungen, und zwar besonders in Bezug auf die Inkorporation (Okkupation und dann Annexion) Bosniens. Je nach Tendenz bzw. nationaler Zugehörigkeit des Autors werden die Leser z. B. entweder an die einstige Herrschaft bzw. die bedeutende ungarische Nachbarschaft, an Prinz Eugen von Savoyen oder an die vermeintlichen Gräueltaten der Osmanen, von denen die Bosnier von Seiten Österreich-Ungarns befreit wurden, erinnert. Dies geschah mit der eindeutigen Intention, Österreich und/oder Ungarn als den prädestinierten „Eroberer“ und (ge)rechten Herrscher Bosniens zu präsentieren. Dieses Legitimationsmodell wurde zudem zunehmend um den Anspruch erweitert, dass solche Geschichtsdarstellungen für die breiten Massen, bei denen letztlich das *Wir*-Gefühl entstehen musste, leicht verständlich verfasst

¹² Haselsteiner 2010, 47.

¹³ Ress 2010, 53–81.

¹⁴ Ebd.

¹⁵ Vgl. ebd. 61f. Es sei an dieser Stelle auch auf „Benjamin Kállays Gedenkrede“ verwiesen, die Thallóczy 1909 verfasste. Hierin schildert er Kállays Werdegang, nimmt besondere Rücksicht auf seine ungarischen Wurzeln und erörtert detailliert, wenngleich auch etwas selektiv und kritiklos, Kállays Bosnien-Politik. Er nimmt Bezug auf die vorgefundenen Zustände in Bosnien, beschreibt Kállays Hingabe für dieses Land und fasst zusammen: „Sein Wesen war ungarisch, ungarisch war seine Denkweise. Er liebte seine Art und war königstreu in edlem Sinne des Wortes. In der Akademie sprach er in seiner an Ideen reichsten Abhandlung über die Sendung Ungarns an der Scheide von West und Ost; wer hat wohl unserer nationalen Dynastie eine herrlichere Hymne gesungen als er [...]“. Thallóczy 1909, 43.

¹⁶ Ress 2010, 71.

¹⁷ Ebd.

sein sollten. Deshalb wandten sich bekanntlich viele Beamte und Offiziere in der österreichisch-ungarischen Monarchie (darunter auch Historiker und Politiker) der schönen Literatur zu und griffen selbst zur Feder. In Bezug auf die Inkorporation Bosniens entstand so eine Vielzahl an historischen Romanen, Lesebüchern, Reiseberichten etc.¹⁸ Auch Thallóczy wandte sich, nachdem Benjamin Kállay es abgelehnt hatte, die Publikation seiner Quellensammlung „*Monumenta Bosniae*“ zu unterstützen, der Belletristik zu. Er sei laut Ress in eine „sichtbare schöpferische Krise [gefallen], aus der er mit der Verfassung eines Romans den Ausweg suchte“.¹⁹ Diese „Schaffenskrise“ mündete in einen ungarisch-bosnischen Roman mit dem Titel *Jakob Bársy*, der am Beginn des 17. Jahrhunderts in Bosnien spielt und der in der Folge näher analysiert wird.

Unter dem Pseudonym „Deli“ verfasste Thallóczy „zahlreiche Aufsätze, die im Feuilleton der Budapester Blätter erschienen“.²⁰ Im Vorwort zu *Jakob Bársy* wird Thallóczy vom ungarisch-österreichischen Schriftsteller Ludwig Hevesi, der den Roman auch ins Deutsche übersetzte, als „Verbindungsglied zwischen Ost und West der Monarchie, ein beiden gemeinsames Culturelement“ gelobt und sein literarisches Schaffen als das „Eigenartigste“, was „die jüngste ungarische Literatur hervorgebracht hat“, gepriesen.²¹ Hevesi²², der sich in Wien bereits mit diversen Rezensionen, Kritiken und eigenen literarischen Werken einen Namen gemacht hatte, schreibt, Thallóczy selbst sei ein „urwüchsiger Ungar, der auf dem geistigen und menschlichen Niveau Europas steht, [eine] Autorität auf einem weiten wissenschaftlichen Gebiete, dabei seit Jahren in Wien lebend, hoch betitelt und beamtet, auch selbstverständlich mit an der Spitze der Wiener-ungarischen Colonie, sein Haus ein Brennpunkt nationalen und doch wieder internationalen Geistes [...]“.²³ Es wird seine „biographisch-kritische Begabung“ gelobt, die in zahlreichen „hochinteressanten“ Familien-Biographien (*Skizzen aus der Geschichte der Familie Blagaj*, 1897, und

Die Geschichte des Grafen Blagay, 1898) und Personen-Biographien (z. B. *Leben Franz Zay's*, 1894) ihren Niederschlag fand.²⁴ Hevesi hebt zudem noch besonders hervor, dass Thallóczy als Archivdirektor in Wien ein „mittelbarer Nachfolger“ von Franz Grillparzer sei, wobei wohl bereits dieser Vergleich bei den potentiellen Lesern für Interesse sorgen sollte. Neben den bereits erwähnten „Deli“-Aufsätzen verfasste Thallóczy einige Reiseskizzen und Reiseberichte: *Reise in die Levante* (1882), *Russland – Reisebilder und Volkswirtschaftliches* (1884) und *Diesseits und jenseits des Grenzzauns* (1897).²⁵ Der Roman *Jakob Bársy* erschien in deutscher Bearbeitung erstmals im Wiener „Fremdenblatt“, dessen Redaktion ab 1875 auch der Verfasser des Vorwortes, Hevesi, angehörte. Erst drei Jahre später, im Jahr 1900, erschien der Roman als eigenständige Ausgabe im Verlag Daberkow's in Wien. Hevesi, Fan des Beamten aber wohl auch des Literaten Thallóczy, erörtert empathisch seinen beruflichen Werdegang und seine Autorität in Bezug auf den Balkan und betont, dass Thallóczys „eigene Kraftnatur [...] für ihn die Quelle des Verständnisses für die Kraftäußerungen einer halbbarbarischen [!] Vergangenheit“ gewesen sei. Er habe die „Volksseele und Zeiten aus keiner papiernen Psychologie heraus“ beurteilt, sondern sei von einem „energischen Wahrheitsdrang“ beseelt gewesen.²⁶ Mit dieser Erklärung bietet er eine Art Rechtfertigung für die, wie er selbst anmerkt, oft „ungewöhnliche nationale Schmachthaftigkeit der Sprache“. Tatsächlich muss aber auch an dieser Stelle bereits vorausgeschickt werden, dass die Protagonisten im Werk (es handelt sich meistens um Bosnier bzw. osmanische Begs) oft in einem jovialen, herablassenden Ton beschrieben werden und man als Leser das Gefühl hat, dass an einigen Stellen im Roman die Protagonisten regelrecht vorgeführt werden. Die Handlung des Romans selbst soll auf historischen Quellen beruhen. Thallóczy habe in der Ballicella-Bibliothek in Rom die Memoiren eines Franziskanermönches gefunden und sei hier auf die romantische Geschichte des Mönches und der bosnischen Begstochter gestoßen. Sein Fund habe sich dann zusätzlich in unveröffentlichten

¹⁸ Siehe dazu ausführlicher z.B. Sirbubalo 2012.

¹⁹ Ress 2010, 78.

²⁰ Deli: Jakob Bársy 1900, Vorwort, 6.

²¹ Ebd. 3 und 6.

²² Zu Hevesi siehe: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, S. 310.

²³ Deli: Jakob Bársy 1900, Vorwort, 3.

²⁴ Ebd., 5.

²⁵ Vgl. ebd., 6.

²⁶ Ebd., 4.

Aufzeichnungen der Franziskaner in Ragusa als authentisch und wahr bestätigt.²⁷

Mit den Worten: „Im Jahre 1619 nach des Herren Geburt, oder auch 1029 nach des Propheten Flucht“, beginnt der Erzähler seine Geschichte. Die Eröffnungsszene spielt im türkisch besetzten Fünfkirchen zu Ramadan, wo mit „kostbare[m] Billányer Tropfen“ die „Rechtgläubigen“ drei freudige Anlässe zelebrieren (J. B., 7).²⁸ Der Erzähler spielt hier zu Beginn des Romans darauf an, dass der bosnische bzw. slawische Moslem es mit den Gesetzen des Propheten v. a. in Bezug auf den Alkoholenuss nicht so streng nehme, was ein sehr häufig vorkommendes Motiv in den (meist deutschsprachigen) literarischen Zeugnissen über Bosnien und seine Bewohner ist. An einer späteren Stelle erklärt ein Aga, dass der „große Prophet – verflucht wer ihn leugnet – [...] den Wein nicht [verbietet], damit wir ihn nicht trinken“, obgleich der Weinbecher von Mujo, der dem Leser als ein „spassige[r] Bosniak“ präsentiert wird, als „Giaurbecher“ bezeichnet wird (ebd., 7f.). Die freudigen Anlässe werden sodann präsentiert: einerseits sei der Beg des Fünfkirchner Sandschaks, Behram Beg, Vater geworden, die Soldaten hätten ihren längst fälligen Sold bekommen und andererseits hätten Geiwan Aga und sein Genosse Achmed jeweils ein gutes Geschäft gemacht. Der erste habe zwei Kaufleuten ihre Waren abgenommen, ihnen aber dafür „gestattet, ihm diese unentgeltlich auf ihren eigenen Saumpferden nachzufrachten“, und der andere habe „zehn elende ungarische Heiducken in einem Krug am Drau-Ufer überwältigt [...], wo die wackeren Krieger, vom unbezahlten Wein niedergestreckt, sternhagelvoll umherlagen“ (7f.). Unter diesen zehn Heiducken befand sich der Protagonist des Romans, Jakob Barsy. Barsy wurde später von Behram Beg gekauft; als ihm aber die Flucht gelang, kehrte Behram Beg ins Lager der Stegreifreiter zurück und wurde dort von den anderen flüchtenden Ungarn, den Kumpanen Barsys, ermordet. Auf Achmed, der die flüchtenden Ungarn wieder einfangen und bestrafen soll, ein „Fünfkirchner Kind“, dessen Mutter „ein ungarisches Mädchen“ und dessen Vater ein „ehrlicher Muselman“ waren, geht

der Erzähler besonders ein. Er lebe nämlich sein Vagabundentum seit früher Kindheit aus und sei durch Behram Beg zu den Stegreifreitern gekommen (11f.). Zu den Stegreifreitern vermerkt der Erzähler Folgendes:

„Hei, was führten diese Stehgreifreiter und Merodebrüder für ein schönes Schnapphahnleben! Freilich auch ein schweres. Frei wie der Steinadler, das Herz voll Muth, der Sack leer von Geld. Sie kannten nur zwei Arten von Menschen: solche, die haben, und solche, die nicht haben. Die erste Gattung war ihr natürlicher Feind, denn ihr Beruf ist, Jedem, der Geld und Vieh, Weib oder Kind besitzt, sein Alles abzuknöpfen. [...] Auch ist es in ihren Augen keineswegs entscheidend, ob sie ihre Kunst an Rechtgläubigen oder an ungläubigen ‚Hünden‘ üben“ (12).

„Ihnen ist der Mensch Mensch“, glauben könnten sie, an wen sie wollten, dienen müssten sie aber nur einem Herrn, und der sei „siebenmal“ größer als der Ofner Pascha: der Sultan. Ähnlich wie in anderen Bosnien-Romanen dieser Zeit, die von Autoren ungarischer oder österreichischer Provenienz verfasst wurden, wird hier auf das unsichere Dasein v. a. von Kauf- und Handelsleuten eingegangen, denn Überfälle und Übergriffe begegnen sehr häufig. Das Räuberleben in Banden in der Wildnis des osmanischen Balkans ist tatsächlich ein sehr beliebtes Motiv in der Literatur. Die „Bandenmitglieder“ sind meist nicht besonders gläubig, treu sind sie nur dem, dem sie treu sein müssen, und fast immer wird diesen Banden durch internen Verrat ein Ende gesetzt, oder aber sie bringen einander aus verschiedenen Gründen (v. a. aus Habgier) um – ein ähnliches Ende erfährt auch Achmed im Roman. Doch hier ist für den weiteren Verlauf der Geschichte entscheidend, dass Achmeds Truppe angeheuert wird, die ungarischen Heiducken zu verfolgen und den Tod Behram Beks zu rächen. Achmeds Soldaten erwischen die Heiducken schließlich auch, sie werden nämlich von einem Christen an Achmed verraten, und es werden alle außer Jakob Bársky, der am Tod Behram Beks keinen Anteil hatte, umgebracht. Jakob wird am Marktplatz zum Verkauf angeboten und von Hassan Beg, einem reichen bosnischen Grundherren, gekauft und auf seinem Gut als Pferdehalter angestellt (vgl. 32-37). Dort verliebt sich

²⁷ Ebd., 6.

²⁸ Zitate aus dem Roman *Jakob Bársky* werden direkt im Text vermerkt und als J. B. abgekürzt.

aber der unglückliche Ungar Jakob in die Tochter des Begs, Zuleika, die seine Liebe erwidert. Da eine solche Liebe jedoch keinerlei Chance hatte, entscheidet sich Jakob dazu, Mönch zu werden, und geht zu den bosnischen Franziskanern. Als Zuleika das erfährt, flüchtet sie von zu Hause und versucht ihn zu finden. Die Suche bleibt erfolglos, erst nach vielen Jahren findet sie ihn schließlich in Rom, wo sie ihm ihre Liebe gesteht und stirbt.

So viel zu dem eigentlichen Plot des Romans. In der Folge sollen aber einige der zahlreichen Motive, die Hinweise auf genaue Kenntnisse über die historischen Begebenheiten und das Volk geben, aber vor allem auch Rückbezüge auf den Autor selbst bzw. dessen Weltbild und Auffassung erlauben, herausgearbeitet werden.

Die Fähigkeit des Autors, den „Reiz des Örtlichen“ darzustellen und seine „gründliche[n] Kenntnisse türkischer und bosnischer Dinge jener Zeit“ werden bereits im Vorwort von Havesi gelobt.²⁹ Der Autor ist tatsächlich sehr bemüht, seine vielfältigen Beobachtungen und Kenntnisse über das Land und das Volk möglichst häufig und pointiert im Roman anzubringen. Sprachlich äußert sich das in dem forcierten Gebrauch von oft als blumig-herzig bezeichneten Wendungen, die aus dem Türkischen ins Bosnische übernommen wurden: es wird zum Beispiel beschrieben, dass Behram Beg Fatime, die „schönste Blume des Bezirks“ (7), gepflückt habe. Auch Vergleiche und Metaphern schmücken den Roman immer wieder. Wenn Zuleika über die nicht gewollte Heirat spricht, greift sie zu „Bildern“ und fragt zum Beispiel ihren Bruder, was wohl geschehe, „wenn [ein] Täubchen nicht Luft hätte, dahin zu fliegen, wohin man es bestimmt hat?“ (80). Außerdem werden, wenn über Würdenträger gesprochen wird, ebenfalls aus dem Türkischen übernommene Respektbezeugungen und Wünsche eingefügt, die jedoch hier oft etwas ironisch ausfallen, so bezeichnet er z. B. Behram Beg als den „mit des höchsten Königs mannigfachen Gnaden umhüllte[n] Beg des Fünfkirchner Sandschaks (sein Glück währe ewig!)“ (S.7). Bei der Erwähnung des österreichischen Kaisers wird ergänzt, er gebiete in Wien „von des Sultans Gnaden“, was auf den starren und scheinbar kritiklosen Glauben an eine Weltordnung, die von

den Osmanen propagiert wird, hinweisen soll (13). Ebenfalls bedeutend erscheinen die ausführlichen Beschreibungen der Physiognomie der einzelnen Personen, was ein beliebtes Mittel in der Literatur darstellt, um gewisse stereotype Bilder zu transportieren. Hassan Beg wird z. B. als „ein hochgewachsener Mann mit langem Bart und Adlernase“ beschrieben, „der Blick seiner schwarzen Augen galt schon für Befehl“ (34).

Erwähnenswert sind sicherlich auch die Landschaftsbilder und die detaillierten Beschreibungen der verschiedenen Orte und Burgen, denen stets ein historischer bzw. politischer Abriss über ihre Entwicklung nachgestellt wird. Die Beschreibung Fünfkirchens liest sich demnach folgendermaßen:

„Nirgends hat unser türkischer Vetter sich wohler gefühlt, als in den mittägigen Landstrichen Ungarns. Als Herr hereingekommen, fand er da auch alles vor, was ihn an seine Heimat erinnerte: die heiße Sommersglut, die herrlichen Nächte, jene diamantenglitzernde Sternenwelt, in deren Anschauen der gute Sterbliche sich dem Himmel näher und immer näher fühlt. Und die Natur gab frisches Wasser, aber auch feurigen Wein, diesen verwehrten Trunk, den sie dennoch alle liebten, der gottesfürchtige Janitschare, wie der Toptschi (Kanonier) und der schneidige Spahi“ (ebd. 8).

Es wird auch die Burg Kamicak (41) beschrieben, die „einst zu Croatien gehörte“, und ihre einstigen Burgherren, die Utjesenovics (Juraj Utješinović), werden erwähnt: „Im Wohngebäude dieser Burg wurde der größte ungarische Staatsmann, Georg Utjesenovic, unser Frater Georg, geboren, von diesen Basteien herab blickten acht Generationen nach dem Mulesberg hinüber [...]. Die armen Utjesenovic vertheidigten sich bis auf den Tod und ließen sich lieber niederhauen, als dass auch nur einer Türke wurde“ (43). Zu der „Wiege der Utjesenovic“ vermerkt der Autor, bzw. der Historiker in ihm, in einer Fußnote (44), dass es wohl Unstimmigkeiten darüber gebe, wo die Burg der Utjesenovic gestanden habe, er aber nach Durchsicht „einer Urkunde vom Jahre 1489 im Archiv zu Zsély“ der Meinung sei, dass sie hier lokalisiert werden müsse. Mit diesem und vielen anderen Exkursen in die Vergangenheit

²⁹ Deli: Jakob Bársy 1900, Vorwort, 6.

werden die Bande mit Ungarn deutlich herausgearbeitet und betont.

Es werden auch das Kljucer Tal und die Burg Kljuc, die als „die Citadelle der alten bosnischen Könige“ bezeichnet wird, geschildert (s. 75). Auch die Beschreibung der Gegend um Bobovac bzw. Sutjeska muss an dieser Stelle besonders erwähnt werden:

„Die Gegend von Sutjeska war die Welt der Steine; das Land ist so unwirtlich und öde, dass selbst der ärmste Türke nicht danach griff. [...] Das Kloster selbst erstand auf den Trümmern der Curie der alten herrschenden Bane. Gegen Westen ist es durch dichten Eichwald geschützt, im Osten ist der felsige Hügel von Jezerica sein Schirm, im Norden der rauhe Hridberg. In seinem Umkreise konnte man allenfalls noch das Leben fristen, weiterhin jedoch, gegen die Veste Bobovac, wohin die bosnischen Fürsten in Zeiten großer Gefahr flüchteten und die kein Feind mit Gewalt nahm, wächst nur Busch und Strauch. [...]“ (101f.).

Neben dieser Beschreibung des „bereits zertrümmerte[n] Denkmal[s] alten Ruhmes“ führt er auch noch einige Sagen an, die vom „verfluchten“ Radak, der den letzten bosnischen König, Stephan Tomasovic, verrieth“ erzählen (102). An dieser Stelle im Roman wird auch über die Bogumilen berichtet. „Vor kaum hundert Jahren“, so der Erzähler, „hatten da noch mächtige Herren gehaust, denen niemand gebot, und sie hatten sämtlich einen besonderen Glauben bekannt, den sie für den ‚guten christlichen‘ Glauben hielten“ (97). Es habe sich dabei um den Bogumilenglauben gehandelt, zu dem sich die „bosnischen Herren“ bis 1463 bekannt hätten, wird in der Fußnote erläutert. Sie hätten „ihre Leichname in ihrem eigenen Grund betten und einen großen Stein darüber wälzen“ lassen. Ein solches Bogumilengrab wird im Roman auch sehr detailliert beschrieben (97f.). Dem Hirten des Klosters von Sutjeska, der an dieser Stelle Jakob Báršy über die Sagen rund um die Bogumilengräber aufklärt, wird zudem etwas in den Mund gelegt, was die historische Überzeugung Thallóczy widerspiegelt: die Bogumilen, „die gottlosen Ketzer“, seien schnell Türken geworden (98). Diese Worte finden wohl auch Bestätigung in der Beschreibung Hassan Agas, der zwar

„aus guter türkischer Erobererfamilie stammte, die dem Sultan Mahomet große Dienste geleistet hatte“, die aber auch mit den „vornehmsten bosnischen Geschlechtern verschwägert“ gewesen sei. Insofern habe „sein Verstand [...] ihn an den Sultan [geknüpft], sein Herz zog ihn [aber] zu dem Volke dieses Bodens, denn in seinen Adern floss dessen Blut“ (35). In diesem Kontext muss Imre Ress' Erörterung bezüglich Thallóczy's Ansichten über das Bogumilentum Erwähnung finden, denn dessen historische Anschauungen werden hier 1: 1 literarisiert. Thallóczy interpretierte nämlich den Übertritt zum Islam als eine „erfolgreiche Anpassungsstrategie, die die Weiterexistenz und Erneuerung des alten bosnischen Adels unter den neuen Machtverhältnissen gewährleistet habe“.³⁰ Er habe zwar die „theologische Auffassung der Bogumilen kategorisch als falsch bezeichnet [...]“, ihre Bedeutung jedoch keineswegs abgestritten, denn darin sah er „eine spezifische Offenbarung der Separation und Selbstständigkeit des mittelalterlichen Bosnien [...]“.³¹

„Die Identifikation von Adel und Bogomilismus machte es Thallóczy möglich, eine Kontinuität zwischen dem gestürzten mittelalterlichen Königtum und dem ins Osmanische Reich einverlebten Bosnien aufzuzeigen. Hierzu reichte die zur damaligen Zeit allgemein akzeptierte Anschauung vollkommen aus, dass die bogomilischen Adeligen [...] zur Rettung ihres Grundbesitzes und für eine militärische Karriere massenweise zum Islam konvertiert seien, wodurch die schnelle Konsolidierung der osmanischen Macht und ihre dauerhafte Einrichtung in Bosnien fundiert worden seien.“³²

Obgleich diese vermeintliche Kontinuität in der herrschenden Gesellschaft Bosniens im Roman deutlich zum Vorschein kommt, werden die Bande mit dem mittelalterlichen (Frei-) Geiste, der vermeintliche Wunsch der Bosnier nach einem Sonderstatus bzw. einer Sonderstellung, die wohl auch nach dem Übertritt zum Islam beansprucht wurde (da die bosnischen Muslime durchaus einige slawische Bräuche oder vorislamische Gepflogenheiten behielten), ebenfalls

³⁰ Ress 2010, 68.

³¹ Ebd.

³² Ebd.

hervorgehoben und sollen in der Folge wieder anhand der Person des Hassan Beg veranschaulicht werden. Er hatte nämlich entgegen aller Vorschriften eine Christin zur Frau genommen und es ihr schweigend gestattet, ihren christlichen Glauben weiterhin zu behalten. Seine Frau Ancsa übte ihre Religion auf dem Gut des Begs aus, hatte aber heimlich auch ihre Tochter Zuleika als Milka taufen lassen, was der Beg jedoch selbstverständlich nie erfahren durfte. Die Liebe des Begs zu seiner Frau, zu der der Erzähler im Roman vermerkt, dass man ihn „wegen dieses Zustandes“, wenn er nicht so ein braver Mann gewesen wäre, für verrückt erklärt hätte, sei sogar so stark gewesen, dass er selbst einmal, als seine Ancsa krank war, nach Olovo „zur wunderthätigen Maria“ geritten sei, um ihre Heilung zu erbitten (35). Auch gegenüber den Franziskanern sei der Beg gütig gewesen und habe ihre Weisheit geschätzt.

Obgleich der Roman zahlreiche Elemente enthält, die Thallóczy's historische Überzeugungen zur Gänze widerspiegeln, soll abschließend lediglich noch auf zwei wichtige Punkte eingegangen werden. Es handelt sich dabei einerseits um die Tätigkeit der Franziskaner und andererseits um die Beschreibung der Ungarn, die – obwohl der Roman im 17. Jahrhundert angesiedelt ist – sicherlich auf die Zeit der Entstehung des Romans anspielt.

Die Franziskaner, die im osmanischen Bosnien einen besseren Status hatten als alle anderen Vertreter des christlichen Glaubens, stehen in Thallóczy's Roman in gewisser Weise im Vordergrund, denn als Bársy wegen der unerlaubten und unerfüllten Liebe zu Milka die Entscheidung fällt, allem Weltlichen zu entsagen, sind es die Franziskaner, die ihn auffangen. Der Leser begleitet sodann Bársy auf seinem kirchlichen Werdegang, der ihn vom einen zum anderen bosnischen Franziskanerkloster und schließlich nach Rom führt. In Jajce trifft Bársy auf die dortigen Franziskaner, die gerade „an ihrer Kirche bauten“, was, wenn man an die Vorschriften denkt, die im Gesetz „Kanuni-Rajah“ enthalten sind, bereits eine bedeutende Vorzugsbehandlung signalisiert. Obgleich die Kanuni-Rajah im Roman nicht explizit genannt oder erörtert werden, greift der Erzähler immer wieder auf einige Verbote, die diese enthalten, zurück, etwa wenn er schreibt: „Die Mönche des Klos-

ters ergingen sich gegen Abend unter den Bäumen und erwarteten den gern gehörten Ruf der abendlichen Holzklapper, denn die Glocke zu läuten war ihnen noch nicht gestattet“ (99). Die Beschreibung der Kanuni-Rajah begegnet häufig in den (historischen und literarischen) Werken österreichischer bzw. österreichisch-ungarischer Provenienz, da diese Gesetzesvorschriften die als entwürdigend empfundene Stellung der Christen in Bosnien belegen. Gleichzeitig wird aber immer wieder betont, dass die bosnischen Christen durch Österreich-Ungarn aus dieser vermeintlich desolaten Situation befreit wurden. Die Franziskaner, denen der Erzähler in Bezug auf profunde bzw. vor allem philosophische Kenntnisse des katholischen Glaubens kein herausragendes Zeugnis ausstellt, werden jedenfalls als fleißige Lenker und Schutzherren der wenigen bosnischen Christen beschrieben:

„Jene Geistlichen mit den großen Schnauzbärten und türkischen Mützen verfuhrten ganz und gar im Sinne des heiligen Franciscus, sie wurden die Führer des Volkes. Die Lehren der römischen Kirche, die ein so feines Unterscheidungsvermögen voraussetzen, kannten sie nur im allgemeinen, dagegen waren sie praktische Leute. Keiner fürchtete den Tod; was konnte denn ein Bettelmönch verlieren, wenn er starb?“ (91).

Auch bei der Beschreibung der Franziskaner kommt wieder der Historiker und Chronist zum Vorschein, denn trotz aller ihnen zugeschriebenen guten Eigenschaften wird betont, dass auch die Franziskanermönche menschliche Schwächen hätten (ebd.): Ihre Chroniken würden belegen, dass ihre „menschliche Leidenschaft oft genug durch[gebrochen sei]“, und diese so weit ginge, dass sie gegeneinander die Messer gezogen und nicht selten ihre Oberhäupter verjagt hätten, wenn diese ihnen missfielen. Nichtsdestotrotz habe es niemand sonst so gut verstanden, mit den Türken umzugehen, betont der Erzähler: „Log der Pascha, so thaten sie, als glaubten sie ihm; versprach er etwas und hielt nicht Wort, so spielten sie ihm, wenn er darauf am wenigsten gefasst war, einen Streich“ (ebd.). Sie hätten sich zudem auf alles verstanden und standen, was im Roman eindeutig vermittelt wird, mit anderen Klöstern in Bosnien, aber auch jenen in Kroatien (v. a. Ragusa) in regem Kontakt und Austausch.

In diesem Umfeld sei Jakob Bársy, dem Ungarn, aufgrund seiner hohen geistigen Kapazität ein rasanter Aufstieg gelungen, der ihn schließlich auch nach Rom brachte.

Zum Abschluss sei noch auf das Bild der Ungarn, das im Roman gezeichnet wird, eingegangen. Zwei Szenen drängen sich hier besonders auf: Zum einen handelt es sich um die Unterhaltung der ungarischen Heiducken, die sich an alle Gräueltaten, die die türkischen Beks an ihren Landsleuten und Verwandten verübten, erinnern und schließlich die „göttliche Rolle“ Ungarns erörtern (25): Gott habe die Erde „als einen großen Stall erschaffen, in dem die einzelnen Völker nur die Kutscher waren. Und als der Unger an der Reihe gewesen, da hätte der Wortführer dieser wackeren Nation einen recht starken Peitschenstiel verlangt, und dazu auch gute Schnüre. Das sei ihm denn auch geworden; der Peitschenstiel sei nämlich die Donau, und die Schnüre daran die Theiß, Drau und Save“ (ebd.). Dieses Bild der geographischen Weite Ungarns, das hier sicherlich bewusst gezeichnet wird, um die enge bzw. die gottgegebene Zugehörigkeit und das Miteinander dieser Gebiete zu belegen, wird von einem der Heiducken etwas revidiert. Dieser erklärt nämlich, dass zwei Schnüre abgerissen seien, betont aber zuversichtlich, dass der Peitschenstiel und ein Stück der Theiß immer noch ihrer seien, was wohl auf eine vermeintliche Rückeroberung verweist.

Die andere Szene, die eine gewisse Standhaftigkeit und den Stolz, aber auch die Loyalität der Ungarn vermitteln soll, ist jene, in der Jakob seinen Status mit Hassan Beg aushandelt (37-40). Als Hassan Beg Jakob fragt, ob er ihm dienen und sich um sein Pferd kümmern würde, verneint dieser und erwidert stolz und gleichmütig, er sei ein „Slave“, und ein „Slave entflieht oder stirbt“. Achmed, der aufgrund dieser Antwort seinen Gewinn, den er sich vom Verkauf Jakobs versprochen hat, schwinden sieht, springt auf und will Jakob mit seinem Messer erstechen. Hassan Beg hindert ihn daran und, um Jakob vor dem Tod zu retten, kauft er ihn schließlich doch Achmed ab. Von dieser Tat des Beks sichtlich überrascht, erklärt Jakob feierlich: „Herr, für Gutes bezahl’ ich Gutes, Ihr seid mir neunmal Blut schuldig; ich habe deinem Stamm neun Türkenköpfe gut, allein dir, Herr, will ich treulich dienen. Auf Heiduckenehre, so wahr mir mein Gott

helfe!“ (38f.). Hassan Beg erwidert, er würde nicht viel von Heiduckenehre halten, er vertraue aber auf den Schwur auf seinen Gott. Jakob hätte sich dann schnell auf Hassan Beks Gut eingelebt, und in kürzester Zeit hätten ihn alle gern gehabt. Hassan Beg habe es verstanden, mit dem Ungarn umzugehen, erklärt der Erzähler: er „ließ ihn gewähren, er kannte die Menschen und wusste, der Bursche würde ihm auf jedes wehrende Wort mit ‚Justament‘ antworten“ (40). Mit dem abschließenden Kommentar erhebt der Erzähler jedoch ganz eindeutig Anspruch auf Allgemeingültigkeit und verweist sicherlich auch auf die Situation oder Position der Ungarn zur Zeit der Entstehung des Romans:

„So ist nun einmal der Ungar; lässt man ihm seine Freiheit, so mag in Gottes Namen der Morgenstern vom Firmament fallen, er macht sich nichts draus; verbiete ihm aber das Schwarze unter dem Nagel, so lässt er um keinen Preis von seinem wirklichen oder vermeintlichen Recht“ (ebd.).

Ludwig Thallóczy's „Ausflug“ in die Literatur lässt sich im Kontext der Entstehungszeit, der historisch-politischen Lage und der Urgenz einer medialen Inkorporation Bosniens verstehen und mühelos in diesem Sinne einordnen. Das eigentliche Thema seines Romans ist wenig spektakulär: eine hoffnungslose Liebesgeschichte, die auf der einen Seite mit dem Tod und auf der anderen Seite mit der Entsagung gegenüber allem Weltlichen endet. Dass Literatur bekanntlich ein sehr nachhaltiger und konservierender Träger von Bildern, Stereotypen und Klischees anderer Völker und Kulturen ist, lässt sich auch anhand Thallóczy's Roman feststellen. Denn *Jakob Bársy* enthält durchaus häufig wiederkehrende Motive, die in zahlreichen anderen Werken dieser Zeit begegnen und in einigen Grundzügen im vorliegenden Artikel präsentiert wurden. Das Besondere an diesem Roman ist also weniger dessen literarische Ästhetik oder Motivvielfalt als vielmehr die Person des Autors bzw. sein stark ausgeprägtes historisches Interesse und der Wunsch, möglichst viel historisches Wissen an den Leser zu bringen. So dient ihm der literarische Rahmen lediglich dazu, seine eigenen historischen und politischen Ansichten zu ordnen und sie möglichst leserfreundlich zu präsentieren. Die Liebesgeschichte, auf die er im

Rahmen seiner Archivarbeit stößt, steht dabei in keinsten Weise im Vordergrund, bedeutsam sind vielmehr die beschreibenden und erklärenden Einschübe des Erzählers, der sich auf Landschaft, Gegend und Geschichte konzentriert. Es mag etwas vereinfachend klingen, aber der Leser des Romans *Jakob Bársy* müsste nicht die historischen Werke Thallóczy kennen, um dessen Stellungnahme zu Bosniens Geschichte zu eruieren. Seine historischen Überzeugungen, dass das slawische (respektive bosnische) und ungarische Volk seit jeher zusammengehörten und dies vom Schicksal vorbestimmt sei, spiegeln sich in seinem Roman gänzlich wider. Die Geschichte des unglücklichen Liebespaares scheint hier bloß deshalb platziert, um dem Historischen (und Politischen), das ohne Zweifel im Vordergrund steht, die Schwere zu nehmen.

Rezime

Ludwig Thallóczyjev izlet u književnost

Ovaj rad predstavlja kratak književno-teorijski, tj. književno-sociološki prilog konferenciji o Ludwigu Thallóczyju – istoričaru i značajnom poznavalacu Balkana –, koja je održana 2008. godine u Sarajevu. U ovom radu se analiziraju njegova književna djela, tačnije njegov roman *Jakob Bársy*, kojem do sada nije poklonjena adekvatna pažnja. Autorica analizira osnovne karakteristike romana i interpretira najznačajnije motive, pri čemu se često osvrće na Thallóczyjeva istorijska razmatranja i stavove, jer oni predstavljaju značajan interpretacijski ram za ovo djelo.

Literatur

Primärliteratur

Deli, Jakob Bársy: ein ungarisch-bosnischer Roman. Aus dem Ungarischen übersetzt und eingeleitet von Ludwig Hevesi. C. Daberkow's, Wien 1900.

Sekundärliteratur:

Feichtinger, Johannes 2006, Habsburg (post)-colonial. Anmerkungen zur Inneren Kolonisierung in Zentraleuropa, in: Kakanien revisited. Aus: <http://www.kakanien.ac.at/beitr/theorie/JFeichtinger1.pdf>, vom 25.1.2006.

Glatz, Ferenc 2010, Lajos Thallóczy – Historiker der Habsburgermonarchie, in: Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegowina und die moderne Geschichtswissenschaft, Hrsg. Dževad Juzbašić, Imre Ress, Band 40, Akademie der Wissenschaften und Künste von Bosnien-Herzegowina und Ungarische Akademie der Wissenschaften: Institut für Geschichte, Sarajevo und Budapest 2010, 19-31.

Haselsteiner, Horst 2010, Analecta zu Leben und Werk Ludwig von Thallóczy, in: Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegowina und die moderne Geschichtswissenschaft, Hrsg. Dževad Juzbašić, Imre Ress, Band 40, Akademie der Wissenschaften und Künste von Bosnien-Herzegowina und Ungarische Akademie der Wissenschaften: Institut für Geschichte, Sarajevo und Budapest 2010, 45-53.

Juzbašić, Dževad 2010, Eröffnungsrede des Vorsitzenden der Historischen Kommission der Akademie der Wissenschaften und Künste von Bosnien-Herzegowina, in: Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegowina und die moderne Geschichtswissenschaft, Hrsg. Dževad Juzbašić, Imre Ress, Band 40, Akademie der Wissenschaften und Künste von Bosnien-Herzegowina und Ungarische Akademie der Wissenschaften: Institut für Geschichte, Sarajevo und Budapest 2010, 15-16.

Ress, Imre 2010, Lajos Thallóczy's Begegnung mit der Geschichte von Bosnien-Herzegowina, in: Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegowina und die moderne Geschichtswissenschaft, Hrsg. Dževad Juzbašić, Imre Ress, Band 40, Akademie der Wissenschaften und Künste von Bosnien-Herzegowina und Ungarische Akademie der Wissenschaften: Institut für Geschichte, Sarajevo und Budapest 2010, 53-81.

Sirbubalo, Lejla 2012, Wie wir im 78er Jahr unten waren [...]! Bosnien-Bilder in der deutschsprachigen Literatur. Königshausen & Neumann, Würzburg 2012.

Tallóczy, Ludwig von 1909, Benjamin Kállay Gedenkrede. Pester Lloyd, Budapest 1909.

o. A. 2010, Vorwort, in: Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Die Entdeckung der Vergangenheit

von Bosnien-Herzegowina und die moderne Geschichtswissenschaft, Hrsg. Dževad Juzbašić, Imre Röss, Band 40, Akademie der Wissenschaften und Künste von Bosnien-Herzegowina und Ungarische Akademie der Wissenschaften: Institut für Geschichte, Sarajevo und Budapest 2010, 9-13.

Lexika

Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950,
Band 2. Verlag der Österreichischen Akademie
der Wissenschaften, Wien 1959.

Djelatnost konzulata u Bosni i Hercegovini u prvim godinama austrougarske okupacije 1878–1881.

Amila Kasumović
Sarajevo

Nakon što je član 25 Berlinskog ugovora dao odriježne ruke Austro-Ugarskoj monarhiji da zaposjedne i upravlja područjem Bosne i Hercegovine, nastupile su značajne promjene koje su za okupiranu oblast značile suočavanje s novim okolnostima i praksama, dok su za pravnu struku one predstavljale jednu enigmu, skoro *nonsense*, koji je trebalo riješiti. Ključna su bila pitanja sultanova suvereniteta nad Bosnom i Hercegovinom te uklapanja okupirane oblasti u upravnu strukturu Monarhije. Pravnici su oko prvog pitanja, analizirajući član 25 Berlinskog ugovora i odredbe Aprilske kovencije, sklopljene između Monarhije i Osmanskog carstva 21. 4. 1879. godine, izgradili dvije oprečne teorije.¹ Prema jednoj je sultanu bilo zagaranirano pravo suvereniteta nad Bosnom i Hercegovinom,² dok je prema drugima to predstavljalo samo “golo pravo” (*nudum ius*) i relevantni su bili samo rezultati praktične uprave ovim područjem.³ Pitanje položaja Bosne i Hercegovine unutar Monarhije ostalo je na izvjestan način nerazvijetljeno: ovo područje nije nikada bilo integrirano u Monarhiju, nego je ostalo kao jedan poseban dio unutar nje, odnosno, nešto što joj je pridodato – “zugewandt”.⁴

¹ Calvo i Bluntschli spadaju u posebnu grupu pravnika koja nije jasno definirala svoj stav u vezi s datim pitanjem. Za njih je položaj Bosne i Hercegovine bio loše riješen. Calvo je čak tvrdio da je riječ o novoj državi osobenog karaktera. Imamović 1976, 21.

² Schneller, Martens 1874, Jellinek i drugi.

³ Neumann, Lingg 1890.

⁴ Halid Čaušević smatra da je do 1908. godine Bosna i Hercegovina bila zasebno upravno područje izvan Monarhije: suverenitet je de iure pripadao sultanu, ali se faktično vršenje svih suverenih prava nalazilo u rukama Monarhije. Nakon 1908. godine Bosna je postala zasebna upravna jedinica unutar Monarhije. Čaušević 1945, 137-139.

Djelatnost konzulata različitih evropskih sila, kao i onih Austro-Ugarske monarhije u Bosni i Hercegovini nakon Berlinskog kongresa (1878) predstavlja još jedan u nizu problema koji ukazuju na kompliciran i iznimno interesantan pravni položaj okupiranog područja na prijelomu XIX i XX stoljeća. U istraživanju smo se fokusirali na tri vrlo bitna segmenta ovog pitanja: 1. konzularna jurisdikcija stranih konzulata koja je bila važeća u osmanskome periodu u Bosanskom ejaletu/vilajetu; 2. imenovanje stranih konzula u Bosni i Hercegovini nakon 1878. i 3. ukidanje c. i kr. austrougarskih konzularnih ureda na okupiranom području.⁵ Analizom sva tri navedena segmenta može se dokazati Linggova tvrdnja koja je išla tragom toga da nije bio bitan stav pravnih stručnjaka o tome ima li osmanski sultan još uvijek pravo suvereniteta nad Bosnom i Hercegovinom, nego je konačan odgovor na pravo suverenosti davala u praksi provedena politika austrougarske uprave koja se kretala u pravcu sve užeg vezanja okupiranog područja uz Monarhiju.⁶

Ukidanje konzularne jurisdikcije stranih konzulata u Bosni i Hercegovini 1878–1881.

Pitanje konzularne jurisdikcije stranih konzulata na teritoriju strane države⁷ karakteristično je za

⁵ Djelatnost konzulata podrazumijeva i mnoge druge aktivnosti koje neće biti obrađene u ovom radu. Za našu temu su bila interesantna tri nominirana pitanja.

⁶ Lingg je smatrao da suveren nema pravnu, nego činjeničnu upravnu vlast. Više o tome: Lingg 1890.

⁷ O tome se dosta pisalo. Navest ćemo samo neka djela: Piskur 1862; Jacobovits 1865; Martens 1874; Lippmann 1898;

odnose različitih evropskih država i Osmanskog carstva još od ranog novog vijeka. Ono je usko vezano uz pitanje reguliranja pravnog statusa *muste'mena* u državama s islamskim predznakom.⁸ *Muste'meni* su bili stranci koji nisu bili građani⁹ islamske države, nego su tu bili na privremenom boravku. Njihov je status u islamskom i osmanskom pravu bio sličan, ali ne i jednak onome koji su imale *zimmije*. Nisu uživali pravnu i sudsku samostalnost sve do 16. stoljeća, tačnije do vremena sultana Sulejmana Zakonodavca (1520–1566).¹⁰ Od vremena sultana Sulejmana počinje uspostava režima kapitulacija, odnosno ugovora koji su određene osobe, u određenim pitanjima, izuzimali od vlasti i zakona države u kojoj su boravile, a konzularnim predstavnicima davali široku konzularnu sudbenost.¹¹ Konzula-

Lang 1932; Kammerhofer 1996; Lopičić 2006.

⁸ Aydın 2004, 581.

⁹ U korištenom prijevodu Historije osmanske države i civilizacije upotrijebljen je termin "građanin". Smatramo da upotreba ovog termina ne odgovara klasičnom osmanskom periodu, jer je građanstvo relativno moderna pojava i datira od kraja XVIII stoljeća. U originalu navedenog djela korišten je izraz "tebaa", što u prevodu znači podanik. New Redhouse Turkish-English Dictionary 1968, 1111.

¹⁰ Aydın 2004, 581. Status *zimmija* je bio podložan Šerijatu i njegovoj primjeni od strane vlasti. Položaj stranih državljana bio je reguliran preko međunarodnih ugovora i zavisio je od balansa moći jedne i druge države (neke zapadne sile i Osmanskog carstva, op. a.). Braude / Lewis 2009, 59.

¹¹ Kapitulacija (od srednjovj. lat. capitulare: sporazumjeti se) u užem značenju jeste naziv za ugovore što su ih evropske države sklapale s Osmanskim carstvom i drugim nekršćanskim zemljama, a sadržavali su povlastice za njihove predstavnike, podanike i štićenike. (Opća enciklopedija Jugoslovenskog leksikografskog zavoda 4, 1978, 264). Prve kapitulacije su sklopljene između Francuske i Osmanskog carstva 1536. Pregovore su vodili Ibrahim paša i francuski ambasador Žan de la Fore. Međutim, ove kapitulacije nisu bile ratifikovane. Pravnu osnovu za francusko prisustvo na Levantu predstavljale su kapitulacije iz 1596. (Vejnstejn 2002, 266). Kapitulacije su u francuskom jeziku bile označene kao *lettre patente*. Francuske kapitulacije iz 1604. su, izgleda, bile model za sve ostale subsekventne kapitulacije, sve do 19. stoljeća (McGowan 1981, 36). Kapitulacije su sklapane i s drugim zemljama: Engleskom (1580), Holandijom (1612), Habsburškom monarhijom (1616), dok su Švedska, Danska, Pruska i Španija ovakve ugovore potpisale tek u 18. stoljeću (İpşirli 2004, 247). U početku su s različitim državama sklapane kapitulacije s primarnim ciljem davanja podrške ovim zemljama protiv Habsburgovaca (İnalçik 2003, 216). Karlo VI i Selim III su 17. jula 1718. sklopili trgovački i brodarski ugovor u Požarevcu. Ovaj ugovor je omogućio Habsburgovcima imenovanje konzula u svim lukama Osmanskog carstva, u kojima su već postojali predstavnici stranih sila. Habsburgovci su 1767. godine imali tri, a do 1800. već 21

ti su predstavljali sudsku instancu za rješavanje nesporazuma između stranaca koji su živjeli u Osmanskom carstvu. Za sporove između stranaca i podanika Osmanskog carstva bili su nadležni osmanski sudovi. *Muste'menima* su bile priznate i određene privilegije u slučaju spora s podanicima Osmanskog carstva: spor se mogao voditi na sultanskom divanu ili je spor mogao pratiti dužnosnik poslanstva zemlje iz koje je dolazio stranac.¹² Kada je jednom u kapitulacijama (ahdname ili ahidname, osm.) bilo odlučeno da se sporovi stranaca rješavaju unutar konzulata zemlje kojoj pripadaju, lokalne vlasti nisu htjele prihvatati saslušanje u takvim sporovima (koji su uz to već riješeni), iako je jedna od strana upletenih u spor to zahtijevala.¹³ Od sredine XVIII stoljeća je bilo regulirano i rješavanje sporova između pripadnika dvije strane države na području Osmanskog carstva. U tom slučaju se spor trebao rješavati u sklopu konzularnog suda zemlje kojoj je pripadao optuženik.¹⁴

Konzularna služba evropskih zemalja prisutnih na Levantu se razvijala i usložnjavala, posebno u 19. stoljeću. Tome nisu doprinijeli samo politički razlozi, nego i sve veći broj stranaca koji su se nastanili, ili su posjećivali Osmansko carstvo. U to se vrijeme smatralo da je konzularna zaštita takvih lica od neobične važnosti.¹⁵ Kako je Bosanski ejalet bio sastavni dio Osmanskog carstva te s obzirom na njegov specifični geopolitički položaj, evropske sile su u 19. stoljeću počele i

konzulat. Generalni konzulat u Istanbulu je otvoren 1846. godine (Agstner 2010, 137, 142-143). Bitno je istaći da šejhulislami nisu imali ništa protiv kapitulacija u praksi, iako je u teoriji to moglo izazvati mnoge kontroverze (Boogert 2005, 31). Praksa sklapanja kapitulacija bila je zabilježena još u kasnom 11. stoljeću kada su Venecija i Đenova ovakvu vrstu ugovora potpisivale s Bizantom. (Kaser 2011, 383)

¹² Aydın 2004, 581-582.

¹³ To je važno i za predstavnike Venecije čiji su podanici uživali poseban status u osmanskom društvu. (Faroqhi 2004, 329) Prema članu 3 francuskih kapitulacija iz 1536. godine, konzuli su imali pravo vršenja sudbenosti u civilnim i krivičnim sporovima između francuskih podanika. Mogli su zatražiti pomoć osmanskih vlasti, ali se kadije i subaše, u principu, u ovo nisu miješale. Ukoliko bi neki kadija sudio ovakvu vrstu spora, a da to nisu zatražili predstavnici francuskih vlasti, presuda kadije je bila anulirana. (Boogert 2005, 35)

¹⁴ Boogert 2005, 36.

¹⁵ Iako se ova opaska odnosi uglavnom na britanske podanike, smatramo da je možemo primijeniti i u slučaju drugih evropskih sila. (Berridge 2009, 78)

ovdje otvarati svoja konzularna predstavništva.¹⁶ I ovdje je jedna od vrlo važnih funkcija konzularna bila zaštita državljana i štitičenika zemlje koju zastupa. Kada Herkalović nabraja dužnosti konzularnog dragomana, posebnu pažnju posvećuje pitanju zaštite interesa stranaka koje su dolazile s područja Habsburške monarhije, a bile su dužne spor rješavati u okviru osmanskog sudskog sistema (budući da je suprotstavljena strana bila osmanski podanik). Dužnost dragomana je bila da, s jedne strane, služi kao tumač strankama koje nisu razumjele turski jezik, dok je, s druge strane, morao nadzirati sam spor i paziti da rasprave budu provedene prema propisima o sudskom postupku te da predmet spora bude riješen u skladu sa zakonom.¹⁷ U slučaju da zastupana stranka nije bila zadovoljna rješenjem spora, podnosio se protest osmanskim vlastima. Sporno rješenje se potom suspendiralo, a za donošenje novog rješenja se onda koristila diplomatska vještina: generalni konzulat je bio dužan poslati sve akte vezane za spor, skupa s izvještajem dragomana, poslanstvu u Carigrad, s molbom da se kod Porte isposluje pravedno rješavanje spora.¹⁸

Britanski konzul u Bosni je imao pravo da predsjedava nad poslovima britanskih podanika, trgovaca i drugih lica koji su dolazili u ovo područje Osmanskog carstva. On je proglašavao brakove britanskih podanika, a u iznimnim slučajevima je mogao izdavati pasoše britanskim podanicima. Međutim, vrlo je važno istaći da se on brinuo za "fer" tretman britanskih podanika na osmanskome sudu. Ukoliko mu nije polazilo za rukom da riješi neko sporno pitanje na zadovoljavajući način, konzul je mogao apelirati na ambasadora u Carigradu kako bi ovu stvar predstavio višim osmanskim vlastima.¹⁹

Budući da se Osmanlije nisu doslovno pridržavale odredbi navedenih u kapitulacijama, u praksi je moglo doći do određenih zloupotreba ili drugačijih tumačenja prava i privilegija datih državljanima neke evropske sile.²⁰

Međutim, situacija se promijenila nakon Berlinskog kongresa i okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske 1878. godine. Iako je II vojna komanda izdala okružnicu 23. 12. 1878, kojom se zadržavala pravosudna praksa austrougarskih konzulata u zemlji, kada su u pitanju sporovi između austrougarskih državljana nastanjenih u Bosni i Hercegovini,²¹ već u startu je forsiran stav da su kapitulacije bile važeće samo kod "muslimanske uprave", ali da su one kod evropskih država bespredmetne.²² Istina, ideja o ukidanju konzularne jurisdikcije stranih sila na području Bosne i Hercegovine u početku je uzimana s dozom rezerve iz jednog jednostavnog razloga: trebalo je urediti sudsku upravu u zemlji, dovesti stručni kadar i uspostaviti sudski sistem koji bi odgovarao novonastaloj situaciji.²³ Prvobitna intencija je bila da se u zemlju dovedu školovane sudije, pa da se tek u narednom periodu posveti rješavanju pitanja ukidanja konzularne jurisdikcije.²⁴ Budući da su na tom polju bili već poduzeti određeni koraci, počelo se razmišljati o ovom pitanju. Pri tome se Austro-Ugarska ugledala na Veliku Britaniju, koja je slična pitanja i nedoumice imala na Kipru.²⁵ Do momenta konačne odluke bilo je prepušteno Zemaljskoj vladi da odluči kako će se postaviti prema stranim

ves. Even a slight acquaintance with the accounts of European travellers in the Levant will suffice to show how far actual diplomatic and commercial practice at the échelles differed from the texts deposited at Istanbul." McGowan 1981, 36. Osman-paša se žalio da se konzuli u pregovorima previše pozivaju na kapitulacije, koje su, po njemu, bile odraz izgubljenih bitaka. (Herkalović 1906, 27)

²¹ Također, austrougarski državljani su se trebali prijaviti kod konzularnih vlasti prilikom ulaska u Bosnu i Hercegovinu u periodu od tri dana. Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen II, 1881, 62.

²² ABiH, ZMF, 1879, br. 481 (Zajedničko ministarstvo finansija – Württemberg, 18. 2. 1879. Vertraulich)

²³ Prema onome što je britanski konzul Freeman pisao u septembru 1879. godine, obrisu sudske organizacije su se tek mogli nazrijeti. Nedostajalo je stručnog kadra, a službenici dovedeni iz Monarhije su uglavnom bili dobrovoljci. (Radušić 2011, 45)

²⁴ ABiH, ZMF, 1879, br. 479 (Zajedničko ministarstvo finansija – Karolyi u Londonu, 18. 2. 1879)

²⁵ Položaj ostrva Kipra nije bio reguliran odredbama Berlinskog ugovora. Vlade Velike Britanije i Osmanskog carstva su sklopile poseban ugovor prije Berlinskog kongresa (4. 6. 1878), u kojem je, također, stajalo da će Kipar biti *occupée et administrée*. (Geršić 1893, 7) Međutim, sultanov suverenitet na ostrvu Kipru nikada nije bio doveden u pitanje, za razliku od Bosne i Hercegovine. (Isto, 19-20)

¹⁶ O stranim konzulatima se u domaćoj historiografiji dosta pisalo. Ovdje ćemo spomenuti samo neke od relevantnih naslova: Zaplata 1937; Kreševljaković / Mitrović 1958; Petrović 1987; Šamić 1971; Tepić 1988; Kapidžić 1963; Radušić 2013; Madžar 1979.

¹⁷ Herkalović 1906, 25.

¹⁸ Isto, 26.

¹⁹ Radušić 2013, 68, 71-72.

²⁰ "The capitulations (...) should not be taken more seriously by the historian than they were by the Ottomans themself-

konzulatima.²⁶ Ponuđeno je, ipak, razmišljanje da bi konzulati u Bosni i Hercegovini trebali imati isto polje djelovanja kao i konzulati u Monarhiji, a takav položaj bi, u svakom slučaju, isključivao vršenje sudbenosti konzula skupa s pravima i povlasticama koje su oni uživali u Osmanskom carstvu. Generalno je istaknut pravac kojim bi se u budućnosti trebalo kretati kako bi se odmaklo od osmanskog naslijeđa, a to je ponovo značilo da bi konzulati u okupiranom području što prije trebali biti ograničeni na ono polje djelovanja kakvo im je bilo garantirano na području Monarhije.²⁷ Vlada Velike Britanije, prema saopštenju koje je državni sekretar za spoljne poslove, lord Salisbury, dao Karolyju, imala je usaglašene stavove s c. i kr. vladom. Ipak, i lord Salisbury je smatrao da rješavanje pitanja konzularne jurisdikcije spram drugih sila treba još neko vrijeme pričekati, odnosno da ga treba prolongirati do momenta dok ne uslijedi napuštanje rumunjskih i bugarskih oblasti koje je zaposjela Rusija. Lord Salisbury je također insistirao na sličnosti situacije u kojoj su se našle Velika Britanija i Austro-Ugarska, prva nakon što je okupirala Kipar, a druga zbog okupacije Bosne i Hercegovine. Za njega nije postojala mogućnost da se vlade stranih sila pozivaju na kapitulacije u oblastima koje su bile podvrgnute engleskoj vlasti.²⁸

Pored praktičnih (organizacija sudstva) i vanjskopolitičkih (očekivano povlačenje ruskih trupa iz Rumunije i Bugarske) faktora koji su odgađali konačno reguliranje pitanja konzularne jurisdikcije u Bosni i Hercegovini, postojao je još jedan bitan faktor na koji je trebalo obratiti pažnju – donošenje kaznenog zakona za okupi-

rano područje.²⁹ Naime, od uvođenja kaznenog zakona je zavisilo šta će se učiniti i po pitanju prava konzula da vrše sudbenost. Jurisdikcija konzulata u kaznenim stvarima je bila ograničena i od osmanskih sudova su bili jedino izuzeti slučajevi: a) kada počinitelj nije napravio prekršaj spram osmanskog podanika, b) kada nisu bili pogođeni osmanski interesi i c) kada krivično djelo nije prijavila osmanska straža sigurnosti.³⁰ Zbog toga se od ministara predsjednika iz obje polovice Monarhije tražilo izjašnjavanje po ovom pitanju. Stvar je riješena i više nego hitno. Zemaljska vlada je već sredinom juna 1879. godine izdala okružnicu koja je za cilj imala instruiranje okružnih oblasti i sudova po pitanju zadržane konzularne jurisdikcije u civilnim stvarima. Okružnicom je bilo određeno da su konzularni sudovi bili kompetentni u civilnim sporovima u kojima su obje stranke bili stranci, potom u sporovima koji se odnose na stečaj ili ostavštinu stranog državljanina (iako je jedan od učesnika spora mogao biti zemaljski pripadnik) te u slučajevima kada je strani državljanin tuženi, a domaće lice tužitelj, ukoliko potonji pristane da se spor vodi na konzularnom sudu.³¹ Sporovi koji su za predmet imali nekretnine, rješavali su se na sudovima u zemlji, kao i sporovi u koje su bili umiješani zemaljski pripadnici (osim u slučaju stečaja i ostavštine stranog državljanina). Kod rasprava koje su u određenom sporu trebale biti vođene na sudovima zemlje, gdje je strani državljanin trebao uzeti učešće kao tuženi, tužitelj ili svjedok, konzul države čiji je stranac državljanin je imao pravo asistencije, ali ne i miješanja u raspravu. Izvršavanje presuda protiv stranih državljanina se trebalo poduzimati isključivo putem konzularnih predstavništava, ako su i sudovi zemlje u ovim sporovima dali svoju odluku.³²

Navedena mjera je bila privremenog karaktera, jer se s njemačkom i britanskom vladom već pregovaralo oko mogućnosti ukidanja njihove konzularne jurisdikcije u Bosni i Hercegovini. Austro-Ugarskoj monarhiji je u datom momen-

²⁶ ABiH, ZMF, 1879, br. 481 (Zajedničko ministarstvo finansija – Württemberg, 18. 2. 1879. Vertraulich.)

²⁷ Isto.

²⁸ Salisbury je Karolyju predao i prepis povjerljive depeše koju je 16. 1. 1879. uputio lordu Lyonsu, kako bi ovaj mogao dati adekvatan odgovor francuskoj vladi u vezi s pitanjem konzularne jurisdikcije. Tu je, između ostalog, navedeno: "The Sultan has not ceded Cyprus absolutly to Her Majesty, for it remains within the limits of the Ottoman Empire, and he has reserved the reversion of actual rule in a certain specified contingency. But for an indefinite time he has parted with the right of government, the right of legislation, and the right of making agreements with foreign powers. (...) So far as regards all the relation and transactions which the Capitulations touch, the cession is complete." ABiH, ZMF, 1879, br. 655 (Karolyi – Andrassy, 26. 2. 1879)

²⁹ Početak reorganizacije pravnih prilika u Bosni i Hercegovini se upravo veže uz uvođenje modernog kaznenog zakona. (Eichler 1889, 169)

³⁰ ABiH, ZMF, 1879, br. 2356 (Zajedničko ministarstvo finansija – 1. Ministarstvo vanjskih poslova, 2. C. kr. ministar predsjednik, 3. Kr. ug. Ministar predsjednik i 4. Zemaljska vlada, 14. 6. 1879)

³¹ Sammlung 1881, II, 63.

³² Isto.

tu i bilo najbitnije riješiti ova pitanja sa spomenutim silama. Iz Njemačkog rajha su pozitivne vijesti stigle već u januaru 1880. godine kada je grof Széchenyi iz Berlina javio da je u pripremi nacrt zakona kojim bi se reguliralo pitanje njemačke konzularne jurisdikcije. Već u aprilu je spomenuti nacrt čekao odobrenje Saveznog vijeća (Bundesrath). Njemačka strana je smatrala da je Monarhija poduzela sve potrebne mjere kako bi mogla garantirati sigurnost u okupiranom području te konzularna zaštita (u ovom smislu, op. a.) više nije bila neophodna. Ipak, u prvoj fazi se nije išlo za potpunim ukidanjem konzularne jurisdikcije, nego je ostavljena mogućnost da se ona ograniči ili stavi izvan snage, prema ocjeni Saveznog vijeća.³³ Budući da odluka nije bila definitivna, cijela stvar je držana u tajnosti. Ministarstvo vanjskih poslova je o svemu obavijestilo Zajedničko ministarstvo finansija početkom maja 1880. godine.³⁴ Njemački Rajstag je 10. maja odobrio Nacrt zakona o njemačkoj konzularnoj sudbenosti u Bosni i Hercegovini. O svemu je odmah, preko Zajedničkog ministarstva, bila obaviještena i Zemaljska vlada.³⁵ Zakon je objavljen u br. 14 Carskog zakonskog lista, pod brojem 1384.³⁶ Vrlo brzo je donesen novi zakon kojim je njemačka konzularna jurisdikcija trebala biti i definitivno ukinuta (Zakonski list, br. 1398, 23. decembar 1880). U svega dva zakonska člana je bilo određeno da će njemačkom konzulu pripadajuća jurisdikcija u Bosni i Hercegovini od 1. januara 1881. godine biti stavljena van snage. Njemački državljani i štićenici su ubuduće trebali biti podvrgnuti jurisdikciji Monarhije, na sudovima koji su bili uspostavljeni u okupiranom području i, što je jako bitno istaći, bez asistencije konzula ili njegova predstavnika. Oni građanski pravni sporovi i kaznene stvari koji su već bili u

proceduri kod konzularnog suda trebali su biti riješeni prema propisima koji su vrijedili do momenta donošenja zakona. Ukoliko bi se stranke usaglasile da takav spor prebace na sudove u zemlji, mogle su to učiniti.³⁷ Njemački konzulat je tražio od Wüttemberga da o svemu obavijesti političke oblasti i sudove po Bosni i Hercegovini.³⁸ Time je bilo okončano ukidanje njemačke konzularne jurisdikcije.

Drugi važan faktor u cijelom pitanju je bio i stav britanske vlade. Međutim, i ona je bila spremna na suradnju. Lord Granville je 15. oktobra 1880. godine potpisao akt kojim se Velika Britanija obavezuje na ukidanje svoje konzularne jurisdikcije u Bosni i Hercegovini, koja je trebala biti ukinuta od 1. novembra 1880. godine.³⁹ Ministarstvo vanjskih poslova je tražilo od Szlavyja da telegramskim putem instruiira Zemaljsku vladu o Granvillovoj izjavi s napomenom da postoji mogućnost pomjeranja termina ukidanja britanske konzularne jurisdikcije ukoliko britanski konzulat nije dobio instrukcije od svoje vlade. Telegram s potrebnim uputama je poslan Zemaljskoj vladi 31. oktobra 1880. godine.⁴⁰ Ispostavilo se da je Zemaljska vlada dogovorila s britanskim konzulatom sve što je bilo potrebno kako bi se ovo realiziralo. Zajedničko ministarstvo finansija je moglo još odobriti i zvaničnu objavu ukidanja britanske konzularne jurisdikcije.⁴¹ Zemaljska vlada je 25. novembra predala u štampu okružnicu kojom se objavljuje ukidanje britanske konzularne jurisdikcije. Ovom okružnicom je bilo definirano da britanskim konzulima i podanicima pripadaju samo ona prava koja imaju i na području Monarhije te da će se prema njima u policijskim i političko-administrativnim stvarima postupati u okupiranom području jednako kako se postupa i na području Monarhije.⁴²

³³ ABiH, ZMF, 1880, br. 2989 (Széchenyi-Haymerle, 17. 4. 1880)

³⁴ Isto. (Drugi priložen dokument: Ministarstvo vanjskih poslova – Zajedničko ministarstvo finansija, 5. 5. 1880)

³⁵ ABiH, ZMF, 1880, br. 3381 (Ministarstvo vanjskih poslova – Zajedničko ministarstvo finansija / Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 19. 6. 1880)

³⁶ Ovaj zakonski akt je imao veoma kratak sadržaj: "Die dem Konsul des Deutschen Reichs in Sarajewo für Bosnien Herzegovina zustehende Gerichtsbarkeit kann mit Zustimmung des Bundesraths durch Kaiserliche Verordnung eingeschränkt oder ausser Übung gesetzt werden." Akt je priložen uz dopis Ministarstva vanjskih poslova upućen Szlavyju 22. 7. 1880.

³⁷ ABiH, ZV, 1880, kutija br. 7, šifra III/150.

³⁸ Isto.

³⁹ ABiH, ZMF, 1880, br. 7592 (Granvillov potpisani dokument u prilogu. Materijal predat Szlavyju 27. 10. 1880)

⁴⁰ ABiH, ZMF, 1880, br. 7901 (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 31. 10. 1880. U prilogu je dopis Ministarstva vanjskih poslova od 27. 10)

⁴¹ ABiH, ZMF, 1880, br. 7711 (Zajedničko ministarstvo finansija – 1. Zemaljska vlada; 2. Ministarstvo vanjskih poslova, 12. 11. 1880)

⁴² ABiH, ZV, 1880, kutija br. 7, šifra, III/150, br. 27 881 (u prilogu je i spisak britanskih podanika koji je konzul Freeman dostavio 6. 11. 1880. Na spisku su se nalazila svega četiri imena: 1. Adelina Paulina Irby, 2. Priscilla Hannah Johnston, 3. Emma Brooks i 4. Abdul Hamid. Posljednji je

Vlade Italije, Francuske i Rusije su slijedile britanski i njemački primjer. Rezultat toga je okružnica Zemaljske vlade od 22. oktobra 1881. godine kojom je bilo objavljeno da se i ove zemlje odriču svoje konzularne jurisdikcije; njihovi konzulati će imati jednak status kao i oni u Monarhiji, a sporovi koji su bili započeti kod sudova spomenutih konzulata su se trebali razriješiti prema normama koje su do tog momenta važile, u slučaju da se stranke nisu usaglasile da spor prenesu na nadležne sudove u zemlji.⁴³

Postavilo se i pitanje vršenja jurisdikcije nad c. i kr. podanicima u oblasti Lima. Brigadna komanda u Pljevljima je izrazila težnju da se ova jurisdikcija, bar kada su kaznena djela u pitanju, prepusti Vojnoj sudskoj ekspozituri u Pljevljima. Za civilne sporove su mogli biti kompetentni kotarski sudovi u Čajniču i Višegradu. Ministarstvo rata je izneseni prijedlog prenijelo Ministarstvu vanjskih poslova, a ovo dalje ministarstvima pravde oba dijela Monarhije, radi davanja kompetentnog odgovora.⁴⁴ Odgovor je podrazumijevao, a Ministarstvo rata je s tim bilo saglasno, da se konzularna jurisdikcija nad podanicima koji su došli iz Monarhije prepusti civilnoj komisiji i političkim referentima pri brigadama.⁴⁵ Sve je definitivno zaokruženo Okružnicom Zemaljske vlade od 3. oktobra 1881. godine kojom je bilo određeno da se vršenje sudbenosti nad austro-ugarskim državljanima prenese na civilnog povjerenika i političkog referenta pri 1. pješadijskoj brigadi. Vršenje sudbenosti se trebalo kretati u opsegu koji je imao C. i kr. generalni konzulat u Sarajevu, a trebalo se postupati prema zakonima

koji su postojali za konzularnu jurisdikciju na području Osmanskog carstva.⁴⁶

Postojanje konzularne jurisdikcije na području Osmanskog carstva još jedan je primjer sudara titana Okcident vs. Orijent te zadiranja u prava suvereniteta.⁴⁷ S druge strane, odgovara stereotipima koje je Zapad imao o Istoku te se uklapa u misionarsku zadaću jednih da "civiliziraju" druge. Stoga se o konzularnoj jurisdikciji često govorilo kao o izuzetno važnoj i potrebnoj praksi.⁴⁸ Osmanlije su i same bile svjesne negativnog utjecaja ove prakse. Pokušali su je ukinuti 1914. godine, ali je odluka ostala mrtvo slovo na papiru.⁴⁹ Vidimo da je ona na prostoru Novopazarskog sandžaka ostala na snazi i nakon 1878. godine, dok je područje Bosne i Hercegovine u tom smislu bilo čvršće vezano uz praksu Austro-Ugarske. Time je Monarhija ponovo povrijedila sultanov suverenitet na ovom području.⁵⁰ Evrop-

⁴⁶ Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1881 (1906), 747.

⁴⁷ "Nepovoljnost režima kapitulacija dolazi do izražaja i na planu suvereniteta država. Krajem 19. st. i posebno u 20. st. razvija se teorija o suverenitetu država, a kao posljedica toga sve više se uspostavlja i širi primjena načela teritorijaliteta što se tiče jurisdikcije (javnopravne, ali i privatnopravne). Naime, prema načelu teritorijaliteta, vlast određene države ima upravnu i sudsku nadležnost nad svim osobama, dakle i stranim državljanima, koji se nalaze na teritoriju odnosno države. Osim toga, na sve se osobe u državi primjenjuju svi zakoni javnog prava, a u određenoj mjeri i zakoni privatno-pravnog karaktera. Slijedom toga se konzularna sudbenost strane države, temeljena na kapitulacijama, smatrala ozbiljnim zadiranjem u suvereno pravo druge države vršenja svoje vlasti (sudbene, upravne ili zakonodavne) na svom teritoriju." (Gašparović 2009, 688). Osim toga, evropske države su počele polagati prava na zaštitu čitava niza zajednica, što je u konačnici vodilo davanju državljanstva mnogim kršćanima i nekim Jevrejima. (Braude/Lewis 2009, 60)

⁴⁸ Berridge 2009, 78.

⁴⁹ Aydın 2004, 582.

⁵⁰ Činom ukidanja konzularne jurisdikcije na području Bosne i Hercegovine Monarhija je direktno ukazala na svoje buduće namjere s ovim prostorom, iako je diskutabilno je li na to imala pravo: "(...) wurden die von Österreich-Ungarn nach dem Vollzug der okkupation und Jahrzehnte vor der sog. Bosnischen Annexionskrise von 1908 getroffenen Regelungen, insbesondere die Einbeziehung in den gemeinsamen Zollverband der Doppelmonarchie, die Aufhebung der Konsulargerichtsbarkeit und die Aushebung der männlichen bosnisch-herzegowinischen Bevölkerung zugunsten der k. u. k. Armee, weder von der zeitgenössischen noch von der heutigen Literatur unter annexionsrechtlichen Gesichtspunkten bewertet." Classen 2004, 118. Iako je svojim djelovanjem i upravom u Bosni i Hercegovini Austro-Ugarska često kršila sultanov suverenitet, ne može se reći da u tome nisu postojale granice. Kada se Kállay u drugoj polovici

bio prekršten uz opasku kako je on "turski podanik".) Usp. Sammlung 1881, II, 68. Primjerci okružnice su dostavljeni Zajedničkom ministarstvu, koje ih je prosljedilo na druge adrese. ABiH, ZMF, 1880, br. 8662 (Zajedničko ministarstvo finansija – 1. Ministarstvo vanjskih poslova, 2. C. kr. austr. ministar predsjednik i 3. kr. ug. Ministar predsjednik, 16. 12. 1880)

⁴³ Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1881 (1906), 750. Na žalost, iako su postojali, dokumenti koji bi nam dali uvid u tok pregovora oko ovog pitanja s vladama Francuske, Italije i Rusije nestali su iz Arhiva Bosne i Hercegovine.

⁴⁴ ABiH, ZMF, 1881, br. 974. (Uvidni akt Ministarstva vanjskih poslova, januar 1881)

⁴⁵ ABiH, ZMF, 1881, br. 5984 (Prilog: Ministarstvo rata – Generalna komanda Sarajevo, 22. 7. 1881)

ske sile su takvo stanje prećutno podržavale. Pristale su na ukidanje konzularne jurisdikcije nad svojim građanima u Bosni i Hercegovini. Šire gledano, pristale su na ukidanje kapitulacija, iako je čl. 8 Berlinskog ugovora predviđao da svi ugovori koje je sklopila Porta ostaju na snazi.⁵¹

Imenovanje konzula stranih sila u Bosni i Hercegovini nakon 1878. godine

U osmanskome periodu su konzuli na području Bosanskog ejaleta/vilajeta vršili svoju funkciju na osnovu carskog berata (exequatura)⁵² koji im je garantirao njihov status i davao im pravo da djeluju u skladu s ovlastima koje su im pripadale. Nakon okupacije ovog područja od strane Austro-Ugarske, postavilo se pitanje što će se desiti s konzulima čije je imenovanje bilo potvrđeno u osmanskome periodu, kao i na koji način će biti imenovani i priznati novi konzuli.

I u ovom pitanju je Monarhija pratila korake koje je poduzimala britanska vlada na području Kipra. Generalni guverner Kipra je dobio instrukcije da konzuli koji su primili egzekvaturu prije okupacije budu priznati, dok je u slučaju imenovanja novih konzula egzekvaturu trebala izdavati britanska vlada. Zajedničko ministarstvo finansija je bilo saglasno sa stavom britanske vlade u pogledu egzekvatura stranih konzula u Bosni i Hercegovini i u tom je smislu zemaljski poglavar i bio instruiran: svi konzuli s osman-skim egzekvaturama (odnosno onim koje su primili prije okupacije) su trebali biti priznati u vršenju svojih funkcija; kod imenovanja novih

konzula Monarhija je bila zadužena za izdavanje egzekvatura.⁵³

Ubrzo nakon što je izražen stav koji je trebalo zauzeti po pitanju imenovanja stranih konzula u okupiranom području, Ministarstvo vanjskih poslova je od Württemberga tražilo da prizna imenovanje Lodygenskog u zvanje ruskog konzula, kao i da mu dopusti vršenje njegove funkcije.⁵⁴ Potom je slijedilo i imenovanje dotadašnjeg britanskog vicekonzula u Mostaru, Eduarda Freemana, u zvanje britanskog konzula. Od Württemberga se tražilo da prizna i ovo imenovanje i da dopusti vršenje funkcije.⁵⁵

Početkom naredne godine je uslijedilo novoimenovanje francuskog konzula. Prvo je u januaru umjesto konzula Patina ovu funkciju preuzeo d' Hericourt, a onda je krajem maja došlo do nove promjene: umjesto d' Hericourta, francuski konzul je trebao biti dotadašnji francuski vicekonzul u Janjini, Moreau.⁵⁶ U junu je za francuskog vicekonzula u Mostaru bio imenovan de Pourtalés Gorgier.⁵⁷ Ministarstvo vanjskih poslova je nadgledalo cjelokupnu proceduru i o tome izvještavalo Zajedničko ministarstvo finansija, kako bi ono dalje informaciju moglo proslijediti Zemaljskoj vladi uz molbu da se prizna imenovanje i dopusti vršenje funkcije dotičnih konzula.⁵⁸

U aprilu 1880. godine je uslijedilo i imenovanje novog italijanskog konzula, Paula Rive.⁵⁹ U augustu iste godine je došlo do novoimenovanja ruskog konzula. Novi ruski konzul je trebao biti Modest Bakounin, koji je u Sarajevo stigao iz Beograda. Stigao je tek u oktobru i tada mu je

osamdesetih zalagao za carevu posjetu Bosni, ministar vanjskih poslova Kalnoky se tome usprotivio "uzimajući u obzir do kakvih bi diplomatskih problema došlo s obzirom na sultanov suverenitet u Bosni i Hercegovini". Šehić 2013, 15.

⁵¹ Imamović 1976, 24.

⁵² Egzekvatura (lat. exequi – izvršiti) – dopuštenje neke države da strani predstavnik (konzul) može vršiti konzularne poslove na njenu području. (Klaić 1968, 332) Naravno, konzule su imenovalе njihove vlade, ali im je bio potreban osmanski berat kako bi ga pokazali lokalnim vlastima i tako si osigurali vršenje funkcije. (Boogert 2005, 32) Ilustracije radi navodimo primjer Marka Dolinića (Markus Vuletić), austrijskog vicekonzula u Mostaru, za kojeg je stigao ferman u junu 1850. godine Ali-paši Rizvanbegoviću i tadašnjem mostarskom kadiji, kako bi im se dalo do znanja da je navedeni potvrđen za austrijskog vicekonzula. (Grandits 2008, 482)

⁵³ ABiH, ZMF, 1879, br. 479 (Zajedničko ministarstvo finansija – Karolyi u Londonu, 18. 2. 1879). Usp. Sammlung 1881, II, 62.

⁵⁴ ABiH, ZMF, 1879, br. 1892 (Uvidni akt, 14. 5. 1879)

⁵⁵ ABiH, ZMF, 1879, br. 1891 (Uvidni akt, 14. 5. 1879). Čini se da je Freeman ipak bio u zvanju privremenog konzula. (Radušić 2013, 75)

⁵⁶ ABiH, ZMF, 1880, br. 91 (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 9. 1. 1880. Uz ovaj dokument je priložen i dokument br. 3664 od 11. 6. 1880). Zemaljska vlada je ovu informaciju prosljedila Gradskom poglavarstvu u Sarajevu 19. juna 1880. Historijski arhiv Sarajevo, Gradsko poglavarstvo, 1880, Br. 3908.

⁵⁷ ABiH, ZMF, 1880, br. 3833 (Uvidni akt, 19. 6. 1880)

⁵⁸ ABiH, ZMF, 1880, br. 91 (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 9. 1. 1880. Uz ovaj dokument je priložen i dokument br. 3664 od 11. 6. 1880)

⁵⁹ ABiH, ZMF, 1880, br. 2168 (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 11. 4. 1880)

bila izdata egzekvatura o vršenju funkcije.⁶⁰ Za razliku od imenovanja ruskog konzula iz 1879. godine, ovo drugo imenovanje je, čini se, izazvalo blagu nelagodnost kod nove uprave u okupiranom području. Izgleda da je Württemberg tražio više instrukcija nego ikada prije. Postoji mogućnost da je šef Zemaljske vlade pristupao s rezervom izboru novog konzula jer je dotadašnji ruski konzul Lodygensky (Ladozinski) svojim ponašanjem skrenuo na sebe pažnju Policijske direkcije u Sarajevu. Vjerovatno ga je to stajalo i konzulske funkcije. Naime, Lodygensky je nesmotreno izjavio da neće isticati rusku zastavu na konzulatu za vrijeme praznika, jer to nije vrijedno truda: prema informacijama koje je on imao, predviđao je, a o tome i javno govorio, da će ubrzo napustiti Sarajevo budući da će izbiti rat između Austrije i Rusije.⁶¹ Osim toga, ruski konzul je bio blizak i s predstavnicima crkvene općine, na čelu sa Savom Kosanovićem. Organizirali su sastanke bez da su prethodno obavještavali vladinog člana odbora crkvene općine.⁶² Ruskog konzula se dovodilo u vezu i sa slovenskim komitetom, u čije je ime agitirao protiv nove vlasti ne samo među Srbima, nego i među muslimanima.⁶³ Vjerovatno su ove okolnosti utjecale na držanje austrougarskih vlasti kod imenovanja novog konzula. Vrijeme je pokazalo da je i novi ruski konzul Bakunjin nastavio rad svog prethodnika.⁶⁴

Imenovanje stranih konzula poslije izvršene okupacije Bosne i Hercegovine također je pokazalo intenciju Monarhije na prećutno nepoštivanje u uvodnom dijelu Aprilske konvencije zagarantovanog sultanovog prava suverenosti nad okupiranim područjem.

Obustava rada austrougarskih konzularnih ureda u Bosni i Hercegovini

Sredinom XIX stoljeća Habsburška monarhija je stajala pred finansijskim slomom. Da bi se izašlo iz takve situacije pokrenut je od 1859. godine reformni program u sklopu kojeg je ukinuto Ministarstvo za trgovinu, obrt i javne gradnje (Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten). Konzularna pitanja, koja su bila povjerena ovom ministarstvu, prenesena su od 1859. godine na Ministarstvo vanjskih poslova.⁶⁵ Konzularni poslovi su doživjeli velike promjene u narednih deset godina, a naročito 1868. i 1869. godine kada je ustrojena nova konzularna organizacija.⁶⁶ U to vrijeme se javila potreba za promjenama na Orijentalnoj akademiji. Osnovu za te promjene je činila neophodnost temeljite pravne izobrazbe konzularnih koncipista.⁶⁷ Ministarstvo vanjskih poslova je 1870. godine provelo tzv. konzularnu anketu, koja se ticala i spomenute Akademije (da li je treba zadržati ili ne). Prevagnuo je stav Ministarstva vanjskih poslova da je Akademija ipak korisna te su taj stav potvrdile i delegacije. Akademija je zadržana, s tim što je 1898. godine preimenovana u "K. u. K. Konsularakademie".⁶⁸

Jedan od najvažnijih zadataka konzula Habsburške monarhije u nekršćanskim zemljama je bio zadatak vršenja konzularne sudbenosti. Odredbe koje se tiču vršenja civilne sudbenosti od strane c. i kr. konzularnih službi bile su sadržane u carskoj naredbi od 29. januara 1855. (RGB VII, Nr. 23), kao i u naredbi Ministarstva vanjskih poslova od 31. marta iste godine (RGB XVII, Nr. 58). C. i kr. konzularne službe su se dijelile na one koje vrše punu jurisdikciju, poput onih u Carigradu, Jeruzalemu, Beogradu, Saraje-

⁶⁰ ABiH, ZMF, 1880, br. 5590, 5976, 6278, 7073, 7165 (Prepiska Zajedničkog ministarstva finansija i Zemaljske vlade u periodu između 18. 8. – 21. 10. 1880)

⁶¹ Također je tvrdio da on u ime ruskog cara nadgleda postupke austrougarske vlasti i o tome izvještava u St. Petersburg. ABiH, ZMF, 1881, br. 1273 (Zajedničko ministarstvo finansija – Ministarstvo vanjskih poslova, 3. 5. 1880)

⁶² ABiH, ZMF, 1881, br. 5027 (Prepis izvještaja direktora Policijske direkcije u Sarajevu, 18. 7. 1880)

⁶³ Kruševac 1960, 242-243.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Goldinger 1975, 139. Do 1859. godine su samo neki konzularni uredi bili podređeni Ministarstvu vanjskih poslova: oni u Osmanskom carstvu, Grčkoj i Generalni konzulat u Varšavi. Matsch 1986, 161.

⁶⁶ Malfatti di Monte Tretto 1879, (Vorwort) III.

⁶⁷ U originalu "Konzipiest". Vjerovatno se misli na koncipijenta – odvjetničkog pripravnika, perovođu. (Klaić 1968, 682)

⁶⁸ Pokazalo se ispravnim zadržati Orijentalnu akademiju. Nakon okupacije Bosne i Hercegovine dio apsolenata upravo ove Akademije je našao uposlenje u Zemaljskoj vladi. (Matsch 1986, 102-103) O austrijskoj konzularnoj sudbenosti u Bosni pogledati: Rill 1977.

vu, Mostaru i sl., dok su postojale i one s ograničenom jurisdikcijom, poput službi u Banja Luci, Livnu i još nekim gradovima.⁶⁹ U polje djelovanja konzularnih sudova spadao je pretres i rješenje svih civilnih procesa vezanih za trgovačke i mjenične stvari te stečajna pitanja. Prizivi protiv odluka konzularnih sudova u Banja Luci, Livnu, Mostaru i Sarajevu išli su na Vrhovni zemaljski sud u Zadru.⁷⁰

Kako je Bosna bila sastavni dio Osmanskog carstva, to su i na ovom području otvarana konzularna predstavništva Habsburške monarhije (Austrijski konzulat, preimenovan nakon austrougarske nagodbe u C. i kr. austrougarski konzulat). Prvi put je konzulat djelovao u periodu 1808–1820, a drugi put u kontinuitetu od 1850. do vremena okupacije i nešto duže. Konzulat je vrlo kratko djelovao u Travniku, a potom je premješten u Sarajevo. Prvi austrijski generalni konzul je bio dr. Dimitrije Atanasković.⁷¹ U političko-administrativnom pogledu je ovaj konzulat bio podređen poslanstvu u Carigradu te Ministarstvu vanjskih poslova kao višoj instanci. U građanskim sporovima između austrijskih podanika je priziv od konzularnog suda išao Vrhovnom zemaljskom sudu u Zadru; u kaznenim stvarima (manji prekršaji) je drugu i posljednju instancu predstavljalo poslanstvo u Carigradu; za trgovačke sporove je konzulat bio podređen ministarstvima trgovine oba dijela Monarhije. Ukoliko se nekom austrijskom podaniku sudilo za zločin, konzulat je vodio samo predistragu, a sve spise u vezi s tim je slao nadležnom sudu u Monarhiji.⁷²

Nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine postavilo se pitanje uloge i funkcije c. i kr. austrougarskih konzulata. U početku je bilo određeno da oni nastave suditi u civilnim procesima, ali se ubrzo nametnuo stav o tome kako je vrijeme da se konzularna služba u okupiranom području ukine. C. i kr. vlada je smatrala da bi obustava rada austrougarskih konzulata bila u interesu zemaljske uprave te da tome treba težiti.⁷³

⁶⁹ Malfatti di Monte Tretto 1879, 133-136.

⁷⁰ Isto, 136-137.

⁷¹ Postepeno su otvarani austrijski konzulati, vicekonzulati i konzularne agencije i u drugim mjestima: Mostar, Livno, Banja Luka, Trebinje, Bihać, Tuzla i Brčko. (Zaplata 1937, 124)

⁷² Isto, 143.

⁷³ U slučaju da se obustava rada ne bi mogla izvesti odjednom, kao prelazno rješenje je moglo poslužiti da konzularnu

Već se u julu mjesecu razmatrala mogućnost transfera vicekonzula Dragomanovića (Livno) jer bi konzularnu jurisdikciju mogao preuzeti okružni sud u Travniku ili, eventualno, kotarski ured kao sud u Livnu. Zemaljska vlada je mogla poslati svog službenika kako bi se pobrinuo o poslovima konzulata,⁷⁴ jer je podržavala težnje Ministarstva vanjskih poslova da se pitanje konzulata u Livnu riješi preko pravnog službenika Zemaljske vlade, koji bi posebno brinuo o predmetima jurističke prirode, a koji su još uvijek stizali na adresu konzulata. Na ovaj način bi se riješilo i pitanje zamjene nekvalificiranog ili slabo kvalificiranog kadra, kao što su bile kadije zadržane u pojedinim mjestima. Iako je livanjski kadija bio ocijenjen sposobnim, njegova nepouzdanost je išla u prilog ideji da se na to mjesto dovede školovani službenik iz Sarajeva.⁷⁵ Vicekonzul Josef Dragomanović je imenovan provizornim koncipistom Zemaljske vlade i trebao je, nakon što preda dužnost službeniku Zemaljske vlade u Livnu, preći u Sarajevo kako bi primio dekret o svom imenovanju.⁷⁶ Zajedničko ministarstvo fi-

larnu jurisdikciju nad austrijskim i ugarskim državljanima vrše školovane sudije kao službenici zemaljske uprave, a u skladu s normama koje su važile za konzularne sudove. ABiH, ZMF, 1879, br. 481 (Zajedničko ministarstvo finansija – Württemberg, 18. 2. 1879. Vertraulich). Britanski konzul Freeman je smatrao da je postojanje austrougarskih konzularnih službenika, koji su i dalje vršili sudsku vlast, anomalija. (Radušić 2011, 46)

⁷⁴ ABiH, ZMF, 1879, br. 3534 (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 21. 7. 1879)

⁷⁵ Možda neki austrijski sudija. ABiH, ZMF, 1879, br. 4227 (Zajedničko ministarstvo finansija – 1. Ministarstvo vanjskih poslova, 2. Zemaljska vlada, 25. 8. 1879)

⁷⁶ Postojala je generalna intencija da se službenici konzulata, jednom kada konzulati budu zatvoreni, prihvate u zemaljsku službu. Razmatrani su slučajevi provizornog dragomana konzulata u Mostaru, Paula Peresa, koji se isticao disciplinom, kao i dobrim poznavanjem slavenskih jezika i prilika u Osmanskom carstvu, te Nicolausa Omčikusa, vicekonzula u Brčkom. Konačnu odluku je trebala donijeti Zemaljska vlada. Međutim, ona je ocijenila da Peres i Omčikus nisu bili pogodni za službu pri Zemaljskoj vladi – prvi je bio star, a drugi nije bio samo star, nego je bio poznat i kao netaktičan, a bio je upetljan i u aferu s nekom djevojkom. Svoj stav je Zemaljska vlada pravdala nedostatkom finansija. Za Zemaljsku vladu je radio vicekonzul Müller, dok je Dragomanović bio drugi kandidat koji je dobio zaposlenje. Drugi konzularni službenici nisu bili zainteresirani za ovakvu vrstu angažmana. ABiH, ZMF, 1880, br. 609, br. 1129 i br. 1638 (Prepiska Zajedničkog ministarstva finansija i Zemaljske vlade, 7. 2. – 12. 3. 1880). Bivši vicekonzul Müller je jedno vrijeme bio okružni predstojnik u Mostaru, a kasnije direktor administrativnog odjeljenja Zemaljske vlade. Bivši

nansija je insistiralo na tome da službenik koji preuzme dužnost od Dragomanovića bude stručnjak porijeklom iz Monarhije. Ovo ministarstvo je bilo zainteresirano i za status službenika koji je trebao otići u Livno, datum njegova odlaska te, konačno, visinu Dragomanovićeve plate u službi pri Zemaljskoj vladi.⁷⁷ Zemaljska vlada je za preuzimanje konzularnih poslova pri kotarskom uredu u Livnu imenovala koncipistu Adolfa Falknera, ali je konačne upute oko primopredaje konzularnih agendi trebalo dati Ministarstvo vanjskih poslova.⁷⁸ U principu, bilo je dovoljno o ovome upoznati Generalni konzulat u Sarajevu i dotadašnjeg vicekonzula konzulata u Livnu Dragomanovića. On je bio upućen u proceduru predaje konzularnih poslova službeniku Zemaljske vlade.⁷⁹

U decembru je bila aktuelna primopredaja poslova konzulata u Banja Luci. Ove poslove je dotadašnji vicekonzul Holzinger trebao predati "kotarskom pridodaniku" (Adjunkt)⁸⁰ Sedlnizkom. Istina, livanjski "slučaj" nije ponukao naređene da tačno definišu njegov službeni status, na čemu je insistiralo Zajedničko ministarstvo finansija. Ovo ministarstvo je smatralo da bi konzularni sud trebao biti integriran u okružni sud ili kotarsku oblast. Tako bi se smanjili materijalni izdaci za ovu službu, a Sedlnizki bi bio podložan zemaljskoj upravi u pogledu sudskih funkcija, dok bi u pogledu konzularnih odgovarao Vrhovnom sudu u Trstu. Sedlnizki ne bi bio podložan Generalnom konzulatu u Sarajevu, nego direktno Ministarstvu vanjskih poslova, ali bi njihova korespondencija išla preko Zemaljske vlade.⁸¹

U januaru 1880. godine je Vrhovni sud dostavio Zemaljskoj vladi izvještaj okružnog suda u Banja Luci uz sastavljene protokole o preuzimanju konzularnih agendi od strane kotarskog službenika Jaroslava barona von Sedlnizkog.⁸²

sekretar poslanstva, Horoviz, bio je imenovan za okružnog predstojnika u Tuzli. (Kraljačić 1987, 442-443)

⁷⁷ ABiH, ZMF, 1879, br. 4705 (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 26. 9. 1879)

⁷⁸ ABiH, ZMF, 1879, br. 4912 (Zajedničko ministarstvo finansija – Ministarstvo vanjskih poslova, 2. 10. 1879)

⁷⁹ ABiH, ZMF, 1879, br. 5095 (Odgovor Ministarstva vanjskih poslova, 7. 10. 1879)

⁸⁰ Pomoćni činovnik, vježbanik. (Klaić 1968, 13)

⁸¹ ABiH, ZMF, 1879, br. 6612 (Zajedničko ministarstvo finansija – Ministarstvo vanjskih poslova, 31. 12. 1879)

⁸² ABiH, ZV, 1880, kutija 6, šifra III/48 (Sadrži više dokumenata u vezi sa spomenutom primopredajom.)

Međutim, u toku procesa predaje konzularnih agendi službenicima koje je za to imenovala Zemaljska vlada, pojavio se još jedan problem koji je trebalo riješiti: to je bilo pitanje izdavanja bračnih licenci austrijskim i ugarskim državljanima. Zemaljska vlada je smatrala, budući da se išlo ka tome da se c. i kr. konzulati ukinu u okupiranom području, da pravo izdavanja bračnih licenci trebaju imati političke oblasti s policijskim registrima, jer se samo uvidom u ove registre moglo znati u kojim bi se slučajevima licenca mogla izdati, a u kojim uskratiti. Budući da su austrijski i ugarski podanici i dalje licence tražili kod c. i kr. konzulata, Zemaljska vlada je namjeravala izdati naredbu kojom bi jasno precizirala kojim organima pripadaju ove kompetencije.⁸³ Problem je, vjerovatno, predstavljao neusaglašen stav austrijske i ugarske strane po ovom pitanju. Ugarska vlada je smatrala da konzulati trebaju zadržati pravo izdavanja bračnih licenci, dok je austrijska imala jednak stav kao i Zemaljska vlada. Zajedničkom ministarstvu je preostajala opcija da dopusti da se ugarskim podanicima bračne licence izdaju u konzulatima, dok se austrijskim podanicima to moglo izdavati u okružnim oblastima, eventualno u kotarskim, ako je predstojnik bio iz Monarhije. To je bio savjet austrijske vlade, koja je još insistirala da sklapanje braka austrijskih podanika treba ovisiti o dva dokumenta: a) atest o ličnoj sposobnosti za sklapanje braka i b) politička bračna licenca/dozvola.⁸⁴ Ipak, Zajedničko ministarstvo finansija se nadalo da bi ugarska vlada mogla promijeniti stav te je od Zemaljske vlade zahtijevalo da stopira izdavanje bilo kakvih naredbi vezanih za ovo pitanje.⁸⁵ Kako nije bilo pomaka u rješavanju pitanja bračnih licenci, okružnicom Zemaljske vlade od 26. maja 1880. godine je bilo određeno da se pitanje brakova austrijskih i ugarskih državljana treba rješavati prema zakonima koji važe s obzirom na njihovu zavičajnost.⁸⁶

Problem oko bračnih licenci za podanike koji su dolazili iz Monarhije nije mogao prekinuti započeti prenos ovlasti i poslova s konzulata na

⁸³ ABiH, ZMF, 1879, br. 5277 (Priložen uz dokument br. 749 iz 1880. godine)

⁸⁴ ABiH, ZMF, 1879, br. 5377 (Priložen uz dokument br. 749 iz 1880. godine)

⁸⁵ ABiH, ZMF, 1880, br. 749 (Zajedničko ministarstvo finansija – Ugarski ministar predsjednik, 7. 2. 1880)

⁸⁶ Sammlung 1881, II, 69.

organe uprave u zemlji. Zemaljska vlada je već početkom marta 1880. godine bila spremna ući u pregovore s Generalnim konzulatom u Sarajevu oko preuzimanja tekućih poslova, arhiva, uredskog inventara i sudskih depozita. Dahlen je bio stajališta da agende konzulata u Sarajevu, Mostaru i Banja Luci trebaju biti prenesene na okružne sudove, dok su one konzulata u Livnu i Brčkom trebale preći na kotarske urede kao sudove u spomenutim mjestima. Naravno, gorući problem je predstavljao personal i finansije. Zato se predlagalo zadržavanje dotada važećih konzularnih taksi.⁸⁷ Konačno je Zajedničko ministarstvo finansija objavilo naredbu kojom je ukidanje c. i kr. konzulata u Bosni i Hercegovini bilo definitivno. Austrijski i ugarski državljani su u svim pitanjima pravne i političko-administrativne prirode trebali u budućnosti biti tretirani kao i zemaljski pripadnici, u skladu s postojećim propisima.⁸⁸ Prvi april 1880. godine je bio određen kao datum od kojeg su političke i sudske oblasti u zemlji trebale početi preuzimati sve upite, molbe i sl. što se predavalo konzulatima.⁸⁹ Vladini sekretari Eichler i Kukuljević su nadgledali postupak prenosa konzularnih agendi u Sarajevu, u Brčkom je posao prepušten službeniku Sukaliću, u Banja Luci Sedlnizkom, a u Livnu Falkneru. Prilikom primopredaje su se trebali sastavljati protokoli koji su potom upućivani Zemaljskoj vladi. Sve stranke, čiji sporovi nisu bili riješeni na konzularnim sudovima, trebale su biti obaviještene o tome čijoj kompetenciji sporovi pripadaju nakon 1. aprila.⁹⁰ Pokazalo se da će poslovi oko primopredaje zahtijevati probijanje roka, što nije odgovaralo Zajedničkom ministarstvu, ali je Zemaljska vlada uvjeravala svoje nadređene da će cjelokupan postupak biti okončan do kraja

aprila.⁹¹ Do tada je već bilo precizirano na koji način će konzularne agende biti raspoređene na različite političke i sudske oblasti: npr. kada je u pitanju građa Generalnog konzulata u Sarajevu, kompletan arhiv (1878. godina, kao i dijelovi registrature iz 1879. i 1880. godine, gdje su tretirana politička i administrativna pitanja) je trebao preći I odjelu Zemaljske vlade; kazneno-pravna pitanja, ostavštine, stečajni i civilni procesi ispod 500 fl. su išli na okružni sud Sarajevo; akti i depoziti vezani za civilne sporove vrijednosti iznad 500 fl, kao i mjenični sporovi, išli su na Vrhovni sud u Sarajevu; akti o rekvizicijama austrijskih i ugarskih sudskih oblasti su išli na II odjel Zemaljske vlade, dok su akti i novac rekvizicija poreskih oblasti u zemlji išli na III odjel Zemaljske vlade.⁹² Nakon što je obustava rada c. i kr. konzulata privedena kraju,⁹³ a konzularne agende pronašle novo mjesto u okviru polja djelovanja političkih i sudskih oblasti, Zemaljska vlada je izdala okružnicu 26. maja 1880. godine kojom je precizirala kako treba postupati s preuzetim materijalom. Kod sporova koji su bili preuzeti od konzularnih sudova, trebalo se voditi onim zakonima koji su i konzulatima bili mjerodavni: Opći građanski zakonik iz 1811, Opći trgovački zakonik iz 1862. i Opći mjenični red iz 1850. godine. Kod sporova koji su postali aktuelni nakon

⁸⁷ ABiH, ZMF, 1880, br. 1498 (Dahlen – Zajedničko ministarstvo finansija, 3. 3. 1880). Ministarstvo vanjskih poslova je smatralo da se Zemaljska vlada kod postupka preuzimanja konzularnih poslova treba pripremiti i po pitanju prostora i personala, ali je Zajedničko ministarstvo finansija izrazilo stav da takve pripreme nisu potrebne jer su oblasti posao mogle uraditi u okviru već postojećeg polja djelovanja. ABiH, ZMF, 1880, br. 1403 (Telegram upućen na Dahlen 5. 3. 1880)

⁸⁸ Sammlung 1881, II, 64-65. Usp. ABiH, ZMF, 1880, br. 1691 (Ministarstvo vanjskih poslova – Zajedničko ministarstvo finansija, 14. 3. 1880)

⁸⁹ Eichler 1889, 170.

⁹⁰ Sammlung 1881, II, 65.

⁹¹ ABiH, ZMF, 1880, br. 1996 (Zajedničko ministarstvo finansija – Zemaljska vlada, 8. 4. 1880) i br. 2558 (Zajedničko ministarstvo finansija – Ministarstvo vanjskih poslova, 15. 4. 1880). Na koncu, C. kr. ministarstvo finansija je 30. aprila i objavilo informaciju o definitivnom i konačnom ukidanju austrougarskih konzulata na području Bosne i Hercegovine. (Verordnungsblatt für den Dienstbereich des k. k. Finanzministeriums für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder 1880, 59)

⁹² Na sličan način su bili raspoređeni i akti ostalih konzulata. (Sammlung 1881, II, 66-68) Jedan dio povjerljivih spisa je 20. 10. 1903, po naredbi vlade, bio poslan dr. Ljudevitu Thalloczyju u Beč. Slično se desilo i sa spisima ostalih konzularnih predstavništava. (Zaplata 1937, 146-147)

⁹³ O svemu je Zemaljska vlada podnijela opsežan izvještaj Zajedničkom ministarstvu finansija. Ovaj izvještaj je prosljeđen Ministarstvu vanjskih poslova. Zemaljska vlada je podnijela molbu da joj se od 1. januara 1880. pošalju svi primjerci *Reichsgesetzblatta*. Budući da je i Zajedničko ministarstvo finansija dijelilo stav Zemaljske vlade kako u postupanju s austrijskim i ugarskim državljanima treba poznavati pravne prilike Monarhije, ono se založilo kod austrijskog ministra predsjednika da se ovaj list šalje ubuduće Zemaljskoj vladi. ABiH, ZMF, 1880, br. 4711 (Zajedničko ministarstvo finansija – 1. Ministarstvo vanjskih poslova, 2. Austrijski ministar predsjednik i 3. Zemaljska vlada, 21. 7. 1880)

1. aprila trebalo se voditi zakonima koji su bili važeći u zemlji. Stečajni procesi su se trebali rješavati prema stečajnom redu iz 1868. godine. Za kaznena pitanja je trebao biti meritoran Kazneni zakon za Bosnu i Hercegovinu, ukoliko zakon iz 1852. (Monarhija) nije imao blaže odredbe.⁹⁴

Pored svega navedenog, Zemaljska vlada je od konzulata trebala preuzeti i zadatak pisanja trgovačkih izvještaja, koji su trebali biti sastavljani dvaput godišnje uz detaljan osvrt na trgovinske prilike okupiranog područja.⁹⁵

Ukidanje austrougarskih konzularnih predstavništava u Bosni i Hercegovini nakon okupacije predstavlja treći faktor vezivanja ovog područja uz Monarhiju. Jasno je da su prava suvereniteta sultana nad Bosnom i Hercegovinom bila narušena.

* * *

“...postoji hegemonija europskih ideja o Orijentu koja stalno i iznova opetuje europsku premoć nad orijentalnom zaostalosti, i koja, najčešće, ruši mogućnost da bi jedan neovisniji ili skeptičniji mislilac mogao imati drugačije gledanje na to.”⁹⁶ I zaista, povijest odnosa Zapada i Istoka se može predstaviti kao proces u kojem je Orijent uvijek i iznova bivao orijentaliziran od strane Zapadnjaka. Okcident i Orijent su predstavljani kroz dihotomije jako-slabo, racionalno-neracionalno, čedno-izopačeno, zrelo-djetinjasto, normalno-društvo. Budući da je Orijent u ovoj dihotomnoj borbi “izvukao deblji kraj”, to je za Zapadnjake značilo samo jedno: Orijent je potrebno ponovno osvojiti. Taj veliki plan osvajanja Orijenta, njegova stavljanja u podređen položaj, odvijao se na nekoliko razina. Jedna od tih razina ticala se sistema kapitulacija koje je Osmansko carstvo od 16. stoljeća sklapalo s različitim zapadnim silama te posebno značajnog pitanja konzularne jurisdikcije. Posljednja je pokazatelj da je Zapad smatrao Istok opasnim područjem, a Osmansko carstvo državom bezakonja, gdje stranci nisu mogli dobiti valjanu pravnu zaštitu. Stoga se konzularna jurisdikcija stranih sila nad njihovim podanicima koji su se nalazili na području Osmanskog carstva smatrala prijemkom

nuždom. Pri tome treba istaći da je takva praksa jako zadirala u pitanje suverenosti osmanske države.

Postojanje konzularne jurisdikcije stranih sila bilo je prisutno i na području Bosne i Hercegovine, budući da je ona bila dio Osmanskog carstva te time, makar šire gledano, i dijelom orijentalnog kulturnog kruga. Međutim, u Bosni se nakon 1878. godine desio obrnut proces, koji je forsirala nova, austrougarska uprava. Ona je, na izvjestan način, pokušavala deorijentalizirati okupirano područje. U očima “kulturne” Evrope, taj proces je mogao voditi samo u pozitivnom smjeru. Međutim, neki od pravnikâ koji su djelovali u tom periodu su s pravom isticali da su činjeni postupci koji su direktno ugrožavali sultanov suverenitet na području Bosne i Hercegovine. Ti postupci su podrazumijevali, između ostalog, izdavanje saglasnosti da strani konzuli mogu vršiti svoju funkciju na okupiranom području, u daljoj fazi ukidanje konzularne jurisdikcije stranim konzulima u zemlji te, naposljetku, ukidanje austrougarskih konzulata na ovom području. Dakle, kako je općenito postojanje konzularne jurisdikcije stranih sila na osmanskom području zadiralo u pitanje suverenosti sultana, tako je i njegovo ukidanje na području Bosne i Hercegovine nakon 1878. godine jednako zadiralo u ta ista prava, budući da je imenovanje stranih konzula i odluku o ukidanju jurisdikcije za strane konzule trebao donijeti sam sultan. Ukoliko je odnos Monarhije spram okupiranog područja trebalo posmatrati kao onaj međunarodno-pravnog karaktera, onda bi Monarhija i dalje trebala zadržati svoje konzulate u Bosni. Kako je ona svoje konzulate ukinula, jasno je da je taj odnos izdignut na razinu državnopravnog. Time je sultanov suverenitet na okupiranom području ostao samo mrtvo slovo na papiru. U praksi je Monarhija učinila sve da Bosnu i Hercegovinu uže veže za svoje državne okvire. Evropske sile su to prećutno odobrile, iako je članom 8 Berlinskog ugovora bilo određeno da svi ugovori koji su potpisani s Portom, dakle i kapitulacije, ostaju na snazi. Prema mišljenju evropskih državnikâ tog doba, Monarhija je bila dovoljno sposobna i civilizirana da se na pravi način brine o strancima na svom teritoriju.

⁹⁴ Sammlung 1881, II, 68-69.

⁹⁵ Više o tome: Kasumović 2013. Usp. ABiH, ZMF, 1880, br. 2080 i br. 7942 (Prepiska Zajedničkog ministarstva finansija i Ministarstva vanjskih poslova)

⁹⁶ Said 1999, 21.

Zusammenfassung

Der Wirkungskreis der Konsulate in Bosnien und der Herzegowina in den ersten Jahren der österreichisch-ungarischen Okkupation

Die Konsulargerichtsbarkeit der ausländischen Mächten war auch in Bosnien und der Herzegowina präsent, da diese Länder ein Teil des Osmanischen Reiches waren und damit, zumindest weitgehend betrachtet, auch dem orientalischen Kulturkreis gehörten. Nach 1878 ereignete sich dennoch ein umgekehrter Prozess, erzwungen von der neuen österreichisch-ungarischen Verwaltung. In Augen des "kulturellen" Europas könnte dieser Prozess nur in die positive Richtung führen. Allerdings betonten einige Juristen die in dieser Periode tätig waren mit Recht, dass damals Handlungen gemacht wurden die die Souveränität des Sultans in Bosnien und der Herzegowina auf direkte Weise gefährdeten. Solche Handlungen waren, unter anderen, die Ausstellung der Übereinstimmung dass ausländische Konsuln ihre Funktion auf dem okkupierten Gebieten ausüben können, dann folgte die Abschaffung der Konsulargerichtsbarkeit der ausländischen Konsuln und schließlich auch des österreichisch-ungarischen Konsulat. Die Existenz der Konsulargerichtsbarkeit der ausländischen Kräfte auf dem osmanischen Gebiet drang generell die Frage des Souveränität des Sultans ein, weil nach dem Jahr 1878 die Ernennung der ausländischen Konsuln und die Entscheidung über die Abschaffung der Konsulargerichtsbarkeit für die ausländische Konsuln immerhin nur von dem Sultan getroffen werden konnte. Betrachtet man die Einstellung der Monarchie gegenüber den okkupierten Gebieten als jene des international-rechtlichen Charakters, dann sollte die Monarchie weiterhin ihre Konsuln in Bosnien und der Herzegowina beibehalten. Da die Monarchie aber ihre Konsulate abgeschafft hat, ist es klar dass diese Einstellung auf eine staatsrechtliche Ebene erhoben wurde. Sultans Souveränität auf dem okkupierten Gebieten blieb nur noch ein toter Buchstabe auf dem Papier. In der Praxis hat die Monarchie alles getan um Bosnien und die Herzegowina enger in ihren Staatsrahmen einzubeziehen. Die europäischen Mächte bewilligten dies stillschweigend, obwohl nach dem Artikel 8 des Berliner-Vertrages alle Verträge die mit der Pforte unterschrieben wurden weiterhin ihre Wirksamkeit behalten. Nach der Meinung der damaligen europäischen Staatmänner war die Monarchie fähig und zivilisiert genug sich auf die richtige Weise für die Ausländer auf ihrem Territorium zu sorgen.

Izvori

Neobjavljeni

Arhiv Bosne i Hercegovine: Zajedničko ministarstvo finansija, opći spisi / Zemaljska vlada, opći spisi
Historijski arhiv Sarajevo: Gradsko poglavarstvo

Objavljeni

Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen, 1878-1880, II Band, Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Wien 1881.
Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu – 1881, Sarajevo 1906.
Verordnungsblatt für den Dienstbereich des k. k. Finanzministeriums für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, Nr. 16, Wien 1880.
Kreševljaković, H. / Mitrović, P. 1958, Izvještaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870), Naučno društvo NR BiH, Sarajevo 1958.

Literatura

Agstner, R. 2010, Zur Geschichte der österreichischen (österreichisch-ungarischen) Konsulate in der Türkei 1718-1918, u: Österreich in Istanbul. K. (u.) k. Präsenz im Osmanischen Reich, ur. R. Agstner / E. Samsinger, Lit, Wien-Berlin 2010, 137-175.
Aydın, Â. M. 2004, Pravo kod Osmanlija, u: Historija osmanske države i civilizacije, ur. E. İhsanoğlu, IRCICA / Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2004, 515-585.
Berridge, G. R. 2009, British Diplomacy in Turkey: 1583. to the Present (A study in the evolution of the resident embassy), Martinus Nijhoff Publishers, Leiden 2009.
Boogert, M. H. van den 2005, The Capitulations and the Ottoman legal system, Brill, Leiden-Boston 2005.
Braude, B. / Lewis, B. 2009, Kršćani i Jevreji u Osmanskoj carevini. Funkcioniranje jednog pluralnog društva, CNS, Sarajevo 2009.
Classen, L. 2004, Der völkerrechtliche Status von Bosnie-Herzegowina nach dem Berliner Vertrag vom 13. 7. 1878, Peter Lang, Frankfurt am Main 2004.
Čaušević, H. 1945, Pravni položaj Bosne i Hercegovine pod Turskom i Austro-Ugarskom, Kalendar Narodna uzdanica, XIII, 1945, 124-139.
Eichler, E. 1889, Das Justizwesen Bosniens und der Hercegovina, Wien 1889.

- Faroghi, S.* 2004, *The Venetian in the Ottoman Empire 1600-30*, u: *The Ottoman Empire and the World-Economy* (ed. Huri), ed. H. İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press 2004.
- Gašparović, L.* 2009, *Osnove sustava kapitulacija kao međunarodnih ugovora sui generis u Osmanskom carstvu (XVI.-XVIII. st.)*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, br. 4, Zagreb 2009, 679-716.
- Geršić, G.* 1893, *Pogled na međunarodni i državopravni položaj Bosne i Hercegovine i ostrva Kipra prema naučnim ocenama pretstavnika današnje međunarodno-pravne teorije*, Srpska kraljevska akademija, XXXVII, Beograd 1893.
- Goldinger, W.* 1975, *Die Zentralverwaltung in Cis-leithanien. Die zivile gemeinsame Zentralverwaltung*, u: *Die Habsburger Monarchie, Band II-Verwaltung und Rechtswesen*, ÖAW, Wien 1975, 100-190.
- Grandits, H.* 2008, *Herrschaft und Loyalität in der spätosmanischen Gesellschaft. Das Beispiel der multikonfessionellen Herzegowina*, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar 2008.
- Herkalović, T.* 1906, *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Herzegovina*, Zagreb 1906.
- Imamović, M.* 1976, *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak BiH od 1878-1914*, Svjetlost, Sarajevo 1976.
- İnalçik, H.* 2003, *Periods in Ottoman History, State, Society, Economy*, u: *Ottoman Civilization*, 1, ed. Halil İnalçik, Günsel Renda, 2003, 30-235.
- İpşirli, M.* 2004, *Osmansko državno uređenje*, U: *Historija osmanske države i civilizacije*, ur. E. İhsanoğlu, IRCICA / Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2004.
- Jacobovits, 1865*, *Die Consulate als Gerichtsbarkeiten im osmanischen Reiche*, Braumüller, Wien 1865.
- Kammerhofer, L.* 1996, *Das Konsularwesen der Habsburgermonarchie (1752-1918). Ein Ueberblick mit Schwerpunkt auf Suedosteuropa*, u: *Der Weg führt über Österreich: Zur Geschichte des Verkehrs- und Nachrichtenwesens von und nach Südosteuropa (18. Jahrhundert bis zur Gegenwart)*, ed. H. Heppner, Böhlau, Wien 1996, 7-35.
- Kapidžić, H.* 1963, *Sarajevo u augustu 1878 – Izvještaj kraljevskog engleskog konzula njegovoj vladi, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, I, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1963, 117-133.
- Kaser, K.* 2011, *Balkan und Naher Osten-Einführung in eine gemeinsame Geschichte*, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar 2011.
- Kasumović, A.* 2013, *Trgovina u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske zakonske regulative (1878-1914)*, Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 11. 6. 2013.
- Klaić, B.* 1968, *Veliki rječnik stranih riječi, izraza i kratica*, Zora, Zagreb 1968.
- Kraljačić, T.* 1987, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Veselin Masleša, Sarajevo 1987.
- Kruševac, T.* 1960, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1960.
- Lang, H.* 1932, *Das Konsul als Richter der freiwilligen Gerichtsbarkeit*, Noske, Leipzig 1932.
- Lingg, E.* 1890, *Die staatsrechtliche Stellung Bosniens und der Herzegowina (Ein Beitrag zur Kritik der Lehre von den Staatenverbindungen)*, Archiv für öffentliches Recht-Fünfter Band. Herausgegeben von Dr. Paul Laband, Freiburg 1890.
- Lippmann, C.* 1898, *Die Konsularjurisdiction im Orient. Ihre historische Entwicklung von den fruehesten Zeiten bis zur Gegenwart*, Leipzig 1898.
- Lopičić, Đ. N.* 2006, *Studije i ogledi o konzularnim odnosima*, Beograd 2006.
- Madžar, B.* 1979, *Prikaz otpora austrougarskoj okupaciji 1878. u izvještajima njemačkog konzula*, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, Sarajevo 1979.
- Malffati di Monte Tretto, J.* 1879, *Handbuch des österreichisch-ungarischen Consularwesens mit einer Sammlung von Normalien und einem Anhang über die Stellung der fremden Consular-Functionäre in Österreich-Ungarn, nach amtlichen Quellen*, W. Braumüller, Wien 1879.
- Martens, F.* 1874, *Das Consularwesen und die Consularjurisdiction im Orient*, Berlin 1874.
- Matsch, E.* 1986, *Der auswärtige Dienst von Österreich (-Ungarn) 1720-1920*, Böhlau, Wien-Köln-Graz 1986.
- McGowan, B.* 1981, *Economic Life in Ottoman Europe (Taxation, Trade and Struggle for Land 1600-1800)*, Cambridge University Press, 1981.
- New Redhouse Turkish-english Dictionary*, L-Z, Istanbul 1968.
- Opća enciklopedija Jugoslovenskog leksikografskog zavoda*, tom 4, Zagreb 1978.
- Petrović, R.* 1987, *Prvi diplomatski kontakti između Bosne i Hercegovine i Kraljevine Italije, Godišnjak Društva istoričara*, XXXVIII, Sarajevo 1987.
- Piskur, J.* 1862, *Oesterreichs Consularwesen*, Wien 1862.
- Radušić, E.* 2011, *Uspostavljanje austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini prema izvještajima konzulata u Sarajevu*, u: *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2011, 33-55.
- Radušić, E.* 2013, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici 1857-1878. – Od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 2013.
- Rill, G.* 1977, *Zur Geschichte der österreichischen Konsular-Gerichtsbarkeit in Bosnien*, Mitteilun-

- gen des Österreichischen Staatsarchiv, Band 30, Wien 1977.
- Said, E. W.* 1999, Orijentalizam, Svjetlost, Sarajevo 1999.
- Šamić, M.* 1971, Otvaranje francuskog konzulata 1853. godine i boravak prvog konzula Eduarda Vjeta u Sarajevu, Radovi Filozofskog fakulteta, VI, 1970-1971, Sarajevo 1971, 473-479.
- Šehić, Z.* 2013, U mojoj Bosni (Povodom stogodišnjice posjete cara Franje Josipa I Bosni i Hercegovini od 30. maja do 4. juna 1910), Dobra knjiga, Sarajevo 2013.
- Tepić, I.* 1988, Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878), Veselin Masleša, Sarajevo 1988.
- Vejnstejn, Ž.* 2002, Carstvo na vrhuncu moći – XVI vek, u: Istorija osmanskog carstva, ur. R. Mantran, Clio, Beograd 2002, 189-251.
- Zaplata, R.* 1937, Strani konzuli u Bosni i Hercegovini za turske vlade, Kalendar Gajret, Sarajevo 1937.

Kritike i prikazi / Besprechungen

SPOMENICA akademika Sime Ćirkovića, Istorijski institut, Zbornik radova, knjiga 25, Glavni i odgovorni urednik Srđan Rudić, Beograd 2011, 463.

U izdanju Istorijskog instituta u Beogradu objavljen je zbornik radova (Spomenica) u čast Sime Ćirkovića koji sadrži 30 radova pretežno iz oblasti srednjovjekovne historije. Spomenimo da je zajedno uz ovo izdanje objavljena i publikacija *Bibliografija akademika Sime Ćirkovića* (priredili Slavica Merenik, Neven Isailović, Vlastimir Đokić), Istorijski institut, Beograd 2011, 156. koja sadrži 663 bibliografske jedinice pokojnog profesora, objavljivanih od 1953. godine. Bibliografski podaci su predstavljeni savremenim klasifikacijskim modelom na način da se uz svaki Ćirkovićev štampani rad nalaze podaci o publikaciji, izdavaču, mjestu i godini izdanja. Radovi su označeni rednim brojevima i raspoređeni hronološkim redoslijedom po godini publiciranja. Brže pretraživanje radova olakšava detaljni registar naslova radova i predmetni registar na kraju knjige.

Prikaz smo podijelili na dva dijela; prvi koji se osvrće na životopis akademika Ćirkovića, dok je drugi dio posvećen radovima u naslovljenoj *Spomenici*.

Teško je na ovako skučenom prostoru iznijeti osnovne podatke iz životopisa Sime Ćirkovića, a pri tome ne propustiti mnoge značajne događaje, pedagoški rad, naučna priznanja i publicističke radove vezane za život ovog svestranog naučnika.

Sima Ćirković je rođen u broskom zimovniku u Osijeku 29. januara 1929. godine. Njegovo cijelo djetinstvo je s obzirom na očev posao bilo prožeto mnogim selidbama, što znači da nije mogao pohađati redovnu nastavu. Unatoč ovim okolnostima, Ćirković je kao daroviti učenik svladao sve potrebne prepreke, odlučivši se veoma rano za životni put historičara naučnika. Najbolju preporuku koju je svom profesoru Mihailu Diniću, pored marljivog rada, mogao ponuditi je odlično poznavanje stranih jezika, čiji se broj kreće oko deset, među kojima su bili mađarski i rumunjski. Stoga je na profiliranje njegovog životnog puta povoljno utjecalo upravo druženje s Dinićem koji ga je inicirao u naučnoistraživački svijet povjerivši mu pisanje prvih naučnih radova. Svakako, ne bi trebalo propustiti spomenuti Ćirkovićeve druge učitelje, velike naučne kapacitete kao što su Nikola Radojčić, Georgije Ostrogorski te Jorjo Tadić.

Nakon kraćih boravaka u Gradskom arhivu u Zrenjaninu, Narodnoj biblioteci Srbije i Istorijskom institutu SANU, Ćirković je započeo karijeru predavača na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gdje se istakao predanim pedagoškim radom. Na ovom mjestu je ostao do svog penzionisanja, izvevši mnogobrojne naraštaje historičara usmjeravajući ih naučnom istraživanju. Kao poliglota učestvovao je na brojnim naučnim skupovima širom svijeta i bio stalni član mnogih međunarodnih naučnih institucija i udruga.

Mnogostranost Ćirkovićevog naučnog opusa ipak se najbolje uočava u tematskoj širini njegovih pisanih radova. Zbog veoma široke naobrazbe i stalne težnje za usavršavanjem akademiku se teško mogla naći naučna oblast u koju se nije mogao s uspjehom upustiti. U narednim redovima pokušat ćemo izdvojiti jedan mali dio njegovih najznačajnijih projekata: urednik prvog i drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije* (1955–1971, 1981–1990), saradnik poznatog njemačkog priručnika *Lexikon des Mittelalters* (1980–1997), jedan od urednika ogromne leksikografske publikacije *Enciklopedija srpske istoriografije* (1997), *Leksikona srpskog sednjeg veka* (1999) u kojima je ukupno napisao oko 200 natuknica, preveo je i komentirao značajne odjeljke prilikom kritičkog priređivanja izvora *Kraljevstvo Slovena* (1968) i šestog toma jedne od najznačajnijih serija: *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* (1986). Prepoznatljivi dio njegove naučne karijere je saradnja u velikim sintetskim pothvatima kao što su *Istorija Crne Gore* (1970), *Istorija Jugoslavije* (1972), *Istorija srpskog naroda* (1981) te *Društvo i privreda*

srednjovjekovne bosanske države (1987). Sintetski opus završava knjigom *The Serbs* (2004) u izdanju uglednog oksfordskog izdavača Blackwell, vjerovatno najprevođenijem historijskom djelu s ovih prostora.

Doprinos koji je akademik Ćirković dao za izučavanje bosanskog srednjeg vijeka teško se može precijeniti. Izdajamo samo dvije publikacije *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba* (1964), koja mu je bila i doktorska disertacija i do danas najbolje napisani sintetski pregled bosanskog srednjovjekovlja, *Istorija srednjovekovne bosanske države* (1964), te mnoštvo tekstova o ekonomskoj, društvenoj, kulturnoj i napose vjerskoj historiji Bosne.

Sima Ćirković je umro 14. novembra 2009. godine u Beogradu u 81. godini života, boreći se posljednje dvije decenije s bolešću srca, koje ga do posljednjeg dana nije uspjelo odvojiti od naučnog rada.

Spomenica počinje prigodnim tekstom s naslovom *Sima Ćirković (29. januar 1929, Osijek – 14. novembar 2009, Beograd)* (9-13) koji se osvrće na njegov život i djelo iz pera akademika Ljubomira Maksimovića. Autor je sažeto izdvojio najznačajnije događaje iz naučnog života profesora Ćirkovića, zaključivši svoj rad konstatacijom kako će se u svom daljem razvitku istoriografija morati oslanjati „na standarde koje je postavio Sima Ćirković“.

Bazirajući svoja istraživanja o privrednim odnosima Srbije i Venecije pretežno na podacima dobivenim iz knjiga braće Kabužić, Desanka Kovačević-Kojić u radu *Srbija u ekonomiji Venecije (XV vijek)* (15-27) analizira privrednu aktivnost ovih aktera. U zaključku svoga rada autorica naglašava da je Srbija u odnosu na ostale zemlje Balkanskog poluostrva predstavljala najznačajniji ekonomski prostor Venecije.

Roga zajedno s drugim novčanim davanjima zauzima važnu ulogu u odnosima bizantskih careva na jednoj i crkvenih ustanova na drugoj strani. U članku *Roga i druga novčana davanja Protata atonskim manastirima* (29-37) Mirjana Živojinović prati ovu vrstu novčane donacije koja je jednom godišnje uručivana. Zbog rastućih potreba atonske monaške zajednice iznos tzv. *carske* ili *zajedničke roge* se postepeno povećavao, a isplaćivan je svetogorskom Protatu koji je taj novac ravnomjerno raspoređivao drugim monaškim zajednicama.

Uvid u svakodnevni život žena u srednjovjekovnom Dubrovniku nudi u radu *Images of Women's Life in Dubrovnik in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (39-54) Bariša Krekić. Na osnovu građe Državnog arhiva u Dubrovniku autor osvjetljava neke aspekte života žena kao što su društvena, ekonomska i politička aktivnost. Naglašavamo izraženo nastojanje da se ponude smjernice za buduća istraživanja utjecaja ženske populacije u urbanim sredinama krajem srednjeg vijeka.

Ekonomska historija reprezentativna je oblast naučnoistraživačkog rada Igancija Vojeta, u tom pravcu je usmjeren i rad *Mjenice (littera cambii) u kreditnim poslovima srednjovjekovnog Dubrovnika* (55-62). Iako mjenično poslovanje u Dubrovniku tokom srednjeg vijeka nije na zadovoljavajući način proučeno, utvrđeno je da je ono obuhvatalo sljedeću radnju: zajmodavac je ustupao određenu sumu novca poslovnom licu, koje se obavezivalo na vraćanje novca na nekom drugom mjestu i u drugačijoj valuti. U dodatku na kraju rada autor je nekoliko rečenica posvetio Simi Ćirkoviću, u kojem je najavio izlazak iz štampe slovenskog izdanja akademikove knjige *Srbi među evropskim narodima*.

U radu *Zamena poseda u srednjovekovnoj Srbiji* (63-73) Rade Mihaljić se osvrće na pravni aspekt zamjene nepokretne imovine koja se u najčešćim slučajevima praktikovala prilikom podizanja zadužbina. Kodifikovana je i Dušanovim zakonikom koji zabranjuje zamjenu koja izvršena pod prisilom. Stoga se u izvornoj građi mogu sresti primjeri koji svjedoče o kršenju ovog zakonskog propisa, posebno od strane svjetovnih lica.

Kao značajno poslovno središte Mediterana Dubrovnik je privlačio trgovce iz udaljenijih krajeva. Jedan takav primjer obrađuje Bogumil Hrabak u radu *Firentinska porodica iz Ferare Minijalti na dubrovačkom poslovnom području (XVI vek)* (75-91). Prisutnost ove poduzetne porodice u gradu sv. Vlaha se prema dostupnim podacima može evidentirati od početka 16. do kraja šezdesetih istog stoljeća. Najistaknutiji član ove porodice je Lodoviko koji se isticao posredničkim djelovanjem, a obnašao je i funkciju konzula svoga grada u Dubrovniku.

Darja Mihelić se u svom radu *Don Mauro Orbini in njegovi vzorniki o zgodnjem srednjem veku v vzhodnih Alpah* (93-117) osvrće na postsrednjovjekovne historiografske radove koji tematiziraju oblast istočnih Alpa. Takve vrste radova su pretežno na latinskom i njemačkom, dok je manji broj pisan na talijanskom, frijuljskom i slavenskom jeziku. Posvetivši se na kraju rada prvenstveno mljetskom opatu, autorica zaključuje da je on, kako je historiografija već ranije dokazala, u svom djelu *Il regno degli Slavi* kompilirao veće dijelove radova drugih autora, a u ovom slučaju, Aventinusa.

Fokus istraživanja Nenada Fejića u radu *L'ordre regné à Dubrovnik: Une commune médiévale face à la menace étrangère et aux problèmes de la paix civile* (119-136) je patricijski sloj Dubrovnika i njegova težnja da očuva svoja tokom stoljeća stečena prava. U tu svrhu su vladajuće strukture Dubrovačke općine tokom srednjeg vijeka, u slučaju prijeteće opasnosti, pribjegavale istovremeno kontradiktornim mjerama političkog isključenja i političke integracije – isključenja tokom sankcija i ograničenja nepovlašćenog sloja, a u slučajevima pojačane integracije u

vrijeme organizacije odbrane grada i mjerama za zaštitu od moguće invazije. Pronaći odgovarajući balans između ove dvije mjere čini se nužnim s obzirom na proporcijalnu populacijsku raspodjelu patricijata i običnih (nepovlašćenih) stanovnika Dubrovnika.

Pristup proučavanju historije kroz prizmu mikrohistorije i metodološkog koncepta *Lebenswelten* rješenje je koje iskoristio Oliver Jens Schmitt u radu *Micro-History and Lebenswelten as approaches to late Medieval Dalmatian History. A Case Study of Korčula* (137-158). Na osnovu, skoro u potpunosti neiskorištene građe Arhiva Korčule (koji se nalazi u Državnom arhivu u Zadru), autor vrši analizu društveno-političkog života na Korčuli početkom mletačke vlasti. Izvorna građa mu omogućava da prati kontinuitet i promjene u socijalnom uređenju ovog ostrva, za razliku od prethodnih stereotipnih predodžbi dosadašnje historiografije.

Tragom jedne male grupe dokumenata u Firentinskom državnom arhivu koji sadrže podatke o korespondenciji grada Firence s njenim građaninom, trgovcem Francescom Neronijem, Paola Pinelli u radu *The Florentine Company of Francesco Neroni and Trade with Dubrovnik (Ragusa) in the First Half of the 15th Century* (159-175) predočava intenzitet i obim trgovačkih odnosa sa Dubrovnikom. Roba na koju se odnosi najveći procent tokom trgovine su proizvodi od vune i srebro. Ovim radom je autorica pokazala da je dubrovačka trgovina tokom srednjeg vijeka bila veoma rasprostranjena i dobro umrežena.

Odličan poznavalac građe Venecijanskog državnog arhiva Lovorka Čoralić je u radu *Prisutnost i djelovanje iseljenika iz Srbije u Veneciji u XV. i XVI. stoljeću* (177-194) pokušala da sagleda život ovih iseljenika u gradu sv. Marka. Pojava iseljenika iz Srbije pokazuje relativno brz način prilagođavanja na životne uvjete u ovom gradu. Autorica je detaljno sagledala učestalost spominjanja ovih iseljenika u izvorima, kao i bilježenje njihovih mjesta stanovanja, vrsta poslovne aktivnosti ali i mogućnosti, te najznačajnijeg aspekta – veze sa crkvenim ustanovama i duhovnim licima u Veneciji, Srbiji i Svetoj Gori.

Neiskorištena arhivska građa Dubrovačkog arhiva predstavljala je polazni temelj i u radu Esada Kurtovića *Monte lapidoso – Kameno brdo* (195-209) koje je postalo ozloglašeno kao mjesto pljačkanja dubrovačkih trgovaca tokom 15. stoljeća. Lokaciju ovog mjesta autor je pronašao na istoimenom uzvišenju koje se nalazi u blizini Cernice, Gacka i Ključa u Hercegovini, uz nekadašnju trgovačku rutu Cernica-Bileća. Time je autor ukazao na to da se mjesto Brdo ne odnosi na ovaj lokalitet, kako je u dosadašnjoj historiografiji bio slučaj. Rad sadrži mnoštvo primjera s detaljnijim informacijama o rečenim pljačkama, na osnovu kojih na površinu isplivavaju više i manje poznate ličnosti iz bosanskog zaleđa.

Da različita čitanja jedne te iste riječi mogu unijeti ogromnu konfuziju oko pojedinih pitanja iz srednjovjekovne bosanske historije ilustrativno pokazuje Petar Rokai u radu *Tri priloga istoriji Bosne u srednjem veku* (211-217). Kako je u historiografiji većim dijelom prihvaćeno postojanje funkcije podbana u bosanskoj državi, autor s tim u vezi tumači i termin *albanus* prema analogiji iz mađarskog jezika koji do sada nije uvrštavan pod ovo značenje, a odnosi se na izjavu Jakova Beka. U drugom prilogu autor argumentirano navodi razloge zašto bi trebalo ime poznatog bosanskog biskupa, dosada uglavnom poznatog kao *Ponsa*, čitati kao *Pouša* ili *Poša*. I na koncu autor objašnjava kako je nedostatak interpunkcijskog znaka zareza u djelu Eberharda Windekea, prilikom navođenja Janoša Marotija (Jovana Morovićkog), ispred naslova bosanskog kralja, pridonijelo tome da se u historiografiji pojavi pretpostavka o bosanskom kraljevstvu Ivana Marotija.

Jedan neobičan pomen Dubrovnika iz XIV veka (219-224) naslov je rada Radivoja Radića i Dušana Koraća koji se zapravo odnosi na bizantsko književno djelo nepoznatog autora koje se sastoji od 700 strofa i nastalo je krajem XIV stoljeća. U njemu se nalazi aluzija na stanovnike Raguze (Dubrovnika) gdje su oni upoređeni sa siromašnim prosjakom koji skuplja sve što mu se nađe na putu.

Novo tumačenje *O mogućoj ulozi Vuka Brankovića u Kosovskoj bici – prilog razmatranju srednjovjekovne ratne taktike* (225-244) pokušava dati Marko Šuica. Pozivajući se na odjeljak iz djela Konstantina Filozofa u kojem se govori o ratnoj taktici braće Stefana i Vuka Lazarevića tokom bitke kod Gračanice 1402. godine, autor je komparativnim pristupom nastojao rekonstruirati i mogući tok bitke na Kosovu polju 1389. godine. Stoga je opravdano podvrći sumnji tradiciju sačuvanu u epskoj predaji da je Vuk Branković počinio izdaju pošto se povukao s vojnog polja.

Jedan aspekt iz ogromnog naučnog opusa Sime Ćirkovića sagledava Jelena Mrgić u radu *Cives et civitates – Urban Studies in Recent Serbian Historiography. In Memory of Prof. Sima Ćirković* (245-259). Taj se aspekt prostorno odnosi na područje Centralnog Balkana (Srbija, Crna Gora, Bosna), a vremenski na cijeli period srednjeg vijeka do uspostave vlasti Osmanske države. Tematska kategorizacija se prema autorici može podijeliti na: historijski prikaz i identifikiranje imena pojedinih naselja i sačuvanih arheoloških ostataka, kao i pravni položaj gradova ovog podneblja, odnos građana i centralne vlasti, usvajanje saskog rudarskog i građanskog prava u rudarskim naseljima i njegova percepcija u ostalim dijelovima Srbije i Bosne, zatim na utjecaj dubrovačke trgovine i sveukupne poslovne i diplomatske mreže na urbani život u zaleđu te kritičkog prikaza proučavanja ovih kategorija u odnosu na urbana naselja u domaćoj historiografiji.

Novo razjašnjenje pravnih termina srpskog srednjeg vijeka ponudio je Đorđe Bubalo u radu „*Sudbina*“ i „*opadanije*“ – *Prilog tumačenju člana 84 Dušanovog zakonika* (261-267). Autor predlaže da se riječ *sudbina* tumači kao sudska globa, umjesto dosadašnjeg pogrešnog shvatanja kao suđenje; te termin *opadanije* kao vansudsko optuživanje s mogućom posljedicom izricanja mandatne kazne umjesto danas prisutnog tumačenja kao istupanje s protivtužbama tokom parnice.

Posebni tipovi isprava korištenih s ciljem razvoja poslovnih odnosa između srpskih vladara su *Diplomatski obrasci srpskih srednjovekovnih razrešnih dokumenata* (269-288) koje obrađuje Nebojša Porčić. Autor navodi da se na ovaj tip odnosi 66 dokumenata, počevši od početka 14. do prve četvrtine 15. stoljeća. Ovom tipu pripada široka lepeza dokumenata koji sadrže osnovna obilježja karakteristična za obrasce namijenjene ovom tipu pravnog čina. U tu skupinu ulazi ubiranje pojedinih prihoda vladara, uglavnom carina na promet robe na trgovima, koje daju pod zakup krupnim poslovnim ljudima iz primorskih gradova.

Sukob barskog arhiepiskopa i kotorskog episkopa oko jurisdikcije nad katoličkim parohijama u srednjovekovnoj Srbiji (289-305) je tema rada Katarine Mitrović u kojem se preko sadržaja dvaju isprava pokušavaju osvijetliti okolnosti zbog kojih je nastao spor oko jurisdikcije nad katoličkom crkvom sv. Marije u Brskovu između barskog arhiepiskopa i kotorskog episkopa. Ovo je samo jedan primjer, u osnovi mnogo širih razmjera koja obuhvataju borbu barske i kotorske crkve oko jurisdikcije nad katoličkim parohijama. Autorica je mišljenja da je uloga barskog arhiepiskopa s obzirom na njegov značaj nepravedno zanemarivana u dosadašnjoj historiografiji.

O primjeni kršćanske vjerske prakse koja je zabranjivala rad određenim danima bavi se Stanoje Bojanin u radu *Nedjelja kao neradni dan u srednjovekovnoj Srbiji* (307-335). Na osnovu nekoliko primjera iz izvorne građe autoru je omogućeno da izvede zaključak da se sedmična radna raspodjela nije uvijek mogla ispoštovati, s obzirom na različitu vrstu poslova i obaveza društvene zajednice. Iako je ova praksa mogla biti zakonski ozvaničena od strane svjetovnih i crkvenih vlasti, za tim nije bilo potrebe, jer se u društvu održala dovoljno snažna tradicija, kao i rasprostranjenost običajnog prava o poštivanju ovog sakramenta.

Oslanjajući se na *Podatak Nićifora Grigore o hronologiji braka Stefana Dečanskog i Marije Paleolog* (337-345) Srđan Pirivatrić se poziva na diplomatske izvore iz kojih se razaznaju rodbinske veze srpskog kralja i bizantske princeze. Na osnovu toga autoru polazi za rukom da pronade novije hronološke pretpostavke koje približno datiraju spomenuti brak u posljednju četvrtinu 1325. godine.

Pošto je konzumacija svinjskog mesa i pijenje alkohola predstavljalo strogu zabranu prema propisima Kur'ana i Poslanikovih hadisa, izvorni i literarni podaci do kojih je došla Olga Zirojević u radu *Ishrana „novih muslimana“* (347-353) pokazuju kako su se konvertiti, s početka osmanske vlasti, sumnjičili za „grešne navike“ svojih predaka. Pored toga postoje brojni podaci koji na osnovu primjera iz Bosne pokazuju kako je konzumacija alkoholnih pića tokom osmanskog perioda bila dio svakodnevnog života određenog dijela muslimanskog stanovništva.

Za prikaz jasnije slike u genealogiji srpske vlasteoske porodice Vojinovića zaslužna je Gordana Tomović, koja je u radu *Vojinovići* (355-366) na osnovu ranije previđenih podataka uspjela popuniti postojeće praznine. U prilogu rada se nalaze dvije ilustracije, kao i rodoslovna tablica ove znamenite porodice.

Iako je kao polazište Đuri Tošiću u radu *Slavonska grana porodice Miloradovića* (367-380) poslužio narativni izvor, autor je uspio tokom istraživanja doći do neiskorištenih izvornih podataka njemačke provenijencije. Na osnovu njih autoru je omogućeno da sagleda potomke ovog hercegovačkog roda u drugoj polovini 18. stoljeća, od kojih se posebno istakao Jeftimije (njem. Jeronim, rus. Efim) Miloradović vojnom službom u Habsburškoj monarhiji. Jeftimijevi sinovi: Danilo, Simeon i Atanasije su također bili u vojnoj službi, a autor ih pojedinačno obrađuje.

Predmet razmatranja Tibora Živkovića u radu *The Origins of the Royal Frankish Annalist's Information about the Serbs in Dalmatia* (381-398) je najstariji izvor koji poimence spominje Srbe. Autor smatra da je hroničar Einhard u svom djelu (*Annales regni Francorum*) koristio najmanje dva dobro obaviještena izvora vjerovatno s područja gdje se dogodila epizoda s Ljudevitom koji je bježeći od franačkih vojnih odreda stigao do Srba.

Pretresanjem građe iz Istorijskog arhiva u Kotoru i Državnog arhiva u Dubrovniku, Marica Malović-Đukić je u radu *Porodica Kimo-Klimo iz Ulcinja u srednjem vijeku (14-15. vek)* (399-407) učinila biografski osvrt na pojedine članove ove porodice. Najviše pažnje posvećeno je njenom rodonačelniku Kimi Gervasijevom (Chimo/Chlimo Cervauasii de Dulcigno) i njegovom sinu Luki koji se uzdigao do barona i carinika srpskog kralja i cara Dušana.

Rad Biljane Marković *Svedočenje u sudskom dokaznom postupku prema starijim rukopisima zakonodavstva cara Stefana Dušana* (409-423) odnosi se na jednu zakonsku odredbu Dušanovog zakonika. Oslanjajući se na tri pravna teksta čiji se sadržaj odnosi na ovu zakonsku mjeru, autorica smatra da se svjedočenju pred sudom tokom dokaznog postupka poklanjala velika pažnja. S obzirom na utjecaj bizantskog pravnog sistema na srpski, ne treba

čuditi da se i po ovom pitanju koristio bizantski uzor kojeg je redaktor prilagodio društvenim prilikama srednjovjekovne Srbije.

Rodoslov pojedinih ogranaka porodica koje su nakon pada Bosanske kraljevine primili islam istražuje Srđan Rudić u radu *Prilog poznavanju nekih islamizovanih bosanskih porodica* (425-439). Autor u fokus svog istraživanja koje se oslanja na izvoru i literarnu građu stavlja četiri porodice: Viliće, Kopčiče, Obrenoviće, Ljubunčiće koje svoj zenit doživljavaju krajem 15. i tokom 16. stoljeća. Navedene porodice predstavljale su niži (lokalni) sloj plemstva tokom bosanske samostalnosti.

Posljednji rad Spomenice je rezultat zajedničkog napora Nevena Isailovića i Aleksandra Jakovljevića, a nosi naslov *Šah Melek* (prilog istoriji turskih upada u Bosnu 1414. i 1415. godine) (441-463). Šah Melek je osmanski vezir koji se istakao vodstvom osmanske kampanje u Bosni tokom naslovljenog perioda. Autori su uspjeli pronaći neiskorištenu građu kako bi rekonstruirali veoma važne događaje iz bosanske historije koji su kulminirali tzv. bitkom na Lašvi 1415. godine gdje je Ugarskoj nanijet težak poraz. Detaljno je obrađena uloga osobe koja je vodila osmanske vojne odrede, a za čije ime još uvijek ne postoji jednoglasno mišljenje u historiografiji.

Sagledavajući cjelokupne radove, možemo reći da je *Spomenica akademika Sime Ćirkovića* naučnoj javnosti ponudila jednu kvalitetnu i reprezentativnu publikaciju koja predstavlja značajan doprinos izučavanju naslijeđa na srednjovjekovnom južnoslavenskom prostoru. To je postignuto prvenstveno velikim odzivom uglednih i priznatih naučnika, među kojima je veliki broj onih koji su profesora Ćirkovića lično poznavali, bilo da su sa njim surađivali ili od njega učili. Okolnost što je većina radova bazirana na izvornoj građi dodatno osnažuje naše gore iznesene ocjene da će naučna javnost, ali posebno struka imati velike koristi od ovog Zbornika. Smatramo da bi preglednost zbornika s obzirom na karakter radova bila bolja da su oni tematski grupirani. Njegovim objavljivanjem čitaocima će biti omogućeno da barem nakratko uplove u svijet kojem je cijeli svoj radni vijek posvetio vjerovatno najveći srpski historičar Sima Ćirković.

Nedim Rabić

Tihomila Težak-Gregl, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, Leykam, Zagreb 2011.

Tokom 2011. godine zagrebačka izdavačka kuća LEYKAM International u okviru je svoje biblioteke „Uvodi“ objavila knjigu redovne profesorice prahistorijske arheologije na zagrebačkom Filozofskom fakultetu, dr. sc. Tihomile Težak-Gregl. Da je djelo kvalitetno i potrebno potvrdile su i dvije pozitivne recenzije vrsnih poznavatelja ove problematike, prof. dr. Nives Majnarić-Pandžić i dr. Klare Buršić Matijašić.

Pohvalan je ovakav projekat, kako sa stanovišta izdavača, tako i same autorice. Izdavači se veoma rijetko na području bivše Jugoslavije odlučuju da objave ovakvu vrstu rukopisa koji ne donose ni sigurno prodati tiraž (direktnu finansijsku korist) niti „reference“ u određenim društvenim, vjerskim ili političkim centrima moći koji često „podobne“ tekstove zarad svojih interesa novčano i logistički pomažu.

S druge strane, autorica je pokazala odlučnost da se stvari u nastavnoj praksi visokog obrazovanja mijenjaju. Svojim praktičnim i teorijskim znanjem i tridesetogodišnjim radom na fakultetu, profesorica dr. Tihomila Težak-Gregl odlučila je dio znanja putem knjige prenijeti studentima, ali i drugim zainteresiranim za arheologiju i polje prahistorijske arheologije. Zašto je ovo iskorak? Mnogo se stručnjaka na prostorima južnoslavenskih zemalja bavilo prahistorijskom arheologijom, mnogi su držali nastavu na fakultetima, ali su bili dovoljno indolentni i nesigurni da se upuste u pisanje i autoriziranje sličnog djela. Zato su studentima nudene različite skripte i bilješke koje su postajale literaturom za spemanje ispita poput Uvoda u arheologiju ili Uvoda u prahistorijsku/prahistorijsku prapovijesnu arheologiju.

Preporučivala se i preporučuje i inostrana literatura na engleskom, njemačkom ili nekom drugom stranom jeziku, veoma skupa i nedostupna na više načina. Profesorica Tihomila Težak-Gregl svojim djelom olakšava studiranje, ali i podstiče na čitanje knjiga, skoro zaboravljeno u eri CD-ova, DVD-ova, stickova i drugih tehnoloških pomagala. Još je jedan detalj bitan. Autorica je unutar knjige uvrstila i dva teksta svojih mladih kolega, Ine Miloglav (Keramika, 5.1.2.) i Marcela Burića (Apsolutna kronologija, 7.2) „jer su se pokazali specijalistima za problematiku koja se u njima obrađuje“.¹

¹ Težak-Gregl 2011, 10

„Uvod u prapovijesnu arheologiju“ tekst je podijeljen na ukupno 7 tematskih cjelina s podnaslovima te popratnim elementima naučnog aparata (Literatura 205-210, Kazalo imena 211-212, Kazalo geografskih imena i pojmova 213-216, Kazalo pojmova 217-222 i Bilješka o autorici 223).

Prva cjelina Što je arheologija? (13-30) podijeljena je na nekoliko podnaslova u kojima se vrlo jednostavno i precizno čitatelj informira o uvodnim i osnovnim pojmovima arheologije. U kratkim crtama prikazana je historija razvoja arheološke nauke i položaj prahistorije unutar nje, odnos arheologije i antropologije, što je sa savremenog znanstvenog diskursa veoma bitno (interdisciplinarnost i humanizacija), definiranje ciljeva i zadataka arheološke nauke, podjele arheologije po užim specijalnostima, hronološka podjela. Na kraju cjeline se govori o arheološkim specijalizacijama poput arheologije okoliša, podvodne arheologije, zračne arheologije, arheometrije i dr.

Poglavlje Povijest proučavanja i istraživanja prapovijesti (31-40) informira o historijskome razvoju ideja i istraživanja o dalekoj prošlosti, od antičkih pjesnika poput Homera, Hesioda i Lukrecija Kara, preko irskog biskupa Jamesa Ushera (koji je izračunao da je svijet stvoren tačno 4004. pr. n. e.), do engleskih geologa i prirodnjaka Jamesa Huttona, Charlesa Lyella i Ch. Darwina tokom 18. i 19. st., koji su temeljem egzaktnih terenskih istraživanja pokušavali kreirati precizniju hronologiju i strukturu prošlosti.

Cjelina Razvoj prapovijesne arheologije u Hrvatskoj (41-50) organski je povezana s prethodnom. Ovaj dio knjige posebno je značajan kao prilog historiji razvoja hrvatske arheologije (time i južnoslavenske), o čemu se zapravo vrlo malo piše i govori ne samo u Hrvatskoj nego i u drugim zemljama bivše Jugoslavije. Autorica je spomenula plejadu osoba koje su amaterski ili profesionalno doprinosile onome što danas definiramo kao hrvatska arheološka nauka, od pjesnika Marka Marulića iz 16. st. (kao skupljača antičkih starina grada Splita) do R. R. Schmita i dr. Stojana Dimitrijevića tokom 20. st.

Periodizacija prapovijesti sljedeća je cjelina (51-100). Prof. T. Težak-Gregl ovdje pojašnjava epohe u prahistoriji i specifičnosti svake od njih (od paleolita do mlađeg željeznog doba), pri čemu je u uvodnom dijelu dat hronološki prikaz razvoja prvih periodizacija daleke prošlosti (od de Monfalcona iz 17. st. do Thomsena i njegovih učenika tokom 19. st.).

Arheološki izvori (103-174) jest najobimnija tematska cjelina u knjizi. Ovdje se polazi od definiranja pojma arheološkoga nalaza, preko opisivanja raznovrsnih materijala koji se arheologu na terenskom istraživanju mogu pojaviti, pa do objašnjenja složenih arheoloških otkrića kao što su naselja, nastambe, groblja i grobna mjesta ili veoma rijetkih arheoloških lokaliteta poput kamenoloma i rudnika. Posebno je kvalitetno obrađen podnaslov o keramici (115-134), gdje je mlada kolegica I. Miloglav pojašnjenjima i adekvatnim crtežima opisala tehnike ukrašavanja keramike, tehnološki proces nastanka keramičkoga materijala i tipološku klasifikaciju.

Šesta cjelina Pojmovi kulture i civilizacije u prapovijesti (175-178), iako kratka, izuzetno je bitna za terminološko pojašnjavanje određenih fenomena u arheološkoj nauci. Prilog je ovo uređenju arheološke terminologije u hrvatskom jeziku. Obrađeni su pojmovi poput kulture, kulturnog sistema, kulturnog procesa, civilizacije i dr.

Sedmo poglavlje Kronologija (179-204) podijeljeno je u dva podnaslova koja govore o relativnoj i apsolutnoj hronologiji prilikom datacije arheološkog materijala. M. Burić je u podnaslovu Apsolutna kronologija (182-204) iscrpno pojasnio visoka dostignuća nastala posljednjih 50-ak godina u oblasti nuklearne fizike, hemije i sl. koja omogućavaju veoma precizno određivanje starosti različitih uzoraka i ostataka materijalne kulture koji veoma često nisu u suglasju s ranije izrađenim periodizacijama.

Prof. dr. T. Težak-Gregl koristila je ukupno 65 bibliografskih jedinica hrvatske, južnoslavenske i druge literature, što je dodatna korist čitateljima (posebno studentima) kako bi proširili svoja znanja i stekli širi uvid u problematiku.

Na kraju, riječ-dvije o tehničkim elementima knjige. Rukopis ima 223 str. + 24 veoma kvalitetne kolor fotografije. Format je B5, mekih korica i veoma prikladan za nošenje, držanje, konzumiranje. Cijena od 128 kuna (oko 35 KM) je ipak visoka za primarnu grupu konzumenata (studenata i postdiplomanata arheologije). Problem je i nedostupnost knjige na policama knjižara u Bosni i Hercegovini, što je opet pitanje interesa distributera u obje zemlje. Mogući razlog je i mali tiraž koji nije iskazan u samoj knjizi.

Svakako preporučujem ovu knjigu studentima, istraživačima i ljubiteljima arheologije, ali i voditeljima stručnih biblioteka institucija koje se ovom oblašću bave. Posjedovanjem barem jednog „originalnog“ primjerka ohrabruju se i autor i izdavač da nastave svoju plemenitu misiju. Ugođaj koji pruža miris knjiškog papira ne može se mjeriti niti sa jednom kopijom, CD-om ili stick-om.

Ikbal Cogo

Danijel Dzino, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, volume 12, General Editor Florin Curta, Leiden/Boston 2010.

Knjiga *Becoming Slav, Becoming Croat* dr. Danijela Džine je jedna od isticanijih u novije vrijeme. Sama tematika – kulturni i etnički identitet – poprilično je aktualna među znanstvenicima pogotovo posljednjih par desetljeća. Brojni su pristupi i teorije znanstvenika diljem svijeta koji pokušavaju s raznih stajališta objasniti dolazak Slavena/Hrvata na prostore post-rimske Dalmacije. U uvodnom dijelu Džino piše općenito o migraciji južnih Slavena tijekom VI. i VII. st. na prostore Ilirika. Transformaciju grupnih identiteta objašnjava kao proces koji je imao kontinuirani utjecaj na diskurzivne konstrukcije etničkih i regionalnih identiteta u tom području sve do danas. Taj proces smješta u okviru 400–900. g. te ističe utjecaj političke ideologije na percepciju o podrijetlu. Brojne su usporedive studije koje se bave problematikom kulturnog i etničkog identiteta kao što su rimsko-britanski identiteti pod Anglosaksoncima te galo-rimski pod Francima. Ilire naziva nedavnom pseudo-etno konstrukcijom grčko-rimskih izvora, no arheološkim istraživanjima su upravo grčko-rimski izvori potvrđeni, kao što je u slučaju plemena Daorsi, Delmati i ostali. Nakon procesa romanizacije dolazi do procesa kristijanizacije, za koju u unutrašnjosti tvrdi da dolazi do izražaja tek u VI. st., no oprečan dokaz tom Džininom mišljenju su brojne kasnoantičke bazilike iz V. st., kao i kasnoantičke grobnice na svod iz IV. i V. st. Rijetki pisani izvori za proučavanje ovog „mračnog razdoblja“ su djelo *De administrando imperio* bizantskog cara Konstantina VII. Porfirogeneta, Ljetopis popa Dukljanina i Toma Arhiđakon. Džino u današnje vrijeme smatra nedovoljnim da znanstvenici, u manjku pisanih izvora, objašnjenja crpe iz arheoloških iskopavanja, nalaza kao što su fibule i keramika. Slažem se da je ovo razdoblje nedovoljno rasvijetljeno, no u manjku pisanih izvora arheologija je ta koja daje dodatne informacije te obogaćuje nejasnu sliku koju imamo, pruža nam stvarne činjenice i dokaze na osnovu kojih se pokušava rekonstruirati slika iz tog „mračnog razdoblja“.

U prvom poglavlju se opisuju migracije Slavena na Balkanski poluotok. Dvije su glavne teorije autohtonistička i migracijska (Hrvati došli u postrimski Ilirik kao Slaveni, Goti, Iranci ili Turci). Autohtonistička teorija pojavljuje se od renesanse i Slavene smatra starosjediocima (Vinko Pribojević, Matija Petar Katančić, Mauro Orbini i Pavao Ritter Vitezović). Početkom XIX. st. tu istu teoriju zastupao je i ilirski nacionalni pokret s Ljudevitom Gajom na čelu, a podupirao ga je i Tadija Smičiklas. Teorija po kojoj su Hrvati integralni dio slavenskog etnika koji se proširio Balkanskim poluotokom u VII. st. je došla iz Poljske i Češke u XV. i XVI. st., a isticao ju je i Ivan Lučić u svom djelu *De Regno Dalmatiae et Slavoniae*, Franjo Rački i Vatroslav Jagić. Zajednički dolazak Hrvata i Srba isticao se za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevine Jugoslavije. Djelo Ferde Šišića *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* smatra se dominantnim utjecajem na buduće znanstvenike i konstrukciju rane hrvatske povijesti. U novije vrijeme dekonstrukciju djela Franje Račkog napravio je Mladen Ančić. Gotska teorija, da su Slaveni zapravo Goti, dolazi od Tome Arhiđakona. Iranska teorija se javlja nakon pronalaska dviju pločica iz Tanaisa blizu Crnog mora na kojima se nalaze natpisi *Horoathos* i *Horouathos*. Lingvisti smatraju da je podrijetlo perzijsko, s obzirom na to da Hrvat nije riječ slavenskog porijekla. Novu teoriju o dolasku Hrvata nakon avarskog kaganata i ekspanzije Franka u VIII. i ranom IX. st. zastupaju L. Margetić i N. Klaić. Lingvist Kronsteiner spekulira o turko-avarskoj etimologiji etnonima Hrvat. Walter Pohl smatra da je hrvatski identitet ponajprije socijalni, elitni identitet jedne ratničke skupine u avarskom kaganatu čiji pripadnici nakon sloma kaganata postaju vođe slavenskih skupina u Dalmaciji.

Drugo poglavlje se bavi teoretskim okvirima i izvorima. Postmodernizam se ističe kao arheološko-povijesna interpretacija prošlosti. Ostatke materijalne kulture treba tumačiti kroz društveni kontekst u kojem su postojali, a pisane izvore ne kao dosljedne zapise o događajima iz prošlosti već kao i političko kulturnu pozadinu autora i njegovih stereotipa više nego kao povijesnu „istinu“ ili dijelove „povijesne istine“. Bourdieuov koncept *habitus* je postao popularan u moderni arheološke i povijesne interpretacije. *Habitus*, proizvod povijesti, proizvodi individualne i kolektivne prakse. U novije vrijeme W. Pohl i N. Budak se bave etnogenezom, a F. Curta dekonstrukcijom slavenskog etniciteta. Lingvisti stavljaju širenje slavenskog jezika u razdoblje 650–750. Antropološki i forenzički dokazi pokazuju da ne postoji brza i temeljita promjena stanovništva u tom razdoblju na mjestu postrimske Dalmacije. Najviše prihvaćeno moderno mišljenje za dolazak Slavena/Hrvata se crpi iz analiza djela *De administrando imperio* 26–31 poglavlja. Starohrvatsku kulturu i groblja su istraživali L. Marun, Z. Vinski, Željko Rapanić, Dušan Jelovina, Ivo Petricoli, Zlatko Gunjača, Nada Miletić i J. Belošević, koji i danas svojim radom pridonosi rasvijetljavanju ovog razdoblja, a u novije vrijeme Ante Milošević, Mirja Jarak, Maja Petrinc, Radomir Jurić, Željko Tomić i Vladimir Sokol te Nikola Jakšić i Mirko Jurković. Istraživanja se fokusiraju na grobove i

grobља te materijalne dokaze iz grobova koji se pripisuju starohrvatskoj kulturi. Razlikujemo raniji poganski i kasniji kršćanski horizont. Groblja poganskog horizonta se datiraju od VII. do sredine IX. st. Postupak incineracije kojom se objašnjava nedostatak nalaza iz najranijeg razdoblja VII. st. podupiru Belošević, Petrinec i Jarak. Rapanić i Milošević datiraju rani horizont u VIII. st. Druga skupina znanstvenika u poganskom horizontu traži povezanost kasne antike i povezanost materijalnih dokaza iz postrimskog vremena te dokaze o preživljavanju autohtonog stanovništva, a dolazak Slavena/Hrvata stavljaju usporedo s pojavom karolinških predmeta.

Treće poglavlje opisuje identitete prije Slavena, Ilire od kasnog željeznog doba, vrijeme iliro-rimskih ratova, pogotovo *bellum Batonianum* nakon kojega je došlo do podjele Ilirika na Dalmaciju i Panoniju. Ilirima su Grci nazivali svoje susjede ne-Grke, koji su živjeli na prostoru između Alpa, Jadranskog mora i Dunava, a kasnije taj naziv preuzimaju i Rimljani. Dolaskom Rimljana stanovništvo je podijeljeno u peregrinske *civitates* nakon čega dolazi do procesa romanizacije. Salona, Naron a i Jader su predstavljali savršene rimske gradove. Uspon vojničke elite, pojava kršćanstva, izgradnja novih elitnih identiteta kao i formacija regionalnih identiteta predstavljaju vrijeme rimskog vladanja na ovom području. Regrutiranje autohtonog stanovništva u legije na panonskom limesu označava početak uspona nove vojne elite poznati kao *Illyriciani*. Rimske provincije su podjeljene na *patriae* koji su uz *civitates* postali baza za kasnoantičko teritorijalno razumijevanje svijeta. Najvažniji centar kršćanstva u provinciji Dalmaciji je bila Salona, a u Panoniji Sirmium. Proces pokršćavanja u Saloni i njenom ageru završava u VI. st. Neki arheološki dokazi sugeriraju da se kršćanstvo u zaleđu razvilo u više sinkretički oblik obožavanja pod utjecajem autohtonih uvjerenja i umjetničke forme, što je vidljivo na Galovu pluteju oltarnim fragmentima iz Zmijavaca kod Imotskog te iz Grabovca, zaleđe Omiša. Stilske sličnosti su vidljive s primjerima iz unutrašnjosti iz kasnoantičke crkve Bilimišće u blizini Zenice, Mali Mošunj (Kalvarija) kod Travnika i Dabravine-Breza kod Visokog. Džino ističe da su kršćanske građevine nedovoljno razvijene u unutrašnjosti provincije, no treba uzeti u obzir primjere kao što su cimska bazilika, zatim dvojne bazilike na Mogorjelu, Žitomislčićima, Gradac kod Posušja, Zenica. Također spominje i salonitanske akte iz 530. i 533. te pismo Sv. Jeronima.

Četvrto poglavlje kratko opisuje Ilirik i Dalmaciju od 378. (bitka kod Hadrianopolisa) do 600. Nakon podjele Carstva na Istočno i Zapadno 395., poslije smrti cara Teodozija, podijeljen je i Ilirik. Nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva (476.) dolazi Teodorikovo istočnogotsko kraljevstvo (493.) koje je uključivalo zapadni Ilirik. Nakon Istočnih Gota dolazi vrijeme Justinijanove rekonkviste (bizantsko-gotski ratovi 535.-539.). Dolazi do obnavljanja dalmatinskih gradova te se grade fortifikacije na limesu duž istočnog Jadrana. Justinijan dopušta naseljavanje Langobarda u Panoniju, a istočnorimski zapovjednik Narses dopušta im naseljavanje u Italiju, što Panoniju ostavlja nezaštićenu u naletu Avara koji ruše Sirmij 582. Avari i Slaveni se pojavljuju u Iliriku u VI. st. Značajan politički događaj u regiji bio je povlačenje Bizantinaca nakon 620. iz Ilirika, iako se može pretpostaviti da je prisutnost bizantske mornarice nastavljena na Jadranu do VII. st. Doseljavanje Slavena počinje u ovom vremenu kao posljedica ovih događaja. Stanovništvo je naseljavalo gradine iz željeznog doba zbog svog dominantnog položaja. U ovo vrijeme dolazi do pojave grobalja na redove koja se datiraju V.-VII. st., a u nekim grobovima su pronađeni ostrogotski i germanski nalazi (Greblje-Knin, Glavčurak-Kašić u Ravnim Kotarima, Rakovčani-Prijedor, Mihaljevići-Rajlovac kod Sarajeva, Korita-Tomislavgrad blizu Buškog Blata i Njive-Naron a). Najpopularniji grobni nalazi su fibule, naušnice, prstenja, staklene perle, mala oruđa, higijenski nalazi, a keramike je bilo malo. Najviše su to jednostavni ukopi u zemlju, a nekoliko ih je imalo arhitekturu od neobrađenog kamena ili su pokriveni tegulama. Križolike fibule su bile statusni simbol poslije VI. st. Najranija starohrvatska groblja se datiraju u 700.-775. Nema razlike osim upotrebe keramike u kasnijim grobovima.

U petom poglavlju autor piše o pisanim izvorima koji spominju slavensku migraciju u VI. i VII. st. na području zapadnog Ilirika i Dalmacije. Tri su grupe izvora: najraniji, koji spominju Slaven e u događajima u VI. st. i prvoj polovici VII. st., drugi, koji spominju pojavljivanje Slaven a na zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka, i treća grupa, koja spominje pad Salone, uključujući i *De administrando imperio*. Grupa poznata kao Sclaveni pojavljuje se u pisanim izvorima tijekom vladavine cara Justinijana, od Prokopija Cezarejskog. Jordanesova *Gética* spominje tri naziva: Veneti, Sclaveni i Anti. Fredegarovo djelo *Chronicle* spominje Sclavene u Češkoj vođene Samom 623. protiv Avara. Papa Grgur Veliki spominje u nekoliko pisama salonitanskom biskupu Maximusu o pljačkanju Sclavena u Istri 599.-600. Pavao Đakon spominje langobarsku invaziju na Istru 599.-600. uz pomoć Avara i Slavena te slavensko devastiranje u Istri 610.-611.

Opat Martin kojeg je poslao papa Ivan IV., 640./641. skuplja relikvije istarskih i dalmatinskih mučenika. U izvorima se ne spominje seoba Slavena/Hrvata sve do Porfirogenetova djela, Tome Arhidakona i Ljetopisa popa Dukljanina. Autor opisuje poistovjećivanje Slavena/Hrvata s Gotima u djelu Tome Arhidakona te pad Salone u Ljetopisu popa Dukljanina, a djelo *De administrando imperio*, poglavlja 29-31, detaljno analizira te to djelo smatra kao prvenstveno svjedočenje osobnih interesa cara Konstantina VII Porfirogeneta s ideološkim i identitetskim raspravama njegovog vremena, te da to djelo nije pouzdano za vrijeme VII. st., jer je pisano sredinom X. st.

O mračnom dobu VII. i VIII. st. u postrimskoj Dalmaciji autor piše opširno u šestom i sedmom poglavlju, s tom razlikom što u šestom stavlja naglasak na groblja, a u sedmom kako su postali Slaveni. Curta je u svom djelu *Making of Slavs* dao važnu pretpostavku da slavenski identitet nije imao kulturnog i povijesnog kontinuiteta s antike i prapovijesti. Prema njegovim riječima, „Slaveni“ nisu došli na Balkanski poluotok iz neke definirane drevne domovine, već su razvijeni samo u svojoj interakciji s istočnim rimskim limesom, kao posljedica Justinijanove agresivne trans-podunavske politike. Autor smatra da je Curta bio u pravu kada je istaknuo da početak procesa slavenizacije treba promatrati u kontekstu razvoja Justinijanovog limesa i politizacije kulturnog *habitus*a trans-danubijskog stanovništva. Autor analizira materijalnu ostavštinu iz grobova te predstavlja razlike između grobalja na redove i starohrvatskih grobalja, te problematiku datacije starohrvatskih grobalja. Starohrvatska groblja imaju češće nalaze keramike, za razliku od onih na redove, koji, ukoliko ih i imaju, radi se o minimalnim postotcima nalaza. Sokol kritizira dataciju starohrvatskih grobova i grobalja u VII. i rano VIII. st. Zaključuje da je starohrvatska kultura potpuno nova kultura te daje novu kronologiju na temelju grobnih nalaza, smatrajući da su i poganski i kršćanski horizont zapravo jedinstven horizont, a za dokaz ukazuje na najveću nekropolu Nin-Ždrijac. Incineraciju je autohtono stanovništvo koristilo i u kasnom željeznom dobu i u rano rimsko vrijeme te je potvrđena na samo 4 lokaliteta. Prema Beloševiću, podjela bi bila: groblja s incineracijom, druga polovica VII. st., inhumacijski grobovi s poganskim karakteristikama u VIII. st., što traje do 800.-850., kada se prelazi na kršćanstvo te počinje kršćanski horizont. Problematika spaljivanja pokojnika je poprilično kontroverzna u današnje vrijeme, a autor ističe i pitanje biritualnih grobalja. S početkom promjena stavljenim u VIII. st. slaže se većina znanstvenika zbog pojave vojnih artefakata karolinškog tipa kao grobnih nalaza. Najznačajniji nalazi su konjska oprema, ostruge, mačevi u karolinškom stilu, noževi te pojava novčića. Oružje i konjska oprema predstavljaju simbol snage i društvene elite. Ta kršćanska elita pomaže izgradnju crkava te se i pokapaju u njihovoj blizini. Autor ističe da nema dokaza za pojavu Slavena u VII. st., niti keramike praškog tipa, a onu keramiku koja je označena kao slavenska treba datirati u VIII. i IX. st. jer se podudara s onom iz Panonije, što znači da i sam autor traži podudarnosti te daje pretpostavke, tj. još jedno u nizu stručnih mišljenja za ovo mračno razdoblje. Također smatra da početak promjena treba tražiti krajem V. i u VI. st. kada se pojavljuju groblja na redove kao početak nečeg novog.

U sedmom poglavlju se autor fokusira na vrijeme nakon što Bizantinci napuštaju dalmatinske gradove, što rezultira stvaranjem novog identiteta. Tranzicija je vidljiva kroz jezične promjene, slavenski jezik se širi. Pisani i epigrafički izvori iz izvori sa slavenskim jezikom su pisani u IX. st., no sam taj proces ostaje nejasan i nedovoljno razjašnjen. Toponimi i slavenska religija su bili usko povezani s pitanjem širenja jezika, kao što je Perunsko, Perun, Perunac, Perunovac i Perunić, koji su bili povezani s bogom Perunom i još brojni primjeri. Slavenska religija u toponimima je moderna konstrukcija. Širenje slavenskog jezika se dovodi u vezu s Avarskim kaganatom. Pojava centralno-europskog kulturnog „continuum-a“ u kasnom VII. i VIII. st. između Karpata, Italije, Crnog mora te Balkanskog poluotoka smatra se okvirom drugog avarskog kaganata od 670. Avarski continuum je dodirivao Dalmaciju u svom najjužnijem dijelu. Direktni utjecaji avarske materijalne kulture u Dalmaciji su bilo dosta rijetki. Institucije bana i župana su primjeri avarskog političkog i kulturnog utjecaja, a sustav županija korespondira s kasnoantičko-teritorijalnom i crkvenom strukturom. Vrijeme od VII. do IX. st. se može smatrati vremenom tranzicije, snažnog procesa transformacije i akulturacije, koje je na kraju rezultiralo konstrukcijom novog kulturnog *habitus*a.

Posljednje, osmo poglavlje autor započinje prvim pisanim spomenom Hrvata, sredinom IX. st. u ispravi kneza Trpimira (*dux Chroatorum*), koja je sačuvana kao falsifikat iz XVI. st. Prvi sigurni dokaz je greda i zabat kneza Branimira, *dux Cruatorum*, iz Šopota kod Benkovaca, iz 880. Smatra se da je pojava hrvatskog identiteta došla migracijom u kasnom VIII. i ranom IX. st. Franačko uništenje avarskog kaganata u centralnoj Europi i bizantske političke ambicije na Jadranu su ključni doprinosi političkom restrukturiranju područja. Ovo se poglavlje bavi širom političkom pozadinom procesa transformacije, percepcije kolektivnog identiteta iz ovog perioda. Franačko širenje dovodi do karolinškog političkog utjecaja. Položaj Bizanta je bio destabiliziran padom Ravene i Istre pod Langobardima 751. Karolinška ekspanzija dovodi do sukoba s Bizantom zbog prevlasti nad Jadranom. Mirom u Aachenu 812. dalmatinski gradovi pripadaju Bizantu, a Dalmacija i Liburnija Karolinzima. Franački anali spominju Bornu kao *dux Dalmaciae*, *dux Dalmatiae et Liburniae*, ali i kao *dux Guduscanorum*. Ne postoji mnogo zapisa o *Guduscani* – možda su bili starosjedioci s područja Like, ili jedna od migracijskih grupa sa sjevera, no iz karolinških izvora vidljivo je da su u IX. st. Guduscani bili odvojen politički identitet od Hrvata. Smatra se da je područje između Nina, Knina i Skradina područje iz kojeg su vladali hrvatski vladari Mislav i Trpimir, s obzirom na najveću koncentraciju crkava, grobalja i građevina iz IX. st. Nakon Trpimira dolazi knez Domagoj, Zdeslav pa Branimir. Nakon Branimira dolaze Muncimir i Tomislav. Karolinzi novi narod nazivaju Dalmatinci, Slaveni, Hrvati te Rimljani iz dalmatinskih gradova. Dalmaciju spominju i benediktinski redovnici (Gottschalk i Amalarius), franački kraljevski anali, biografski radovi. Tu su još pisani izvori pisma pape Ivana VIII knezovima Domagoju, Zdeslavu i Branimiru, venecijanske tradicije sačuvane u *Historia Veneticorum* koji je pisao Ivan Đa-

kon oko 1000., te jedini grčki izvor, djelo Konstantina VII. Porfirogeneta. Karolinzi su izbjegavali detaljnije izvještavanje o Hrvatima. I sam Gottschalk kneza Trpimira naziva *rex Sclavorum*. Prvi spomen hrvatskog identiteta u crkvenim spisima datira iz 925. u zaključcima Prvog sabora u Splitu, gdje je spomenut *episcopus Chroatorum* i *rex Chroatorum*. Iste godine je navodno papa Ivan X. pisao Tomislavu oslovivši ga *rex Chroatorum*. Na Drugom saboru u Splitu 928. u zaključcima se nalazi prvi put ime *Croati*. Kroz arhitekturu i natpise možemo vidjeti tri dominantne regije hrvatskog kraljevstva: Ravni Kotari, Knin i zaleđe Spalatum-Tragurium. Dolazak postrimske Dalmacije pod franačku političku vlast dovodi u pitanje i proces pokrštenja Hrvata. Po Porfirogenetu su Hrvati kršteni u VII., ranom IX. i kasnom IX. st. Tijekom IX. st. dolazi do gradnje brojnih sakralnih građevina, a groblja se premještaju na prostor oko crkava, u grobove se ne stavljaju prilozi. Brojni znanstvenici smatraju da se Hrvati pokrštavaju s dolaskom franačkih misionara u IX. st. Modelu ideološkog kršćanstva koji donosi franačka crkva je cilj bio jačanje i opravdavanje dominacije u društvu.

Autor knjige na jedan novi i drukčiji način pristupa aktualnoj problematici ranog srednjeg vijeka na prostoru nekadašnje rimske provincije Dalmacije te pokušava kroz razne analize pisanih izvora i arheoloških ostataka doći do teorija vezanih uz proces doseljavanja Slavena/Hrvata te nastanak njihovog identiteta. Ova problematika „Mračnog doba VII.-IX. st.“ će još dugo vremena izazivati pažnju znanstvenika s obzirom na nedostatak pisanih izvora te nepotpunu arheološku sliku.

Maja Soldo

Marija Karbić, *Plemićki rod Borića bana*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Bibliotheca Croatica: Slavonica, Sirmiensa et Baranyensia, Studije, knjiga 18, Slavonski Brod 2013, 222 str.

Istraživanje srednjovjekovnog plemstva u zemljama istočno-centralne Evrope u posljednje dvije decenije doživljava svoj procvat. Razlozi tome su sigurno višedimenzionalni, no jedan od preovladavajućih svakako je činjenica da u komunističkom društvenom uređenju i shvatanju historiografije, koje je dominiralo u većini zemalja tog regiona, proučavanje zemljoposjedničkog i „izrabljivačkog“ sloja srednjovjekovnog društva nije bio baš najpopularniji izbor za naučnu karijeru. S druge strane, zapadnim medievalistima koji su se bavili ovom temom često je nedostajao pravi osjećaj historijske posebnosti regije i njihova zaključivanja je zamagljivalo shvatanje feudalnog društva kakvo je postojalo na području Francuske, Njemačke ili Engleske. Zbog svih navedenih razloga, nastao je veliki prostor u kome su istraživači novih generacija našli lijepe mogućnosti za vlastito napredovanje i promociju. Pred nama je najnovije djelo posvećeno ovoj tematici: *Plemićki rod Borića bana*, iz pera hrvatske autorice dr. Marije Karbić. Riječ je o prerađenoj i dopunjenoj doktorskoj disertaciji odbranjenoj 2005. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Iako se ova knjiga najvećim dijelom odnosi na jednu od plemićkih obitelji s područja Slavonije, ipak je zbog svog osnivača, prvog imenom poznatog vladara srednjovjekovne Bosne, od interesa i za bosanskohercegovačku historiografiju.

Uvodno poglavlje (11-34) sadrži osvrt na upotrebljavane izvore i literaturu. Počev od najstarijih vijesti vezanih za samog rodonačelnika roda, bana Borića, zabilježenih kod Ivana Kinama, Šimuna de Kezá te dubrovačkih hroničara, pa sve do vijesti o njegovim nasljednicima koje se mogu pronaći u djelima Ludovika Crijevića Tuberonna, Marina Sanuda, fra Ivana Tomašića, Marka Antonija Bonfinija, Nikole Istvanffy-ja, Ivana Tomka Mrnavića te niza objavljenih zbirki izvora i arhivskih podataka ugarske provenijencije, izvorna podloga na kojoj se bazira ova knjiga dosta je široka i raznolika. Pregled historiografskih radova ponuđen u ovom poglavlju može poslužiti kao odlična osnova za bilo kakva istraživanja plemstva istočno-centralne Evrope. Kroz cijelu monografiju se očitava jak uticaj velikog mađarskog medievaliste Fügedija i njegovog, za ovu tematiku epohalnog djela, *The Elefánthy. The Hungarian Nobleman and His Kindred*.

Poglavlje „Povijest plemićkog roda Borića bana od pojave u izvorima do pada Slavonije pod osmansku vlast“ (35-68) predstavlja pregled političke historije ovog plemićkog roda. Za historiografiju o bosanskom srednjovjekovlju svakako su najznačajnija stajališta o banu Boriću. Naravno, nije bilo moguće donijeti do sada nepo-

znate podatke o ovom bosanskom vladaru iz polovine 12. stoljeća, no, od koristi je što su sva saznanja o njemu prikupljena na jednom mjestu. Karbić je identificirala svega tri pouzdane vijesti o banu Boriću: njegovo spominjanje među saveznicima ugarskog kralja Bele III u sukobu protiv bizantskog cara Manuela I Komnena, u djelu *Epitomé* bizantskog historičara Ivana Kinama; navođenje kao svjedoka u ispravi kralja Stjepana IV zagrebačkom biskupu Bernaldu; isprava kralja Andrije II iz 1209. kojom u zaštitu uzima templare u Dalmaciji i Hrvatskoj na posjedima koje im je darovao Borić. Ostale vijesti o ovom vladaru prema autorici nisu pouzdane. Tako u podatku o bosanskom vojvodi kojeg je porazio njemački vitez Gottfried iz Meissena Karbić ne vidi Borića nego, priklanjajući se tezi Nade Klaić, bizantskog velikodostojnika, postavljenog nakon osvajanja Bosne od strane Emanuela Komnena. Osim toga, ispravi o darivanju Borića benediktanskom samostanu na Lokrumu poriče se autentičnost, a slična je stvar i u pogledu podataka dubrovačkih hroničara (Orbini, Lukarević, Rastić) o navodnom ratu Borića s Dubrovnikom uzrokovanom sukobom bosanskog biskupa i dubrovačkog nadbiskupa.

Vrijednost ove knjige je i u tome što Marija Karbić pravilno dijagnosticira dvije najveće historiografske kontroverze u pogledu bana Borića te daje svoj sud o njima. Prvi problem se tiče porijekla bana Borića. Između teza da potiče iz same Bosne (F. Milobar, N. Klaić), iz Huma (B. Nedeljković), autorica se priklonila najpopularnijoj teoriji, koju su zastupali Ć. Truhelka, M. Perojević, V. Ćorović, L. Dobronić i koji tvrde da je Borić slavenskog porijekla, konkretnije iz Požeške županije. Osnovni argument u korist ove teze jeste činjenica da se njegovi nasljednici ne spominju nigdje drugdje osim u ovoj i njoj susjednoj Vrbaškoj županiji, s tim da je ostavljen prostor za mogućnost da je Borić te posjede dobio za neke svoje zasluge, iako o tome nije sačuvan niti jedan izvorni podatak. Druga kontroverza se tiče odnosa Borića prema Ugarskom vladaru, a time i odnosa Bosne prema Ugarskoj kraljevini. Iako se u historiografiji pojavila struja koja zagovara teoriju prijateljstva i savezništva ova dva vladara i države (V. Klaić, N. Klaić, J. Kalić), Karbić se priklanja onim autorima (F. Milobar, M. Perojević, S. Ćirković, M. Dinić, A. Babić, B. Nedeljković) koji su skloniji tome da je Borić bio ugarski vazal. Argumenti obje strane izgledaju dosta uvjerljivi i proći će još dosta vremena dok se ova dilema razriješi, međutim, u ovoj monografiji iznijetu tvrdnju M. Karbić, da je titula bana izravni dokaz vazalnog odnosa Bosne prema Ugarskoj, ne možemo prihvatiti. Sasvim je jasno da je titula bosanskog bana kvalitativno mnogo drugačija i uzvišenija od istoimene titule u zemljama pod direktnom upravom Ugarskog kraljevstva. Niti djela navedena u napomeni uz ovu tvrdnju, koja bi trebalo da pojačaju njezinu osnovanost, *Hrvatska državna i pravna povijest* A. Dabinovića, te natuknica “bán” T. Almásija u *Korai magyar történeti lexikon*, zapravo nisu relevantna za ovo pitanje, jer se ne odnose na prostor srednjovjekovne Bosne.

Nasljednici bana Borića su spadali u srednje velike plemićke rodove u Slavoniji i neizbježno su uzimali učešća u svim značajnijim političkim dešavanjima Ugarskog kraljevstva. Čak su bili i na suprostavljenim stranama u toku velikog sukoba za ugarsko prijestolje između Sigismunda Luksemburškog i Ladislava Napuljskog. Ono što je nasljednike Borića odvajalo od ostalog plemstva je interesantna činjenica da su posjedovali funkciju kapetana roda – *capitaneus nobilium generacionis Borich bani*. Ova funkcija se spominje u 14. stoljeću i njen nosilac je ubrajan među najviše dužnosnike Požeške županije. Ponovni uspon roda se dešava u drugoj polovici 15. stoljeća, kada se izdvajaju dvije značajne grane: Berislavići Grabarski, na koje se odnosi i najveći dio ove knjige, i Dessewffyji Cernički, koji će postati značajni tek po osmanskom osvajanju Slavonije, što ih je izvelo iz glavnog vidokruga monografije. Spomenuta grana Berislavića je svoju moć zaslužila za vrijeme vladavine kralja Matijaša Korvina. Najistaknutiji pojedinci ovog roda bili su Nikola Deže, 1471. spomenut kao jedan od kapetana Kraljevstva; Bartol Berislavić, prior vranski i junak osvajanja Hinburga 1482. te od 1507. jajački ban; Franjo Berislavić je u dva navrata, 1494. i 1498. imenovan za jajačkog bana, učestvovao je u Krbavskoj bitci, a bio je oženjen Barbarom Frankapan, udovom srpskog despota Vuka Brankovića. Njegov sinovac Ivan Berislavić bio je srebrenički ban 1494, a kasnije i srpski despot (prije 1503). Pripadnici ovog roda su stalno uzimali učešća u brojnim vojnim akcijama svog vremena. Konstantno su se borili protiv Osmanlija, učestvovali u sukobima oko ugarskog trona, obično na strani Korvinovih nasljednika, bili su dio Cambraiske lige koju je okupio papa Julije II za uništenje Mletačke republike. Posljednja istaknuta ličnost roda bio je Stjepan, sin despota Ivana, koji je također držao ovu, prilično ispraznu, titulu. Stjepan je sarađivao s Jovanom Nenadom; u sukobu oko ugarskog trona između Ferdinanda Habsburškog i Ivana Zapolje stao je na stranu prvog, što ga je koštalo i titule despota, tek da bi ga Ferdinand uhapsio 1529. zbog prepuštanja gradova Bača i Félegyháza Osmanlijama. Nakon bijega otišao je osmanskom sultanu i ratovao na strani Zapolje. Imao je i bliske kontakte s Gazi Husrev-begom, no eventualno se i s njime sukobio, što ga je koštalo života.

Treće poglavlje „Struktura plemićkog roda i njegovo funkcionisanje“ (69-116) donosi osam različitih podsekcija u kojima nalazimo mnogobrojne faktore koji su karakterisali plemićki rod Borića bana. Tako u podsekciji Genealogija saznajemo da se povijest ovog roda može podijeliti u dva perioda: prvi do polovine 14. st. karakteriše običaj da članovi roda uz svoje ime navode i pripadnost rodu: *de genere Borych bani*. Prvi poznati potomak Borića bio je Odola, spomenut u ispravi ugarskog kralja Andrije II iz 1210. godine kao *nepos Borichii bani*. Karbić smatra

da se radi o unuku bana Borića. I dalji nasljednici u ovom prvom periodu nose dosta rijetka imena: Tolis, Odola, Detmar, Čelka itd. Od druge polovice 14. st. i nadalje pripadnici roda počinju sve češće da se označavaju imenom grane roda kojoj pripadaju. Najznačajnije grane bile su Grabarski, Podvrški i Cernički. Jako je zanimljiv odlomak u kojem se raspravlja o terminologiji korištenoj za označavanje srodstva. Autorica je istakla da se kod ugarskog plemstva obično upotrebljavaju pojmovi *genus* i *generatio*, nešto rjeđe *stirps*, a sasvim izuzetno *domus*, *familia* i *progenies*. Talijanski izvori koriste termin *casa*, a hrvatski pleme. U slučaju roda Borića bana isključivo se koriste termini *genus* i *generatio*, i to tako da se prvospomenuti termin koristi kada je riječ o pojedincu, a drugospomenuti kada se govori o rodu kao cjelini. Pojedine grane roda u slučaju na koji se odnosi ova knjiga nisu posebno označavane, dok kod drugih rodova postoje oznake hiža, kolino i koljenščina, odnosno *domus*. Autorica je također donijela i iscrpne statističke podatke koliko u rodu bana Borića ima spomena termina *filius*, *frater*, *frater uterinus*, *frater carnalis*, *frater patruelis*, *frater condivisionalis*, *cognatus*, *consaguenis*, *nepos*, *privignus*, *filia*, *uxor*, *consors*, *relicta*, *soror*, *soros uterina* i *soror carnalis*.

U podsekciji koja se bavi strukturom roda, naslanjajući se na ranije radove Erika Fügedija, Martina Radyja i Damira Karbića u izučavanju prelaska kognatskih na agnatski organizirane obiteljske strukture, autorica dolazi do zaključka da kod nasljednika bana Borića, upravo zbog pozivanja na slavnog pretka, imamo agnatsku organizaciju, da bi se s izdvajanjem rodova ipak težište pomjerilo na krvno srodstvo. U dijelu poglavlja koji se bavi odnosima među članovima i granama roda dat je generalni pregled unutarobiteljskih veza, kao i više pojedinačnih slučajeva, dok se dio o položaju žena ponajviše oslanja na pravne norme, sakupljene u *Tripartitu*. U analizi ženidbenih strategija pripadnika roda bana Borića autorica je došla do zaključka da su se pripadnice udavale uglavnom u lokalne plemićke obitelji, sličnog društvenog položaja, dok se donekle sličan zaključak može izvući i za muške članove roda. Jedan od najslikovitijih primjera uspješnog korištenja ženidbene strategije u korist jačanja društvenog uticaja vidimo na primjeru tri braka spomenutog Franje Berislavića. Prvi brak je bio sklopljen s pripadnicom lokalne plemićke obitelji, da bi brakom s Barbarom, kćerkom Sigismunda Frankapana i udovom despota Vuka Brankovića, dobio znatan ugled i brojne posjede. Treći njegov brak bio je s pripadnicom roda Székely Kövendski, obitelji koja je, slično Berislavićima, bila u usponu moći. Prikupivši veliki broj prosopografskih podataka o pripadnicima ovog roda, M. Karbić je bila u stanju da sagleda i primjenjivani sistem davanja imena. Tako su najčešća imena pripadnika roda bana Borića Nikola (24 puta) i Ivan (22 puta). Kršćanska imena su dominirala nad slavenskim u odnosu otprilike pet naprema jedan. Također, zaključeno je da su slavenska imena bila učestalija u prvoj fazi historijata roda, kada se javljaju Odola, Čelk, Tolis, Dezislav, Višen, Zavida i Berislav. Naročito je intrigantno pojavljivanje imena germanskog porijekla Detmara i Lamperta, za čije postojanje je predloženo rješenje da su došla preko ženidbenih veza. Do precizno definisanog pravila o nasljeđivanju imena, kakav je običaj bio u patricijatima dalmatinskih gradova, autorica nije mogla doći, iako je na osnovu koncepta tzv. vodećih imena – *Leitnamen* – istakla određene manje uočljive pravilnosti.

Na samom kraju ovog poglavlja ponuđeno je sagledavanje zajedničkih simbola roda, preciznije rečeno grbova koje su nosili. Iako u slučaju roda bana Borića nije poznat niti jedan grb prije njegovog raslojavanja na grane, Karbić petpostavlja da bi primordijalni grb roda mogao biti stariji grb Berislavića Grabarskih. Ovaj grb je sačuvan na pečatu Franje Berislavića iz 1504. godine, a čine ga štit na kome su tri koso položene grede. Jednostavnost ovog grba, koja upućuje na njegovu starinu, te činjenica da je drugi sačuvani grb Berislavića, dvoglavi orao, očito ušao u upotrebu nakon njihovog dobijanja titule srpskih despota, bio je za autoricu dovoljno indikativan za rečeni zaključak te za odluku da upravo ovaj stari grb i stavi na naslovnicu monografije. Grb druge grane roda, Dessewffyja Cerničkih, mnogo je raskošniji i očito moderniji: veći dio štita zauzima okrunjeni orao raširenih krila, ispod koga se nalazi ruka koja drži buzdovan, dok su u gornjem desnom uglu šestokraka zvijezda, a u lijevom polumjesec.

Četvrto poglavlje „Posjedi i službenici“ (117-142) donosi pregled mnogobrojnih zemljišnih posjeda koje su pripadnici roda bana Borića baštinili tokom stoljeća. U tom mnoštvu toponima s područja Slavonije nama su interesantni najstariji zabilježeni posjedi, oni koje je sam ban Borić darovao viteškim redovima: selo Esdel u Križevačkoj županiji (darovano templarima) i zemlja sv. Martina na Dravi nasuprot Vaške (darovan ivanovcima) te određena pravila i zakonitosti koje su u pogledu statusa i nasljeđivanja posjeda važili u Ugarskom kraljevstvu. Tako saznajemo da su prema općem pravu u Ugarskoj i Slavoniji postojala tri tipa vlasništva nad posjedom: nasljedni (*bona hereditaria*), kupljeni (*bona empticia*) i darovani (*bona acquisita*). Svugdje u srednjovjekovnoj Evropi prisutno pravilo traženja rođачke dozvole za prodaju posjeda važno je i u Slavoniji, pa su pripadnici roda bana Borića u više navrata okupljani radi davanja rečene saglasnosti. To rođачko prvenstvo bilo je ispred i crkvenih prava, a naročito je značajno bilo u vrijeme podjele posjeda, koja je prema Engelu mogla biti izvršena na dva načina: podjela područja (*Gebietsteilung*) i podjela selišta (*Hufenteilung*). U posljednjem poglavlju „Odnos sa crkvom“ (143-154) dat je opširan pregled odnosa članova ovog roda prema crkvenim institucijama, počev od spomenutih darovnica bana Borića templarima i ivanovcima, pa sve do povelja koje su pripadnici Berislavića Grabarskih upućivali Hilandar i drugim pravoslavnim manastirima u svojstvu srpskih despota. Budući da je jedna od ka-

rakteristika plemićkih rodova bila i postojanje zajedničkog kulturnog centra, tj. rodovskog samostana, autorica je pokušala da utvrdi njegovo postojanje i na primjeru roda bana Borića. Dosta argumentirano je predložila da se radi o benediktanskom samostanu sv. Mihaela na Rudini, 20-ak km zapadno od Požege. Ova opatija je dosta stara, postoje čak i historiografske pretpostavke da ju je utemeljio upravo ban Borić, a kasnije je tokom stoljeća uživala patronatstvo njegovih nasljednika.

U zaključnim napomenama (155-156) autorica je sažela naprijed iznesene zaključke i razmišljanja. Tehnički dio knjige čine Summary na engleskom jeziku (157-159), Prilozi (161-171) koje čine likovni prikazi spomenutih grbova te fotografije izabranih pečata i pisanog materijala. Naročito su zanimljive tri priložene karte koje prikazuju posjede ovog roda u različitim vremenskim periodima. Priložen je i opširan izbor izvora i literature (173-195) te precizno urađeno kazalo osobnih i geografskih imena (197-219), kao i bilješka o autorici. Kao poseban dodatak ovoj monografiji pridodato je i Rodoslovlje roda Borića bana u dimenzijama 96 x 18 cm.

Monografija *Plemićki rod Borića bana* je djelo nastalo na svim principima moderne medievalistike. Pruža nam obilje informacija o različitim segmentima političkog, društvenog, crkvenog i ekonomskog života kasnog srednjovjekovlja na području Ugarskog kraljevstva, u koje su pripadnici ovog roda bili uključeni. Metodološki se naslanjajući prije svega na rad Erika Fügedija, autorica je analizirala sve one socijalne markere koji karakterišu plemstvo kao društvenu cjelinu, a zatim ih tražila i pronalazila i na uzorku svog osnovnog predmeta istraživanja. Za historiografiju o bosanskom srednjovjekovlju, ova monografija je značajna iz dva razloga. Najprije, iako ne donosi nove informacije o banu Boriću, one stare su predstavljene veoma pregledno, a istaknuti su i vlastiti stavovi o kontroverzama vezanim za njegovo vrijeme. S druge strane, svim istraživačima bosanskog plemstva ovo djelo daje veoma solidnu teoretsku osnovu na koju mogu nasloniti vlastita razmišljanja. Bez obzira na to što su Ugarsko kraljevstvo i bosanska banovina/kraljevstvo bili različiti politički subjekti, ipak su obje zemlje pripadale sistemu država istočno-centralne Evrope i u njima su vladale slične društvene i pravne norme. Danas nema ozbiljnog naučnika koji će poricati pripadnost srednjovjekovne Bosne kulturno-civilizacijskom krugu istočno-centralne Evrope, a budući da je Ugarska, kao najmoćniji politički faktor te regije, katalizirala sve principe dvorske kulture, društvenog uređenja i poretka, sasvim je logično da je plemstvo obje ove kraljevine živjelo po veoma sličnim pravilima i principima, pa bi se upotrebom uporedne metode donekle mogao prevazići glavni problem istraživanja bosanskog srednjovjekovlja – hronični nedostatak izvora.

Dženan Dautović

Naše starine. Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika, br. XXII, Sarajevo 2013.

Krajem 2013. godine Zavod za zaštitu spomenika Federacije Bosne i Hercegovine objavio je XXII svesku časopisa „Naše starine“, Godišnjaka zavoda za zaštitu spomenika. Nakon izvjesne pauze u izdavanju, aktuelni broj predstavlja treće poslijeratno izdanje ovog časopisa, uzimajući u obzir vanredno izdanje iz 1995. godine, broj XX, koje je označeno kao „Bijela knjiga“ i u kojem je dat izvještaj o destrukciji kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa u Bosni i Hercegovini, kao i br. XXI koji je označen kao Zbornik.

U uvodnoj riječi koju potpisuje uredništvo dat je pregled historijata zaštite naslijeđa u Bosni i Hercegovini s naglaskom na radu Zavoda za zaštitu spomenika od njegovog osnivanja 1946. godine, njegovog institucionalnog i kadrovskog izrastanja u vrlo respektabilnu naučno-istraživačku instituciju te rada smanjenim kapacitetima tokom posljednjeg rata i obnove u godinama koje su uslijedile nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma. U tekstu su izneseni i osnovni podaci o zadacima Zavoda u oblasti zaštite naslijeđa koji se sastoje od izrade programa i projekata, projektne dokumentacije i vršenja stručnog nadzora nad primjenom odgovarajućih metoda rada iz oblasti zaštite kulturno-historijskog naslijeđa u realizaciji konzervacije, restauracije, sanacije ili revitalizacije, zatim evidencije kulturnih dobara, čuvanja i ažuriranja dokumentacije o objektima kulturno-historijskog naslijeđa. Posebno je istaknuta pravna zaštita kulturnog naslijeđa koja je zastupljena kroz sudjelovanje u upravnim postupcima u vezi s programima i projektima zaštite i korištenja kulturno-historijskog naslijeđa, izradu planske dokumentacije na svim nivoima i implementiranje odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH.

Aktuelni broj sastoji se iz dvadeset četiri priloga grupisana u tri cjeline: arheologija, graditeljsko naslijeđe i slikane dekoracije. U odjeljku o arheologiji publikovana su četiri rada te ćemo se na njih najviše i fokusirati ovim prikazom.

Ajla Sejfuli kustos iz Zavičajnog muzeja u Travniku potpisuje rad pod naslovom „Kasnoantička bazilika u Varošluku (Turbe)“ (11-32). U njemu je prezentiran pregled svih dosadašnjih rezultata istraživanja ovog

kasnoantičkog sakralnog kompleksa, obavljenih u nekoliko kampanja, počev od otkrivanja lokaliteta i istraživanja tzv. južne bazilike 1893. godine, zatim otkrića grobnica s ostacima zlatnog nakita 1919. godine i istraživanja koje je vodio Mihovil Mandić 1923. godine, do otkrivanja sjeverne bazilike tokom arheološko-konzervacijskih radova 1970. godine kojima su rukovodili Ivo Bojanovski i Aleksandar Ninković. U radu je prezentiran plan zaštite spomenika izrađen u sklopu pripreme regulacionog plana za to područje 1990. godine, a čija se, nikad završena, izvedba na neki način aktuelizira publiciranjem ovog rada. Detaljan opis južne bazilike u Turbetu, dat na samom početku, preuzet je iz izvještaja Ćire Truhelke objavljenog u Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine iz 1893. godine, dok je opis grobnica na svod istraživanih 1923. godine prezentiran na osnovu studije Mihovila Mandića objavljene godinu kasnije. Najiscrpnije je predstavljen opis sjeverne bazilike otkrivene prilikom konzervatorsko-arheoloških radova tokom 1970. godine. Tom prilikom je otkriveno da je bazilika longitudinalnog oblika bila sagrađena na temeljima starijeg objekta, što je istaknuto prilikom konzervacije. Podatke o ovim istraživanjima autorica je preuzela iz elaborata pod nazivom „Investicioni program konzervacije kasnoantičke bazilike u Turbetu 1970“ u sklopu kojeg se nalazi i Dnevnik rada vođen tom prilikom. Publikovanje terenskih dnevnika u okviru radova, bili oni naučni ili pregledni, nije uobičajena praksa. Autorica se, pretpostavljamo, vodila okolnošću što Ivo Bojanovski za života nije uspio objaviti rezultate svojih istraživanja pa je odlučila prenijeti njegova zapažanja zabilježena u terenskom dnevniku, iako se radi o jednom dosta rudimentarnom tekstu bez jasnih zaključaka i konačnih ocjena. Možda bi, umjesto publikovanja u okviru integralnog teksta, objavljivanje terenskog dnevnika kao priloga u slučaju ovog rada bilo sretnije rješenje. U članku se dalje prezentira već publikovani pokretni arheološki materijal pronađen tokom istraživačkih kampanja 1893. i 1929. godine. Iza toga slijedi predstavljanje programa zaštite iz 1990. godine, unutar kojeg se ističe upis bazilike u registar zaštićenih nepokretnih spomenika kulture Bosne i Hercegovine i buduće mjere zaštite ovog spomenika kao i njegovog šireg područja. U posljednjem dijelu rada data je slika postojećeg stanja bazilikalnog kompleksa na osnovu uvida stručne ekipe Zavičajnog muzeja Travnik iz 2012. godine. Zaključak ovog ekspertnog tima bio je da su, uprkos taloženju novih nanosa zemlje i rastinja, zidovi bazilike u dosta dobrom stanju te je dat prijedlog mjera zaštite koje će se realizirati u dvije faze. Prva faza podrazumijeva manje istražne radove u cilju utvrđivanja gabarita i dimenzija ostatka bazilike uz čišćenje zidova objekta, uređenje prostora oko bazilike, njegovog osvijetljavanja i postavljanja informativnih tabli u cilju adekvatne prezentacije objekta. U drugoj fazi predviđaju se zaštitna i reviziona arheološka istraživanja koja bi obuhvatila unutrašnji prostor bazilike i grobnice koja se nalazi unutar nje. Ovaj objekat tipa dvojne bazilike, sjeverne i južne, (*basilica gemina*), povezanih ograđenim prostorom unutar kojeg se nalaze grobnice osoba posebnog statusa, proglašen je 2005. godine nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Prilogom Ajle Sejfuli iznova se ističe značaj kasnoantičkog bazilikalnog kompleksa u Varošluku kod Turbeta i naglašava potreba za njegovim daljim istraživanjem, što ovaj lokalitet bez sumnje zaslužuje. Likovna oprema, odnosno reprodukcije pokretnog materijala, predstavljaju manje uspješnu komponentu ovog rada. Ilustracije su tehnički loše, sa slabom rezolucijom, bez razmjernika i često neopravdano razvučene na veličinu stranice teksta. No, treba reći da takvi nedostaci u principu ne idu na teret autora, već su uglavnom stvar tehničkog uređenja izdanja.

Kao najznačajniji rad iz okvira arheološke djelatnosti može se ocijeniti članak Lidije Fekeže-Martinović pod naslovom „Istraživanje nekropole stećaka u Tičićima kod Kaknja“ (33-44). Ovdje se po prvi put iznose rezultati zaštitnih arheoloških radova na trasi autoputa koridor Vc kroz Bosnu i Hercegovinu. Projektno planiranje ovog velikog i po svim ocjenama najznačajnijeg građevinskog poduhvata u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini započelo je još 1998. godine i u skladu s planom do danas je izgrađeno oko 60 km autoputa. Zakonom propisana zaštitna arheološka istraživanja sprovedena su na šest lokaliteta. Jedna od takvih lokacija je nekropola stećaka u Tičićima kod Kaknja koja je istražena 2010. godine. Autorica navodi da je spomenuta nekropola stećaka bila praktično nepoznata u nauci, iako je postojanje jednog sljemenjaka s otkopanim grobom zabilježeno već 1926. godine. U pripremi iskopavanja izvršena su georadarska snimanja, čime je moglo biti utvrđeno područje rasprostiranja nekropole. U okviru istraživanog prostora iskopana su četiri sljemenjaka s postoljem i nadsvedenim sljemenom, jedan sanduk neobičnog oblika, ploča i jedno razbijeno postolje. Analizom koja dalje slijedi obuhvaćena su i dva ranije pronađena i evidentirana stećka koja su ovdje označena posebnom numeracijom. Ispod iskopanih stećaka pronađene su grobnice bez tragova ukopa, osim u slučaju groba 3 u kojemu je pronađen ukop djeteta. Nedostatak skeletnih ostataka u većini grobova autorica povezuje s postojanjem sumpornog izvora nedaleko od same nekropole i s djelovanjem sumporne vode koja je natapala zemljište nekropole. Na dva stećka pronađeni su natpisi, dok je na trećem urezan znak dvostruke svastike i cik-cak linije, uz naknadno urezivanje table za igranje mice ili mlina na jednom uglu plohe. Postolja stećaka rađena su od lokalnog kamena, dok su stećci rađeni od mekšeg kamena iz kamenoloma udaljenog oko 5 km od Tičića. Svi stećci rađeni su u istom maniru, što upućuje na rad domaćeg majstora. S obzirom na položaj, jednaku orijentaciju, broj i zajedničke karakteristike stećaka, autorica groblje u Tičićima karakterizira kao malu porodičnu nekropolu koja je nastala u prvim decenijama 15. stoljeća te je dovodi u vezu s nekom vlastelinskom porodicom s teritorije Kraljeve zemlje. Rad je opremljen kvalitetno

pripremljenim ilustrativnim materijalom – fotografijama i kartama, ali njihova reprodukcija u smanjenoj veličini i s jedva vidljivim sadržajem u izvjesnom smislu umanjuje vrijednost ovog rada. No, izuzimajući ovaj vizuelni nedostatak, članak u cjelini predstavlja dobar doprinos proučavanju stećaka kao srednjovjekovne spomeničke baštine s prostora Bosne i Hercegovine i njenog susjedstva. Ujedno se ukazuje na mogućnost dobijanja značajnih rezultata zaštitnim radovima na dosad neistraženim lokacijama i na mjestima od kojih se to praktično ne očekuje. Ističući kontinuitet naseljenosti prostora kroz sve prahistorijske i historijske periode autorica navodi obližnje prahistorijske lokalitete Bajrak, Kutevi i Luke, pronađene također u okviru rekognosciranja na trasi autoputa Koridor Vc. Nažalost, čini se da će ovaj svijetli primjer provedbe zakonske regulative putem pravovremenog planiranja, istraživanja i zaštite spomenika kulture na trasi autoputa (zajedno sa Zvirčićima i Zvirovićima na ukupno šest istraženih lokacija) ostati usamljen primjer, s obzirom na to da građevinski radovi napreduju, a arheološka zaštitna djelatnost ostaje neopravdano izostavljena.

Članak Lejle Nakaš profesorice s Filozofskog fakulteta u Sarajevu pod naslovom „Natpisi na stećcima iz Tičića“ (45-48) svojim sadržajem nastavlja se na prethodno predstavljeni rad. Autorica u radu predstavlja analizu urezanih natpisa na stećcima s istraživanje nekropole u Tičićima, kako onog pronađenog 1926. godine s imenom Vukana Pribičevića (stećak br. 2), tako i ovog iz 2010. godine (stećak br. 1) s imenom Radosava, u uobičajenoj srednjovjekovnoj formi koja počinje s „Ase leži...“. U radu su predstavljeni i ostali pojedinačno urezani znakovi s ovih stećaka, od slova do simbola svastike i naknadno urezanog labirinta korištenog za igru mlina ili mice. Tekst prate dosta kvalitetno pripremljene fotografije i crteži urezanih slova i simbola, ali bez brojernih oznaka i potpisa. Članak nema apstrakta, zaključka niti popisa literature, pa nam ostaje da se zapitamo je li članak publikovan u cjelini, ili je tokom pripreme za štampanje „slučajno odsječen“ ili se možda radi o nekom doslovno prenesenom izvještaju autorice bez općeg zaključka na njegovom kraju.

Posljednji prilog u odjeljku časopisa posvećenog arheologiji je članak Maje Soldo pod naslovom „Grob Prusine, Gornja Britvica, Široki Brijeg“. U članku se opisuje grob koji se nalazi u zaseoku Prusine na putu prema parku prirode Blidinje, koji se izdvaja svojom specifičnom konstrukcijom suhozida i kamenih blokova koji ga uokviruju. Među njima se izdvaja uzglavni kamen na čijoj se neobrađenoj površini nalaze urezani ornamenti u formi sunčanog križa sa završecima u obliku trozupca, simbolima polumjeseca s obje strane križa i stabla života. Autorica u grobnoj konstrukciji i u simbolizmu motiva na uzglavnom kamenu nalazi paralele sa srednjovjekovnim nadgrobim spomenicima – stećcima, ali također i mirilima – spomen-obilježjima za pokojnike koji su karakteristični za stočarske krajeve dinarskog pojasa u periodu od 16. do 20. stoljeća. Autorica se ne opredjeljuje za preciznu dataciju ovog groba navodeći da pripada najnovijem vremenu. To u znatnoj mjeri relativizira i njegovu funkciju, jer bez poznavanja odgovarajućih paralela na bližem i daljem području hercegovačkog susjedstva nije moguće jasno opredjeljenje ovog tipa spomenika. Člankom Maje Soldo ostvaren je prvi korak u tom pravcu: objavljivanjem ovog interesantnog nalaza otvara se mogućnost za dalje komparacije i eventualno nalaženje indikativnih analogija.

U odjeljku Graditeljsko naslijeđe (53-145) objavljeno je petnaest radova u kojima su s arhitektonskog aspekta predstavljeni projekti rekonstrukcije, revitalizacije i sanacije spomenika koji su pod zaštitom države, kao što su stari gradovi Počitelj i Stolac, džamije u Tešnju, Prozoru, Seonici, crkve u Blagaju, Maglaju, Vozući, most u Konjicu te pojedinačni objekti u Jajcu, Blagaju, Mostaru i Tuzli. Većinu priloga potpisuju Robert Stergar, Lamija Abdijević i Azer Aličić, dok jedan rad potpisuje Dženana Šaran. Zajednička karakteristika svih navedenih priloga je izvještajno-projektna forma prezentacije, odsustvo naučnog aparata i navođenja korištene literature.

U okviru rubrike Slikarske dekoracije (147-199) publikovana su tri članka autorice Amre Hadžihasanović, i to dva članka o teorijsko-estetskom promišljanju odnosa slikanih dekoracija i sakralnog molitvenog prostora u okviru islamske umjetnosti, a jedan o istraživačkim i konzervatorskim radovima na slikanim dekoracijama u Jusuf-pašinoj džamiji u Maglaju. Radove karakteriše iscrpan pristup s dosta primjera, kvalitetnih ilustrativnih priloga koji prate te primjere, naučnim aparatom, popisom literature te dosljednošću u organizaciji rada od apstrakta do zaključka.

Rezimeji svih radova na engleskom jeziku dati su na kraju odjeljka o slikarskim dekoracijama pod naslovom Summary (201-207). Smatramo da odvajanje rezimea na stranom jeziku od integralnog teksta radova nije nimalo praktično rješenje, pogotovo za strane čitaoce koji treba da traže kratak sadržaj teksta i da ga listajući povezuju s ilustrativnim materijalom objavljenim uz tekst rada.

Na kraju knjige objavljeno je šest tekstova in memoriam za preminule uposlenike i saradnike Zavoda za zaštitu spomenika (209-213).

Kako se iz impresuma može vidjeti, na čelu uredništva su Lidija Mičić, glavni i odgovorni urednik, i Robert Stergarom, stručni urednik, dok redakciju čine mr. Lamija Abdijević i Alma Ferizbegović. Kako se iz prezentiranog sadržaja vidi, članovi uredništva i redakcije su ujedno i autori značajnog broja priloga publikovanih u aktuelnom izdanju časopisa pa se postavlja pitanje recenziranja radova i njihove naučne ocjene, s obzirom na to

da imena recenzenata, kao ni postupak recenziranja radova, nigdje nisu navedeni. Nevoljko ističemo i brojne pravopisne i štamparske greške u većini tekstova, zatim tehničke neujednačenosti u citiranju, oznakama i potpisima ispod ilustracija i fotografija koji čine bitnu komponentu radova o kulturno-historijskoj baštini, bilo da se radi o arheološkim ili arhitektonskim spomenicima. Redakcija se nije potrudila ostati konsekventna ni u navođenju autora pojedinih radova, jer se uz pojedina imena navodi grad i naziv ustanove iz koje dolaze, dok je u većini slučajeva navedeno samo ime autora i njegova titula. Nigdje u časopisu nije istaknuta ni lista autora s njihovim kontakt adresama, što je prilično neobično za časopis koji pretenduje da ima naučni predznak.

Opći proklamovani cilj Naših starina da zainteresovanim naučnicima i stručnjacima kvalitetno prezentira aktuelne radove i rezultate na polju zaštite i proučavanja spomenika kulture u Bosni i Hercegovini i da time omogući neophodnu razmjenu iskustva, te da svim ostalim naučnim, kulturno-povijesnim i drugim javnim radnicima, organizacijama i ustanovama pruži informaciju o cjelokupnoj aktivnosti Zavoda kako bi i oni mogli da prate, kontrolišu i potpomognu rad organa zaštite, prema našem mišljenju, u ovoj svesci nije u potpunosti ispunjen. Upoređujući ovaj broj s prethodnima, a pogotovo s prijeratnim sveskama Naših starina, uočljivo je da postoji izvjestan pad, kako u programskoj orijentaciji i tehničkim odlikama časopisa, tako i u kvalitetu publikovanih radova. Uređivački odbor na čelu sa Šefikom Bešlagićem, Džemalom Čelićem i Ivom Bojanovskim je kroz predani rad nekoliko generacija uspio uspostaviti visoke uredničke i redakcijske kriterije i profilirati Naše starine u respektabilan časopis koji je postao svojevrsno mjerilo u kontekstu zaštite kulturne baštine Bosne i Hercegovine. Radovi koji su na stranicama Naših starina objavili Đuro Basler, Ivo Bojanovski, Marko Vego, Šefik Bešlagić, Mehmed Mujezinović i drugi predstavljaju i danas nezaobilazne bibliografske jedinice bez kojih se ne mogu istraživati neke teme iz kulturne historije naše zemlje. Inicijativa aktuelnog vođstva Zavoda za zaštitu spomenika za obnovu ove publikacije bez sumnje je veoma pozitivna, pogotovu ako se uzme u obzir teška kadrovska i finansijska situacija u kojoj se sva naša nauka i šira zajednica trenutno nalazi. Šteta bi bilo da ova veoma dobra inicijativa i iz nje proistekli nastavak izdavanja Naših starina, zbog nekih sekundarnih i lako otklonjivih grešaka (koje su u ovoj svesci, nažalost, bile vrlo primijetne), ostane bez zasluženog pozitivnog odjeka u naučnom i širem čitalačkom svijetu. Iz historije i tradicije se mnogo toga može naučiti, pa se treba nadati da će to višestruko dokazano pravilo biti na najbolji način potvrđeno u narednim brojevima časopisa „Naše starine“.

Melisa Forić

In memoriam

Tibor Živković (1966–2013)

Boreći se s teškom i dugom bolešću, u martu 2013. godine zauvijek nas je napustio dragi kolega dr. Tibor Živković. Znali smo za napore koje je ulagao za savladavanje te bolesti, ali vijest o njegovoj smrti ipak je bila iznenadna i neočekivana. Kao osoba koju je odlikovala neuobičajena energija i radni elan, uspio je u svom kratkom životnom vijeku ostaviti neizbrisiv trag u nauci. Iako je stvorio i postigao mnogo, od njega se itekako moglo očekivati još i više. Nažalost, smrt ga je pretekla na početku 48. godine života, onda kada je tek počeo zaokruživati svoja višegodišnja istraživanja i promišljanja.

Tibor Živković je rođen 11. marta 1966. u Mostaru. Na Filozofskom fakultetu u Beogradu je diplomirao 1990, a magistrirao 1996. godine (Slavizacija na teritoriji Srbije od VII do XI veka). Njegov magistarski rad je kasnije objavljen kao knjiga *Sloveni i Romeji* (Beograd, 2000). Doktorsku disertaciju *Sloveni pod*

vlašću Vizantije od VII do XI veka (do 1025. god.) odbranio je 2000, a knjiga koja je nastala na osnovu doktorata kasnije je štampana u dva izdanja (*Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću (600–1025)*, Beograd, 2002, 2007). Od 1997. bio je uposlen u Istorijskom institutu u Beogradu, gdje je u periodu između 2002. i 2010. godine obavljao dužnost direktora Instituta. Od 2009. je držao nastavu iz predmeta *Opšta istorija srednjeg vijeka* na Filozofskom fakultetu u Banjoj Luci.

Oblast Živkovićevog interesovanja obuhvatala je širok spektar tema iz ranosrednjovjekovne historije Srbije, Bugarske, Hrvatske, Bizanta i Bosne, s posebnim naglaskom na srpsko-bizantskim odnosima. Rezultate svog istraživanja objavljivao je u većem broju monografija i desetinama naučnih i stručnih radova od kojih su mnogi objavljeni u više zemalja i na više stranih jezika. Od posebnih izdanja vrijedi skrenuti pažnju na knjige: *Crkvena organizacija u srpskim zemljama (rani srednji vek)* (Beograd, 2004, 2011), *Portreti srpskih vladara (IX–XII vek)* (Beograd, 2006) te *Forging Unity — The South Slavs Between East and West: 550–1150* (Beograd, 2008), što je zapravo skup njegovih najvažnijih naučnih članaka prevedenih na engleski jezik. U posljednjim radovima najviše je vremena posvetio proučavanju i analizi osnovnih izvora za historiju ranog srednjeg vijeka na Jugoistoku Evrope — *Ljetopisa Popa Dukljanina* i *O upravljanju Carstvom Konstantina VII Porfirogenita*. Iz tih istraživanja proistekle su knjige *Gesta Regum Sclavorum II* (Beograd – Nikšić, 2009) i *De conversione Croatorum et Serborum – A Lost Source* (Beograd, 2012). Pored njih, posthumno je objavljen prijevod njegove posljednje knjige *De conversione Croatorum et Serborum* – izgubljeni izvor Konstantina Porfirogenita (Beograd, 2013) i djelo *Anonymi descriptio Europae Orientalis* (Beograd, 2013), na kojem su, pored Živkovića, također sudjelovali i Vladeta Petrović, Aleksandar Uzelac i Dragana Kunčar.

Od mnogih projekata na kojima je radio, posebno je bio ponosan na autorski dokumentarni serijal *Istorija Srba – Rani srednji vek*, snimljen u šest polusatnih epizoda, za koji je napisao scenario i uradio režiju. Dokumentarci su objavljeni 2007. godine u produkciji izdavačko-informativne ustanove Mitropolije Crnogorsko-Primorske, a emitirani su na brojnim televizijskim stanicama u Srbiji i regionu.

U svojim djelima Tibor Živković je obrađivao i teme iz historije Bosne. Od pristupa u kojima se na indirektan ili direktan način tretira prošlost bosanskog prostora u ranom srednjem vijeku vrijedi ukazati na radove: *Rama u titulaturi ugarskih kraljeva* (Zbornik radova Vizantološkog instituta 41, 2004), *Dva pitanja iz vremena vladavine kralja Bodina* (Zbornik radova Vizantološkog instituta 42, 2005) i *Ban Borić* (Zbornik za istoriju BiH 5, 2008). Ipak, njegov najznačajniji rad iz te oblasti je *On the Beginnings of Bosnia in the Middle Ages* (Spomenica akademika Marka Šunjića, Sarajevo, 2010) koji je u 39. svesci *Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* za 2010. godinu u prijevodu objavljen pod naslovom *O počecima Bosne u srednjem vijeku*. U tom članku Živković je argumentirano tvrdio da se, uzevši u obzir da su izvori kojima

se za pisanje svog djela koristio car Konstantin VII potjecali iz ranijeg perioda, Bosna kao samostalna kneževina formirala najkasnije do 822. godine. Na taj je način svojim izoštrenim pristupom dostupnoj građi, kao i novim promišljanjima o starim problemima, početke bosanske historije uspio pomjeriti dalje u prošlost za više od jednog stoljeća.

Bila nam je posebna čast i zadovoljstvo da smo imali prilike u maju 2012. godine, u organizaciji Društva za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – Stanak, ugostiti ga na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i slušati njegovo predavanje pod naslovom Nova tumačenja izvora Konstantina Porfirogenita. Predavanje je kasnije pripremljeno za štampu i objavljeno kao rad Nova tumačenja vesti o južnoslovenskim gentes u DAI vizantijskog cara Konstantina VII Porfirogenita (Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 41, 2012).

Unatoč bolesti koja mu je otežavala bavljenje naukom, do samog kraja se nastavio boriti, raditi i održavati veze s kolegama. Za veliki međunarodni naučni skup Balkanologija danas koji je oktobra 2013. obilježio 50 godina djelovanja Centra za balkanološka ispitivanja prijavio je izlaganje o temi Sloveni i starosjedioci na srednjem i zapadnom Balkanu u doba ranog srednjeg vijeka. Nažalost, taj rad nije uspio predstaviti na simpoziju, niti se njegov tekst nalazi među onima objavljenim u ovom broju Godišnjaka.

Tibora sam, na moju sreću i zadovoljstvo, dosta dobro upoznao kroz sve naše zajedničke poslove. Prvi kontakt smo ostvarili krajem 2006. godine i od tada smo održavali redovnu komunikaciju. Na mene je posebno ostavilo dubok utisak to što je sa mnom bio spreman podijeliti ono na čemu je u datom momentu radio te što je uvijek pažljivo i s uvažavanjem slušao što imam reći, iako je svojim znanjem i iskustvom daleko premašivao moje. Sjećat ću ga se kao čovjeka izuzetno zauzetog, obuzetog mislima o novim istraživačkim poduhvatima. Unatoč tome, bio je veoma pristupačan i uvijek spreman na suradnju i projekte. Stoga ne treba ni čuditi da je upravo u toku njegovog mandata kao direktora Istorijskog instituta uspostavljena bliska suradnja između te ustanove i Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu koju i dalje održavamo.

Tiborovim odlaskom njegova je porodica izgubila oca, sina, brata i supruga, naučna zajednica velikog i sposobnog stručnjaka, a bosanski istraživači velikog i iskrenog prijatelja.

Emir O. Filipović

Edina Alirejsović (1942–2013)

Daleko od domovine, u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje ju je odnio ratni vihor, tiho se ugasio život Edine Alirejsović, dugogodišnje saradnice Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Rođena je 21. 9. 1942. godine u Bihaću. Osnovno i srednje školovanje završava u Sarajevu nakon čega upisuje Filozofski fakultet u Sarajevu, grupa Francuski jezik s književnošću i njemački jezik. Diplomirala je u januaru 1966. godine, a od septembra iste godine počinje raditi u Centru za balkanološka ispitivanja ANUBiH kao stručni saradnik. Kako bi uspješno obavljala poslove predviđene za to radno mjesto, upisuje postdiplomski studij na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, grupa Opća lingvistika s osobitim obzirom na balkanistiku. Pod mentorstvom prof. dr. Radoslava Katičića i prof. dr. Vojmira Vinje izradila je magistarski rad s temom „Prikaz proučavanja romanskog supstrata na sjeverozapadnom Balkanu“ i uspješno ga odbranila u februaru 1972. godine.

U magistarskoj radnji je prikazala značajnije radove koji tretiraju problem romanskog supstrata u tom dijelu Balkana čiji su autori istaknuti balkanolozi. Ovladavši bogatom građom i ušavši u najvažnije probleme, često složene i teške, za čije razumijevanje je bilo neophodno šire i solidnije znanje iz oblasti romanske filologije, izložila je razna mišljenja i shvatanja najznačajnijih balkanologa ukazavši u kom pravcu bi trebalo usmjeriti istraživanja o toj problematici.

U svrhu osvjjetljavanja slike o veoma interesantnom pitanju romansko-slavenske simbioze sakupila je na terenskim ispitivanjima značajnu građu o romanskim jezičkim elementima na području istočne Hercegovine i Crne Gore.

Objavila je više radova iz oblasti balkanskog romaniteta:

- *O romanskim elementima u rječniku južnih hercegovačkih govora*, Godišnjak CBI XI, knj. 9, Sarajevo 1973.
- *Prilog proučavanju romanizama u Hercegovini*, Godišnjak CBI XIII, knj. 15, Sarajevo 1976.
- *Nekoliko podataka o lingvističkom uticaju Dubrovnika na govor gradova u hercegovačkom zaleđu: XVI–XVIII v.*, Godišnjak CBI XVII, knj. 15, Sarajevo 1978.
- *Romanski elementi u srpskim govorima Livanjskog polja*, Godišnjak CBI XX, knj. 18, Sarajevo 1982.
- *Nekoliko termina za kuhinjsko posuđe i pribor za jelo romanskog porijekla*, Godišnjak CBI XXII, knj. 20, Sarajevo 1984.
- *Prilog proučavanju hercegovačke mikrotoponimije*, *Studia linguistica polono-jugoslavica* II, Skopje 1982.
- *Romanski elementi u antroponimima sa područja Hercegovine*, *Zbornik radova sa III jugoslavenske onomastičke konferencije*, Zagreb 1982.
- *Značaj proučavanja romanskog supstrata u crnogorskim govorima*, Naučni skup: Crnogorski govori – rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom izučavanju.

Kao dugogodišnji saradnik Centra za balkanološka ispitivanja vodila je organizaciju redovnih sastanaka Centra i svih naučnih skupova, međunarodnih i domaćih. Uz njeno veliko zalaganje uspješno su pripremljeni i održani mnogi značajni skupovi čiji je organizator bio Centar za balkanološka ispitivanja. Navešćemo samo neke:

- Simpozij *Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slavena* (1968)
- Simpozij *Vlasi u XV i XVI vijeku* (1972)
- Međunarodni simpozij *Utvrdjena ilirska naselja* (1974)
- Jugoslovenski simpozij *Duhovna kultura Ilira* (1982)
- Savjetovanje *O formama i metodi rada na formiranju ilirskog dokumentacionog centra* (1969)
- Savjetovanje *O metodologiji sakupljanja starih balkanskih toponomastičkih relikata* (1969)
- Savjetovanje *O problematici paleontološkog i etnološkog rada u okviru Centra* (1970)

- Savjetovanje O izradi *Praistorije jugoslavenskih zemalja* (1972)
- Savjetovanje O izradi *kartoteka materijalne i duhovne kulture paleobalkanskih naroda* (1976)
- Savjetovanje O stanju istraživanja antičkog doba u Jugoslaviji (1977)
- Savjetovanje O proučavanju grčke antike u Jugoslaviji (1987)

Edina Alirejsović je veoma savjesno i stručno obavljala i sve poslove vezane za bogatu međunarodnu saradnju Centra sa srodnim institucijama diljem svijeta, kao i korespondenciju s naučnicima iz zemlje i inostranstva čija je preokupacija u naučnom radu bila usmjerena na oblast balkanologije. U prijedlogu za izbor Edine Alirejsović u zvanje stručnog savjetnika dugogodišnji direktor Centra akademik Alojz Benac je, između ostalog, istakao da je „ona toliko ušla u opću balkanološku problematiku da se bez njenog angažmana ne bi mogao zamisliti rad Centra za balkanološka ispitivanja.“

Posebno treba istaći angažman Edine Alirejsović kao sekretara Redakcije monumentalnog djela *Praistorija jugoslovenskih zemalja* u pet tomova. Rad na ovom kapitalnom sintetskom djelu trajao je punih petnaest godina.

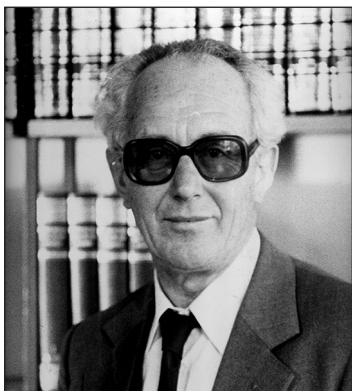
Kao sekretar Redakcije časopisa *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* redovno je pripremala rubriku *Hronika*, a za *Bulletin scientifique* i *Buletin AIESSEE (Bukurešt)* pisala redovne prikaze.

Početkom ratnih dešavanja 1992. godine odlazi s porodicom u Beč, a potom u Sjedinjene Američke Države. Radila je u Vašingtonu gdje je pri State Departmentu vodila kurs bosanskog jezika za američke državljane koji su se spremali za obavljanje raznih funkcija u Bosni i Hercegovini. Na tom poslu stekla je i mirovinu. Nažalost, teška bolest je neumoljivo prekinula njen životni put. Umrla je i sahranjena u Vašingtonu.

Na kraju, htjela bih ovom prilikom istaći ljudske osobine Edine Alirejsović koje su je u punom smislu riječi krasile. Pamtićemo je kao odanu prijateljicu, kolegicu i saradnicu s kojom smo proveli mnoge godine dijeleći i dobro i zlo, kako u međusobnoj poslovnoj, tako i u privatnoj komunikaciji.

Snježana Čerić

Petar Hr. Ilievski (1920–2013)

U vrijeme kada je Centar za balkanološka ispitivanja ANUBIH obilježavao svoju pedesetu godišnjicu postojanja i rada, primili smo vijest da nas je zauvijek napustio akademik Petar Hr. Ilievski, redovni član Makedonske akademije nauka i umjetnosti i član našeg Centra.

Petar Hristov Ilievski rođen je 2. jula 1920. godine u selu Bigor – Dolenci, oblast Kičevo u Makedoniji. Bio je pripadnik Narodnooslobodilačke vojske Makedonije od 1944. godine. Nakon rata uspješno završava studij Bogoslovskom fakultetu u Sofiji te neko vrijeme radi kao nastavnik u Skoplju. Kao mlad naučnik učestvuje u priređivanju prvog prevoda Svetog Evandjelja na makedonski jezik (1952). Paralelno s tim započinje studije na Katedru za klasične studije Filozofskog fakulteta u Skoplju koje uspješno završava 1956. godine. Na specijalističkom studiju mikenologije na Univerzitetu u Kembridžu boravi tokom akademske 1957/58. godine. Doktorsku disertaciju pod na-

slovom „Ablativ, instrumental i lokativ u najstarijim grčkim tekstovima“ uspješno brani na Filozofskom fakultetu u Skoplju 1960. godine, te je objavljuje godinu kasnije.

Radni vijek univerzitetskog profesora proveo je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Skoplju gdje je na Katedri za klasične studije izabran u zvanje docenta 1960, vanrednog profesora 1966. i redovnog profesora 1971. godine. Član Makedonske akademije nauka i umjetnosti postao je 1979. godine. U akademiji je obavljao dužnost sekretara Odjeljenja za lingvistiku i književnost, predsjednika Savjeta Istraživačkog centra za arealnu lingvistiku, člana Savjeta Leksikografskog centra i člana Redakcije publikacije Prilozi. Na međunarodnom planu djelovao je kao član više institucija, komisija, odbora i savjeta, od kojih naročito ističemo Stalnu međunarodnu komisiju za mikenološke studije (od 1965), Društvo za antičke studije Jugoslavije te Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (od 1981). Uz rad sa studentima i naučno-istraživački rad, akademik Ilievski dao je pečat antičkim studijama bivše Jugoslavije kao dugogodišnji glavni i odgovorni urednik međunarodnog časopisa za klasičnu filologiju i antičke studije „Živa Antika“.

Akademik Petar Hr. Ilievski bavio se istraživanjima iz oblasti klasične filologije, mikenologije, balkanistike i slavistike, s posebnim angažmanom u oblasti makedonistike te crkvene historije i kulture. U oblasti makedonistike posebno se interesovao za proučavanje srednjovjekovnog perioda, paleoslavistike, staroslavenskog jezika i tradicije pismenosti. U okviru balkanistike najveći akcenat stavljao je na izučavanje sakralnog i svjetovnog pisma, jezičke studije, književnost i kulturnu istoriju. Doprinos u području mikenologije dao je kroz istraživanja jezika, duhovnog života i antroponimije mikenske civilizacije. Rezultate svojih istraživanja publikovao je u monografijama, zbornicima radova i časopisima u zemlji i inostranstvu. U bibliografiji koja broji oko 400 naslova izdavaju se radovi objavljeni u Atlanti (Illinois Classical Studies), Budimpešti (Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae), Berlinu (Zeitschrift für Slawistik i Klio: Beiträge zur alten Geschichte), Parizu (Bulletin de correspondance hellénique), Rimu (Studi micenei ed egeo-anatolici), Tirani (Studia Albanica), uz radove objavljene u Skoplju (Жива антика, Glasnik Instituta za nacionalnu istoriju, Prilozi MANU, Годишен зборник = *Annuaire*: Филозофски факултет на Универзитетот во Скопје itd.), Beogradu (Ономастолошки прилози), Zagrebu (Onomastica Jugoslavica) i Sarajevu (Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine). Kao član Centra za balkanološka ispitivanja redovno je učestvovao na godišnjim sastancima Centra, naučnim skupovima i publikujući radove u časopisu Godišnjak/Jahrbuch, ne prekidajući kontakt čak ni u vrijeme stagnacije Centra tokom posljednjeg rata.

Odlazak akademika Petra Hristova Ilievskog ostavlja prazninu u svijetu balkanologije, ali njegovo naučno djelo ostaje kao čvrst kamen temeljac za sva buduća istraživanja u oblasti klasične lingvistike i paleoslavistike na Balkanu. Centar za balkanološka ispitivanja će ga se rado sjećati kao vrijednog člana, požrtvovanog naučnika i dragog kolege.

Melisa Forić

Boško Marijan (1956–2014)

Čovjek se na neke stvari nikada ne navikne. Jedna od takvih je i smrt. A upravo smo vijest o smrti primili 27. januara 2014. iz Osijeka. Zauvijek nas je napustio čovjek, kolega, prijatelj, univerzitetski profesor dr. sc. Boško Marijan. Izgubio je bitku s opakom bolešću. Izgubila je i bosanskohercegovačka i hrvatska arheologija iskusnog stručnjaka, a univerzitetska zajednica vrsnog profesora.

Dr. sc. Boško Marijan je bio bosanskohercegovački arheolog-prahistoričar, muzejski djelatnik, naučni radnik, univerzitetski profesor. Rođen je u mjestu Priluka, općina Livno, 15. marta 1956. godine u višečlanoj porodici.

Nakon završene livanjske gimnazije, akademske 1974/75. godine upisao je jednopredmetni studij arheologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Studij je završio 1979. godine.

Kao student, bio je angažovan na arheološkim istraživanjima pećine Badanj kod Stoca te na više lokaliteta u Slavoniji. Nakon diplomiranja, kraće vrijeme je proveo na radu u tadašnjoj Zapadnoj Njemačkoj.

Radni odnos u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine (odjeljenju za arheologiju) zasnovao je 29. 9. 1981. godine. Na toj poziciji proveo je desetak godina radeći kao kustos za mlađe željezno doba i helenizam baveći se istraživanjima mnogobrojnih lokaliteta na području Hercegovine (posebno okolice Stoca i gradine Ošanići za koju je nerijetko znao reći da mu je, uz Livno, najljepši kraj BiH). Između 1982. i 1984. vršio je terenska istraživanja na Ošanićima, a od 1984. do 1986. godine radio je na arheološkim istraživanjima Vranjeva sela i okolice u općini Neum. Od 1987. do 1991. godine vodio je naučni projekat Helenistički urbani kompleks na Gradini u Ošanićima. Uz obiteljske obaveze i nerijetko naporan terenski rad u matičnoj instituciji, upisao je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu postdiplomski studij ilirologije (koji su tada vodili akademik dr. Borivoj Čović i dr. Zdravko Marić).

Pred komisijom u sastavu: akademik dr. Borivoj Čović, akademik dr. Alojz Benac i dr. Milica Kosorić, 7. 5. 1986. godine uspješno je odbranio magistarski rad pod nazivom Kulturne grupe brončanoga doba centralno-ilirskoga područja i njihov odnos prema kasnijim ilirskim plemenima i stekao stepen magistra istorijskih nauka. Na ovaj način, Boško Marijan dao je značajan doprinos projektu iliroloških studija (ilirologije) Sarajevskog univerziteta koje je početkom 60-ih pokrenuo akademik dr. Alojz Benac. Godine 1988. bio je jedan od autora nove stalne muzejske postavke Bosna i Hercegovina u predhistorijsko doba, realizovane u Zemaljskom muzeju BiH povodom obilježavanja 100 godina ustanove. Radni odnos u muzeju prekinuo je 1. 5. 1992. godine.

Početkom ratnih sukoba u Bosni i Hercegovini, Boško Marijan je došao u rodno Livno, gdje je obnašao dužnost stručnog saradnika za kulturno-historijsko naslijeđe livanjske općine.

Iako su ratna dještva još trajala, sa skupinom entuzijasta je uspio realizirati naučni skup posvećen livanjskom kraju u prošlosti. Bio je urednik izdanja i jedan od autora u zborniku radova Livanjski kraj u povijesti, koji je objavljen 1994. godine u Splitu. Između 1993. i 1995. proveo je nekoliko manjih arheoloških istraživanja u saradnji s franjevačkom muzejskom zbirkom na Gorici kod Livna (danas Franjevački muzej i Galerija Gorica-Livno) na lokalitetu Groblje sv. Ive. Kratko, 1995/1996. Godine, B. Marijan je radio u osnovnoj školi u Starom Mikanovcu kao nastavnik.

Period od 1996. do početka 2005. godine bio je veoma važan u naučnoj i stručnoj karijeri dr. B. Marijana.

Godine 1996. počeo je raditi Muzeju Stjepan Guber u Županji, kratko na poziciji višeg kustosa (zvanja kustos i viši kustos stekao u Zemaljskom muzeju BiH), a potom na poziciji direktora te ustanove (do kraja 2004). Zvanje muzejskog savjetnika dobio je 1997. (Rješenje Hrvatskog muzejskog vijeća u Zagrebu). Doktorsku disertaciju pod nazivom Željezno doba na području istočne Hercegovine uspješno je odbranio aprila 1997. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu pod mentorstvom red. profesorice dr. Nives Majnarić Pandžić (Disertacija je objavljena pod naslovom Željezno doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina, južna Dalmacija) u časopisu Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku u Splitu 2001. godine; VAHD, 93, 7-221). Tokom rada u Županji, dr. B. Marijan je, osim realizovanih nekoliko muzejskih izložbi (uključujući i stalni postav u Čardaku),

rukovodio i zaštitnim arheološkim istraživanjima na dionici auto-cesta Zagreb-Lipovac (Tećine, Ritić, Ritić i Jos, Rastovica Dolnja i Dubovo-Košno – 2000 godine i Vrbovi – Drvena mlaka, Popernjak – 2004). Godine 2003. konkurirao je na mjesto docenta na odjelu za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, ali nije izabran.

Njegova karijera univerzitetskog profesora započela je angažmanom na Odsjeku za arheologiju Sveučilišta u Mostaru (od akademske 2003/2004. bio je angažovan kao predavač kolegija iz prahistorijske arheologije). Na Sveučilištu u Zadru (Odjel za arheologiju) radio je od maja 2005. do 31. oktobra 2007. godine u zvanju docenta i držao kolegije iz prahistorijske arheologije (Brončano doba istočnog Jadrana, Etnogeneza Ilira i dr.). Od akademske 2007/2008. Bio je stalno uposlen na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Osijeku, gdje je vodio Katedru za pomoćne povijesne znanosti.

Na poziv prof. dr. Envera Imamovića da se uključi u nastavni proces na novoformiranom studiju arheologije Univerziteta u Sarajevu, dr. Boško Marijan se rado odazvao te postao dio „historije“ sarajevskog arheološkoga studija. Njegov prvi doprinos bilo je članstvo u Komisiji za odbranu magistarskog rada kandidata Adnana Kaljanca (februar 2009) koji je prvi magistar historijskih nauka – polje iliologija poslije više od dvadeset godina, a danas docent na Katedri za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Kolegije Bronzano doba, Željezno doba, Indoeuropeizacija Evrope, Metalno doba jugoistočne Evrope i Metalno doba BiH predavao je tokom akademske 2008/2009. i 2009/2010. godine prvoj generaciji studenata u Sarajevu. Studente je uvodio u osnove arheološke nauke često insistirajući na vizualizaciji, stratigrafiji i hronologiji kao temeljima bez kojih se u arheologiji ne može.

Posljednje pojavljivanje profesora Boška Marijana među njegovim sarajevskim studentima bilo je tokom februara 2010. godine kada je provodio usmene ispite i davao potpise. Sredinom 2010. dijagnosticirana mu je teška bolest. Iako je bio podvrgnut mukotrpnim i dugotrajnim terapijama, nije gubio volju i snagu obavljajući u smanjenom kapacitetu svoje nastavne obaveze u Osijeku. Septembra 2011. godine biran je u zvanje vanrednog profesora Filozofskog fakulteta Sveučilišta Josip Juraj Strossmayer u Osijeku.

Tokom posljednjeg viđenja s dr. Boškom Marijanom oktobra 2012. u Osijeku u prelijepom ambijentu osiječke Tvrđe, autor ovih redaka razgovarao je s profesorom o njegovim planovima u Osijeku, ali i mogućem daljnjem angažmanu u BiH. Pun optimizma i dobre volje, nije gubio snagu i želju za daljim radom.

U akademskoj 2012/2013. bio je angažovan u nastavnom procesu Osiječkog filozofskog fakulteta (izabran je za šefa Katedre za svjetsku povijest 2011) držeći predavanja iz kolegija Uvod u prapovijest, Srednje i kasno brončano doba u Slavoniji, Grci na istočnom Jadranu, Etnogenetski procesi u prapovijesti i dr. Bio je jedan od recenzenata knjige doc. dr. Jasne Šimić: U šetnjama slavonskom i baranjskom prapoviješću.

Iza sebe je ostavio stručni i naučni opus od preko 50 bibliografskih jedinica, uključujući i knjigu Crtice iz prapovijesti Slavonije (brončano doba), objavljenu 2010. godine u Osijeku. Prve radove objavio je tokom 80-ih godina u Glasniku Zemaljskog muzeja BiH (Zajednička grobnica željeznog doba iz Vašarovina, GZM, 40-41, Sarajevo 1986, 23-38; Grobni prilozi iz Graca kod Neuma, GZM, 42-43, Sarajevo 1989, 35-59; Protohistorijski nalazi s Gradine u Prenju, GZM, Sarajevo 1989, 61-71; Staklene posudice iz Grčke u Zemaljskom muzeju BiH, GZM, Sarajevo 1989, 73-81), a u Arheološkom leksikonu BiH iz 1988. dao je prilog s oko 150 leksikografskih jedinica. Vrijedi spomenuti još neke radove kao što su: Ostava ratničke opreme na Grepcima u Livanjskom polju, OA 19, Zagreb 1995, 51-67; Sjeveroistočna vrata u megalitskom zidu na Gradini u Ošanićima, Diadora 18-19, Zadar 1997, 19-46; Ploče rimskih urna na Grepcima kod Livna, VAMZ Zagreb 2000, 165-186; Razvoj simbolike vodenih ptica na primjeru prsnoga nakita kasnoga brončanog i ranoga željeznog doba u Bosni i Hercegovini, Godišnjak CBI 32, Sarajevo 2002, 217-234; Gradina u Ošanićima – transformacija prapovijesnoga gradinskog u urbano naselje, *Histria antiqua* 20, Pula 2011, 177-187. Radove je objavljivao u časopisima: Godišnjak CBI pri ANUBiH Sarajevo, Hercegovina Mostar, Vjesnik arheološkog muzeja Zagreb, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku Split, *Opuscula arhaeologica* Zagreb, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Diadora Zadar, Osječki zbornik Osijek, Županijski zbornik Županja, Obavijesti HAD-a te u mnogim zbornicima koji su objavljeni u BiH i Hrvatskoj.

Ako se i kada bude pisala historija arheologije Bosne i Hercegovine i onih koji su dali svoj doprinos njezinom istraživanju i institucionaliziranju, dr. Boško Marijan zauzet će značajno mjesto kao vrsni poznavatelj njezine prahistorije i arheološke metodologije.

Među nama, studentima prve generacije studija arheologije u Sarajevu, profesor Boško Marijan ostat će upamćen kao odgovoran, pedantan i pravedan profesor, blage naravi, sjetnog osmijeha, spreman za komunikaciju i pomoć studentima na njihovu putu ka razumijevanju arheologije. Bila je privilegija poznavati ga i od njega učiti.

Dr. Boško Marijan je sahranjen 29. januara 2014. godine u rodnom Prilukama kod Livna.

Neka mu je laka zemlja, livanjska i bosanska!

Ikbal Cogo

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u 2014. godini

Programske aktivnosti Centra u 2014. godini najvećim dijelom su bile usmjerene na pripremu i izdavanje časopisa Godišnjak/Jahrbuch, kao jednu od trenutno najvažnijih djelatnosti Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH. U prvoj polovini 2014. godine intenzivno se radilo na pripremi časopisa br. 42 za 2013. godinu u kojem su publikovani referati s konferencije "Balkanologija danas". Zbog kašnjenja nekih autora s dostavljanjem rada, broj je izdat polovinom 2014. godine te je odmah zatim upućen u redovnu razmjenu zajedno s knjigom "50. godina Centra za balkanološka ispitivanja" (ANUBiH, Sarajevo 2013). Iako je to bilo planirano, u navedenom broju Godišnjaka/Jahrbucha nije objavljena diskusija s konferencije, koja zbog tehničke greške nije bila u cjelini dokumentovana, što se može uzeti kao jedini propust u inače veoma dobro organiziranoj manifestaciji obilježavanja 50. godišnjice Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH.

Tokom 2014. godine u Centru se radilo na pripremi građe "Lične zabilješke generala Oskara Potioreka" za publikovanje u okviru Posebnih izdanja Centra za balkanološka ispitivanja. Na ovom projektu rade akademik Dževad Juzbašić i prof. dr. Zijad Šehić. Građa ličnih zabilješki generala Oskara Potioreka, šefa Zemaljske vlade u BiH, odnosi se na period od 1911. do polovine 1914. godine, s tim što se razvoj unutrašnjopolitičke situacije prezentira kontinuirano od sredine 1912. godine do početka Prvog svjetskog rata. Ovaj period vrlo je bogat mnogim presudnim zbivanjima za Bosnu i Hercegovinu i balkanski prostor. O tim događajima general Potiorek je vodio iscrpnu korespondenciju prvenstveno sa zajedničkim ministrom finansija i drugim zajedničkim ministrima Austro-Ugarske, s austrijskom i ugarskom vladom, intenzivno je pratio politička zbivanja u Bosanskohercegovačkom saboru često intervenirajući, održavao je bliske veze s domaćim vodećim političarima, kao i drugim javnim radnicima u Bosni i Hercegovini. U svojim zabilješkama on je donosio prepise svojih pisama, kao i pisama koje je dobio od različitih ličnosti i institucija. Ova korespondencija notirana je u organima koji su slali svoje dopise, kao i u onim koji su ih primali. Dio ove građe korišten je od autora koji su tretirali problematiku ovoga razdoblja, ali veći dio je ostao neiskorišten, te se ovom prilikom planira publikovati u okviru Posebnih izdanja Centra za balkanološka ispitivanja. Građa koju je ranije prikupio i selektirao akademik Dževad Juzbašić skenirana je i sređena za objavljivanje. Početkom godine akademik Juzbašić boravio je na istraživanju u Beču, gdje je u Državnom arhivu prikupio preostalu relevantnu građu, nakon čega je uslijedila njena obrada, prekucavanje, lektura. Dokumenti će, kao što su to i originali, biti objavljeni na njemačkom jeziku uz obuhvatan uvod na našem i njemačkom jeziku. Izdavanje knjige očekuje se polovinom 2015. godine. Centar za balkanološka ispitivanja i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ovim projektom će dati doprinos obilježavanju stogodišnjice od početka Prvog svjetskog rata.

Paralelno s time Redakcija časopisa Godišnjak/Jahrbuch radila je na prikupljanju i obradi radova za novi, 43. broj časopisa za 2014. godinu. Aktuelni broj se sastoji iz trinaest radova, pet prikaza i četiri teksta in memoriam. U ovom broju radove su u većini dali autori iz Bosne i Hercegovine (Doboj, Gradiška, Mostar, Sarajevo, Visoko), uz autore iz Hrvatske i Velike Britanije. I ove, kao i prethodnih godina, osigurana je finansijska podrška od strane Rimsko-germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta iz Frankfurta na Majni zahvaljujući angažmanu prof. dr. Blagoja Govedarice, člana ANUBiH, člana Centra za balkanološka ispitivanja i urednika časopisa Godišnjak/Jahrbuch. Za dodatna sredstva upućena je aplikacija na konkurs Fondacije za izdavaštvo Sarajevo.

U 2014. godini održan je jedan sastanak Centra na kojem su prisustvovali sarajevski članovi. Na sastanku je razmatran, te u kontaktu s ostalim članovima Centra usvojen pravilnik o izdavanju časopisa Godišnjak. Osim toga, pokrenuta je i procedura za vraćanje i sređivanje građe Centra za balkanološka ispitivanja koja je 1999. godine predata Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine prilikom raščišćavanja i izmještanja prostorija Centra za

balkanološka ispitivanja. Jedan dio građe nalazi se u prostorijama Arhiva ANUBiH te je, s obzirom na to da se radi o aktivnoj građi koju Centar i dalje koristi, traženo njeno premještanje radi sređivanja, dalje obrade i korištenja. Centar je uputio i zahtjev organima ANUBiH za dodjeljivanje prostorija koje je su mu pripadale prije rata, radi bolje organizacije rada, kao i deponovanja dokumentacije na jednom mjestu.

Saradnica Centra Melisa Forić je od početka aprila do početka jula boravila u Berlinu u okviru stipendije Tempus projekta na stručnom usavršavanju u primjeni kompjuterskih programa u arheologiji, gdje je učestvovala na zaštitnim arheološkim istraživanjima pri Pokrajinskom zavodu za zaštitu spomenika u Brandenburg i pohađala predavanja na Institutu za prahistorijsku arheologiju Slobodnog univerziteta u Berlinu. Krajem 2014. godine saradnica Forić odbranila je magistarski rad pod nazivom “Tipološke i kulturološke karakteristike antropomorfnih predstava u umjetnosti Japoda” na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu.

Melisa Forić

Adrese autora / Autorenadressen

Dr. sc. Martina Blečić Kavur
Ul. F. Bidovca 7
SI – 6310 Izola
martinabkavur@gmail.com

Edin Bujak, MA
Katedra za arheologiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
edinbujak@yahoo.com

Prof. dr. sc. Adnan Busuladžić
Katedra za arheologiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
adnan.busuladzic@ff.unsa.ba

Ikbal Cogo, prof.
JU Muzej grada Zenice
M. S. Serdarevića bb
BA – 72 000 Zenica
ilirologija@hotmail.com

Snežana Čerić
Akademija nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine
Bistrik 7
BA – 71 000 Sarajevo
sceric@anubih.ba

Dženan Dautović, MA
Šehida 17
BA – 72720 Travnik
dzenandautovic@gmail.com

Mr. sci. Emir O. Filipović
Odsjek za historiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
emirofilipovic@gmail.com

Mr. sci. Melisa Forić
Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH
Bistrik 7
BA – 71 000 Sarajevo
melisa.foric@gmail.com

Prof. dr. Enver Imamović
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
enimamov@bih.net.ba

Aleksandar Jašarević, MA
Muzej u Doboju
Vidovdanska 4
BA – 74 000 Doboj
aleksandar.jas@gmail.com

Prof. dr. sc. Amila Kasumović
Odsjek za historiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
amilakasumovic@yahoo.com

Prof. dr. sc. Esad Kurtović
Odsjek za historiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
kurtovic.esad@gmail.com

Almir Marić, MA
Odsjek za historiju
Fakultet humanističkih nauka
Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru
USRC Midhat Hujdur Hujka, Sjeverni logor bb
BA – 88000 Mostar
almir.maric@unmo.ba

Prof. dr. sc. Salmedin Mesihović
Odsjek za historiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
salmedin10@hotmail.com

David Orton, PhD
Institute of Archaeology
University College London
31-34 Gordon Square
UK – London WC1H 0PY
d.orton@ucl.ac.uk

Mr. sc. Ivana Pandžić
Muzej Republike Srpske
Đure Daničića 1
BA – 78 000 Banja Luka
ivanapandzic@gmail.com

Nedim Rabić, MA
Institut za istoriju
Alipašina 9
BA – 71000 Sarajevo
nedimrabic@gmail.com

Tarik Silajdžić, BA
Tujlići bb
BA – 71 300 Visoko

Doc. dr. Lejla Sirbubalo
Fakultet humanističkih nauka
Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru
USRC Midhat Hujdur Hujka, Sjeverni logor bb
BA – 88000 Mostar
lejlasirbubalo@gmail.com

Maja Soldo, MA
Vinogradska 32
BA – 88220 Široki Brijeg
majasoldo@gmail.com

Amra Šaćić, MA
Odsjek za historiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
sacic.amra@gmail.com

Dr. sci. Eli Tauber
Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine
Hamdije Kreševljakovića 59
BA – 71 000 Sarajevo
taubereli@yahoo.com

Marc Vander Linden, PhD
Institute of Archaeology
University College London
31-34 Gordon Square
UK – London WC1H 0PY
marc.linden@ucl.ac.uk

Mr. sc. Snježana Vasilj
Filozofski fakultet Sarajevo,
Franje Račkog 1,
BA – 71000 Sarajevo;
Fakultet humanističkih znanosti
Matice hrvatske bb
BA – 88000 Mostar
snjezanavasilj@gmail.com

Edin Veletovac, MA
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
edin.veletovac@gmail.com

Bojan Vujinović, MA
Zavičajni muzej Gradiška
Dr Mladena Stojanovića 8
BA – 78 400 Gradiška
bojangugi@gmail.com

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH

Forma priloga

Tekst (na njemačkom, engleskom, srpskom, hrvatskom, bosanskom jeziku...) uključuje obuhvatan rezime na stranim jezicima s pet ključnih riječi, ilustracije, napomene i potpunu bibliografiju.

Tekst predati u digitalnom obliku uz primjerak odštampanog teksta u formatu "Din-A4" s marginom od 2,5 cm. Molimo vas da tekst bude u programu Microsoft Word ili Corel Word Perfect. Nemojte unositi paginaciju, zaglavlje ili na drugi način formatirati tekst. Poželjno je da tekst bude u fontu Times New Roman, Courier ili Arial veličine 12 pt kao i proreda od 1,5.

Ilustracije bi takođe trebalo da budu predate u digitalnom obliku, ili dobrog kvaliteta pogodne za skeniranje. Veličina ca. 19 x 13 cm ili "Din-B5" format. Prihvatamo sljedeće formate *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif ili *.bmp.

Strane izraze navesti u kurzivu (*italic*).

Tekst ne hifenirati.

Napomene i citiranje

Napomene bi trebalo navoditi kao "fusnote" u formi kratkog citata, prema važećim bibliografskim pravilima.

Detaljno alfabetsko navođenje literature na kraju priloga treba da sadrži sve relevantne bibliografske podatke.

U tekstu, u fusnotama i u literaturi kod članaka na našem jeziku table se navode skraćenicom Tab. (a ne T.; kod tekstova na njemačkom jeziku Taf.). Rimski brojevi se u principu ne upotrebljavaju, nego se u cjelini sve citirane numeracije pišu arapskim brojevima.

Redoslijed navođenja citata

Pri navođenju citata preporučuje se pridržavanje sljedećeg redoslijeda: 1) ime autora, 2) godina izdanja, 3) br. strane, 4) navedena ilustracija, 5) br. table s brojem ilustracije.

Primjer:

Childe 1926, 120-122.

Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974, Tab. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Kod citiranja radova istog autora koji su objavljeni u jednoj godini, pored godine se unosi slovo.

Primjer:

Lüning 1996a, 12-56. Lüning 1996b, 45 f.

Molimo Vas da šaljete samo kompletirani materijal.

Znaci interpunkcije kod citiranja

Kod navedenih primjera obratiti posebnu pažnju na to gdje dolaze znaci interpunkcije, a gdje ne (između slovnih i brojčanih navoda nema interpunkcije – autor/godina; slika/broj i sl.

Primjer:

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; i sl.

Zarez dolazi iza godine, kao i između broja pojedinačne slike i broja ilustracije na toj slici:

Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; itd.

Brojevi ilustracija se međutim razdvajaju tačkom: Sl. 14, 3. 5. 7.

Navođenje odvojenih stranica takođe se razdvaja tačkom: Naumann 1968, 12.34.

Ukoliko se radi o dva autora, imena se razdvajaju kosom linijom ”/”. Kod više od dva autora navodi se samo prvi autor, a na ostale se ukazuje s ”i dr.”.

Primjer:

Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov i dr. 1990, 48 f.

Pojedinačni citati u okviru jedne fusnote mogu se razdvajati tačka-zarezom (semikolon) ”;”.

Primjer:

Nehaev 1992, 76; Hančar 1937, 251, 333.

Literatura

Kod monografija navodi se kompletan naslov bez skraćivanja. Navodi se takođe i podnaslov.

Ukoliko je knjiga izdata u okviru serije, navesti i naziv serije, kao i broj sveske-izdanja. Između imena autora i naslova citiranog rada navesti godinu izdanja. Broj sveske izdanja se navodi neposredno poslije naslova.

Primjer:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Naslov časopisa se u principu ne skraćuje. Godina izdavanja se navodi između broja časopisa i broja stranice, od kojih je odvojena zarezima.

Primjer:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ukoliko se radi o zborniku radova (spomenica, akti kongresa, katalog i sl.), navedeni rad se navodi u neskraćenom obliku. Prije naslova citiranog zbornika treba da stoji ”u:”. Ime izdavača koje slijedi treba odvojiti s ”ed.” i staviti ga prije naslova zbornika.

Primjer:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Ukoliko se navode dva ili više autora, imena se odvajaju s ”/”.

Primjer:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ako imate dodatnih pitanja, molimo Vas da konsultujete redakciju.

Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrums für Balkanforschungen der AWBH

Form der Vorlage

Der Text (deutsch, englisch, serbisch, kroatisch, bosnisch...) sollte eine umfassende Zusammenfassung mit fünf Schlüsselwörter, Abbildungen, Anmerkungen und vollständiger Literaturliste umfassen.

Text bitte in digitaler Form (als Textdatei) und als Din A4-Ausdruck mit 2,5 cm umlaufenden Seitenrand ein-senden. Bitte verwenden Sie möglichst ein gängiges Textverarbeitungsprogramm, wie Microsoft Word oder Co-rel Word Perfect. Fügen Sie keine Seitenzahlen, Kopf- oder Fußzeilen ein und verwenden Sie ausschließlich die Schriftarten Times New Roman, Courier oder Arial der Größe 12pt sowie einen Zeilabstand von 1,5 Zeilen. Ungewöhnliche Sonderzeichen (Č,č,Ć,ć,Š,š,Ž,ž usw.) unbedingt im Probeausdruck speziell markieren!

Auch die gewünschten Abbildungen möglichst in digitaler Form oder als scanfähige Druckvorlage einsenden. Folgende Dateiformate sollten ausschließlich Verwendung finden: *.GIF, *.JPG, *.TIF oder *.BMP (Größe ca. 19 x 13 cm oder Din A5).

Fremdsprachliche Begriffe durch Kursivdruck hervorzuheben (signifier).

Der Text sollte fortlaufend, d.h. ohne Silbertrennung, und ohne Einzüge verfasst sein.

Bitte nur das komplette Druckmaterial abgeben.

Anmerkungen und Zitierrichtlinien

Anmerkungen sind grundsätzlich als Fußnoten in Form von Kurzzitaten in das Dokument einzufügen.

Ein ausführliches alphabetisches Literaturverzeichnis am Ende des Dokuments enthält alle wesentlichen biblio-graphischen Angaben (s. u.).

Gliederung innerhalb der Fußnoten

Folgende Reihenfolge innerhalb der Kurzzitate ist generell einzuhalten: 1. Autorname, 2. Erscheinungsjahr, 3. Seiten-zahlen, 4. Abbildungsverweis und 5. Tafelnummer mit Abbildungsziffer.

Bsp.:

Childe 1926, 120-122.

Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974, Taf. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Abb. 7, Taf. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Bei gleich lautenden Kurzzitaten wird an das Erscheinungsjahr ein Buchstab angehängt.

Bsp.:

Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

Interpunktion beim Zitieren

Keine Interpunktion zwischen Buchstaben und Nummern (Autorenname und Jahr: Nauman 1968;

Abbildung und Nummer: Abb. 7 Taf. 19).

Das Komma erscheint nach dem Jahr und zwischen der Abbildungsnummer und Einzelbildnummer.

Bsp.

Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2.

Nummerierung der Einzelbildern innerhalb einer Abbildung wird mit einem Punkt getrennt: Abb. 14, 3. 5. 7.

Zitieren der Einzelseiten wird ebenso mit einem Punkt getrennt: Naumann 1968, 12.34.

Sind zwei Verfasser beteiligt, werden die Namen im Kurzzitat der Fußnote durch Schrägstrich “/” getrennt. Bei mehr als zwei Autoren wird lediglich der erstgenannte Autor aufgeführt und auf die übrigen mit “u. a.” verwiesen.

Bsp.:

Marinov/Yordanov 1978, 60-67; Agapov u.a. 1990, 48 f.

Einzelne Zitate innerhalb einer Fußnote können durch das Semikolon “;” getrennt werden.

Bsp.:

Nechaev 1992, 76; Hancar 1937, 251.333.

Literaturverzeichnis

Bei Monographien Katalogen, Festschriften u. ä wird der Titel vollständig und ohne Abkürzungen aufgeführt. Der Untertitel, Herausgeber und Verlag ist ebenfalls mit aufzuführen. Ist das Buch innerhalb einer Publikationsserie erschienen, ist der Serientitel anzugeben sowie die Serien- und Bandzahlen. In Klammern steht das Erscheinungsjahr, dem zitierten Titel vorangestellt wird.

Bsp.:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 2, Derendingen 1976.

Zeitschriftentitel sind generell nicht abzukürzen. Die Jahrgangszahl wird dabei in Kommata eingeschlossen.

Bsp.:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

In einem Sammelband (Festschrift, Kongressbericht, Katalog o.ä.) erschienene Arbeiten werden mit dessen ungekürztem Titel zitiert. Vor dem Titel des zitierten Aufsatzes steht “In:”. Der darauf folgende Name des Herausgebers wird durch “(Hrsg.)” oder “(ed.)” gekennzeichnet und steht vor dem Titel des Sammelwerkes.

Bsp.:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Wenn zwei oder mehrere Autoren zitiert sind wird mit “/” getrennt.

Bsp.:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Bitte wenden Sie sich bei offenen Fragen an die Redaktion.

Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH

Form of article

Text (in German, English, Serbian, Croatian, Bosnian ...) should contain a comprehensive summary in foreign language, with five key words, illustrations, references and bibliography.

Text should be given in a digital form accompanied printed version format both "Din- A4" with margins 2,5 cm each. You are kindly asked to send text in a Microsoft Word Program or in Corel Word Perfect. Do not insert paging, headers or different kinds of text formatting. It is recommended that you use fonts: Times New Roman, Courier or Arial, size 12 pt, and the line spacing 1,5. Special characters and symbols (Č,ć,Ć,ć,Š,š,Ž,ž etc.) have to be marked in a print version.

Illustrations should be prepared also in a digital form or with a good scanning quality – size cca. 19 x 13 cm or "Din-B5" format. We accept following formats: *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif or *.bmp.

Foreign expressions should be cited in italic

Text should not be hyphenated.

Notes and citations

Notes should be in form of footnotes as short quotes according the bibliographic rules.

Detail alphabetic list of bibliography in the end of the article should contain all relevant bibliographical data.

In text, footnotes and bibliography in Bosnian and English, Tables are given with a short Tab. (not T.), in German text (Taf.). Roman numbers are basically not in use, all numbering is principally in Arabic numerals.

Citation order

Citation is recommended by the following order: 1) Name of author, 2) Year of publication 3) Page number, 4) Quoted illustration 5) Table number with a number of illustrations.

Example:

Childe 1926, 120-122.

Milojčić 1949, 267 f.; Fig. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974, Tab. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72 Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Citation of the same author's articles published in the one year has to have letter mark following the year of publication.

Example:

Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

We kindly ask you to send only the completed material.

Punctuation marks in quoting

In following examples see where the punctuation marks are (between letter and number characters in quote there are no punctuation marks, author/year; illustration/number and picture number).

Example:

Naumann 1968, 12.34; 50-72, Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8;

Comma comes after year, as between the number of a single picture or the number of the illustration in that picture (table):

Example:

Milojčić 1949, 267f.; Sl. 8, 2; etc.

Numbers of illustrations are separated by periods: Fig. 14, 3. 5. 7.

Different pages quoting should also be separated by period mark: Naumann 1968, 12.34.

If there are two authors their names are separated by slash line "/". In case of more authors only the name of the first one is quoted and other are just mentioned as "et al."

Example:

Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov et al. 1990, 48 f.

Individual quotations in one footnote can be separated by semicolon ";".

Example:

Nehaev 1992, 76; Hancar 1937, 251, 333.

Bibliography

Monographs, catalogues, proceedings and other special publications are given with whole title without abbreviation. Subtitles, editor and publisher should also be included. If the book is published in a serial publication, serial number and number of the volume should be introduced as well. A year of publication should be given between the name of the author and the title of the quoted article or the book, there. Number of the volume should be right after the title.

Example:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Principally title of the journal should not be reduced. Year of publication should be given, between the number of the journal's volume and page numbers, separated by comma.

Example:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

In case of a proceedings (commemorative volume, congress articles, catalogue), whole title should be given, without abbreviation. It should be introduced "in" before the title of quoted Proceedings. Name of the editor that follows should be also separated with "ed.", and given before the title of the Proceedings.

Example:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands during the Uruk Era. In: Stein, G. / Rothman, M. S. (ed.), *Chiefdoms and Early States in the Near East*, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

In a case of two or more authors, their names are separated with "/":

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

For any further questions please contact the editorial board.

Godišnjak izlazi od 1957. godine. Prva (I) i druga sveska (II-1961) štampane su u izdanju Balkanološkog instituta Naučnog društva BiH, a od 1965. (III/1) izdavač časopisa je Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Počev od sveske XXXIX/37 numeracija je svedena na prvu cifru koja se izražava arapskim brojem. Objavljeni radovi su vrednovani od strane međunarodne redakcije i recenzenata.

Das Jahrbuch erscheint seit dem Jahr 1957. Der erste (I) und zweite Band (II-1961) wurden in dem Balkanologischen Institut der wissenschaftlichen Gesellschaft B-H herausgegeben. Seit Band III/1, 1965 erscheint die Zeitschrift im Zentrum für Balkanforschungen der AWK B-H. Ab Band XXXIX/37 wird die Nummerierung auf die erste, folglich arabisch ausgedrückter Zahl, zurückgezogen. Die veröffentlichten Artikel wurden von der internationalen Redaktion und Rezensenten begutachtet.

* * *

Naslovna strana / Titelblatt
Dževad Hozo

Ilustracija na naslovnoj strani / Illustration am Titelblatt
Baba, Bitunje, Hercegovina, urezani crtež sa srednjovjekovnog stećka / Baba, Bitunje, Herzegowina, eingeritztes Motiv am mittelalterlichen Grabstein (Stećak)

Adresa redakcije / Redaktionsadresse
cbi-anubih@anubih.ba

Web izdanje / Web-Ausgabe
www.anubih.ba/godisnjak

Sekretarica redakcije / Sekretärin der Redaktion
Melisa Forić

Lektura / Lektorin
Zenaida Karavdić

Prevod na engleski jezik / Übersetzung auf Englisch
Melisa Forić

Tehnička urednica / Technische Redakteurin
Ružica Riorović

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž / Auflage
500

Štampa / Druck
Dobra knjiga, Sarajevo

Časopis je indeksiran u / Zeitschrift verzeichnet in
C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library)
Ebsco Publishing
Ulrich Periodicals
ZENON DAI (Journals Database of German Archaeological Institute)
Cross Ref